

विद्या प्रसारक मंडळ
स्थापना नौपाडा टाणे १९३५

विद्या प्रसारक मंडळ, ठाणे

पुस्तकाचे नाव	:	महाराष्ट्र इतिहास मंजरी अथवा निवडक ऐतिहासिक उतारे पूर्वार्ध
लेखक	:	आपटे, दत्तात्रय विष्णु
प्रकाशक	:	पुणे : शंकर नरहर जोशी
प्रकाशन वर्ष	:	१९२३
पृष्ठे	:	३६६ पृष्ठे

गणपुस्तक

विद्या प्रसारक मंडळाच्या

“ग्रंथालय” प्रकल्पांतर्गत निर्मिती

गणपुस्तक निर्मिती वर्ष : २०१४

गणपुस्तक क्रमांक : २५७

महाराष्ट्र
इतिहासमंजरी
अथवा
निवडक ऐतिहासिक उतारे
पूर्वार्ध

लेखक—दत्तात्रय विष्णु आपटे

शके १८४५

किंमत २ रु.

Checked 1993

प्रकाशक व मुद्रक—शंकर नरहर जोशी, चित्रशाला प्रेस,
१०२६ सदाशिव पेठ, पुणे.

प्रस्तावना

गेल्या चाळीस वर्षांत महाराष्ट्रांत ऐतिहासिक साधने प्रकाशित करण्याचा उद्योग बराच नेटानें झालेला आहे. कैलासवासी निळकंठराव कीर्तने आणि विष्णु-शास्त्री चिपळूणकर यांनी प्रथम अशा प्रयत्नाची अवश्यकता प्रतिपादन केल्यानंतर रा. साने, राजवाडे, खेर, व पारसनीस यांनी संशोधनाचे काम जें एक वेळ उचललें तें त्यांनी अद्यापपर्यंत अव्याहतपणें चालविलें आहे. या खेरीज अशा सामुग्री-वरून इतिहास लिहिण्याच्या कामास कै. वासी म. गो. रानडे, रियासतकार रा. सरदेसाई व प्रो. यदुनाथ सरकार वगैरे अनेक विद्वानांनी ह्या घातल्यापासून चरित्रें व ऐतिहासिक चर्चा यांचेंहि प्रमाण वाढत आहे. खेरीज पुण्यांतील भारत-इतिहास—संशोधक—मंडळ, धुळे येथील रामदासी वाङ्मय प्रकाशक मंडळ, ठाण्याचें मराठीदफ्तर आणि कलकत्ता, मद्रास व अलाहाबाद येथील विश्व-विद्यालये या सारख्या संस्थांनी प्रकाशनाचा भार अलीकडे अंगावर घेतल्यामुळें यापुढें इतिहास—साधनांचे प्रकाशन पूर्वापेक्षा मोठ्या प्रमाणावर होईल अशी चिन्हें दिसत आहूत. अशावेळीं आजवर प्रकाशित झालेल्या साधन सामुग्रीचा मासला सामान्य लहान थोर मराठी वाचक वर्गापुढें मांडून त्यांना ऐतिहासिक वाङ्मयाच्या आल्हादकारक व पूर्वजांच्या स्मृतिमुवासानें दग्गळणाऱ्या उपवनाकडे वळविणें अवश्यक आहे. अशा रीतीनें ऐतिहासिक वाङ्मयोपवनांतील सुमन-गुच्छ गुंफण्याचे काम उत्तम प्रकारें करूं शकणारे अनेक विद्वान् महाराष्ट्रांत विद्यमान आहेत व ते हें काम अंगावर घेतील असें वाटून गेलीं सात आठ वर्षे मी वाट पाहिली. मध्यंतरी रा. गोविंदराव सरदेसाई यांनी अशा प्रकारचे निवडक उतारे पुस्तक रूपानें प्रथित करण्याची अवश्यकता जाहीर रीतीनें प्रतिपादन केली; पण कार्यव्यापृतत्वामुळें हें काम आपल्या हातून होणार नाहीं असे त्याच वेळीं सुचविलें. यामुळें वाट पहात राहण्यापेक्षा आपणच जमेल तसें हें काम पार पाडावें असें मनांत आणून मी गेल्या वर्षांत वेचें काढण्याचा हा उद्योग केला. याची सामान्य रूपरेषा प्रो. दत्तो वामन पोतदार व 'केसरीदार' रा. न. चिं. केळकर,

यांच्या सल्यानें ठरविली. तथापि हें काम जलदीनें पार पाडण्यास चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांचें प्रोत्साहन व तगादा हांच विशेष उपयोगी पडलीं.

वेचे करणांना कोणती दृष्टी ठेवावी हें ठरविणें कठीण असतें. आठ वर्षांपूर्वी मी जेलेली निवड नवीन ऐतिहासिक माहिती ज्या पत्रांतून मिळते ती पत्रें एकत्र करावी या हेतूने केली होती. परंतु सामान्य वाचकांना या विषयाची गोडी लावण्याचा हेतु दृष्टीपुढें ठेवल्यावर फारशी व अपरिचित शब्दांनीं गजबजलेल्या लांबलचक महजराना व फर्मानांना बाजूस ठेवणें भाग पडले. यानंतर केवळ अस्सल पत्रें नवदण्ड्याची आणि शुद्ध व जोरदार भाषेचे नमुने एकत्र करण्याची अशी द्विविध कल्पना स्नेह्यांनी मला सुचविली. तेव्हां केवळ एकच कल्पना न ठेवतां रुचिवैचित्र्य हेंच मुख्यतः मार्गदर्शक धरावें असें ठरवून मी निवड केली आहे. यामुळें कित्येक उतारे फारच लांबलचक आहेत तर कित्येक महत्वाचे उतारे यांत घेतलेलेच नाहीत वगैरे तक्रारी या व्यवसायांत गढलेल्या विद्वानांना करतां येण्याजोग्या आहेत. परंतु तींनशे पानांच्या पाहिल्या पंक्तीस मला जितके उतारे बसवितां आले तितके मी बसविले आहेत. यांत कैलासवासी गनडे, रा. केळुसकर, दळवी, चिंतामणराव वैद्य, 'महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्व्रंग' लिहिणारे रा. गद्रे वगैरे अनेक नामांकित लेखकांच्या ग्रंथांतिल उतारे आले नाहीत हें खरें, तथापि याचें कारण ऐतिहासिक वाङ्मयाचा व्याप एवढा मोठा झाला आहे कीं, अनुद्धेखाचा आक्षेप वेचे काढणाऱ्यास टाळता येणें दुर्घट आहे. तथापि या दिशेनें कोणी कांहीं सुचविल्यास मजवर फार उपकार होतील; व त्याचा उपयोगहि होईल. कारण या मंजरीचा उत्तरार्ध छापवावयास ध्यावयाचा आहे; त्यांतील वेचे काढतांना मला सूचनांचा उपयोग होईल व कदाचित् या पूर्वार्धाची पुनः आवृत्ती निघाल्यास कोणते भाग गाळावे व कोणते नवीन घालावे हें ठरवितांना या भागासंबंधीच्या सर्व सूचनांचा मला साक्षात् उपयोग करून घेतां येईल. सारांश या पूर्वार्धासंबंधानें इतिहास भक्तांनीं आक्षेप, टिका व योग्यायोग्यतेची चर्चा वेळांत वेळ काढून करावी, अशी माझी आग्रहाची विनंति आहे. महाराष्ट्राचा इतिहास चांगल्या प्रकारें लिहिला जाण्यास आजपर्यंत झालेल्या कामापेक्षा व्हावयाचें काम शेकडोपटीनें मोठें आहे ही गोष्ट सर्व संमत आहे. तेव्हां तें काम पार पाडण्यास सामान्य वाचक वर्ग व नवीन पिढी यांना ऐतिहासिक वाचनाची अभिरुची उत्पन्न करण्या-

वाचून गत्यंतर नाही असे वाटल्यावरून मी हा प्रयत्न केला आहे. तेव्हां विद्वानांनी परीक्षण करून वाट दाखविल्यास पुढील काम अधिक व्यवस्थितपणे करण्यास मला अवसर सापडेल.

उताऱ्यासंबंधी एक गोष्ट सांगणे अवश्यक आहे; ती ही की कित्येक उताऱ्यांच्या प्रारंभी प्रस्तावनेदाखल मजकूर जोडलेला आहे व उतारा अक्षरशः घेतलेला नाही. प्रास्ताविक मजकूर निराळ्या टाइपांत घातला असता तर तो प्रत्यक्ष उताऱ्यांतील मजकुरापासून वेगळा दिसला असता. परंतु छापण्यास प्रारंभ झाला तेव्हां ही गोष्ट लक्षांत न आल्यामुळे अशी व्यवस्था होऊ शकली नाही. खुद्द उताऱ्यांतील मजकुराची छाटाछाट मात्र कांहीं ठिकाणी मुद्दाम केलेली आहे. प्रस्तुत पुस्तक सामान्य वाचकांच्या हाती जावयाचे आहे. तेव्हां उताऱ्यांतील महत्वाचा भाग आणून संक्षेपाकडे लक्ष ठेवण्यास हरकत नाही, असे समजून विराम चिन्हें ठिक-ठिकाणी घातली व मधून मधून टिबें न देतां शब्द व वाक्येहि गाळली आहेत. सारांश हे उतारे अस्सल भागाचा गोषवारा समजण्यास उपयोगी पडतील. पण ज्याला बारकाईने अध्ययन करावयाचे असेल त्याने अस्सल ग्रंथातूनच तो उतारा वाचणे अगत्याचे आहे. हे वेचे वाचकांपुढे मांडण्यांत मूळ ऐतिहासिक ग्रंथाकडे धांव घेण्याची इच्छा त्यांच्या मनांत उत्पन्न व्हावी, हाच हेतु आहे; तेव्हां संक्षेप हा एका अर्थी इष्ट कार्यच घडवून आणील अशी आशा वाटते.

महाराष्ट्राच्या बहुतेक ऐतिहासिक पुस्तकांतून इसवी सन दिलेले असतात. पण येथे शक व मराठी महिने आणि तिथी यांची योजना केलेली आहे. याचें कारण जी पत्रे येथे दिली आहेत व ज्या काळचा इतिहास त्यांत आलेला आहे त्या काळी हिंदुस्थानांत इसवी सन प्रचारांत नव्हता आणि सर्व सामाजिक व्यवहार हिंदी पद्धतीने म्हणजे चैत्र वैशाखादि महिन्या प्रमाणें होत असत. यामुळे त्यांतील विषयाचा विचार करतांना मराठी महिन्याच्या उल्लेखानें जसें मजकुराचें रहस्य लक्षांत भरतें तसें इंग्रजी तारीख व महिना सांगण्यानें भरत नाही. उदाहरणार्थ सदाशिवराव रंगपंचमी झाल्यावर पाणिपतच्या मोहिमेवर निघाले, चंद्रग्रहणाच्या वेळीं स्नानास गेले असता नानासाहेबावर मोगल अकस्मात् चालून आले, दसरा करून स्वारी बाहेर पडली किंवा आगोटीच्या सुमारास परत आली वगैरे वाक्यांत इंग्रजी महिना व तारीख सांगून ती लक्षांत राहणें किंवा राहिली तरी

तिच्यापासून तत्कालीन परिस्थितीचें वित्र चटकन मनापुढें उभें राहणें अशक्य आहे. सारांश महाराष्ट्राचा इतिहास लिहितांना व वाचतांना हिंदी कालगणना पद्धति दृष्टीपुढे ठेविणे अधिक फायदेशीर असतें.

बहुतेक उतारे कालानुक्रमानें लावले आहेत. परंतु पाच चार ठिकाणी थोडासा विपर्यास झाला आहे. याचें एक कारण असें कीं, एक दोन उतारे घालण्याची आवश्यकता कांहीं मजकूर छापून गेल्यानंतर मला भासली. उदाहरणार्थ नागरी प्रचारिणीसभेच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालेले श्रीशिवाजी महाराजांनीं जयसिंगास पाठविलेले फारसी पत्र या पुस्तकाची १४८ पृष्ठें छापून गेल्यानंतर मला मिळालें. यामुळें तें १४९ व्या पृष्ठांत घ्यावें लागेल. खरें पाहतां ते ७७ व्या पृष्ठावर यावयास पाहिजे होते. याखेरीज कांहीं उतारे कालानुक्रमाकडे दुर्लक्ष करून मुद्दाम निराळ्या ठिकाणीं घेतले आहेत. 'पेशवाईतील शिक्षण' या मथळ्याखालीं शके १६६४ व १६८० मधील उतारे शेजारीं माडले आहेत याचें कारण त्यांचा विषय एक आहे; व 'म्हैसुराकडील राजकारणें' हा शके १६८२ मधील विषय बराच आधीं घेतला याचे कारण शेवटीं पाणिपतविषयक प्रकरणे एका ठिकाणीं घेता यावी हें आहे.

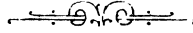
शब्दांच्या टीपा ज्या त्या ठिकाणीं द्याव्या अशी प्रथम योजना होती. परंतु अशांनें जागा फार अडेल असें लक्षण दिसलें. यामुळें शेवटीं शब्दसंग्रह जोडून मुळांत टीपा कमी करण्याचें ठरविले. तथापि उतारे ज्या पुस्तकांतून घेतले आहेत त्या ग्रंथकारांनीं दिलेल्या महत्वाच्या टीपा होता होईतोवर कायम ठेवल्या आहेत. प्रारंभीच्या प्रास्ताविक आळी लिहितांना देखील रा. सानें, राजवाडे, वगैरे लेखकांनीं जोडलेल्या टीपा व मजकूरच मुख्यतः जमेस धरले आहेत.

बहुतेक ठिकाणीं आधार दिले आहेत त्यावरून मूळ ग्रंथ पाहण्यास अडचण पटणार नाही. परंतु अप्रकाशित किंवा लैकरच प्रसिद्ध होणाऱ्या अशा कित्येक हस्तलिखित बाळांचाहि मी उपयोग केला आहे हें नमूद केलें पाहिजे. उदाहरणार्थ कल्याणचे रा. सदाशिवराव दिवेकर यांनीं पर्नाळपर्वतग्रहणाख्यान व शिवभारत हे ग्रंथ प्रकाशित करण्याची तयारी केली आहे परंतु छापण्यापूर्वी मला त्यांनीं ते वाचून पाहण्याची संधी दिली यामुळें त्यांतून उतारे घेतां आले. त्याचप्रमाणें खासगी लोकांच्या दसरांतील कांहीं बाबें चाळीत असतांना भोसले,

वंशातील पुरुष, औरंगजेब, शाहु इत्यादिकांच्या मृत्युकालाच्या वगैरे मित्या देणारे श्लोक मला आढळले ते मी टिपून ठवलेले येथे दिले आहेत. परंतु ते कोणत्या बाडांतून घेतले व आज तीं बाडे कोठें आहेत याची मला माहिती व स्मरण नसल्यामुळें त्यांचीं नांवे देतां आलीं नाहींत.

शेवटीं या कामीं सहाय्य करणाऱ्यांचा उल्लेख केला पाहिजे. ज्यांच्या ग्रंथांतून वेचे घेतले आहेत त्यांचा निर्देश त्या त्या स्थळीं केलाच आहे. प्रो. दत्तो वामन पोतदार, श्री. सरदार तात्यासाहेब मेहेंधळे, व भारत-इतिहास-संशोधक मंडळ यांच्या संग्रहीं असलेले ग्रंथ मला वाटेल तेव्हां पाहण्याची मोकळीक असल्यामुळें या कामांस हात घालता आला. त्याचप्रमाणें श्री. आबासाहेब मुजुमदार व न्यू-इंग्लिश स्कूलचे प्रो. माधवराव पटवर्धन यांनीं फारशी शब्दांचे विस्तृत मराठी कोश करण्याची बहूतेक तयारी केली आहे. तिचा उपयोग करण्याची परवानगी त्यांनीं दिल्यामुळें मला या पुस्तकांत शेवटीं शब्दसंग्रह जोडता आला. या सर्व सहायाबद्दल मी वर उल्लेखिलेल्या विद्वानांचा अत्यंत आभारी आहे. तथापि प्रो. पोतदार यांनीं अनेक प्रकारें सहाय्य करून व दुसऱ्याकडून करवून मला हे काम तडीस नेईपर्यंत स्वस्थता मिळें न देण्याचे व्रत स्वीकारल्यामुळें फार उपयोग झाला हें नमूद करणें अवश्यक आहे. पत्रांच्या नकला करण्यास रा. रामचंद्र गणेश जोशी या उत्साही व तरुण गृहस्थानें मदत केली.

अनुक्रमणिका.

पृष्ठे

१-५७

१ स्वराज्यापूर्वीचा महाराष्ट्र

मराठीची व्युत्पत्ति व सद्यःस्थिति (१); मराठीचा उत्पत्तिकाल (२); राक्षस्तागडीची लढाई (५); दामाजीपंत व विठ्या महार (१४); मालोजी व विठोजी (१६); विठोजीचा वडील मुलगा संभाजी याचा मृत्यु (१९); पाटीलकीमार्ठी ग्वून व धर्मांतर (२१); परचक्रानिरूपण (२२); श्रीसमर्थकालीन अस्मानी सुलतानी (२३); भातवडीचें युद्ध (२७); निजामशाहींचें पुनुरुजीवन (२८) मुरारपंताची तुळा (३०); केवळ वतनामार्ठी (३२); राजकारण दुलगा अमावें (३७); स्वराज्यस्थापनेची चर्चा (४०); गुप्त कट व लोकांची जमवाजमव (४२); प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें वाढतें स्वराज्य (४३); स्वराज्यसिद्धयर्थ माणसांची जमवाजमव (४५); चंद्रराव मोरे (४७); यवनांच्या नोकरपेशां स्वराज्याचा प्रयत्न करणें श्रेयस्कर (४९); राजनीति (५१); शहाजी शिवाजी संबंध (५३); कर्नात मावळ शिवाजी महाराजांचें (५४); माधुपुराणांचा आशीर्वाद (५७).

२ स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना

५८-१२१

अदिलशाहीचे लचेक तोडणारे चार नक्र (५९); औरंगजेवाची शिवाजीस पत्रें (६१); स्वराज्यवृक्षास शाखा फुटूं लागल्या (६३); भोसल्यांचें क्षत्रियत्व (६५); अफजलखानाची भेट व त्याचा मृत्यु (६९); मोंगलांची स्वराज्यावर धाड (७२); आपल्या मायभूमीचें संरक्षण करणें हें माझें कर्तव्य आदे (७३); तळकोकणाची कबजादत व वतनदारांची व्यवस्था (७४); मोकासदाराचें नातें संपलें (७६); बाजी घोरपडे व शहाजी (७७); संरक्षण व संपादन यांचें

महत्त्व एकमारखे (७९) चाकरी करणार नाही, मदेत देऊं (८०); दाहाची मागणी पण मिळाला एक (८०); औरंगजेवार्शी तह (८२); लष्करांस शिस्तीचा उपदेश (८३); अष्टप्रधानांची व मुख्याधिकार्यांची कामे (८६); ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करतो ? (८९); सनातन धर्म व महाराष्ट्रधर्म (९०); श्रीसमर्थानी स्वहस्ते लिहिलेले पत्र (९२); समर्थ शिवाजी परिचय (९४); समर्थ शिवाजी भेट (९४); चाफळ संस्थानास मिळालेली छत्रपतींची सनद (९५); मराठे लोकांचे गोमटे व्हावे (९७); गृहकलह बरा नव्हे (१०१); उत्तर वयांत वैराग्य धरावे (१०४); जिजियाच्या निषेधार्थ औरंगजेवास पत्र (१०५); महाराष्ट्र वर्णन (१०८); समर्थींची ओवीबद्ध पत्रे (१११); बाटलेल्या ब्राह्मणांची प्रायश्चित्तशुद्धी (११३); मंभाजीची योग्यता (११५) मालवण सिंधुदुर्गची हकीकत व ब्राह्मणांचा निर्धार (११६); दाभोळची देशमुखी व वतनाची आसक्ति (१२०);

३ स्वातंत्र्य संरक्षणार्थ युद्ध

१२२-१५८

गनीमाचा हिमात्र काय ? (१२२); उशीतल्या कागदपत्रांची चोरी (१२४); सत्याग्रहाचा मासला (१२६); यवनास भग्न करूं तेव्हां वंडणी द्या (१३०); राजमाता येसूबाईवरील कठिण प्रसंग (१३३); संताजीचा पराक्रम (१३५); स्वामिद्रोह्याचे शामन (१३८); टोपीकर वरकड सावकारासारखे नव्हत (१३९); चिटणिसांची राजनिष्ठा (१४१); धन्यासी मर्यादेनें असावे (१४३) औरंगजेवाचा आपल्या मुलास उपदेश (१४५); औरंगजेवाचा अंतकाळ (१४६); शिवाजी महाराजांचे जयसिंगास पत्र (१४९); स्वामिकार्यार्थ आत्मार्पण करणारा वीर (१५४); औरंगजेवाची कान-उघाडणी (१५५); भुते घालणे व देवभोळेपणा (१५७).

४ दुर्हीचे दुष्परिणाम

१५८-१८२

आपसांत फंदफितूर (१५९); देशमुखीसार्थी एका जातीच्या दोन जाती (१६४); हरणाचा तंटा; (१६९); मगाळ्यांना दिह्नीस आमंत्रण (१७२); एसूबाईच्या सुटकेसार्थी खटपट (१७४);

कॅनॉटक की दिल्ली १ (१७५); राजबंधूचा समेट (१७७); सर
जामी पद्धतीची आवश्यकता (१८१).

५ स्वराज्याचें साम्राज्य

१८३-२४२

मल्हारजीच्या तरवारांचा प्रताप (१८३); दयाबहादुरावरील स्वारी
(१९५); शनवारच्या कोटाम मनाई (१८६); इच्छलकरंजीकर
व घोरपडे (१८८); बाजीरावाचा कर्जवाजारीपणा व ब्रह्मोद्वस्वामी
(१९०); भोपाळचें युद्ध (१९२); बाजीराव बल्लाळाची दिल्ली-
वर स्वारी (२०६); मोंगलांचा विश्वास धरूं नये (२०१);
वमईवर मराठ्यांचें निशाण (२०२); तुमच्या हातूनच पुढें कार्य
येऊं (२००); मीच तुमचा बाजीराव (२०३); वमईवरील
शेवटच्या हल्ल्याचें वर्णन (२०४); पाश्चात्यांचें उपमर्दन (२०६);
त्रिमाजिचें अभिनंदन (२०७); समशेर गाजली या परीस थोर
तें काय १ (२०९); नादिरशाहाची स्वारी (२०९); बाजीराव
मस्तानी (२१६); हा महाराष्ट्रवर्म नव्हे (२१६); आंगरे व
इंग्रज (२१७); पेशवे काव्य (२१९); परदेशीय व परप्रांतीय
लोकांची नांवे (२२२); दीक्षित घाटणकर (२२२); पेशवाईतील
प्रौढ मराठीचा प्रारंभ (२२३) पेशव्यांच्या अधिकाराची गुणदोष-
चर्चा (२२६); पद्धति घालोन काम चाचवांव (२२९); मराठे व
इंग्रज यांचा समकालीन उत्कर्षापकप (२३०); पेशव्यांच्या दर-
वारांत घड्याळाचा प्रवेश (२३४); शाहु महाराजांचा मृत्यु व राम-
राजांचे मिहामनारोहण (२३५); रामराजाची जवानी (२३७);
शिंदेहोळकरांचा पराक्रम (२३९); म्हैसुराकडील राजकारण (२४१).

६ पानशाहीच्या संरक्षणाची जबाबदारी

२४३-३१०

सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव (२४८); आम्हीं शिवाजी महा-
राजांचे शिष्य (२६०); नाण्यांनी एकमतें विचार करावा (२५१);
कर्जापुढें इलाज नाही (१५३); दीक्षितामार्फत राजकारण (२५४);
शिपाईगिरी व मुत्सद्देगिरी यांतील भेद (२५५); तप्त दिव्याचा
प्रकार (२५८); अटकवेर झेंडे (२५९); तुपाच्या घागरावर उंद-

गच्चें पिटकुलें (२६१); उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणें (२६५);
 उदगीरची लढाई (२६८); नानासाहेबांचें ऐश्वर्य (२७०);
 पेशवाईतील शिक्षण (२७१); लाहोरचा अंमल उठला (२७२);
 मोहिमेवर कोणी जावें ? (२७४); रूमशाम येथे स्वराज्य करण्याची
 उमेद (२७६); विश्वासरावास बरोबर घेण्याचा आग्रह (२७७);
 पाणिपतच्या मोहिमेवर भाऊसाहेब निघतात (२७८); मराठी
 सैन्याचा उत्साह (२७९); गिलचाम मारून लुटून पराभव करावा
 (२८१); लष्कर गलवललें आहे (२८२); मारावें किंवा मरावें
 (२८४); मांगल भयाभीत आहे (२८६); सैन्याची मांडणी
 (२८७); होळकराची येळी (२९०); विश्वासरावाचा मृत्यु
 (२९५) अखेरचा प्रसंग (२९७); युद्धाची विश्वसनीय हकीकत
 (३००); नाना फडणीसांचें आत्मचरित्र (३०२); युद्धाचा उप-
 मंहार (३०६).

७ विविध विषयसंग्रह

३११-३१६

शब्दसंग्रह १-८

महत्त्वाच्या मित्या

- १५१६ शहाजी भोसल्याचा जन्म
 १५३० शहाजी व जिजाई यांचा रंगपचमीचा व्हळ
 १५२५ शहाजी व जिजाई यांचे लग्न
 १५४३ शहाजीम मनमनदारी मिळाली
 १५४५ शहाजीम समाजी नांवाचा मुलगा झाला
 १५४६ भानवडीच्या युद्धाने शहाजीने पराक्रम गाजविला
 १५४७ शहाजी निजामशाही मांडून आदिलशाहाकडे गला
 १५४८ वैशाख मलिकेंद्रराचा मृत्यु
 १५६९ वैशाख शु. २ } शिवाजीचा जन्म
 १५५१ फाल्गुन व ३ }
 १५४९ अश्वीन इब्राहीम आदिलशाहाचा मृत्यु
 १५६८ शिवाजीने तोंरणा घेतला
 १५६९ दादाजी कोंडदेवाचा मृत्यु
 १५७० श्रावण व. १ शहाजीम मुस्ताफागवानाने पकडले
 १५७१ वैशाख शु. ९ शिवाजीम समर्थीचा अनुग्रह
 १५७१ ज्येष्ठ शु. १५ शहाजीची सुटका
 १५७३ फाल्गुन व ३ तुकारामाचा मृत्यु

- १५७७ पौष व. १४ शिवाजीने जावळी घेतली.
 १५८१ मार्गशीर्ष शु. ७ अफजलखानाचा वध
 १५८२ चैत्र-आषाढ शिंदी जोहाराचा पन्हाळ्यास बेढा
 १५८२ आषाढ व. १ बाजी प्रभूचा पराक्रम
 १५८५ चैत्र शु. ८ शाहूस्तेवानावर शिवाजीचा छाप
 १५८५ पौष व ४ सुरतेची पहिली लूट
 १५८५ माघ शु. ६ शहाजीचा मृत्यु
 १५८७ आषाढ शु. १० पुरंदरचा तह
 १५८८ ज्येष्ठ शु. २ शिवाजी औरंगजेब भेट
 १५८८ श्रावण व १२ शिवाजीची कैदेतून सुटका
 १५९१ भाद्रपद औरंगजेबाने काशीचे देवालय मांडले
 १५९१ माघ व. ९ सिंहगडास तानाजीचा पराक्रम
 १५९२ कार्तिक शु. १ सुरतेची दुसऱ्यांदा लूट
 १५९३ माघ सालेरचे युद्ध
 १५९५ माघ व. १४ जेसरीचे युद्ध
 १५९६ ज्येष्ठ शु. १३ शिवराज्याभिषेक
 १५९६ ज्येष्ठ व. ९ जिजाबाईचा मृत्यु

- १५९८ फाल्गुन कुतुबशाहा व शिवाजी यांची भेट.
 १५९९ कर्नाटकची स्वारी
 १६०२ चैत्र शु. १५ शिवाजीचा मृत्यु
 १६०३ माघ व. ५ रामदास रूमाधिस्य झाले
 १६०४ वैशाख व ७ शाहूचा जन्म
 १६०५-२८ औरंगजेबाची दक्षिणेवर स्वारी
 १६१० फाल्गुन व ३० संभाजीस तुळापुरी मारले
 १६११ रायगडचा वेढा
 १६१२-१९ जिंजीचा वेढा
 १६२१ फाल्गुन व ९ राजारामाचा मृत्यु
 १६२८ माघ व ३० औरंगजेबाचा मृत्यु
 १६३३ भाद्रपद व. ३ बाळाजी विश्वनाथास मनाकते पर मिळाले
 १६३५ मार्गशीर्ष शु. १० बाळाजीस पेशवाई मिळाला
 १६४२ चैत्र शु. ५ बाळाजीचा मृत्यु
 १६४६ अश्विन व. १० सालखेडल्याचे युद्ध
 १६४९ फाल्गुन शु. १० पालखेडास निजामास कोंडले
 १६५१ चैत्र शु. २अहमदखान बंगणाचा जैतपुरी परामव

- १६५२ फाल्गुन शु. २ शाहुसंभाजी भेट
 १६५३ चैत्र शु. ६ डर्मईची लढाई
 १६५९ मोपाळचा वेढा
 १६६०-६१ वसईचा संग्राम
 १६६१ फाल्गुन मुंगीपैठणचा तह
 १६६२ वैशाख शु. १३ बाजीरावाचा मृत्यु
 १६६२ आषाढ शु. १२नानासाहेबास पेशवाईची वस्त्रे
 १६६२ पौष शु. ५० चिमाजीचा मृत्यु
 १६६५ भाद्रपद व. ५ मावळ्याची सनद
 १६७० ज्येष्ठ शु. ५ निजाल्सुल्मुकाचा मृत्यु
 १६७१ मार्गशीर्ष व ३ शाहुमहाराजांचा मृत्यु
 १६७२ मार्गशीर्ष शु. १५ कुकडीनदीवर लढाई
 १६७५ चैत्र रघुनाथावाने अहमदाबाद घेतली
 १६७५-७६ कुंभेरीचा वेढा
 १६७७ ज्येष्ठ व ७ ज्यापाचा नागोरारास खून
 १६८१ कार्तिक व ५ नगरचा किल्ला मराठ्यांना मिळाला
 १६८१ माघ व. २ उदगीरचे युद्ध
 १६८२ पौष शु. ९ पाणिपतचे युद्ध

चित्रें

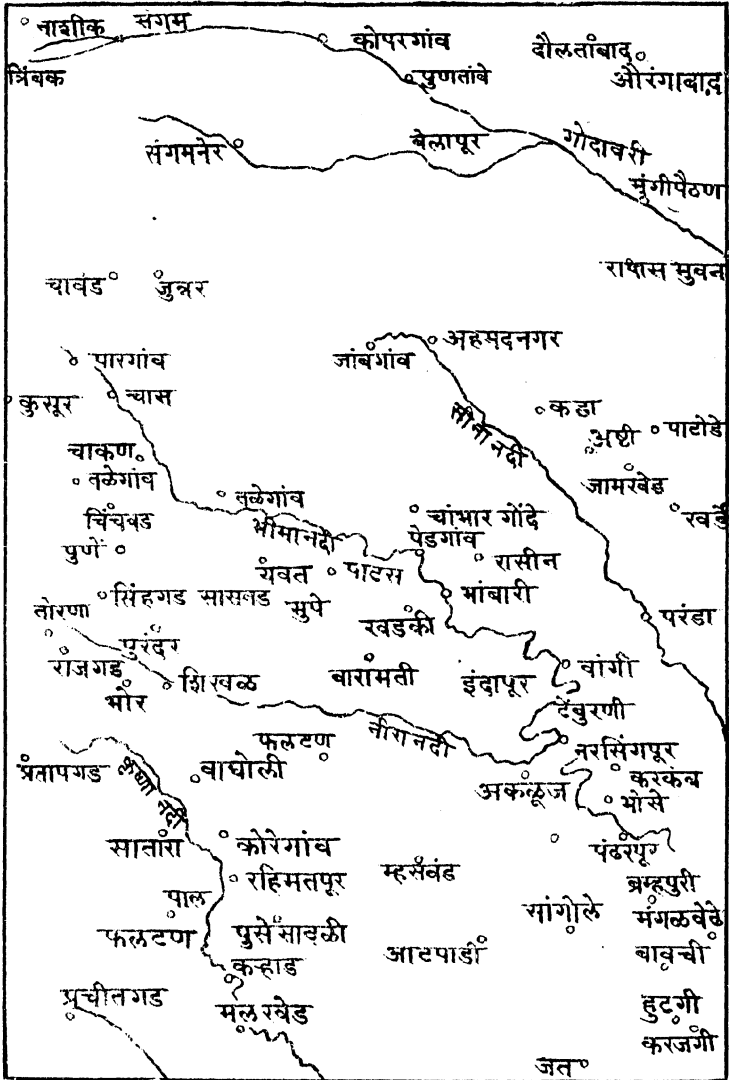
विषय	पृष्ठ
१ विजयानगर येथील सिंहासनाचा चवुन्ना...	४
२ विजापूरचे पातशहा...	५
३ श्रीसमर्थ रामदासस्वामी	२८
४ शहाजहान, औरंगजेब, शाइस्तखान व नादिरशहा	२९
५ रायगडचा किल्ला व राजगडचा किल्ला	५२
६ शहाजीराजे भोसले व प्रतापगडची देवी भवानी	५३
७ औरंगजेब व दाराशिकोचे शिर	६८
८ अफजलखान	६९
९ अक्षरांचे नमुने...	१००
१० छत्रपति शिवाजी महाराज...	१०१
११ जयपूरचा सवाई जयसिंगजी...	१९६
१२ श्रीमंत नानासाहेब पेशवे ..	१९९
१३ नागपूरचे रवोजी भोसले यांचें हस्ताक्षर...	२२८-२९
१४ पाणिपतच्या युद्धाचा व्यूह (रा. बिनामणरांवे वैद्य यांच्या मने)	२८८
१५ पाणिपतच्या युद्धाचा व्यूह (काशीराजाच्या मने)	३००
१६ नानाफडणीस...	३०१

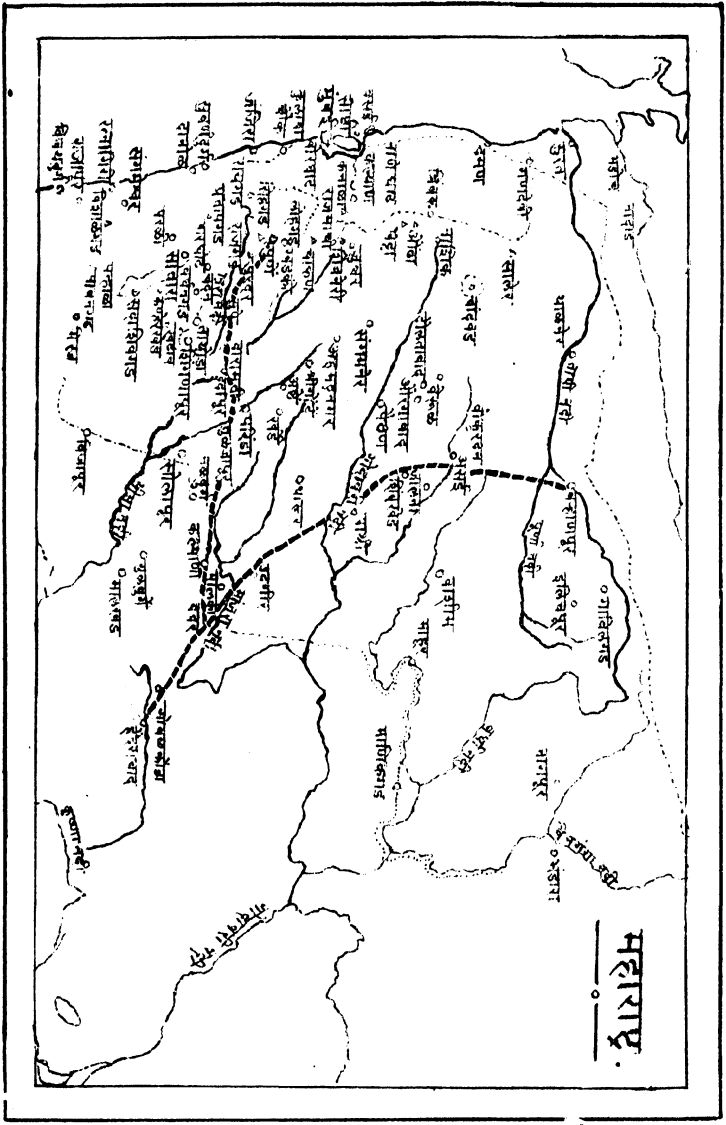

नकाशे

१ महाराष्ट्र (यांत हैदराबाद ते बन्हाणपूर व हैदराबाद ते पुणे असे दोन रस्ते दाखविले आहेत.	प्रारंभी
२ दक्षिण महाराष्ट्र... ..	१
३ ब्राह्मणी राज्य व त्याच्या पांच शाखा... ..	२०
४ पुणे ते सातारा रस्ता	२१
५ दक्षिण हिंदुस्थान... ..	१४८
६ हिंदुस्थानचा नकाशा (यांत पुणे ते आग्रा रस्ता दाखविला आहे) ...	१४९
७ निजामाचें राज्य (पश्चिमोत्तर भाग)... ..	२६८
८ दारणपन्ना मुकाबला (यांत भाऊसाहेब, अबदाली व नाना फटणसि यांचे मार्ग दाखविले आहेत.	२६९

दक्षिण महाराष्ट्र.

महाराष्ट्र.

महाराष्ट्र
इतिहासमंजरी

अथवा
निवडक ऐतिहासिक उतारे
पूर्वार्ध

१ स्वराज्यापूर्वीचा महाराष्ट्र

दंडकारण्यांत वसाहत झाल्यापासून किती शतकांनी मराठी भाषा व मराठे लोक अस्तित्वांत आले आणि त्यानंतर शिवाजी महाराजांच्या हातून स्वराज्याची स्थापना होईपर्यंत किती काळ लोटला हा मुद्दा अद्याप वादग्रस्त आहे. तथापि स्वराज्यापूर्वीचा महाराष्ट्र परतंत्र व यादवींनी हत-प्रभ बनलेला आणि आपपरभावाची स्पष्ट कल्पना नमल्यामुळे आपलें सामर्थ्य अनाटायी खर्च करणारा होता, हें निर्विवाद आहे. या घोटाल्यांतून महाराष्ट्रांने ज्या धार्मिक व राजकीय तत्वज्ञानाच्या जोरावर आपली उन्नति करून घेतली आणि पारतंत्र्य झुगारून देऊन स्वातंत्र्याचें निशाण रोवलें त्या परिस्थितीची कांहीं कल्पना येथें दिलेल्या उतान्यावरून करतां येईल.

मराठीची व्युत्पत्ति व सद्यःस्थिति

“ मन्हाटा ” हा पूर्वीचा जनवाचक शब्द. संस्कृत नाटकांत “ मरहट्ट ” असा जनवाचक शब्द येतो तो या “ मन्हाटा ” शब्दाची प्रकृति दिसतो. ‘ मरता तत्र हटता ’ म्हणजे मरतो तेव्हां हटतो, अर्थात प्राणांतीहि शत्रूम पाठ न दाखविणारा अशी ‘ मरहट्ट ’ शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. ही व्युत्पत्ति मन्हाट्यांच्या वीरश्रींच्या संबंधानें पाहूं गेलें अमतां यथार्थ आहे. तरी अशा रीतीने क्रियापदांचीं छिन्नभिन्न झालेलीं किंवा छिन्नांभन्न केलेलीं रूपें जोडून झालेल्या आणखी एखाद्या जनवाचक किंवा जनपदवाचक शब्दाचें उदाहरण देतां नाहीं, त्यापेक्षा वरील व्युत्पत्ति विलक्षणच खरी. ‘ राठोड ’ नांवाचे रजपूत मारवाडांत प्रसिद्ध आहेत. जोषपूरचा राजा ‘ राठोड ’ वंशातला होय. ‘ महा राठोड ’ म्हणजे मोठे राठोड; व ‘ महाराठोड ’ शब्दाचा अपभ्रंश “ मन्हाटा ” असें कियेकांचें मत आहे. एका रजपुताच्या गोत्रांतील लोक आले व ते सर्व महाराष्ट्रभर गांवागांव पसरले हें म्हणणें अगदीं असंभाव्य होय. तशांत ‘ राठोड ’ गोत्र रजपुतांत आहे पण ‘ महाराठोड ’ असे गोत्र रजपुतांत नाहीं. तेव्हां वरील व्युत्पत्तिप्रमाणें हीही व्युत्पत्ति विलक्षणच. ‘ मन्हाटा ’

हा प्रायः ' महाराष्ट्र ' शब्दाचा अपभ्रंश समजतात; [आणि] ' मरहट्ट ' किंवा ' महाराष्ट्र ' शब्द चांगला बावीमशे वर्षांचा आहे असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

' भाषेच्या नियमावरून पहातां ' महाराष्ट्र ' शब्दाचा ' महाराठ ' व ' सुराष्ट्र ' शब्दाचा ' सुराठ ' अपभ्रंश व्हावा. पण शिलालेखांत ' महाराठ ' व ' सुरठ ' अशीं शब्दांचीं रूपे आपण पहातो. हीं जर रूपे अस्सल खरीं तर ' महाराठ ' हा ' महारथ ' शब्दाचा व ' सुरठ ' हा ' सुरथ ' शब्दाचा अपभ्रंश असावा. ' महारथ ' म्हणजे ' मोठा योद्धा ' व ' सुरथ ' म्हणजे ' चांगला योद्धा. ' ' महारथ ' शब्दाचा पहिल्यानें ' महाराठ ' व ' मरहट्ट ' असा अपभ्रंश होऊन कालांतरानें या अपभ्रंशाचें पुनः ' महाराष्ट्र ' असें संस्कृत रूपांतर झालें, हें म्हणणें सोपपत्तिक दिसतें.

आमच्या प्रिय अर्वाचीन मन्हाठीचा पाया मुकुंदराजाने यादव वंशांतील जैत्रपाळ राजामार्ती विवेकसिंधु नांवाचा ग्रंथ करून घातला; तो त्याच वंशांतील रामदेवरावाच्या राज्यांत चार भावंडांनी व त्यांच्या अनुयायांनी मजबूत केला. इतक्यांत अविध कोमळले व त्यामुळें नुकत्याच मजबूत झालेल्या पायाम धक्का वसण्याचा थोडा बहुत मंभव होता खरा; पण जभा काय वज्रलेपाचा ज्ञानेश्वरादिकांनी उपयोग केला होता, तेव्हां तो हालतो कमचा; पुढें तीनशें वर्षांनीं एकनाथ स्वामी झाले, त्यांनीं व त्यांच्या नंतर लौकरच रामदासस्वामींनीं, वामनपंडितांनीं व तुकाराम बोवांनीं आपल्या रसभंगित वज्रलेपाची रेलचेल करून दिल्यामुळे मूळचा पाया अगदीं अढळ होऊन त्याच्यावर एक साधेच पण टुमदार झोंपडें हल्लीं उठलें आहे. झोपड्याच्या एवजी इंग्रजी भाषेप्रमाणें एक टोलेजंग इमारत उठविणें हें महाराष्ट्रपुत्रांचें काम आहे. पाया मजबूत आहे त्यापशीं हवी तितकी हवाशीर व प्रशस्त हवेली वर उठविण्यास सांपडेल.

[राजारामशास्त्री भागवतकृत ' चार उद्गार ']

मराठीचा उत्पत्तिकाल

अंतस्थ विचारक्रांति व अन्य भाषेतून विचार घेणें एवढें कारण एक

भाषा मरून तिच्या जागी दुसरी नवी उत्पन्न होण्याला बिलकुल पुरे नाही. यथायोग्य कारण म्हणजे भिन्न संस्कृतीच्या दोन मानववंशांची टक्कर होऊन त्यापैकी एकावर दुसऱ्यांत मिमळून जाण्याची पाळी येणे हे होय. याचे योगाने संस्कृतच्या प्राकृत भाषा कशा झाल्या व प्राकृतांच्या अपभ्रंश हि कशा बनत गेल्या याची संगति चांगली लागते; व इतिहासहि आपणास तेच मांगतो. तेव्हां तसलेच काही कारण मराठीआदि हल्लींच्या आर्य भाषांच्या उत्पत्तीलाहि लागू पडते की नाही हे आपण पाहिले पाहिजे.

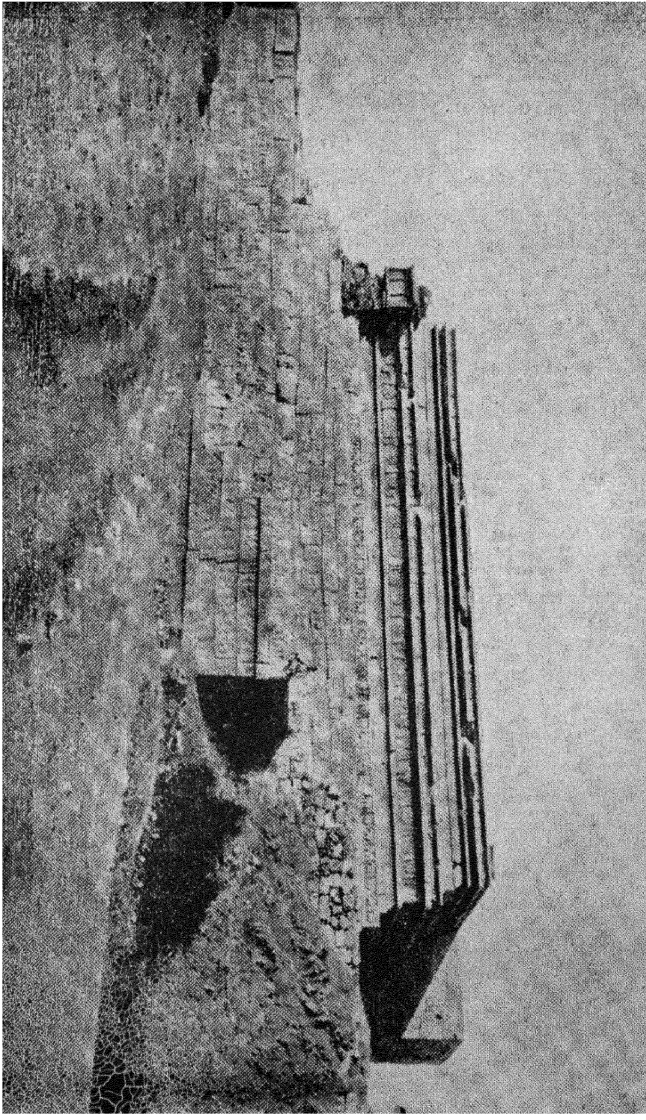
आठव्या शतकातील आरबांची स्वागी जलमार्गे सिंध-कच्छ येथे प्रथम झाली. दहाव्या शतकाचे शेवटी सिंधूपलीकडे तर त्यांची मत्ता कायम झालीच पण तिच्या अलीकडेहि ते घुसू लागले. यामुळे तेथील आर्या येऊन वसलेल्या क्षत्रिय कुळ्यांमध्ये खळबळ उडून आत्मसंरक्षणासाठी त्या दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे जाऊन हिंदू लोकांत मिमळल्या. काहींनी राज्येहि स्थापिली. या कुळ्या गुर्जर परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादींच्या होत. गुर्जर, चालुक्य यांच्या काही टोळ्या आर्या एकदां हूणांच्या बरोबर आंत घुसल्या होत्या, त्यांनी गुजराथेत व महाराष्ट्रांत राज्येहि केली. पण त्यांचे मोठ्या प्रमाणांत प्रयाण नवव्या शतकानंतर झाले. हे चालुक्य-राज्य गुजराथेत स्थापन झाल्यावरच गुजराथेस 'गुर्जर' हे नांव मिळाले. आर्यांच्या गुर्जरांच्या वेळी मिळाले नव्हते यावरून व महाराष्ट्रांत 'कल्याणकटक' या मारखी आपल्या पूर्वीच्या वसतिस्थानाचे स्मरण करून देणारी स्थळे दुसऱ्या चालुक्यांनी (तैलपांनी) स्थापिली, यावरून हि दिसून येते. हे गुर्जर परमार, चालुक्य, चौहाण मूळचे हिंदू नव्हते हे डॉ० दे. रा. भांडारकर यांनी चांगले दाखविले आहे. यावरून हे सिद्ध होते की इ. स. ९ शतकाच्या शेवटापासून पुढे परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादि क्षत्रिय कुळे हिंदुस्थानभर (कानडा, तेलंगण व खालचे प्रांत वगळून) पसरली, ती अन्यधर्माय, अन्य संस्कृतीची व अन्य भाषेची होती. त्यांची व ते जेथे जेथे गेले तेथील लोकांची सरमिसळ होऊन, ते कायमचे मिळून जाण्याच्या धामधुर्मांत नव्या भाषा उत्पन्न होण्यामारखी परिस्थिति प्राप्त झाली होती.

पुढे अकराव्या शतकाच्या पहिल्या २४ वर्षांत गजनवीच्या महंमदाने

आपले अफगाण, तार्तर आदि सैनिक घेऊन अनेक वेळ हिंदुस्थानावर स्वान्या केल्या; व वर सांगितलेल्या क्षत्रियांच्या हालचालीस व प्रयाणास आणखी एकदा जोराचा धक्का दिला.

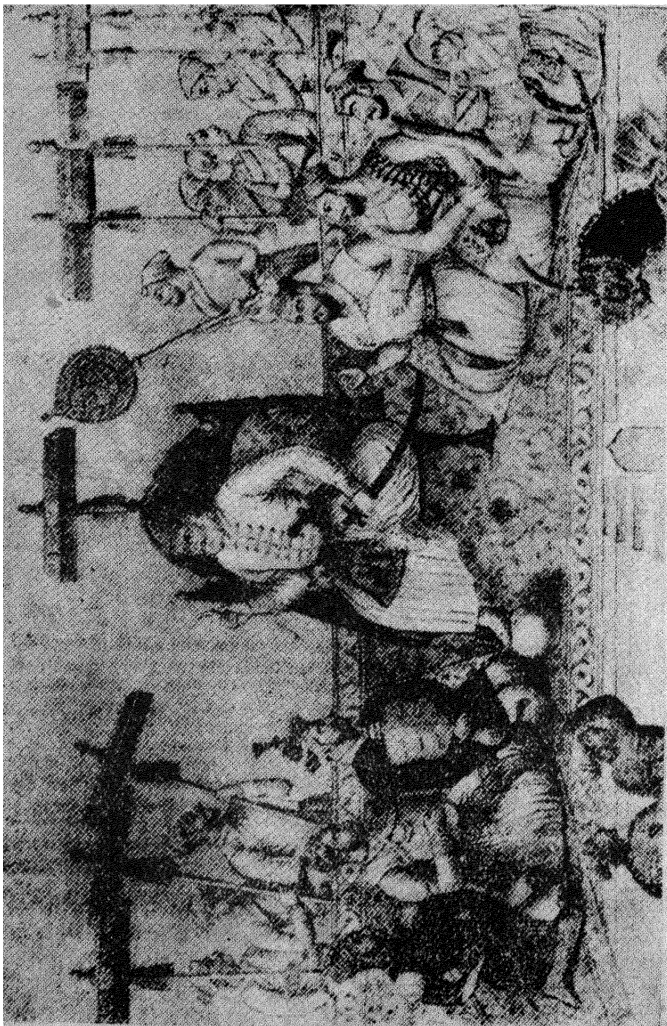
महमदाबरोबर आलेल्या लोकांपैकी कांहीं विदेशी लोक येथे वसाहत करून राहिल्याचा उल्लेख फारसा कोठें मिळत नाही हें खरें. पण गुजराथें-तले कांहीं लोक स्वानदेशांत, राजपुतान्यांतले उत्तर माळव्यांत, पंजाबांतले अयोध्या प्रांताकडे अशी येथील रहिवाशांची पांगापांग मात्र त्यांच्या म्वारी-मुळे झाली असल्यास नवल नाही. यानंतर दुमरी धाड घोरच्या महमदाची. ही बाराव्या शतकाच्या शेवटी आली. या महमदाला हिंदुस्थानांत आपलें राज्य स्थापावयाचे होत. यामुळें अन्य संस्कृतीच्या व अन्य मानववंशाच्या लोकांचा मोठा समुदाय आमच्यांत घुसला हें एक; व त्यानें तेथील आमच्या लोकांस देशोषडीस लाऊन राजपुताना, माळवा, गुजराथ येथवर वणवण भटकण्याला लावले, हें दुसरें. महमद घारी दिल्ली व पंजाब जिंकूनच थांबला नाही. त्यानें आपले मरदार पूर्वेकडे बंगाल्यांत व दक्षिणकडे माळवा गुजराथ येथपर्यंत पाठविले. पुढें तेराव्या शतकाच्या शेवटी अह्ला-उद्दिनानें गुजराथचे कर्ण राजाचें राज्य धुळीस मिळविलें व महाराष्ट्रांत देव-गिरीच्या यादवांचा १२९४ त पराभव केला. महमद गझनवीबरोबर अफगाण, आरब, तार्तर व महमद घोरीबरोबरहि अमेच अफगाण, तार्तर, तुर्क इत्यादि परधर्मी व भिन्न कुळ्यांचे लोक अकराव्या शतकाच्या आरंभा-पासून तों तेराव्याच्या शवटापर्यंत हिंदुस्थानांत येऊन घुसले. त्यांनीं आमचा धर्म स्वीकारला नाही, तरी त्यास आमच्या भाषा बोलाव्या लागत; यामुळें नव्या भाषा इ. स. ११ व्या शतकापासून १३ व्या पर्यंत येथें उदयास आल्या. मराठींत १३ व्या शतकांत निश्चित स्वरूपाचें वाङ्मय सापडतें. तेव्हां ती निश्चित स्वरू-पाची बोली, या रूपानें तत्पूर्वी एक दोन शतकें * तरी उत्पन्न झाली असली पाहिजे हें उघड आहे. [कै० वा. पां. दा. गुणे; विविध-ज्ञान वि. १९२२]

* भाषेच्या उत्पत्तीपासून वाङ्मयापर्यंत मजल मारण्यास दोनशे वर्षांचा काळ पुरेलेसे वाटत नाही. यासंबंधी विद्वद्दर्थ राजवाडे व वैद्य यांचीं मते वाचण्या-जोगीं आहे.

विज्ञाननगर येथील सिंहासनाचा चबुत्ता

[पृ. ४ अ.

विजापुरचे पादशाहा

[पृ. ५ अ.

राक्षसतागडीची लढाई

निजामशाहा, आदिलशाहा, कुतुबशाहा व बेरीदशाहा या चौघां-
 मुसलमानी बादशाहांनीं रामराजास ठार मारून विजयानगरचें हिंदु राज्य
 धुळीस मिळविलें. हा प्रकार ज्या तालिकोटच्या युद्धान्त घडला असें
 मुसलमानी इतिहासकार म्हणतात त्यांसच आमच्या बखरकासंनीं राक्षस-
 तागडीची लढाई असें म्हटलें आहे. कृष्णेच्या काठी रकसगी व तंगडगी
 अशीं दोन खेडी आहेत; तेथें रामराजाच्या सैन्याचा तळ होता.
 त्यावरून ' राक्षसतागडी ' हें अन्वर्थक नांव या युद्धास देण्यांत आलें
 आहे. येथें दिलेली बखर या युद्धानंतर लौकरच म्हणजे शके १४८७च्या
 श्रावणांत लिहिली गेली. परंतु मूळ बखर हातीं लागलेली नसून
 शके १६०६ मध्यें लिहण्यांत आलेली नकल आपणास मिळाली आहे असें
 बखरीच्या अखेरच्या वाक्यावरून दिसतें. नकलकारानें मूळची बखर
 अक्षरशः उतरली नसल्यामुळें भाषेच्या दृष्टीनें तिची योग्यता कमी झाली
 आहे. तरी हि ऐतिहासिक मजकुराच्या दृष्टीनें ती वाचनीय आहे.
 महाराष्ट्राच्या इतिहासांत जसें पाणिपत तसें कर्नाटकाच्या इतिहासांत
 राक्षसतागडीचें युद्ध. या युद्धानंतर कर्नाटक परधर्मीय राजांच्या ताब्यांत
 गेला. विशेषतः अदिलशाहानें विजयानगरचा मुख्य हस्तगत करण्यासाठीं
 फार धडपड केली; आणि हें काम शहाजी भोसल्याच्या हातून बरेंच
 तडीस नेलें. सध्याचें म्हैसूरचें राज्य विजयानगरच्या साम्राज्याचा अवशेष आहे.
 बखरीच्या प्रारंभाचा भाग कसरीनें खाल्ला असल्यामुळें दुर्बोध
 झाला आहे. सबब तो व त्यापुढचा कांहीं भाग विस्तारभयास्तव येथें
 गाळला आहे. हें युद्ध शके १४८६ माघ शु. ५ रोजीं झालें. रामराजा
 युद्धास निघण्यापूर्वीं आईकडे निरोप घेण्यासाठीं गेला. येथून पुढची हकी-
 कत या उताऱ्यांत आली आहे.

‘तेथोन मातुश्री चंद्रसालेचे घरासी गेलेवरी मातुश्रीनें राजयास समोर येउनु राजयावरून मोबलग थोर थोर जडित वस्ता वलादुरी देउनु आपुले महालामधे नेऊन बहुत मेहैमानी केली. मग *राजभुवरानें हे मजकूर तमाम जांगितले जे “ च्यार पादशाहा मिलोन हे मुलुकावरी चाली करून येताती. हे धर्ममुलुक, देवस्थान, अनछेत्र व देवब्राह्मण—स्थल असे. त्यासी त्याचे तसनस होऊ नये. त्याकरिता लस्केर कटकवंदी करून आपण जाउनु, त्यासी गोपमाल देऊनु. आपणासी निरोप देणें ” म्हणवोन मातेचे पाया पडला. त्यावरी मातेनें बहुत दिलगीर होऊनु राजभूवरासी बोलो लागली जे “ तुवा राजकुवर आमचेनसित पादशाही होऊ आले. तुरकाचे कांहीं गरगशा जहाले नव्हते. करता जाजती करुनु येताती. तुवा त्याचे सांगाते सला हेर्जीवाती करणें ” म्हणोन राजभुवराचे दिलसमाधान बहुत केलें. त्यानें न अइकतां तेथून उठोन गेला. मग खुशीनें तिनें रजा दिल्ले. तेथून संगीत महालासी येउनु राजा बैसता पलंगावरी निद्रा केली. रात्रीं राजभुवरानें स्वप्न देखिलें जे आपुले कानीचे मोती तोडून घेत होते. बैसले सिंहासन हिरोन घेत असे. आपणासी दूत येऊनु बोढीत असे. ऐसें पाहुनु घाविरा होऊनु उठिला. सवेचि थोर थोर जोइसी व पंडित व वेदशास्त्री व ग्रामजोसी आपुले वडिलाचे वेले आदिखानी बहुत दिवसाचे होते. त्यासी बोलाऊ पाठविलें. मग त्यापुढे स्वप्न सांगितलेवरी त्यानीं राजभुवराचें मन समाधान केलें जे “ तुझे शत्रु जे कोण्ही येताती ते नास होउनु जातील. तुवा क्षेत्रपती मार्कंडी आउश होउनु राजसिंहासनीं राज्य करिसील ” म्हणोन बोलिले. मग आपण आले लोकासी असावर्ल्या

१ इडापिडा टाळण्यासाठी तोडगे करून. २ आतिथ्य. ३ नाश, हानी. ४ कान उपटणें. ५ देऊं = शिक्षा करूं. * राजाधिराज=रामराजा. ५ गोंधळ, बाबाबाची. ६ वकीलीस कारकून धाडणें. ७ परवानगी ८ क्षेत्रपति=क्षत्रियराजा. ९ असोले नारळ दिलें. हा त्यावेळचा निरोप देण्याचा एक प्रकार असावा

व करनाटकी चादरा देऊनु दोहडांवेले. मग राजयानें बैसोन पांच हजार होनु ग्रामणासी वाटिले. मग राजयानें बरवे मोहूर्त पाहूनु घोडा सारंगा अमृतनिधान राजवैसता आणऊन त्यावरी बसोन अकरावे तासी तख्त विज्यानगरा होऊनु बाहीर येऊन उतर तर्फेसी नैवगोजी देऊनु उतरिले. पागा व पीलखोना व उस्तरखोना व थैटी व सिकारखाना व जमदारखाना व शरबतखाना व कोठी व फेराशखाना व अंबारखाना व तर्मांम येऊनु नऊगजी आसपास येऊनु उतरिले. शाहार विजयानगरामधें धांडोरा फिरविलें कीं 'येक घोडा व राऊत न राहातां लस्केरासी चालणें' म्हणोनु ताकीद केली. तमाम बाहेर येऊनु उतरिले. खजाना फोडुनु चवथे जण बैसोन वाटणी दिले. * ... येकून जिनसवार होनु बेरीज १२३५७४११. येणेप्रमाणें वजीराचे हेजावास हुजूर बोलाऊनु जिनसवार हेमाणे दिले. तमाम वजीरासी ताकीद फर्माविले कीं घोडियासी सिले" व राऊतासी सिले व टोप व हत्तीस सिले देऊनु हे अवघे भार करुनु बसवणें. यैसे ताकीद केले. मग दुसरे रोजी वजीरांनी दिदवानी खबर व हरकारेस पाठविले. कुलगणती बितपसील—घोडे सुमार ३,५०,०००, हत्ती सुमार ९७७८, हत्तिणी ७३१८, बाण सुमार ४६०९५७८, बंदुखी पेदे १४८९१५. इटेमालेकरी १२०५६, रामबाण २,३१,३२०, करल बारांनी २५०, कोमारबाण १११२०, भौंडे फिरगी सुमार ३९२८, छडेबाण बाढाई सुमार ३०४९, बंदुक + ९३८, सिलेदगले सुमार २७८५० खुर्द ३३००, सिले टोप सुमार २७८५०, जवरजंग + २२००, हुकें सुमार १३४३८७०, एकांगी धीरानी ८००००, वडगौडानी ५८९१०, सिले घोडे १४०००, लोहार सुमार १०९०, सिले हत्ती सुमार १८००, हुनरवंद ३००४, सिकारकुत्ते ७०९, पानबुडे १८००, नदी टोकरे सुमार २००, दारु वजण खंडी ९३६५१०॥३॥४

१० वज्रें. ११ निरोप दिला. १२ पासून, हून. १३ डेरा १४ हत्तीखाना. १५ उत्र = उंट. १६ गाई. म्हशी बगैरे गुरें ढोरें. १७ बैठकी, लोड बगैरे संग्रह. १८ सर्व. *येथें वास प्रकारचे होन व त्यांची संख्या दिली आहे. त्यांत शिवराई होन आहेत. १९ डांगोरा. २० कसा. २१ हत्यार पात्यार. २२ तोफा. २३ लहान तोफ. २४ नांवा.

या खेरीज मनेवरानी व पुंडानी, पालेगारानी व लिंगारीयानी व अल-
 कुरानी व राजबिडीयानी व हिवलकारानी मोबलग गणती सापडीत नाहीं.
 जंगलोजंगल व डोंगरेडोंगर व दरेखोरे जागा जागा उतरले असे नजरेनें
 पाहता करनाटकी लसकरे सांत आठ गांव जमीन उतरले. असे राजभुव-
 रानें नउगोजी तुंगभद्रातून पुढे दिधले. णेसरवाना जाऊनु क्रुष्णानदी
 कडका धरून उतरले. राजयानें हत्तीस आणऊनु पाहून सीले कैरविल.
 तमाम हत्ती सीले संदुती करून हत्तीवरी जंबु^{३०}, जबरजंग लाऊन अँला-
 हिदा पेशी नामाजाद क्रुष्णानदी—तटाकी उतरवीले. राजभुवरानें काा ताव-
 रगारी व कुंदरापवयेल बरगे दरमायानें येऊनु नउगजी देऊनु उतरले. पेश
 नामजादी लस्करे व बाजारबुणगा येऊनु मुसकी नजीक उतरली. निजाम-
 शाहा पादशाहा ब्रह्मिरी मन्हाटा तख्त दौलताबाद यानें भीमरथीस येऊन
 उतरोन सुलतान पेरोजाबाद नजीक उतरला. व अकबर जलालदीन पाद-
 शाहा शहादुर्गानजीक उतरला. व इभराइम कुतुबशाहा—तेलंगण तख्त
 गोलकोंडे—यानें मुदगल व राथेचूर दरम्यानें उतरला. चहु तफेंनें मुसल-
 मान पातशाहा यानी लस्करे व लुटावरे व पेंदोरे व वणजारे व चोर
 पौईक नदी धरून उतरले. राजभुवरानेचे मुलुकामधें चिधिचोली^{३१}, बंद धरून
 आणु लागले. तमाम मुलूक हुंली होऊन चालिले. राजभुवरानें आपले
 लस्करासी ताकीद करून बाजारबुणगा नजीक च्यार हजार घोडा, व पाव-
 प्यादे पनास हजार ठेऊनु तमाम वजीराने व राजबिडीयानी व राजको-
 मारानी व येकांगधीरानी व सपरीगारानी व रजपुतानी व क्षेत्रीयानी व
 दलवीयानी व मनेवारानी हे अवघे जाऊनु राक्षसतगडीस जाऊन नजीक
 उतरले. अरावो, भांडी फिरंगी गाडियावरी मुस्तेदी करून जोडुनु बाण
 तमाम पावसुर बाणाईत बैलावरी दर बैलामी बाण सुमार २८ येऊन बाण
 सुमार ८०,०,०० व राजबाण व कोमारबाण येसे उंटावरी अराव पुढें
 उतरवीलें व बाँर, गेलेंले व तुव खिजतना इ ने सांगाते घोडा, राऊत

येथे ९० हत्तींची नावे दिली आहेत. २५ योजने २६ लहान तोफा. २७ निराळा,
 २८ पुढे. २९ पायदळ शिपाई. ३० लट्ट. ३१ गडबड, दंगा. ३२ गाडे.
 ३३ तयार. ३४ दारू. ३५ गोफण.

व पावपाट्टे असपास दरम्याने ठेवणें व ब्रिमलया नाईक, त्रिवेंगलपा नाईक व कार्तिकविरपा नाईक हे तीथे जणामी राजभुवरी कपडे देऊन मुसलमान पातशाहीसी झगडा करावे (यास) पेस नामजर्दी पाठविलेवरी त्यानी येउन आपुले करनाटकी कुल लस्केर देखील राक्षेमतागडी नजीक उतरिले. हे खबरी जासुदानी व कालवारानी व हरकारेयानी जैसे जैरजरा तिलतिल खबर घेउनु आपुले पादशाहासी सांगितलें. मग मुसलमान पातशाही गांव पांच कोसावरी येउनु उतरले वरी निजामशाहा मन्हाटा पातशाही व ईभराईम कुतुबशाहा तेलंगण पातशाही हे दोघे जण फुटोन अलाहिदा लस्केर घेउनु तैलाव फिरो लागले. ते पाहोन राजभुवरानें लस्केर पायदल फौज करून भौर रचिले. अली येदलशाहा पातशाहा कन्नडजाण यानें आपुलें कुल लस्केर घेउनु येक फौज करून उभा राहिला. इमामनमुळीक, पातशाहा वराड देश, आपुले कुल लस्केर घेऊनु येकभार रचिले. असे तीनी च्यारी पातशाहा च्यारो तर्फे भार करून राहिलेवरी करनाटकी पाऊण्याघे व घोडेस्वारानी येकदुर्मालें होउनु अरोवा मवे रथून पुढे चालुनू निजामशाहा बाहिरी पातशाहा व कुतुबशाहा तेलंगण तर्फे झगडा केले. बाणावाणी जहाले. व त्यामधे व यामधे लस्केर बहुत जाया जाला. दोही तर्फेचे लस्केर जखमी बार जहाले. निजामशाहा बाहिरी पादशाहा व कुतुबशाहा तैलंगण यानें दीड कोस माघारे जाऊनु अली येदलशाहा कन्नडजाण व ईमामनमुळीक वराडदेश पादशाहा यानें आपले जागा मुस्तैद दोनी फौजा होते. त्यानी येउनु झगडा दिले. जखमी व पाडाऊ जाहाले * वीतपसील. हे रणजखमी व पाडाऊ जाहालेवरी राजभुवरानें ऐकोन अपुले तरफेचे वजारास व लोकासी व बीजे खलकासी कपडे पाठविले. आपुले लोकासी सांगोन पाठविले जे “ आपण येइजे तों झगडा न करणें. लोक बहुत जाया होताती. तमाम जमा जाहालियावरी शतमेंदीनें झगडा

३६ अधिकार देणें, नेमणें. ३७ थोडी थोडी. ३८ शत्रूची पाहणी करण्यासाठी. ३९ व्यूह. * येथें मुळांत जखमी व ठार झालेल्या लोकांची यादी दिली आहे. त्यांत निज्यामशाहाकडील लोकांत सिवाजी काटे व खेरोजा भोसले हीं नांवे आहेत. ४० एकामागे एक उभे राहून. ४१ इतर. ४२ कारस्थानी लोक. ४३ पराक्रम.

केला जाईल ” जैसे भोसल्या दलवीयासी पाठउनु दिल्ले. अली येदल-शाहा पादशाहा कनडजाण यापासी छरीयेपा नाईक जामदार याला हेजी-बातीस पाठविले जे “ तुवा अपण चालोन येउनु अम्हापासी येउनु मांडीवरी वैसेून फेर्जेद म्हणविले, कि तुम्हाकडे अपण न येऊ म्हणोन जैसे शैर्तनामा केलेवरी रायेथूर व अदवानी हे दुदलोणी बदल दिल्ले. आपुले सन्देमध्ये पादशाही जमजम करुनु असावे जैसे असतां तुम्ही अपुले मुलुकामधून तिघ पादशाचे लस्केरासी वाट देउनु अपण कुल लस्केरसाहित येउनु मदती होउनु उतरले असे. बहुत बरें. चार पादशाही मिळुन आलीया काय होणार असे ; पेरेंतर तुमचे मुदा काय कैसे असे ” म्हणोन. मग अली येदलशाहा यानें जबाब दिल्ले. जे “ तिघे पादशाही लस्केर जोरा-वार होउनु माझे मुलुकामधून आले. मजपासी जोरावार नाहीं. कुल लस्केर व मुलुक खराब केले. हे राजवटेमध्ये आम्हीं पडलों नाहीं. हें तों जैसे फर्जेद म्हणोन मांडीवरी वैसेोन सव सफध दिल्ले असे त्यासी खंता नाहीं. तुम्ही कांहीं दिलगीर न होणें. ” जैसे हेजाबा सांगातें खलबत करुनु हेजाबासी शाल व आसावली व तेजी व हस्तकर्डेग व कुडकी-यासी मोती जोडा १ दिल्ले. व हत्ती छावा येक १ दिल्ले. व हेजाबा सांगात मोरेंतसर दाह जण आले होते त्यासी शाला येक येक देउनु हेजाबासी पानें देउनु दोहडाविलेवरी हेजाब जाउनु राजमुवरासी हे हकीकती बयाणें अर्ज केले. हेजाब सांगाते अली येदलशाहाचे हरकारे सावाजी गोपीनाथ जमारीकादा होता. त्या सांगातें तीन तास पासुनु पांच तास परिथंत खलबत करुनु हरकारा मशारनुलेसी येक दुस्त कपडे दिल्ले. व मोतीयाचा तुन्हाइ येक १ व कमरशाल १ दिल्ले. बहुत मेहमानी केली. अली येदलशाहासी फिरंगें व कमर गुर्दा शोर मोलाचा देउनु पाठविले. हे खबर निजामशाहा बहीरी व कुतुबशाहा तेलंगण व अकबर जलालदीन मोगली पादशाहा यासी दिदवानी हरकारे यानीं लिहून पाठविलें जे

४४ मुलगा. ४५ करार; वचनप्रमाण. ४६ पुडें. ४७ खोट. ४८ घोडा. ४९ वलय, हातकडे. ५० चोकडा. ५१ वजनदार लोक. ५२ वृत्तांत कथन. ५३ जासूद, दूत ५४ तरवार.

“ अली येदलशाहा सांगाते राजवटा लाविली असे ” म्हणोन. मग तिथे पादशाहा यानीं येदलशाहा पादशाहा नजीक हरकारेसी पाठविले. “ आम्ही अवघे मिळोन राजभुवराचे मुलुकगिरी कराव्या आलों असों. दरम्याने तुम्ही त्या सांगाते राजवटा करिता हें तरी बरें नव्हें. अवघे येकवट होउनु गोशमाल देणें लागतें. अलाहिदा राजवटा केलीयानें काम होऊन येत नाही. तरी तुम्ही त्यामधें मिलालीया आम्ही कांहीं फिरोन जाणार नाही. शर्तमदीं मुलुकागिरी करून. तुम्ही आम्हांबराबरी मसलतीस येणें ” म्हणोन. तरी येदलशाहानें सांगोन पाठविलें कीं “ तुम्हाबरोबर असों. जें काये दिलचे मुदा असेल ते कबुल ” म्हणोन. मग हरकारेसी तश्रीफें देउनु रवाना केले. राजभुवरानें आपण येऊन राक्षसतागडी नजीक उतरले. रणथावा चौधार राक्षसतागडीचे मैदानामधें घातलें. करनाटकी लस्केर तमाम येउनु उतरले. झगडेसी सुरु जाहाले. मुदती रोज २७ झगडा जहाला. जलालदीन अकबर पादशाहा तख्त जालनापूर यानें मोगल व कर्ण, रजपूत, राहाठोड हे नालतवाडी दरम्याने उतरले यामधें व त्यामधें रायबागानजीक झगडा रोजबरोज होऊं लागला. करनाटकी वजीर, व यैनलमुलुक व अंकुशखान बारगीर वजीरानी पारखे होउनु येदलशाहा तफेंसी आले. जलालदीन अकबर पादशाहा व निज्यामशाहा पादशाहा वहीरी व कुतुबशाहा तेलंगण हे तिघें मिळून राजफौज करून चालोन आले. राजबिडे, पाऊण्याचे, हसम झगडा दिव्हे. पहिले तासपासून अकरा तासपावेतो झगडा जहाला. रण दुतफें पडिले. राजभुवरानें राजबिडे व वाजे वजारासी व लोकासी बोलाऊन खलवत केलें. सदरहु वजीर अवघे मिळून राजभुवरास अर्ज केले जे “ मुसलमान पादशाही लस्केर येकवट होउनु येताती. आम्ही त्याचे तोंडेसी उभे रहातो. जैसे मारावे तैसे झगडा फत्ते करितो. अली येदलशाहा व इमामनमुळीक हे दोघे पादशाही लस्केर आपुले जागा होऊन पुढे येताती. दोघे पादशाही झगडा देत असे. रोजबरोज रण पडीत असे. ह्यानीं दगा देउनु सापडावितील. ह्याचे पतेरा नाही. ते तफेंसी मुदाम दाहा हजार घोडा व पन्नास हजार पायेदळ त्याचे तोंडेसी राखणें. आम्ही दिल्लपाखीनें मशाकत करून. दोन्ही

पादशाही लस्कर दगा देतील ” जैसे सिरभोई ठेऊन रोशन केलेवरी राज-भुवरानें वजीरासी कपडे देऊन दोहडाविलें. जागा जागा आपुले गड कोटासी इतवारी लोकासी राजभुवरानें पाठविले. * बीतपसील..... येणे प्रमाणें कपडे देउनु पाठविले. राजफौज झगडा जहाले. निज्यामशाहा बाहिरी व कुतुबशाहा तेलंगण मोडा जहाला. अकबर जलालदीन मोगलावरी झगडा घातला. त्याचे मदतीस कोण्ही आले नाहीं. निज्यामशाहा बाहिरी व कुतुबशाहा तेलंगण हे मोड जहालें. मोड होउनु येक जागा भार राचिले होते. लस्कर करनाटकी झगडा करुनु परतुन येता मागुती हे फौज लस्कर झगडा दिल्हे. हे करनाटकी लोकांनीं ४०००००० हजार बाण येकायेकी बत्ती लाविले. त्या खाली दोषे पादशाहाचे लस्कर मोर्बे-लग झगडीयांत पडीलें. कच खाऊन आपुले जागेसी उतरले. मोगली लोक मागुती येउनु अलाहिदा झगडा दिल्हे. करणाटकी लोक बहुत पडीले. इतुके झगडा देउनु राजभुवराचे लस्कर जाउनु आपुले जागा उतरले. राजभुवरानें आपण राजहौश मुस्तेदी रामहत्तीवरी वसोन कुल लष्कर दोषे तिषे पादशाहावरी चालिले. भांडे थोर थोर भरुनु भांडेचे बहुत मार जहाले. बहुत कच होऊन लस्कर मोड जाहाले. त्यावरी राजभुवरानें बहुत खुर्षाहाल होउनु नउगोजीस परतून येउनु उतरले. करनाटक लोक तिनी पादशाहा लस्करासी झगडा करून भौगोन बेहुशार होऊन लस्केर उतरलें होतें. अली येदलशाहा व इमामनमुलीक वराडदेश पादशाहा हे दोषे जण पादशाहा एकाएकी मुस्तेदीहून राजभुवरावरी घोडे केला. त्याचे जिनी उतरून बेखबर होतें. पाऊण्यांद लोक रोटीपोळी करून घेत होतें. तो येही जाऊन सभा पडोन खतर केले. राजभुवर रामराज अली येदलशाहा पादशाहा कन्नडजाण हाता खाले पाडून जाव बोलिला जे “ तुवा माझे लेक म्हणोन बोलिली हांतासी. तुवा येकायेकी दगा करुनु मजवरी सभा पडिलासी. आता माझें काये तैतवारि चालणार असे ! माझे लस्केर तमाम पडीले ” म्हणोन. ताजा कपडे, पुरतकालीक दाईव, टोपीस हिरा

५८ सांगितल्यांवर. ५९ विश्वासू. * येथें पंधरा सरदार पंधरा ठिकाणीं पाठविलें त्यांची यादी दिली आहे. ६० पुष्कळ. ६१ थकून. ६२ खोगीर. ६३ उपाय.

मोती मानीकाचे कुलाव घालून मावीशाला पांघरून, अपुले देवासी स्मरण करून अली येदलशाहासी सांगोन पाठविलें जे “ तुवा आपण फिरंग घेऊन येकांग लढाई करावे. दुमरीयानें आपुलीयावरी हात देऊ नये ” म्हणून. त्यापासी सौर्गद घेतले. मग अली येदलशाहानें आपण येकांगी भिडीतां नजीक उभे राहून डोमकी कापिले. हे खबर प्यारो पादशाहासी जाहीर जाहाले. करनाटकी लस्कर तमाम चिंदांचोल जहाले. पलोन हत्ती व घोडे, उंट, वारू, गलेले व बाण सुमार व खजाना तमाम लुटालुटी जहाले. कुल लस्कर मिलोन विज्यानगरासी गेले. राजभुवरांचे माये व तिघीजण बाइला हे खबर एकेन माहालासी आगी लाऊन दिले. मार्णाक, मोती व हीरा, रत्न तमाम मुमलमान लस्कर पादशाहा जाऊन कटकंबंद उतरोन मुदाम १४ रोज शहरामधे सोर्दासोदी केले. मोबलग माल सांपडिले. मुल्ल-कागरी तिनी पादशाहा यानी केले. अकबर जलालदीन पादशाहाचे लस्कर परतून गेले. व इमामनमुलुक हे अपुले मुलुकासी गेले. निज्यामशाहा बहिरी आपुले मुलुकासी गेले. अली येदलशाहा यानें मुलुकगरी करीत चालिले पिनगोडेसी जाउनु वेढा घालून तिनी महिने लढाई केली. मग कोट वर-जार होउनु काबीज करू दिले नाही. मग तेथून तोरगलासी येऊन वेढा घातले. स्थल वेंकटी झगडा केले. कांहीं काबीज होऊं दिले नाही. मग तेथें लस्कर ठेऊनु अली येदलशाहा पादशाहा विज्यापुरासी आले. रक्ताक्षी नाम संवळरे वैशाख वदि अस्तमी सोमवारी १० वेतासी श्रवण नक्षत्री भिमासीम वरती रामराजानें जीव दिले एमे खबर करनाटकी पादशाहाचे राजा जाहीर जहाले. अली येदलशाहानें प्यारी पादशाहासी मेहमानगी केली. मग ते बहुत खुपी होऊन गेले. येदलशाहानें राजयाचे सार कासीस देऊन पाठविलें. त्याचे विलायती गड कोटासी काबीजेवदल घोडे राऊत देऊन पाठविताती. पेस्तर अहवाल नजरे पडालिया बर्यानवरा बखेर पाठउन देऊन. आजी तागाईत छ २५ माहे मोहरम रोज प्यारि संदेस लिहुनु पाठविले असे. (द्वितीय संमेलन वृत्त पृ. १६८)

६४ शफथ. ६५ सैन्यानिशी. ६६ शोधाशोधी. ६७ मल्लख कबज्यांत घेणें.
६८ तपशीलवारं.

दामाजीपंत व विठ्या महार

सातारकर महाराजांच्या दत्तरांत एका महजराच्या नकलेची नकल सांपडली. त्यांत शहरांत व खेड्यांत महारांना कोणकोणते हक्क पूर्वापर आहेत त्यांची याद दिली आहे.

मूळ महजराचा प्रस्तुत खर्डा सारांशरूप आहे. या सारांशरूप महजराचा मथळा असा: —

“ बादशाहाचा हुकूम शिका मोर्तब व दामाजीपंत कारकून याचे हातची कलमें ”

म्हणजे मूळ महजरावर बेदरच्या पातशाहाचे शिक्का मोर्तब होते आणि तो खुद्द दामाजीपंत मंगळवेढेकर यांच्या हातचा होता.

महारांच्या हक्काचा तपशीलवार निर्देश केल्यावर खालील वाक्यें ह्या सारांशांत आली आहेत: —

“ हें देणें पाछायाचें. व दामाजीपंत याच हातचा कागद असे. विठ्या महार, मंगळवेढ्याचा, पाछायाचे कार्मी पडला. व दामाजीपंत कार्मी पडला म्हणोन पादशाहाणीं विठ्या महारास हक करून दिल्ले ”

या वाक्यानंतर आणीक कांहीं राहिल्या साहिल्या हक्कांचें गणन करून पुनः खालील हकीकत लिहिली आहे: —

“ बेदरास जाऊन पाछाव याची लेकर बेगम आनली. आणि पाछावपासी हात जोडोन उभा राहिला. बाच्छाव याचे घोड्याची जागल करावयास गेला. तों तेथें मांग चोरीस आला. तेव्हां माहार जागा होता. मग बाच्छाव यास जागे केलें. विश्वासूख माहार ठरला. म्हणोन घोडा वरातीस दिल्ले. अंबरनाक महार यास कृपा करून दिल्ले. बाच्छाव याचीतील कोठीतील कोठाडीं लुटल्या त्याजबदल तगादा दामाजीपंतास केला. ते वेळेस श्रीविठोबाचे विठ्या

महारानें रूप धरून बाळाव याची रसद पोहोचती केली. दामाजीपंताचा पैका भरून विठ्या माहारानें दिल्या. आणि पाळाणें पुन्हा पावती दिल्ली. व दामाजीपंत याजपासी विठ्या माहारानें आणोन दिल्ली. बाळाव याणी चौकशी केली. व दामाजीपंत याची चौकशी केली. त्याजवरून विठ्या महार यास हक दर उपकार पोटास भाकरी व बसावयास जागा करून दिल्ली. माहाराचे बंदोबस्त करून दिले. ”

महजरांतील या हकीकतीवरून असें दिसतें कीं मंगळवेढ्यास दामाजीपंत कारभारी ऊर्फ कमावीसदार असतांना विठ्या नांवाचा माहार हि मंगळवेढ्यास होता. दामाजीपंताच्या कारकीर्दींत देशांत कडाक्याचा दुष्काळ पडला. तेव्हां दामाजीपंतानें लोकांकडून धान्याचीं सरकारी कोठारें लुटविलीं. त्या कालीं वसूल धान्याच्या रुपानें घेत असत व नंतर धान्य विकून येईल तो पैका रसद म्हणून राजधानीस पाठवीत. कोठारें लुटविल्यावर रसदीचे पैसे राजधानीस पाठविण्यास दामाजीपंताजवळ सहजच नव्हते. तशांत चुगलखोरांनीं कोठारें लुटविल्याची बातमी पातशाहापर्यंत बेदरास पोहोचविली. रसदीकरितां पातशाहाचें धरणें दामाजीपंतावर येऊन बसलें. द्रव्य कोठून आणावें अशा विवंचनेंत दामाजीपंत पडले. पंताच्या संकटाचा साक्षीदार मंगळवेढ्याचा विठ्या माहार होता च. त्याच्याजवळ बापजाद्यांनीं पुरून ठेविलेलें किंवा इतर कोणत्या तरी कारणानें जमा झालेलें द्रव्य होतें. व तें कर्मधर्मसंयोगानें रसदीची फेड करण्याइतकें होतें. तें द्रव्य विठ्ठलरूपी परमेश्वराचा, मंगळवेढ्या विठ्या नांवाच्या माहाराच्या अंगांत, संचार होऊन दामाजीपंताकडील रसद म्हणून बेदरास सरकारांत भरण्याची विठ्या महारास परमेश्वरप्रेरणा झाली. विठ्या माहार मजल दर मजल बेदरास गेला; आणि त्यानें पातशाहाच्या कचेरींत दामाजीपंताकडील म्हणून रसदेचा भरणा केला, पावती घेतली व ती दामाजीपंतास आणून दिली. अर्थांत दामाजीपंताचें संकट वारलें व धरणें हि सुटलें.

दामाजीपंताच्या रसदेची अशी ही ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजरावरून उपलब्ध होते. ती देऊन प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक राजवाडे तिचा इत्यर्थ काढतात तो असा आहे. यःकश्चित् कमावीसदारानें धान्याची खंडोगणती कोठारें लुटविणें, बादशाहाकडील धरणें येऊन बसणें, माहारानें गुपचुप रसद जाऊन भरणें वगैरे हा सर्व प्रकार यद्यपि वास्तविक, तत्रापि आश्चर्योत्पादक होता. कवींनीं लाघव करून ऐतिहासिक हकीकतीला आपल्या कल्पनेनें काव्यरूप दिल्लें, व भगवान् भक्तवत्सल जो श्रीविठ्ठल त्यानें माहाराचें रूप घेऊन दामाजीची रसद भरली, रसद भरतां क्षणीं च महारूपी परमेश्वर पातशाहाच्या डोळ्या देखत गुप्त झाले वगैरे कवि-कल्पना रचिल्या. परमेश्वर माहाराच्या हृदयांत शिरून, तत्तद्वारा एका दयार्द्र गृहस्थाचा बचाव झाला ही खरी ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजर न सापडता तर कल्पना कोटीतील असावी असा जसा आजपर्यंत तर्क करित होतो तसा च पुढें करित राहिलों असतो.

[चतुर्थ संमेलनवृत्त पृ. ५३-५५.]

मालोजी व विठोजी

बाबाजी भोसल्याचे मुलगे मालोजी व विठोजी हे भीमानदीच्या कांठी कांहीं गांवांची पाटीलकी संपादून होते. तेथून ते निजामशाहाच्या दरबारीं गेले आणि तेथें तरवार गाजवून त्यांनीं अधिक ऐश्वर्य संपादन केलें. पुढें मालोजी इंदापूरच्या लढाईत बादशाही कामांत खर्ची पडला. यामुळें कांहीं वर्षेपर्यंत विठोजीनें सरदारी चालविली. शेवटीं विठोजी मरण पावल्या-नंतर त्याचे व मालोजीचे मुलगे निजामशाही दरबारांत मलिकंधराच्या हाताखाली राहून सरदारीचीं कामें करूं लागले. येथपर्यंतची हकीकत येथें दिलेल्या शिवभारतांताल श्लोकांत आली आहे. शिवभारत हा ग्रंथ परमान-

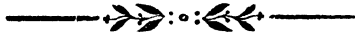
न्दकवीनें शिवाजीमहाराजांच्या ह्यातीति व त्यांच्याच आशेवरून लिहिला असें त्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटलें आहे. याग्लें बखरीतील हकीकतीपेक्षां शिवभारतांतील मजकुराचें प्रामाण्य बलवत्तर मानलें पाहिजे.

दक्षिणस्यां दिशि श्रीमान् मालवर्मा नरेश्वरः ।
 बभूव वंशे सूर्यस्य स्वयं सूर्य इवौजसा ॥ १ ॥
 स पुण्यदेशे धर्मात्मा निवासं स्वमकलयत् ।
 तन्वन् सौराज्यमधिकं नदीं भीमरथमिनु ॥ २ ॥
 महावंशसमुद्भूतामुमां नाम यशस्विनीम् ।
 उपयेमे स विधिना सावित्रीं सत्यवानिव ॥ ३ ॥
 स शंभुप्रीतये शंभोर्भक्तः सागरसंनिभम् ।
 मधुरं खानयामास तडागं शंभुपर्वते ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नव समये दुर्गे देवगिरिं श्रयन् ।
 निजामशाहो धर्मात्मा पालयामास मोदिनीम् ॥ ५ ॥
 तमसेवंत सततं यवनानामधीश्वरम् ।
 सर्वे यादवराजाद्या दाक्षिणात्याः क्षमाभुजः ॥ ६ ॥
 तथा येदिलशाहोऽपि पत्तने विजयाब्धये ।
 निवसन् राज्यमकरोद्यवनो यवनैर्धृतः ॥ ७ ॥
 अथ केनापि कालेन निमित्तेन बलीयसा ।
 येदिलेन निजामस्य विरोधः सुमहानभूत् ॥ ८ ॥
 तदा तं मालभूपालं कालं प्रति महीभृताम् ।
 श्रुत्वा निजामो मेधावी सहाय्ये समकल्पयत् ॥ ९ ॥
 ततस्तस्य प्रियं तत्र कर्तुमप्रतिमद्युतिः ।
 गत्वा देवगिरिं माल-महीपतिरुवास ह ॥ १० ॥
 अथ विठ्ठलराजोऽस्य भ्राता भीमपराक्रमः ।
 समेतः स्वपताकिन्या भेजे धारागिरीश्वरम् ॥ ११ ॥
 यद्यप्यासन् निजामस्य सहायास्तत्र भूरिशः ।
 तथापि मालवमैव सर्वेभ्योभ्यधिको भवन् ॥ १२ ॥

संतानार्थी स नृपतिर्धर्मपत्नीसमन्वितः ।
 देवदेवं महादेवमारराध महाव्रतः ॥ १३ ॥
 अथ कालेन महता देवी तस्य महौजसः ।
 आनन्दयन्ती दयितं ससत्त्वा समजायत ॥ १४ ॥
 ततः सा दशमे मासि प्रस्फुरद्राजलक्षणम् ।
 सुमुखं शुभवेलायां सुषुवे सुतमद्भुतम् ॥ १५ ॥
 अथ वर्षद्वयेर्तति द्वितीयमपि नन्दनम् ।
 लेभे महीपतेः पत्नी मूर्तिमन्तमिवोत्सवम् ॥ १६ ॥
 तौ शाहश्च शरीफश्च सिद्धनामांकितावुभौ ।
 ववृधाते श्रिया सार्धं कुमारौ कुलदीपकौ ॥ १७ ॥
 प्रपेदे पंचमं वर्षं शरीफस्याप्रजो यदा ।
 तदा महोदारवर्मा मालवर्मा महीपतिः ॥ १८ ॥
 महत्या सेनया सार्धं दधानोऽभ्यर्हितं धनुः ।
 प्रस्थापितो निजामेन समरायोदिरापुरम् ॥ १९ ॥
 तत्रात्यर्थं युध्यमानः सबलैरभियाधिभिः ।
 पुरोधाय प्रतिभटान् प्रययावमरावतीम् ॥ २० ॥
 ततः शाहशरीफौ च पुरस्कृत्य प्रतापिना ।
 चक्रे विठ्ठलराजेन राज्यं तदखिलं स्थिरम् ॥ २१ ॥
 ततः शरीरं शाहस्य प्रविष्टे नवयौवने ।
 ससंबाधेव शिशुता संचुकोच शनैः शनैः ॥ २२ ॥
 दानवीरं दयावीरं युद्धवीरं महौजसम् ।
 मालभूपसुतं शाहं वरलक्षणलक्षितम् ॥ २३ ॥
 दृष्ट्वा यादवराजेन कन्या कुवलयक्षणा ।
 दत्ता सदक्षिणा तस्मै जिजूर्विजयलक्षणा ॥ २४ ॥
 सुतां विश्वासराजस्य दुर्गा नाम्नाथ सद्गुणाम् ।
 शरीफोऽपि महाबाहुर्भव्यां भार्यामविन्दत ॥ २५ ॥
 अथ त्रिभुवराजे स्वे पितृव्येऽपि दिवं गते ।

महावीरेण धीरेण शाहराजेन धामता ॥
 राज्यभारः स हि महान् दध्रे बत निजे भुजे ॥ २६ ॥
 संभः खेलश्च मल्लश्च मंबो नागश्च पर्शुकः ।
 व्यंबकश्चापि कक्कश्च भ्रातरः सोदरा अमी ॥ २७ ॥
 पुत्रा विडलराजस्य सुत्रामसमविक्रमाः ।
 मालभूपालजौ शाहशरीफौ च प्रभात्रिणौ ॥ २८ ॥
 निजामस्य प्रियकरा कराकृष्टशरासनाः ।
 परं न गणयामासुरंबरस्य मते स्थिताः ॥ २९ ॥

विठोजीचा वडील मुलगा संभाजी याचा मृत्यु

विठोजी मरण पावल्यानंतर निजामशाहानें एक वेळ मोठा दरवार भर-
 विला. तो संपल्यानंतर सर्व सरदार आपापल्या हत्तीवरून व घोड्यावरून
 घाईघाईनें जात असतां खंडागळ्याचा हत्ती बेफाम होऊन लोकांना मारूं
 लागला. तेव्हां लुकजी जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी यानें तो हत्ती ठार
 केला. हें पाहून खंडागळे व जाधव यांच्यांत झटापट सुरू झाली. त्या वेळीं
 भोसल्यांनीं खंडागळ्याची बाजू उचलली व विठोजीचा वडील मुलगा संभाजी
 याच्या हातून दत्ताजी जाधवराव ठार झाला ! ही बातमी ऐकून लुकजीनें
 येऊन संभाजीस ठार केलें ! आणि आपला जावई शहाजी याजवरही वार करून
 त्यास मूर्च्छित केलें. शेवटीं निजामशाहानें लुकजीस दोष देऊन ही मारामारी
 थांबविली. यामुळें लुकजी निजामशाही दरवारांतून निघून मोगलास मिळाला.
 अशी हकीकत तंजावरच्या शिलालेखांत दिली आहे. सिचा फाल शके
 १५४४ चा फालगुन शुद्ध पक्ष असावा असें येथें दिलेल्या विठोजीच्या
 सात मुलांच्या वाटणीपत्रांवरून दिसतें. या पत्रांत विठोजीचा वडील
 मुलगा संभाजी याचें नांव नसून इतर सात भावांचीं नांवां आहेत. शके

१५४४ च्या माघ अमावास्येस संभाजी भोसल्याच्या नांवें एक हुकूम सुटलेला उपलब्ध आहे व त्यानंतर एकच आठवड्यांनं झालेल्या या वाटणीपत्रांत त्याचें नांव नाहीं. यावरून त्याचा मृत्यु या आठवड्यांत झाला असला पाहिजे. यानंतर लौकरच शहाजीस पहिला मुलगा झाला. त्याचें नांव संभाजी असें ठेवण्यांत आलें.

या खेरीज शके १५४४ मध्ये भोसले घराण्याची सांपत्तिक स्थिति कशी होती याचा अंदाज करण्यास व विठोजीचा मुलगा मालवा हा मालोजाच्या मृत्युनंतर जन्मला असें गृहीत धरून मालोजीचा मृत्युशक ठरविण्यास हें पत्र उपयोगी पडण्याजोगें आहे.

१५४४ फाल्गुन शुद्ध ८

सके १५४४ दुंदभी नाम सवतछरे फाल्गुण सुध अस्टमी ८ वार गुरुवार सु। सलास इसरईन अलफ तेरीव ७ माहे जमादिलैवल ते दिवमी राजश्री रामेशभट व राजश्री चिंतामणी भट गोमावी यासि. राजश्री खेलोजीराजे व राजश्री मंबाजीराजे व राजश्री नागोजीराजे व राजश्री परसोजीराजे व राजश्री त्रिंबकजीराजे व राजश्री ककाजराजे लिहुनु दिवलें ऐसें जे. तुम्हांपासीं राजश्री ताबाई आवानें ठेवणें ठेविलें होतें. वितपसील नख्त एकवसिसे होनु सोने एकमे आठ तोळे

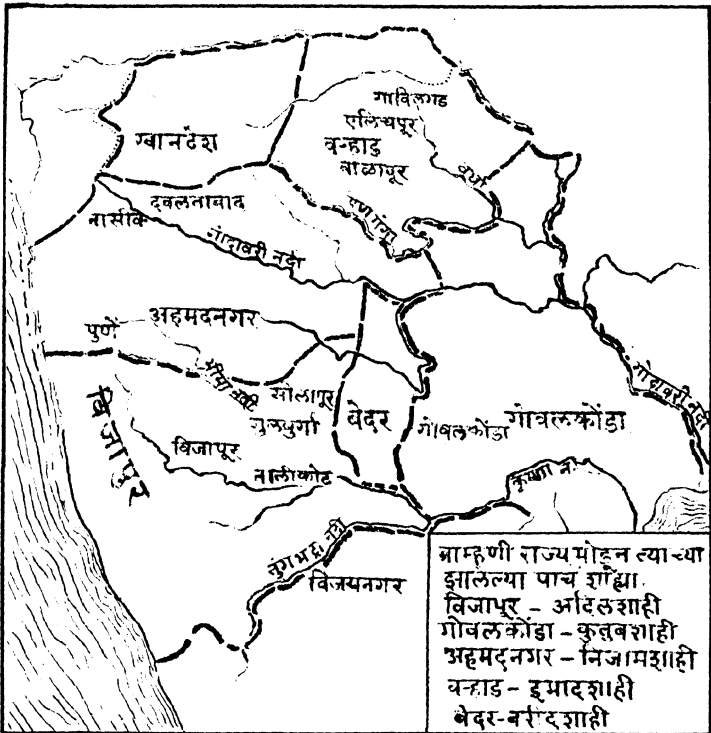
२१००

१०८

हे तुम्ही आमचे आम्हांमी खडकीस आणौनु दिवले. पैकीं मालवा रायाचा वाटा मालवासी देउनु वाटे सा आमचे आम्हांमी पावले. वितपसील नख्त अठरासे १८०० सोने तोळे नऊद ९०८ एणें प्रमाणें आम्हांसी पावले. तुम्हांमी व आपणामी अर्गाअर्थ समंध नाहीं. गोही

एकोजी जैतजी भोसले
मकुंद गोपिनाथ पत्रप्रमाणें साक्ष
[खंड १५ लेखांक ३९५]

भिकाजी मोहिते
तिमाजी भोसले

मराठुणी राज्य मोडून त्याच्या जागी यांचे शाह्या प्रस्थापित झाल्या.
त्यांची नावे:-

१ वन्हाडची इमादशाही शके १४०६—१४९६ ही अहमदनगरच्या निजामशाहानां बुडविली

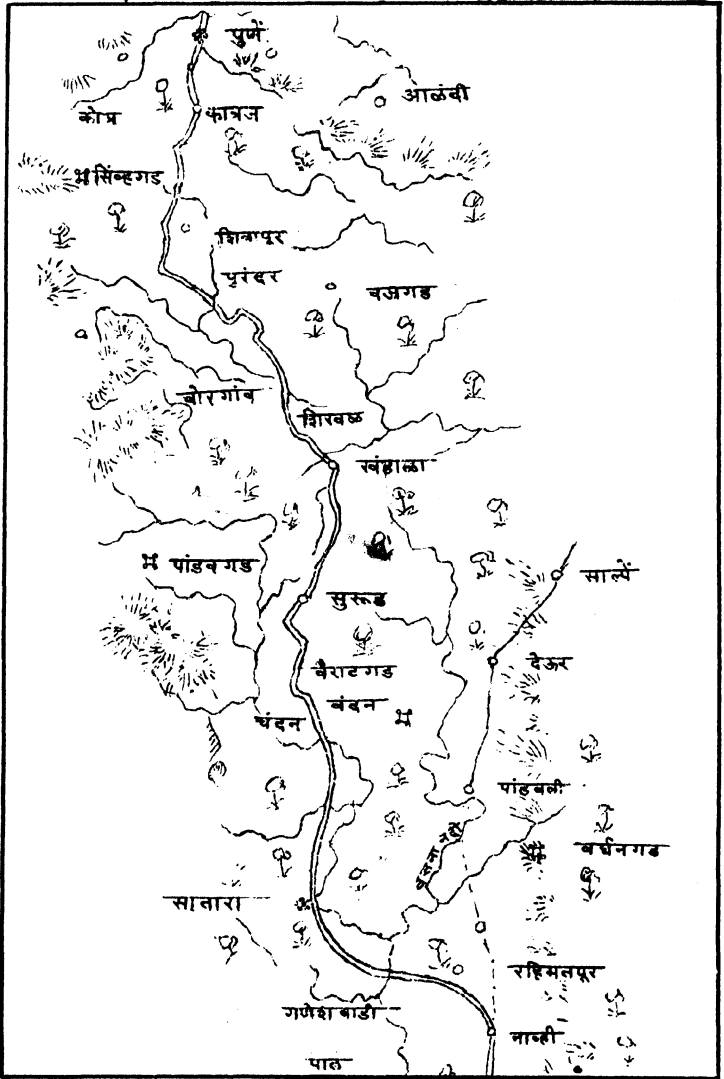
२ बेदरची बरीदशाही शके १४४८—१५३१ ही विजापूर आदिलशाहाने बुडविली

३ गोवलकोंडाची कुतुबशाही शके १४४०—१६०९ औरंगजेबाने ही बुडविली

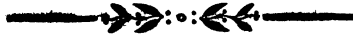
४ अहमदनगरची निजामशाही शके १४१२—१५५६ ही शाहाजहानाने बुडविली

५ विजापूरची आदिलशाही शके १५११—१६०६ ही औरंगजेबाने बुडविली.

पुणे ते सातारा रस्ता.

पाटीलकीसाठी खून व धर्मांतर

मौजे देवराष्ट्रे, कर्नात वांगी प्रांत पन्हाळा येथील मुसलमानी अम-
दानीतील पाटीलकीची हकीकत अशी आहे (सनदपत्रांतील माहिती
पान ९८)—

संभार्जी भोसले याणों पाटिलकी केली. तो पाटिलकी करीत असतां
त्यांस देवाज्ञा जाली. त्याचे पोटी लेक चौधे जण. वडील तुकोजी,
त्याचे पाठीचा काळोजी, त्याचे पाठीचा बाळोजी, (त्याचे पाठीचा
हिरोजी), ऐसे चौधे जण भाउ. त्यांमध्ये तुकोजी वडील. तो पाटी-
लकी करूं लागला. ऐसैं असतां पांढरीचा विनाशकाळ आला. भूळ
कऱ्हाडीहून रसद विजापुरास जात होती. त्यास रसद मौजे मज-
कूरच्या रानांतून जात असतां वाट पडिली. चोरांनीं रसद नेली. तें
वर्तमान विजापुरास गेलें. मग तेथून नामजाद आली. ते नाम—
जादीनें काळोजी व बाळोजी या उभयस्तांस जिवें मारिलें. तुकोजी पळोन
गेला. हमरोजीस धरून विजापुरास नेलें. महंमद सावकार याचे
हवाला केलें आणि हुकूम केला कीं याजपासून रसदेचा निकाल
करून घेणें, म्हणून तगादा केला. त्यास तो निपुत्रिक होता तो
बाटला. ऐसैं जाहालिया उपरि गांव वैराण पडिला. त्यावरी कबूल-
खान दिवाण गांवास आले. त्याजदरावर हमरोजी आला. गांवास
आलिया उपरी तुकोजी बोलिला कीं, “ तूं मुसलमानाकीं मिळोन
पाटिलकी करितोस. ” पाटिलकी मुसलमानाच्या घरास गेली ऐसैं जाणोन
तुकोजीनें हमरोजीस जिवें मारिलें. या उपरी दिवाणानें बाहीर निघोन
तुकोजी हि जिवें मारला. मग तुकोजीचा लेक आपाजी भोसला
माजे शेणोलीमध्ये होता. त्यानें गांवास मुतालीक पाठविला. त्याचें नांव
डुबाजी. तो सुरळीत पाटीलकीची मुतालकी करून पाटीलकीचा हक,
लाजिमा आपाजी भोसला यांस पावता करीत होता. ऐसैं सुरळीतपणें
मुतालकी करीत असतां डुबाजीस देवाज्ञा जाली. त्याचे पोटी लेक

तिथे जण. संभाजी व सोनजी व नरसोजी ऐसे तिथे जण. त्याजवरी सोनजी शहाणा निघाला. तो पाटिलकीची मुतालकी करूं लागला. 'हक दक थोडा बहुत भोसल्यास द्यावा ' ऐसैं बोलिला. मग संभाजी व नरसोजी या उभयतांनी विचार करून बोलिले जे 'हा भोसल्याचा मिळताऊ आहे ' म्हणून संभाजी व नरसोजी या उभयतां भावांनी सोनजीस जिवें मारिलें. मग दोघे जण पाटिलकी करू लागले.

परचक्रनिरूपण.

श्रीक्षेत्र नाशकाजवळच्या टाकळीस श्रीसमर्थाचा जो आद्य मठ आहे त्या मठांत ' परचक्रनिरूपण ' या रामदासी प्रकरणाच्या २८ ते ४१ पर्यंतच्या ओव्या उपलब्ध झाल्या. त्यांत मुसलमानी अमदानीत झालेल्या हिंदुसमाजाच्या दुरवस्थेचें नामांकित शब्दचित्र काढलेलें आहे:—

पदार्थ मात्र तितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला ।

येणें करितां बहुताला । संकट जालें ॥ २८ ॥

लोकें स्थानभ्रष्ट जालीं । कितेक तेथेंचि मेलीं ।

उरलीं तें मराया बालीं । गांवावरी ॥ २९ ॥

माणसा खावया धान्य नाहीं । आंथरुण पांघरुण तेंहि नाहीं ।

घर कराया सामग्री नाहीं । काये करिती ॥ ३१ ॥

पुढें आला प्रजन्य काळ । धान्य महर्ग दुःकाळ ।

शाकार नाहीं भळभळ । रिचवे पाणी ॥ ३२ ॥

कितेक अनाचारी पाडिलीं । कितेक यातिभ्रष्ट जालीं ।

कितेक ते आक्रंदलीं । मुलें बाळें ॥ ३३ ॥

कितेक विषें घेतलीं । कितेक जळीं बुडालीं ।

जाळिलीं ना पुरिलीं । किती येक ॥ ३४ ॥

ऐसैं जालें वर्तमान । पुढें हि अवघा अनमान ।

सदा दुःश्री अवघे जन । उद्वेगरूपी ॥ ३५ ॥

कांहींच पाहातां धड नाही । विचार सुचेना कांहीं ।
 अखंड चितेचा प्रवाही । पडिले लोक ॥ ३७ ॥
 येक झणती कोठे जावें । येक म्हणती काये करावे ।
 विदेशा जाउनी काये खावे । वेच नाही ॥ ३८ ॥
 तथापि मार्ग चि चालेना । भिक्षा मागतां मिळेना ।
 अवघे भिकारी च जना । काये म्हणावें ॥ ३९ ॥
 प्राणीमात्र जाले दुखी । पाहातां कोणही नाही सुखी ।
 कठिण काळे वोळखी । धरीनात कोणही ॥ ४० ॥

श्रीसमर्थकालीन अस्मानी सुलतानी

इंदूरबोधन व डोमगांव मठांत कांहीं बाडें रा. शंकरराव देव यांस सांपडलीं. त्यांत स्वकालीन अस्मानी सुलतानींचें वर्णन स्वतः समर्थानीं ज्यांत केलें आहे असे तीन प्रबंध सांपडले त्यांतील निवडक भाग येथें दिले आहेत. त्यांत समर्थ म्हणतातः—दुष्काळ पडला, लुटालूट सुरू झाली, लोक मरूं लागले व गावें वीस झालीं. चोऱ्यामाऱ्या व दंगेधोपे यांचा सुकाळ झाला. इत—क्यांत परचक्र आले व दोन्ही कडच्या सैनिकांनीं प्रजेचा संहार मांडिला. दांडग्यांनीं हजारों जीव कुडून काढिले, नाककान कापले, स्त्रिया भ्रष्टविल्या व लोकांच्या मोटा बांधून समुद्रांत बुडविल्या. चोरांनीं सौदागरांना बुडविलें आणि काफिल्यांना लुटलें. शामळांनीं व मुसलमानांनीं गुजरिणी व ब्राह्मणी बाटविल्या, जहाजावर धरून नेल्या, कित्येक स्त्रिया दशांतरास नेऊन गुलाम म्हणून विकून टाकिल्या आणि शेकडो मातुश्रिया हालहाल होऊन मेल्या.

प्रबंध पहिला.

बहूसाल कल्पांत लोकांसि आला । महर्गे बहू धाडि केली जनाला ।
 किती येक मृत्यासि ते योग्य जाले । किती येक ते देश त्यागूनि गेले १

किती येक ग्रामे चिं ते बस जाली । पिके सर्व धान्वे च नाना बुडाली ।
 किती येक धाडीवरी धाडि येती । द्रुया सैन्यकाचेनि संवहार होती २॥
 किती येक ते मेघ ही मंद जाले । अनावृष्टि स्थळींस्थळीं लोक मेले ।
 किती येक अन्नाविशीं भ्रष्ट जाले । किती येक लोकीं जळीं प्राण दिल्ले ३
 किती येक ते ताम्रबंदी च गेले । किती येक मान्हाष्ट बंदी निमाले ।
 किती येक ते छंद ना बंद नाहीं । किती येक वेबंद ते ठाई ठाई ॥४॥
 किती येक ते धान्य लुट्टानि नेती । किती येक ते पेव खाणोनि नेती।
 किती येक ते पूरिले अर्थ नेती । किती पूरिली सर्व पात्रें चि नेतीं ॥५॥
 किती पंथ देशांत ते नासले हो । किती येक पंथांत ते मारिले हो ।
 किती येक पंथांत ते लूटिले हो । किती दांडगी ते बहू कूटिले हो । ६।
 किती येक ते घ्राणकर्णे चि घेती । किती उत्तमा त्या स्त्रिया भ्रष्टवीती ।
 किती मोट बांधूनि ते बूडवीती । पिछोडे चि बांधोनि हीरोनि नेती ७
 किती पोट फाडूनि ते मारिताती । वृथा चोर अर्थाविशीं प्राण घेती ।
 किती येक सौदागरा बूडवीती । किती येक ते काफले लूटिताती ॥८॥
 किती गुजिणी ब्राह्मणीं भ्रष्टवील्वा ॥ किती शांमुखी जाहाजी फाकवील्या ॥
 किती येक देशांतरी त्या विकील्या । किती सुंदरा हाल होऊनि मेल्या ९
 किती कोंकणामाजि ते लोक गेले । फळें कांकड्या भक्षितां रोग जाले।
 पिडा पावले पोट फूगोनि मेले । किती किरूर म्हणोनि फीरोनि आले १०

प्रबंध दुसरा.

जन बुडाले बुडाले पोटेंवीण गेले । बहु कष्टले कष्टले किती येक मेले ।
 वीसां लोकांत लोकांत येकाचि राहिले । तेणें उदंड उदंड दुखचि
 साहिले ॥ धृ० ॥
 कांहीं मिळेना मिळेना मिळेना खायला। ठाव नाहीं रे नाहीं रे नाहीं रे
 जायाला ।

हौस कैची रे कैची रे कैची रे गायाला ।

कोठे जादें रे जावें रे जावें मागायाला ॥ १ ॥

देश नासला नासला उठे तो ची कुटी ।
 पिके होता चि होला चि होते लुढालुटी ।
 काळाकरितां जीवल्गां आळी तुढावुटी ।
 अवध्या कुटुंबा कुटुंबा होते फुटाफुटी ॥ ३ ॥
 कैचा आधार आधार नाहीं सौषागर ।
 कांहीं चालेना चालेना उदीम व्यापार ।
 कैचा आधार आधार नाहीं सौषागर ।
 कांहीं चालेना चालेना उदीम व्यापार ।
 सर्व सारिखे सारिखे जाला येककार ।
 काळ कठीण कैसा पवे पार ॥ ४ ॥
 नलगे हांसावें हांसावें सगट सारिखें चि ।
 लोक तुटले तुटले संसाराची ची ची ।
 जनीं ईजती हुरमती पाहों जातां कैची ।
 दुनिया जाली रे जाली रे जाली रे बळाची ॥ ५ ॥
 धान्ये माहाग माहाग कैसैं ही मीळेना ।
 कैसैं होईल होईल होईल कळेंना ।
 काये होणार होणार होणार टळेंना ।
 पुण्य गेले रे गेले रे कांहीं च फळेना ॥ ६ ॥
 सुडकें पटकर पटकर न भीळे पांषराय ।
 शक्ती नाही रे नाही रे कोंपट कराया ।
 वाट फुटेना फुटेना वीवेसीं भराया ।
 और्धा बैसलों बैसलों बैसलों मराया ॥ ८ ॥
 बायेला लेंकुरें लेंकुरें सांडुनिया जाती ।
 भीक मागती मागती सिकडे चि मरती ।
 रांडा पोरान्च्या पोरान्च्या तारांबळी होती ।
 मोल मजुरी भीकारां होउनि वांचती ॥ ९ ॥
 नदी भरतां भरतां चालुनीयां घेती ।
 बीख घेउनी घेउनी उदंड मरती ।

अग्नी लाउनी लाउनी जळोमिया जाती ।
 मोठी फजीती फजीती सांगावें तें कीती ॥ ११ ॥
 येक पळाले पळाले दुरी देखा गेले ।
 बहु कष्टले कष्टले तेथे नागवले ।
 फारोनी आले रे आले रे घरीचे लोक भेले ।
 कोठें उपाये दीसेना कासावीस जाले ॥ १२ ॥
 उदंड चाकरी चाकरी मीळिना भाकरी ।
 लोक नीलंड नीलंड काडुनी नेती पोरी ।
 न्याये बुडाला बुडाला जाहाली सिजोरी ।
 पैक्या कारणें कारणें होते मारामारी ॥ १३ ॥
 येतो पाहुणा पाहुणा लौकरी जाईना ।
 अन्न खातो रे खातो रे थोडें ही खाईना ।
 उदंड वाढिलें वाढिलें तऱ्ही तो धाईना ।
 गर्वें बोलतो बोलतो कोठें चि माईना ॥ १५ ॥
 राहे वस्तीस वस्तीस चोरीतो वस्तांस ।
 परी तो सांडेना सांडेना ठकीतो लौकांस ।
 पुढें ठके रे ठके रे ठके अवेवास ॥ १८ ॥
 लोक भलेसे दीसती खेटरें चोरीती ।
 वखें धोतरें पातरें लपडनी पळती ।
 कोठें धरीती मारीती महत्वा हारीती ।
 काये करीती करीती वाईट संगती ॥ १९ ॥
 दास म्हणे रे भगवंता कीती पाहसी सत्व ।
 काये वांचोनी वांचोनी ने परतें जीवित्व ।
 कीती धरावें धरावें धरावें तें सत्व ।
 जालीं शरीरें शरीरें शरीरें नीसत्व ॥ २० ॥

प्रबंध तिसरा.

पनाळागडीं फार महर्ग जालें । बहु बीख तेणें गुणें वाज्य आलें ।

कधीं देव पावेल कांहीं कळेना । कदा घुंडिल्या येक दाणा मिळेना १
गुरें वीकिलीं सर्व बल्लें च पात्रें । भटीं वीकिली सोंवळी-वोळि घोरें २

किती वीकिली जेन झोरे चवाळी।किती धाबळा माळ चंबु गवाळी ३
किती ऊखळे मूसळें सूप पाट्या।किती वीकिले झाडुनी कुंप काठ्या ४
किती येक जाती किती खल्लवते । तन्ही तें नव्हें काम कांहींच फते ५
किती येक तवोर ढाला कटारा । कितेकीं सुन्या कातऱ्या त्या अपारा ६
कितेकीच सीलेच भाले विकीले । कितेकी किती उंट घोडे विकीले ७
कितेकी मुद्या कुडक्या त्या विकीलया । कितेकी किती आंगड्या त्या
विकीलया ॥ ८ ॥

स्त्रियांचे अळंकार नानापरीचे । किती थोरथोरां चि त्या सुंदरीचे ९॥

असे संकटीं-रक्षिले तां दिनासी ।

किती आठऊं प्रत्ययो तौ मनासी ।

धरुनी करीं उतरीलें अनाथा ।

लिळे पाहतां पाववीले समर्था ॥ १० ॥

[श्री सांप्रदायिक विविध विषय पृ. २६१-२६७]

भातवडीचे युद्ध

भातवडीच्या लढाईत शहाजीनें प्रथम आपलें अद्वितीय शौर्य व्यक्त केलें असें तेजावरच्या शिलालेखांत म्हणलें आहे. या लढाईचें वर्णन ' बुसा-
तिने सलतीम् ' नांवाच्या विजापूरच्या इतिहासांत आलें आहे त्याचा सारांश असा—

मलिकअंबर हवशी हा निजामशाही राज्यांतील एक चाकर असून त्यानें त्या राजधानीतील फंदफितूराच्या वेळीं मोठ्या हिंमतीनें बुऱ्हाणशाहाच्या कारकीर्दीत मुखत्यारीचां लगाम आपल्या हातीं पकडला; आणि लौकरच प्रबल झाला. परंतु हें त्याचें प्रबलत्व इतरांस सहन न व्हाऊन त्यांनीं त्याचें

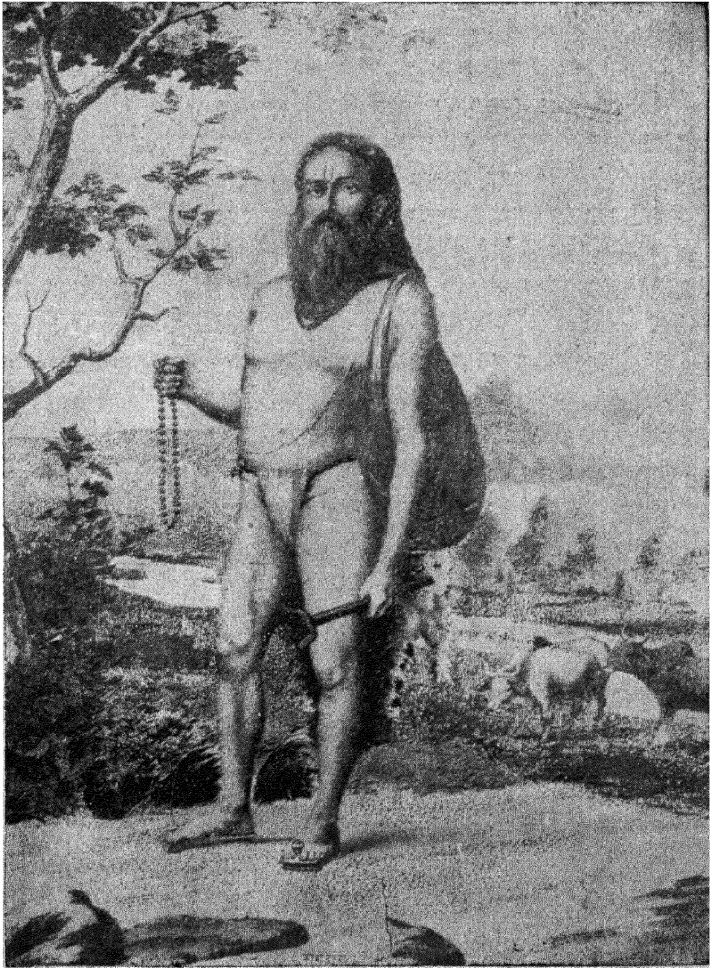
परिपत्य करण्याचें मनांत आणिलें. आरंभीं तो प्रत्येक वेळां आदिलशाहाकडे लीनतेनें मदत मागून आपलें काम पार पाडीत असे. त्याकडे मनमुराद फौज जमतांच त्यानें प्रथम इब्राहीम निजामशाहावर शस्त्र धरिलें आणि आदिलशाहाशीं उद्धटपणा आरंभिला. आदिलशाहांच्या मनांत निजामशाही राज्य संरक्षण करण्याची उमेद होती. परंतु मलीकचें वर्तन फारच फाजील होऊं लागलें. तेव्हां मोंगलाशीं सख्य करून त्यास मलिकअंबरावर फौज पाठविण्यास चेतविलें. मोंगलासह तेंच हवें होतें. कारण ते मलीक याच्या त्रासानें अगदीं काबून गेल्यासारखे झाले होते ! त्यांत त्यांना आदिलशाहाची मदत मिळतांच त्यांनीं तयारी केली आणि हिजरी सन १०३३ (इ. स. १६२३) त चाळीस हजार स्वार व इतर युद्धोपयोगी जंगी सामान सरजाम घेऊन ते अहमदनगरावर निघाले. तत्समई आदिलशाहानें चाळीस हजार स्वार मुल्ता महमद लारी सरलष्कर (ज्यास मुल्तावाद्या म्हणतात) त्याबरोबर रवाना केलें. हें वर्तमान मलिकअंबरास कळतांच त्यानें दोन्ही सैन्यांचा एकदम फत्ता उडविण्याची हिंमत धरून स्वतः चाळीस हजार स्वारांसह तो युद्धास सज्ज झाला. दोन्ही सैन्यांची नगरापासून पांच कोसांवर भातोडी म्हणून एक गांव आहे. तेथें गांठ फडून आदिलशाही व मोंगली लष्कर खूप दमानें लढलें. परंतु सरलष्करची शिकस्त होऊन आदिलशाही सैन्याचा पराभव झाला. तशीच मोंगलांच्या सरलष्करखानाची हीच दशा झाली. मलिकअंबरानें त्या जयाच्या भरांत शेंकडो सरदार अमीरउमराव व इतर लोक कैद केले. तेव्हां बाकीच्या फौजेवर मोठा कहर उसळला !

[मोडककृत विजापूरचा इतिहास पृ. १४६]

निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन

मलिकअंबराच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा फत्तेखान कर्तृत्वशून्य निघाला. यामुळे निजामशाही बुडविण्याच्या कामीं मोगली सरदार मोहबतखान यास यश आलें. पणु पातशाही बुडाली तरी निजामशाही सरदार

श्रीसमथ रामदास स्वामी

[पृ. २८ अ.

शहाजहान.

अवतरंगजेव.

शाहइस्तेखान.

नादिरशहा.

आपापला प्रांत बळकाऊन स्वतंत्र होण्याच्या विचारास लागले. त्यांत शहाजी हा सर्व निजामशाही सरदारांत फौजबंद व धोरणी होता. यामुळे त्यास आपणाकडे ओढून घेण्यासाठी मोगल व विजापूरकर यांची खटपट सुरू झाली. तिच्या फायदा घेऊन शहाजीने निजामशाहीचे पुनर्र्जीवन केले व पातशाहीच्या नांवखाली आपले सैन्य बाढवून तो जबरदस्त बनला.

“ शहाजी महाराज भीमगडीं जातांच निजामशाही प्रांत, पुणे व जालना बालेघाटपर्यंत व जुन्नर व अहमदनगर व संगमनेर व नाशिक व च्यंबकपर्यंत घेतले. आणि सात आठ हजार स्वार ठेऊन प्रांत लुटू लागले. इरादतखान दौलताबादेस होते. त्यास मालोजी भोसले याज-कडून खेह केला; आणि उमेदवार शहाजहा पादशाहा याच्या कृपेचे म्हणून मनसब बेबीस हजारी करार करून फर्मान शहाजी महाराज यांच्या नांव व वस्त्रे पादशाहाचीं आणून दिलीं. आणि शहाजी महाराज ज्याप्रमाणें सांगतील त्याप्रमाणें दिल्लीहून आणवून देऊन शहाजहानचे चाकर करून विजापूरचा पातशाहानचा मुखस ध्यावा असें इरादतखान याच्या चित्तांत होतें. हें वृत्त महाराजांस समजून हे हुशारच होते. मुरारपंतास न कळतां खवासखान याजकडून कागदपत्रे येत होतीं. शहाजी महाराज याणीं लिहिलें कीं, ‘तुम्हांकडून कांहीं उपरोळा जहाला असतां आम्ही पुनरपि निजामशाही उभी करितो.’ त्यास खवासखान याच्या चित्तांत होतें. परंतु मुस्तफाखान याच्या विचारास येईना. खवासखान दौलताबादेस गेले. अर्जुंदेपणानें इरादतखान याशी खेह केला. आणि शहाजी महाराज यांचें भय होते. आणि पत्राचें उत्तर पाठविलें कीं, “वंश निजामशाही म्हणून गादीवर बसवावें” असें लिहिलें. मुरारपंत याजबराबर फौज देऊन कुमकेस शहाजी महाराजाकडे रवाना केलें. शहाजी महाराज श्रीवर्धन किल्ल्याहून निघून कांकणांत जाऊन, निजामशाही वंश कैदेत होते, त्यांनून दहा वर्षांचा

१ हा मोगली सरदार. यानें मालोजी (शहाजीचा चुलत भाऊ) मार्फत शहाजीस आपणाकडे ओढण्याची खटपट केली. २ मदत, पाठबळ. ३ खिन्नतेनें, निरुपायानें.

मूल मुरतजा नामें होता त्यास आणून भीमगडी घेऊन तत्कावर बसविलें. आणि प्रांत घेण्याच्या उद्योगास लागले. सिद्दी साबा सफैखान कोकण प्रांत घेऊन भिंबडीस होता. त्यास शहाजी महाराज याणी पत्र आपल्या व मुरारपंत यांच्या नांवें 'तुम्हीं निजामशाहास येउन भेटावें असें लिहिलें. तेव्हां महाराजाच्या लिहिण्यास राजी न होतां अदिलशाहाची चांफरी करावी म्हणून कोकणप्रांत शहाजी महाराज यांच्या स्वाधीन करून निघाले. तो शहाजी महाराज याणी फौज त्याच्या पाठलागास पाठविली. तेव्हां उभय लष्करची गांठ पडून युद्ध होऊ लागलें. दोन्हींकडील मनुष्यें बहुत जाया जालीं. सिद्दी अंबर तोफखान्याचा सरदार होता त्यास कैद केला; आणि सफैखान यांच्याहि फौजेस वेढा दिला. इतक्यांत मुरारपंताकडील फौज कुमकेस येऊन सफैखान यास घेऊन नंतर विजापुरास जाऊन पातशहाची भेट घेतली. बादशाहांनीं त्यास दोन लक्ष होन देउन हरपनहल्ली येथें ठेविलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं मृत्यु पावले. शहाजी महाराजांनीं श्रीनिवासराय यास मेजवानीस बोलाऊन कैद करून त्याजकडील किल्ले व प्रांत घेऊन मुरतजा पादशहास जुन्नरास घेउन येउन द्रव्य व सरंजामहि बहुत संग्रह केला. दहा बारा हजार स्वार जमविले.

[काव्येतिहाससंग्रह, पत्रें, यादी वगैरे लेखांक ४३८]

मुरारपंताची तुळा

मुरार जगदेरावानें शके १५५५ च्या भाद्रपद अमावास्येस सुवर्ण-तुळा करविली व मोठा दान धर्म केला. त्या वेळीं शहाजी महाराजांनीं हत्तीचें वजन करण्याची युक्ति सांगितली अशी आख्यायिका महाराष्ट्राच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसंगाचें हें दानपत्र आहे.

॥ श्री ॥

श्रीनृप विक्रमार्क शालिवाहन शके १५५५ मुख्यपत्रस्य प्रतीयम् । श्री-
मंगलमूर्तये नमः । नमस्तस्मै महेशाय यस्य संध्या त्रयञ्जलात् ॥ यातायातं
प्रकुर्वति त्रिजगत्पतयोऽनिशं ॥ १ ॥ स्वस्ति श्रीमुखनामसंवत्सरे ॥ दक्षि-
णावने वर्षार्ती भाद्रपदेमासे कृष्णपक्षे अमावास्यायां सोमवासरे ॥
घटिका ११ पलानि १ हस्त नक्षत्रे घटिका ६ पलानि १८ ॥ ऐंद्र-
योगे घटिका २२ पलानि १ तत्काले नागकरणे एवं पंचगशुद्धौ
अस्मिन् पुण्यकाले केतुग्रस्ते दिवाकरे सूर्योपरागे महापर्वाणि श्रीमद्वाशिष्ठ-
कुलजलधिमहारत्नभूतः परमप्रताप प्रहृतारातिगेहिनीनयननरिपूर-
पूरितपारावारः श्रुतिस्मृतिसदाचाराचरणपावितावानितल महादानानु-
दानकृतार्थीकृतदानानाथोऽनेकान्नसत्रजीविताखिलान्नजनसत्कीर्तिचंद्रिकयापि--
संसारतापततविबुधजनः धर्मावतारराजाधिराजः महाराजः राजश्रीः
पंडितः मुरारिः जगदेकप्रभुः ॥ सार्वभौमप्रतिनिधिः ॥ इंद्राणीभीम-
रथीसंगमे सकलपातकनाशकत्वेन पुराणप्रसिद्धे पुण्यक्षेत्रे रविग्रहस्पर्श-
काले सव्रह्मसमाजखानभ्राद्धादि नैमित्तिकं सांगं विधाय मुख्यकल्पमनुस्मृत्य
सांगं साभरणं गजदानमश्वदानं गोशतदानं च कृत्वा शास्त्रविहित-
मार्गेण सुवर्णरजतादिचतुर्विंशतिसंख्याकानि तुलामहादानानि सांगानि
तदैव कृत्वा तद्धनेन दीनानाथान् ब्राह्मणांस्तत्तन्मनोरथैः पूरयित्वा
भूमिदानार्थं तत्रैव नागरग्रामसंज्ञकमाम्रवृक्षान्तर्वेद्यादिस्वसीमासहितराज-
रेखया शतत्रयवराहापरिमितभूमिकमग्रहारसंज्ञकं कृत्वा संगममित्यग्रहारनाम
निर्दिश्य शतत्रयवराहापरिमिते भूमिके षोडशाधिकद्विशतवराहापरिमित-
भूमिकं पृथगपास्याष्टादशभागान् समान् कृत्वा ॥ तत्र भागद्वयं संगमेश्वरस्य
दीपदानाभिषेकनैवेद्याथमुपकल्प्यावशिष्टषोडशभागानेकैकमंशमेकैकस्मै विभज्य
दत्तवान् ॥ तत्र तावत्षोडशब्राह्मणानां नामानि इमानि ॥ सोनभट्ट देवगिरिस्त १
नरसिंहभट्ट अग्निहोत्री २ त्रिविक्रमभट्ट नांदुरकर ३ त्रिविक्रमभट्ट सुदामे ४
त्रिविक्रमभट्ट खेडकर ५ मानभट्ट तळेगांवकर ६ माहादेवभट्ट पुरंदरे ७
त्रिविक्रमभट्ट पुराणिक ८ पुरुषोत्तमभट्ट वैष्णव ९ मानभट्ट वैष्णव १०
गोपतिभट्ट ढेरे ११ आपदेवभट्ट चित्राव १२ बाल पाठक नाशिककर १३

रंगनाथभट ग्रामज्योतिषी १४ सोमनाथभट ग्रामज्योतिषी १५ पुंडलिक
 हारिदास पंढरपूरकर १६ एवं षोडश ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वाऽवशिष्टचतुर—
 शीति वराहपरिमिते भूमिके चत्वारिंशद्वराहपरिमितभूमिकं स्वपुत्रपौत्रादि-
 संतत्त्वर्थं वृत्तिं प्रकल्प्यावशिष्टचतुश्चत्वारिंशद्वराहपरिमितं भूमिकं पृथगपास्य-
 तच्चतुर्धा समांशं विभज्यैकमंशं श्री कालिदासकविश्रेष्ठेभ्यो दत्त्वैकं वररुच्ये
 दत्त्वैकं त्रिमलभट पुरोहिताय दत्त्वैकं रायारायाय दत्त्वाऽवशिष्टवराह—
 चतुष्टयपरिमितं भूमिकं हलेगौडाय गृहनिर्मित्रे दत्त्वैवं राजरेखया शत-
 त्रयवराहपरिमितभूमिकं क्षेत्रं चतुर्विंशतिघा पूर्वोक्तप्रकारेण संविभज्य
 ब्राह्मणेभ्यः अग्निहोत्राप्ययनाध्यापनादिधर्मानुष्ठानार्थं दत्त्वान् ॥ अत्र
 पूर्वोक्तविभागाक्रमेण स्वस्वक्षेत्रोत्पन्नान् ॥ चयोपचययादोत्रिसंततैः संबन्धो
 नास्ति किंतु ब्राह्मणानामेवेत्युदकधारापूर्वकं दत्त्वान् ॥ इदं शमित्प्रमुष्णपौ-
 त्रादिवंशजैः संरक्षणीयं तथाच भावि भूपालैरपि संरक्षणीयं ॥ अन्यथा
 आकल्पं पितृभिः सह नरकवासो भविष्यति ॥ यदर्थं धर्मशास्त्रं ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुंधरां ॥
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः॥१॥

केवळ वतनासाठी !

देशमुखी, पाटीलकी वगैरे वतनें संपादन करण्यासाठी अगर राखण्या-
 साठी महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांची कर्तव्यगारी कशी खर्ची पडत असे व या
 नादांत गुंतल्यामुलें स्वराज्य व परराज्य यांतील भेद ओळखण्यास ते कसे
 अपात्र बनले होते याची हकीकत देणारे हजारो कागद महाराष्ट्रभर सांपड-
 तात. त्यांपैकी एक यें मासल्याकरितां दिला आहे. यांतील हकीकत एक-
 तर्फी असण्याचा संभव आहे. परंतु तत्कालीन आपसांतील वैमनस्यांची
 कल्पना अशा कागदावरून करतां येते:—

हकीकत माहादजी बलद सुलतानजी जगदळे देसमुख. परगणे मन्नकूर

कदीम देशमुखी प्राा कन्हाडाबाद ऋपा मसूर एथील देसमुखी कदीम होती. वडील भाऊ जगदेराऊ याचें वाटणीचें कन्हाड व धाकटा भाऊ रामोजी याचे वाटणीचें मसूर. दो हि परगण्याची देशमुखी दोघे भाऊ करीत असतां वडील भाऊ जगदेराऊ यामधें व कन्हाडीचा नैवामधें कांहीं बोलींचाली होऊन कुंसर पडला. त्यानें जगदेरायास दंड बांधला. ते देवयास ताकती नाहीं. मग जगदेराऊ पळोन गेला. नैवानें कुल विसांदी लुटून खालसा केली. जगदेरायास हरामखोरी लावून देसमुखी अर्मानत केली. बखेरं पादशाहास लेहून अमानत करून, नेगोजी थोरात उंबराव याचे दुमाला केली. हा वजीर पादशाही चाकर होता. याच्या तनख्यांत दिल्ली. मसूर परगणाची देसमुखी देह सत्तावन आपले वडील करीत होते. जगदेराऊ बाहीर दावे करितां मरोन गेला. त्याचें पोटी संतान नाहीं. मग आपला वडील रामोजी व त्याचा लेकर दयाजी हे ब्रादूर पादशाहापार्शी फिराद जाहल्ले. हजरत पादशाहानीं हकीकत मनास आणिली. तेव्हां पेशकसी दाहा हजार होन माथां ठेऊन कन्हाडीची देसमुखी कदीम होती ऐसें मनास आणून दुमाला केली. पेशकसीचे पैसे घावयास मौसर नाहीं. म्हणऊन आजूंध तरफेचे देहे २७ सत्तावीस लखजी कुकजी यादव पादशाही मनसफदार होते त्यांस सत्तावीस गावीची देसमुखी देऊन, त्यापासी पैसे घेऊन, पेशकसी फेडिली. त्यावरी थोरातामध्यें व आपल्या वडिलामध्यें दावा लागला. तेव्हां मागती आपले वडील हजूर विज्यापुरास गेले. हुजूर नागोजी व बहिरजी नाहवी याचें अडिनांव यादव हे होते. यावरी पादशाहाची मेहेरवानी होती. मग त्याची पाठी करून च्यारी गावींची त्यास देशमुखी दिल्ली. कडेगाऊ, कोरेगाऊ, टेंबू, गोवारें, ऐसे च्यारी गांव प्राा मजकुरीचे देऊन, त्याची पाठी करून, थोराताचा दावा दूर केला. त्याउपरी रताजी रूपाजी यादव यांनीं आजूंधीची देसमुखी करून पुंडावे केले. वणगोजी मुधोजीस मिळोन मुलखामध्यें रोजीक केले. आणि वणगोजी मुधोजीस आणून कन्हाडीचा कोट त्यास घेऊन दिल्ली. मोठमोठे सावकार लुटिले. पनाळापावेतो राजीक केले. ते

१ प्राचीन २ बांके पडलें ३ जिनगी ४ जप्त ५ हकीकत ६ स्वाधीन ७ गांव ८ नजर ९ ताकद १० दंगा

वस्ती वणगोजी मुधोजी पुंड जाहाले हेथे. त्यांची सनद कऱ्हाडीचे देस-
 मुखीची करून घेतली. तेव्हां यादवांमध्ये व आमच्या वडिलामध्ये दावा
 पडला. मग आपला आज्ञा यादूर पादशाहापासी फिराद जहाला. पादशाहा-
 नी रताजी रूपाजी बहुत तैलब केला. ते हजूर न येत. मग त्यावेरी नामंजादी
 करून रताजी रूपाजी जिवें मारिलें. ते वस्ती देसमुखी अमानत करून रण-
 दुल्लाखान याचे हवाला केली. मसूर परगणाची देसमुखी देहे सत्तावन
 गावींची चालत होती. याउपरी निजामशाहींतून शाहाजी राजे भोसले हे
 विज्यापुरास आले, पादशाहानी मनसफ दिव्ही. ते वस्ती यादवाचे भाऊबंद
 शाहाजीराजाकडे चाकर होते. त्यांनी शाहाजीराजास मिळोन देस-
 मुखीचा करीना सांगितला जे, “जगदाळाच्या घरामध्ये कोणी नाही, जगदा-
 ळाचे घर मोडिले आहे, कऱ्हाडची देसमुखी आपल्याकडे केली पाहिजे, त्याचा
 आमचा दावा आहे. ” ऐसें सांगितले. मग शाहाजीराजांनी पादशाहास अर्ज
 करून दौलतेचे भरीस देसमुखी कऱ्हाडची मागोन घेतली. मग आपला
 आज्ञा नरसोजी हा मसूर परगणाची देसमुखी व कसवाची पटेलगी आपला
 वडील करीत असतां, शाहाजीराजे भोसले यांस यादव मिळोन देसमुखी
 कऱ्हाडची शाहाजीराजाकडे केली. हें वर्तमान आयकोन करनाटकामध्ये
 वैंगरुळाम आपला आज्ञा नरसोजी जगदळा गेला. तेथें शाहाजीराजाची
 भेटी घेतली त्यास कऱ्हाडचे देसमुखीची हकीकती सांगितली. ते वस्ती
 यादव व शाहाजीराजे यांनी विचार करून दगा देऊन आपला आज्ञा नर-
 सोजी जगदळा मारिला. आपला बाप व आपला चुलता होता. याउपरी
 शाहाजीराजांनी पिसळें म्हणून एक महराटे चाकरीस ठेविले होते, त्यास
 लावून देऊन मसुरीचे मोकदमीवरी दावा करविला आणि मसूर परगणा
 शाहाजीराजांनं जहागीर घेतली. आणि मसुरीच्या कोटामधें आपलें ठाणें
 ठेविलें. ते वस्ती पिसळ्यास लावून देऊन मसुरीची पटेलगी व देसमुखी
 अमानत केली आणि दादाजी कौंडदेव शाहाजीराजाकडील सुभेदार
 त्यास सांगोन पिसळ्यास व आमहांस गोत लावून दिव्हे जे परगणे पाट-
 णीचे स्थळीं खाने अजम लाडीखान हवालदार कऱ्हाडीचा व पाटणीचा

एकच होता त्यानें मसूरपरगणाचे पाटील व हक्कजवारीचें गोत व कसबे मसूराचे बैसे बदले ऐसे मेळवून पिसळे व आपला चुलता व आपला बाप यापासीं जमान घेऊन गोतानें निवाडा केला कीं, ' जगदळेयाची मसूर-परगणाची देसमुखी व कसबाची पटेलगी खरी असे ' हणोन गोही^३ दिल्ली. व कदीम भोगवट्याचे कागदपत्र फॅर्मान होते ते मनास आणून पिसळे खोटे केले. तेव्हां पिसळे बोलिले कीं, आम्हास भोसल्यांनीं व घोरपड्यांनीं स्थळीं ठभें केलें, आपण भोसल्याचे चाकर असो, आपल्यास मोकदमीसी कांहीं समंघ नाहीं. ' ऐसे यजितपत्र लेहून दिल्लें. तेणप्रमाणें लाडीखान हवालदारानें हक्कजवारीचे साक्षीनसी माहजर करून दिल्ले. ते वरतीं देसमुखी व पटेलगी पनाळा अमानत होती. मग आपला चुलता तानाजी हा सुलतान महमूद पादशाहा यासी जाऊन दुमाला फर्मान करून घेतले. पनाळाच्या किल्लेदारास ताकीद घेतली. त्याउपरी भोसल्यांनीं ठाणां-तील लोक काढून पिसळ्याचें नांव सारून आपला चुलता तानाजी जगदळा जिवें मारिला आणि मागती देसमुखी शाहाजीराजांनीं आपल्याकडे घेतली. आपला बाप पटेलगी करून होता. आपला जीव वाचवून देसमुखीचें नांव काढिल्लें नाहीं. त्याउपरी भोसल्याची जबरदस्ती देखोन आपला जीव वाचवून होते. त्याउपरी शाहाजीराजाचा लेक शिवाजीराजा जाहाला. त्यानें पुंडावा करून पादशाहासी बिघाड केला. ते वरतीं आपला बाप पादशाही फौजास मिळान देसमुखीचा मजकूर करून देसमुखीचा हक्क घेऊं लागला. अबदुलखान हा जाउलींत बुडविला, तेथें भोसल्याच्या सरदारांनीं पाळत करून वसंतगडीहून खारी जाऊन, तें ठाणें घेऊन, आपला बाप दस्त करून, वसंतगडास आणिला, आणि त्याचो गर्दन मारिली. ते समर्थी आपले नेणतपण होतें. आपण धाकुट होतां मग आपली आई व आपण पळोन सातारास गेलों. तेथून आपली आई राजगडास जिजाई आवा, शिवाजीराजाची आई, तापासी गेली, कीं माझें च वतन घेऊन आपले तीन खून केले, आपले पोटीं एक मूल आहे, त्यास कौल दिल्ला पाहिजे. तें वरतीं शिवाजीराजे बोलिले कीं, ' देसमुखी गोष्टी न करावी, कौल च

आहे, ' देसमुखी गोष्टी न काढावी. ' ऐसें लिहिलें आपले आईपासून घेतले कीं ' पटेलगी करून असावें. ' ऐसा कौलें घेऊन, मग आपले आईनें नेऊन शिवाजीराजास भेटविलें. त्यांनीं वेंकाजी दत्तो याचे हातीं देऊन, पटेलगी दुमाला करून, मसुरास पाठविले. मसुरीची पटेलगी करीत होतो. तों पुढें कितेक दिवसा शिवाजीराजे मृत्यु पावले. त्यांचे लेक संभाजीराजे राज्य करूं लागले. त्यांस जाऊन भेटोन अर्ज केला कीं, ' साहेबी कऱ्हाडची देसमुखी घेतली, मसुरीचें तरी देसमुखीचें वतन आपलें आपलें दुमाला करणें, बाँज गुऱ्हाई माझें वतन घेऊन तीन खून केले आहेत, तरी त्या खुनांचा वाटा तरी मसुरीचें वतन तरी तेवढें दुमाला करणें. कऱ्हाडची नांवगोष्टी काढणार नाही. ' ऐसें लेहून दिल्लें. मग संभाजीराजे मेहरबान होऊन मसूरपरगणाची देसमुखी दुमाला करावी ऐसें केलें. काम होऊन यावें. तों एसजी फर्जद याचे हवाला देसमुखी केली. मग त्याचें आर्जव करून, मग एसजी फर्जदानें अर्ज करून देसमुखी दुमाला करविली. तो सर्वेच संभाजीराजा धरून नेला. राजाराम पळोन चंदीस गेला. त्याचे सरदार संताजी घोरपडा व धनाजी जाधव यांनीं मागती इकडे दोहणा केला. मग आपण वाईस जाऊन नवाब न्याहरखान साहेबास भेटलों. त्यापासून पन्नास स्वार व पन्नास प्यादे मागून घेतले व आपण कांहीं स्वार-प्यादे ठेविले आणि मसुरीचे ठाणें बळाविलें. ते वरतीं हजरत शाहाजादे अजमशाहा पनाळेवरी मसलतीस चालिले. त्यांस भेटोन इलतमेस गुदरे अर्ज केला. त्यांनीं हि आपलें निशान-फर्मान करून दिव्हा. नवाब रोहिलाखान यांनीं हि आपला परवाना करून दिव्हा. तुळापुरीं ज्योहां-पन्हास अर्ज करून जानसारखान फौजदार पा खटाऊ यावरी हुकूम घेतला. याउपरि सातारचे मसलतीवरी सर्जाखान आले. त्यांनीं सातारास वेढा घातला. न्याहारखानाचे वाईचें ठाणें तहगीर जहालें. तेव्हां मसुरीचें हि रीहमतपुरीं होतें तें हि उठोन गेलें. मग सर्जाखानास जाऊन भेटोन, सर्जाखानाचे पन्नास स्वार व पन्नास प्यादे व त्यापासीं शेख अजमतुला म्हणौन ठाणेदार मागोन घेतला. ते वरतीं संताजी घोरपडा व धनाजी

जाधव येऊन सातारचा वेढा उठविला. सर्जाखान सुटोन आले. गनीमौने मसुरास वेढा घातला. ठाणेदार राती करून निघोन गेला. वाई, बुध, व खटाऊ ऐसी ठाणीं टाकून गेले. कोठें आसिरा नाहीसारखा जाहाला. बिन आमिराविण आठ रोज गांव भांडविला. मग त्यांचा कौल घेऊन त्यांस भेटलों. त्यांनीं धरून वसंतगडास नेलें. नागवण बांधिली. मग आपला लेक सुभानजी हा त्यांपासीं कौल ठेवून आलों. पैका ठेवयास थारा नाही म्हणोन चंदीस राजामापाशीं गेलों. त्यांचें आर्जव करून देसमुखी दुमाला करून घेतली. फिरोन माघारा आलों. आपली देसमुखी करीत असतां, धनाजी जाधव याचे निसवतीचे पदाजी व पिराजी यादव याचे लेक व हे हजारी पंचहजारी चाकर होते यांनीं व धनाजी जाधवानें मागती आपणामी कथळा केला. मग आपण नवाब हमीमुद्दीखान याकडे खटावास जाऊन अर्ज केला. त्यांनीं हजर लेहून राा मंत्राजीपंत राजे याचें ठाणें दिल्लें. इत्यादि.

राजकारण दुलग असावें.

शहाजीचें वजन निजामशाही दरबारांत अतोनात वाढल्यामुळें इतर सरदार त्याचा द्वेष करू लागले; व शेवटीं त्यांनीं मोगलास बोलावून आणून निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन करण्याचा शहाजीचा प्रयत्न फसविला. यामुळे शहाजसि विजापूरकरांची नोकरी पत्करावी लागली वगैरे हकिकत मल्हार रामरावकृत सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांत दिली आहे ती अशी:—

शहाजी याचा द्वेष कारभारी मनसबदार मातबर करू लागले. तथापि याची जड भारी. मनसुब्यानें हरएक प्रकारे राजास हारी आणावें हें न

घडें. ते समर्थी ' ही पातशहात बुडाली तरी बुडो, परंतु हिंदु राजे यांचा कारभार चारूं न द्यावा ' असा सर्व यवनांनीं कट केला. त्यास जाधवराव अनुकूल आणि दिल्लीस राजकारण करून अलमगीर पादशाहा याची फौज मदतीस आणविली. तें राजकारण सिद्ध होऊन मीरजुमला सरदार व पंचवीस हजार फौज आली. ते समर्थी साबाजी अनंत यांचा व राजे यांचा घोवा. त्याणीं सल्ला दिली ' पादशाही चाकर निमकहराम होऊन दौलत बुडवितात. तुम्ही विचार पाहून चालावें. ' याप्रमाणें सांगितल्यावर राजे यांचें म्हणणें पडलें ' काय चिंता आहे ? दिल्लीची फौज आली तरी मनसबा करून युद्ध करून पराभव करतां येईल. धनी मात्र कायम पाहिजे. ' असें हिंमतीनें सांगितलें असतां साबाजीपंत याचे सल्लेस न ये. ' घरफूट चांगली गोष्ट दिसत नाहीं. धनी बायको व मुलें पडली. आपलें राजकारण हि दुल्लग असावें. ' त्याजवरून राजे यांनीं नारोपंत मजमदार याचा भाऊ बाळकृष्णपंत हनुमंते यास ' विजापूरचें राजकारण असावें ' म्हणून सुलतान मिकंदर पादशाही करीत होते त्यांचे मुख्य इख्यार कारभारी मुरारजगदेव यामी भेटविलें. राजकारण सिद्ध केलें. त्याचा हि आदर बहुत पडला, जे ' मातबर सरदार काबील. यांचें राजकारण अनायासें आले. त्यांस आणून ती [निजामशाही] पादशहात क्षीण जाली आहे त्यांतील प्रांत आपण साध्य करावा. ' हें चिर्त्ती आणून जहागीर मनसब देण्याचा करारनामा ठरवून दिला. आणि वकीलास बहुमान वस्त्रें देऊन राजे याज-याजकडे पाठविले. त्याजवर दिल्लीची फौज मीर जुमला घेऊन आला. ती हि समीप घेऊन पांचली. त्यास सारे सरदार जाधवराव, मलिक वगैरे सामोरे जाऊन ते व हे एक होऊन चालून आले. ते समर्थी राजानें विचार केला जे ' दौलताबाद मैदान मुख्य. यांत लढाई घेणें चांगलें नाहीं. ' हा विचार करून कोंकणांत माहुली किल्ला येथें पादशाहा व बेगमसाहेब यास घेऊन गेलें. नंतर सारी फौज माहुलीस चालून गेली. तेथें सहा महिनें सामग्री तयारी करून युद्ध केलें. त्यांत फौजेवर छापे घालणें, मोर्चे लावणें, व लढाई इत्यादिकें फौज बहुत हैराण जाली. असें असतां [बेगम] साहेब इजकडे राजकारण करून [भौगलांनीं] भेद केला. त्याजवरून

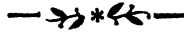
हिम्मत खचली. जाधवराव यानें बुद्धिभ्रंश केला. तेव्हां आपले सारे सरदार यानीं याजकडे राजकारण लाविलें हें वर्तमान शहाजीराजे यांस समजतांच 'खावंद दुलग जाला. यावर आपण आग्रह करणेचें प्रयोजन नाही. आपण याचे म्हणाविले. निमक खाऊन पादशाही आपले साटां खराव केली, बुडविली हें अपयश कशास ध्यावें ? खावंदच त्यास अनुकूल जाला. त्याचे दैवेंकरून घडणें तें घडो; ' म्हणून विजापूरचें राजकारण मिद्ध झालें च होतें तिकडे जावें, ही पादशाहात सोडावी असा विचार करून आपली जमीयत फौज कुटुंब घेऊन * शके १५५८ त निघून चालले. ते समयीं शरफजी राजे यास सरदारी सरंजाम निराळा होता. त्यास 'तुम्ही मिळोनच असावें' असें सांगून ते पादशाहीत च राहविलें. जाधवराव कांहीं फौज घेऊन पाठलाग करीत आले. त्यांची मुजाका न धरितां शिवनेरी तालुक्यांत येऊन जिजाबाई ठेविली होती त्याचा बंदोबस्त यथास्थित करून त्यास नेणें ठीक नाही म्हणून ठेविली. बराबर पुत्र संभाजी राजे घेतले. बाईसाहेब याजपाशी कारभारी कृष्णाजिपंत हनुमंते व संक्राजी निळकंठ व सोनोपंत व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे असे कांहीं सरदार ठेविलें. आपण दरमजल चालले. जाधवराव फौज मागे आली असतां फलटण पर्यंत आले. फौज हि पोचली. फलटणीं जगपाळ नाईक निंबाळकर पुंडपणाकरून दहा हजार फौजेचे सरदार महाराजांचे आस होते ते हे एक जाले. याजमुळें आपला परिणाम नाही [असें] समजोन जाधवराव माघारे निघोन गेले. पादशाहा बेगम यास [ते] दौलताबादेस घेऊन गेले. दिल्लीची फौज कुमकेस आणिली होती त्यासी करारमदार होता त्याप्रमाणें देऊन परत लाऊन दिली. राजे विजापुरीं निघून आले. ते समयीं दौलताबादेकडील शिवनेरी व धोडप तालुका होता त्याचा बंदोबस्त करून कायम राखिला. विजापुरीं पावले तेव्हां मुरारंपंत सामोरे येऊन घेउन गेले. पादशाहाची भेट जाली. कराराप्रमाणें कर्नाटकप्रांत बैंगरूळ, होसकोटे, बाळापूर, शिरकोटे वगैरे

* येथें मुळांत शके १५४८ असें चुकीनें पडलें आहे.

तालुके हवाल्यी केलें. त्याजवर बंदोबस्तास कारभारी नारोपंत हनुमंते ठेविले. ' दौलताबादेतील मातबर कतें नामांकित वजीर सरदार आले. त्यास [निजामशाही] पादशाही च आक्रम करावयास येईल ' असें जाणोन शाहा व मुरारपंत हर्ष मानिते जाले.

[श्रीशिवछत्रपति महाराज यांचें चरित्र पृष्ठ २०।२१]

स्वराज्यस्थापनेची चर्चा

स्वराज्यस्थापनेच्या कार्मी शिवाजी महाराजांना दादाजी कोंडदेवाचें सहाय झालें किंवा नाहीं याचा निर्णय देतां येण्याजोगा अनुकूल अग्न प्रतिकूल पुरावा अस्सल पत्रांत सांपडत नाहीं. यामुळें या प्रश्नावद्दल मल्हार रामराव चिटणीसकृत ' छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सप्तप्रकर्णात्मक चरित्र ' या ग्रंथांतील २९ व्या पृष्ठावरील एतद्विषयक उतारा येथें दिला आहे. त्यावरून शके १५६२ च्या सुमारास तरी दादाजी स्वराज्यस्थापनेची धाडसी कामगिरी अंगावर घेण्याच्या कल्पनेविरुद्ध होता असें म्हणावें लागतें.

“ या समयीं माहाराजांनीं विचार केला जे “ आपण वडिलांनीं मेळाविलें तें खाऊन राहाणें योग्य नाहीं. आपण हिंदू. सर्व दक्षण देश म्ळेंछांनीं ग्रासिला. देवब्राह्मणगार्यांस, क्षेत्रांस पीडा केली. धर्म बुडविला. हा रक्षणार्थ प्राण हि वेंधून धर्म रक्षूं. व आपलें पराक्रमानें नवीन दौलत संपादूं, तें अन्न भक्षूं. नवें साधावें हे या कुलांत जल्मल्याचें सार्थक. दैवावर भार घातूं. पुरुषप्रयत्न बलवत्तर, अधिक होय. दैव पंगू आहे. यास्तव प्रयत्न अलवळ करावें. त्यास दैव जसजसे सहाय होईल तसतसें अधीक करीत जावें. देव परिणामास नेणार समर्थ आहे. ” या

प्रकारें मनांत पूर्वजन्मांतर योगें आणून निश्चय करते झाले कीं 'वय व्यर्थ घालवणें नीट नव्हे.' ही सल्ला दादाजी कोंडदेव यास विचारली. त्यांनीं 'आपण म्हणतां परंतु याचा शेवट लागणें परम दुर्घट आहे. सर्व पृथ्वी यवनांनीं पादाक्रांत केली. स्थलें, किल्ले, जागा, फौज त्यांची भरली. या करण्यास आपणास मातबर स्थलें असावीं, हिंदु राजे व हिंदु फौजा जागा जागा साहयकर्त्या असाव्या, आपण परमश्रम साहसांनीं दुष्कर्म करावें, त्या समयीं ईश्वराची अनुकूलता व सिद्धपुरुषांचा आशीर्वाद असतां अशा गोष्टी घडतील. साहेब मनांत आणितात हें कठीण. वडिलें यवनांची सेवा करून योग्यता मेळवून दौलत संपादन केली. याचा विचार म्हणतां तरी हें युग विपरीत. तेव्हां दिवसेंदिवस धर्म क्षयास जाणार, तेव्हां हें घडणें दुरासाद. कालदेशवर्तमान तीहीकरून मनस-ब्यास येत नाही. वडिलीं दौलत संपादिली ती गमाविली हे वाट्यास न यावें,' अशा प्रकारें सांगितलें असतां महाराजांनीं, चित्तांत मसलत करण्याचे गुण सांगितले तितके मात्र घेऊन दोष ठेविले नाहींत. 'उपेक्षा करणें ठीक नाही. आपण चित्तांत आणिलें तसें करावें. धर्म वृद्धिंगत करण्यासाठीं प्राण दौलत गेली तरी जावो. प्रयत्न करावा' हेंच मनः पूर्वक आणून पहिलीं दौलतींतील माणसें संक्राजी निळकंठ व बाळकृष्ण मजमदार व सोनोपंत व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे शिवाय सरदार वगैरे ममतेत मसलतींत येतील त्याप्रमाणें घेऊन आणखी चांगले मर्द शिपाई ठेवावा, असें करूं लागले. तशीं च राजकारणें करावीं; मातबर चहूं जागचे मराठे यांसी आप्तपणा करावा, पत्रें लिहावीं; त्यास आणून भेट घ्यावी. आपण त्याजकडे जाऊन "आम्हांस अनुकूल असावें" असें बोलवें. असें करण्यांत ज्यांनीं महाराजांचें बोलणें परम आदराचें व पराक्रमाचें ऐकावें त्यांस वेध लागून वाटावें कीं 'हे परम थोर होत, यांचे च संमतें चालावें, हे सांगतील तसें चालावें.' अशी सर्वांची चित्तें वेधून घेतलीं. शके १५६२ यांत या मसलतीचा आरंभ करिते झाले."

गुप्त कट व लोकांची जमवाजमव

स्वराज्यस्थापनेसाठीं बालशिवाजीचे कायकाय प्रयत्न चालत असावे याची कल्पना येथें दिलेल्या पत्रावरून येण्याजोगी आहे. स्वराज्य स्थापण्याच्या कल्पनेस परमेश्वराची अनुकूलता आहे असें वाटत असलेल्या लोकांकडून देवाममक्ष एकमेकाशी इमानानें वागण्याच्या शपथा घेववीत असें दिसतें. अशा रीतीनें हा कट स्थापन होऊन त्याची गुणगुण सरकारदरबारांत जातांच त्यांनीं डोळे वटारले म्हणजे कटांतील माणसांची त्रैधा उडे. त्यांच्या सांत्वनार्थ शिवाजी महाराज कोणती भाषा वापरीत हैं या पत्रावरून कळून येईल. तथापि हीं पत्रें बनावट आहेत असा कित्येकांचा आक्षेप आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. या प्रश्नाचा निर्णय होण्यास आणखी नवीन कागद शोधून काढले पाहिजेत.

[खं. १५ पृ. २७२]

श्री

१५६७ वैशाख शु. १

(सिका)

नकल

राजश्री दादाजी नरस प्रभु देशपांडे व कुलकर्णी ता। रोहिरखोरे व वेलवंडवोरे यांनी. प्रांत सिवाजी राजे सु। खमम अर्वैन अलफ. तुम्हांस मेहेरवान वजिराचा विजापुराहून हुकूम आला तो ठाणें मिरवलाहून अमिनानी तुम्हाकडे पाठविला. त्याजवरून तुमचे वाय नरमीवावा हवालदिल जाले वगैर कितेक बहुतेक लो। त्यास शाहासी वेमानगिरी तुम्ही व आम्ही करीत नाही. श्रीरोहिरंश्वर तुमचे खेरियातील आदि कुलेदेव तुमचा डोंगरमाथा पठारावर शेंदिलगत स्वयंभू आहे. त्याणी आम्हांस यश दिले व पुढे तो सर्व मनोरथ हिंदवी खराज्य करून पुरविणार आहे. त्यास वावास हवाल होऊ नये खामाखा सांगावा आणि तुम्ही तो कागद घेऊन सिताव हुजूर येणें. राजश्री श्रिदादापंतांचे

विद्यमानें बाबाचें तुमचे व आमचे श्रीपामी इमान जाले ते कायम वज्रप्राय आहे त्यांत अंतर आम्ही व आमचे वंशज लेकरांचे लेकरीं वतन वगैरे चाल-विण्याविमी कमतर करणार नाहीं. हें राज्य व्हावे हें श्रीचे मनांत फार आहे. याप्रमाणें बाबाचे मनाची खातरी करून तुम्ही येणें. २॥ छ२९ सफर बहुत काय लिहिणें (मोहोर)

रुजू सुरनीस

माहे सफर

वार

प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें वाढतें स्वराज्य

शिवार्जा महाराजांनी आपल्या वयाच्या अकराव्या वर्षापासून स्वराज्य स्थापनेच्या खटपटीस प्रारंभ केला व त्या कामी त्यांना अनेक विद्वान्, अनुभवी व धोरणी मुत्सद्यांचे पाठवळ होतें हें त्यांच्या नांवानें निघालेल्या अनेक आज्ञापत्रांतील अर्थपूर्ण मुद्रेवरून स्पष्ट आहे. ' प्रतिपच्चंद्र रेखेव ' या मुद्रेचा प्रारंभ शके १५६१ मध्ये झाला; व महाराजांनी दिलेल्या बहुतेक सनदावर ती आढळते. या सनदांतील भाषा फारसी शब्दांनी भरलेली असते. त्यांचा अर्थ कळण्यासाठी हें पत्र भरपूर टीपांसहित नमुन्या दाखल दिलें आहे. तत्कालीन बादशाही सनदा वाचणारांमहि हा नमुना उपयोगी पडण्याजोगा आहे. [च. सं. ब्र. पृ. ६७]. ही सनद १५६८ कार्तिक शुद्ध ३ रोजी दिलेली असून

क्यांत प्रत्येक ओळींत को

सावतच्या चौकटीतील मज

प्रतिपच्चंद्र रेखेव वर्षिणु विश्वंदिता ॥ शाहसू नोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

प्रारंभीच्या अष्टकोनी शि-

णतीं अक्षरें आहेत हें

कुरावरून समजेल.

अजं रस्तखाने राजश्री सीवाँजि राजे दामदौलतहूँ बजानेबं कारकुर्नानि
 हालं व इस्तकर्बाल पाँ इदापूर बिदानेद सुाँ सबौ अँबेँ अलेफं बोँ^६
 संभाजी भोसले देशमुख पाँ मजकूर हुजूर एँउनु मालूम केले जेँ आप-
 णाँसि इनाम बाँ मोकदमी मिराँसी कँसवे मजकूर जमीन चावर जिराती
 ४॥ पाँ उणे पांच देँ सर्वौद कसवे मजकुर बाा थल निमजगाँ अँज
 पाच पैकी बाँ फर्मान हँदसिके खास देखीलँ नस्तयाती ताँ ठाणे
 ताा देहाये व बाँजे पटियाँ व महसूल व उँट व कडवाँ व बाँजे बाबा व
 वेठीँ^३ बेगारी फर्मासीँ^४ कुलँ बाब व कुल कानू रवाँ आहे सालबाद भोग-
 वटे तसर्फाती चालत आले आहे हीली साहेबाँसि मुकासा अर्जामाँ^०
 जाला आहे माहाली कारकून ताजे खुर्दखताचा उँर करितात सरजाम हँए
 मालूम जाले तरी बाँ सभाजी भोसले देशमुख पाा माा यासि इनाम बाा
 मोकदमी मिरासी कसवे मजकूर जमीन जिराती चावर पाउणे पाच पैकी
 बाा फर्मान हद सिके खास देखील नस्तयाती ताा ठाणे ताा देहाय व बाजे
 पटिया व महसूल व उट व कडवा व बाजे बाबा व वेठी बेगारी व फर्मासी

१ हून, पासून २ फरासखाना अज रस्तखाना इ राजश्री= राजश्रीच्या फरा-
 सखान्यांतून (हुकूम केला जातो की) ३ शिवाजी अशी अक्षरं नाहीत ४ अखं-
 दितलक्ष्मी ५ सु, प्रति. ६ कारकून यांचे अनेकवचन ७ वर्तमान ८ भावी ९
 परगणा १० इदापूर ११ (हुकूम) दिला जातो १२ सुहूरसन १३ सात
 १४ चाळिस १५ हजार १६ इसमाने १७ जि न्हस्व आहे १८ राजे उपपद नाही
 १९ उपयुक्त परगणा २० एउनु=एऊन २१ की २२ सि न्हस्व आहे २३ बद्दल
 २४ वंशपरंपरेची २ उपयुक्त कसबा २६ पाव २७ आंत २८ शिवार २९
 निमजगा नांवाच्या थळांत ३० पैकी. चावर या शब्दास मागे फारशी व पुढे मराठी
 अशी दुहेरी शब्दयोगी अव्ययं लावली आहेत. ३१ बरहूकूम ३२ खास
 शिव्याच्या ३३ सुद्धा ३४ नस्त यांचे बहुवचन ३५ ताहा ३६ गांव. देह=गांव
 यांचे बहुवचन ३७ इतर ३८ पट्या ३९ वसूल ४० ही बाब काय होती तें समजत
 नाही ४१ एक बाब ४२ इतर बाबा ४३ वेठ बिगार ४४ निवडक ४५ सर्व
 ४६ चालत ४७ वार्षिक चालीचा भोगवटा ४८ सध्या ४९ सि न्हस्व काढली
 आहे. ५० साध्य, प्राप्त ५१ आक्षेप, मागणी

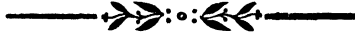
कुलबाब कुलकानु भोगवटे तसरुफाती साला बाद चालिले असेली तेणेप्रमाणें दिधले आहे दुमाले कीजे औलदें अफलांद चालविजे दर हर साल ताजे खुर्दखताचा उजूर न कीजे तालीकें घेउनु असेली फिराउनु दजे मोर्तब सूदें

तेरखि १ माहे सौवाल
सौवाल

सुरू सूद

स्वराज्यसिद्धर्थ माणसांची जमवाजमव.

पुढें दिलेल्या पत्राचा सारांश धुळ्याचे संशोधक रा. शंकर श्रिकृष्ण देव यानी काढला आहे तो असा: “ वीरवाडीच्या तप्याखाली बाजी पाटील व माल पाटील यांचीं कांहीं गांविं अदिकारपणाचीं होती. पाटलांना हुसकावून देऊन तीं गांविं चंद्रराव मोरे खात होता. चंद्ररावानें तीं गांविं वीरवाडीच्या तप्याखालून काढून कांगोरीच्या किल्ल्याखालीं वर्ग केलीं होती. या सुमारास कांगोरीचा किल्ला छत्रपतींनीं हस्तगत केला असावा, असें दिसतें.

५२ येथपर्यंत अर्जदाराच्या अर्जाचा सारांश झाला. यापुढें महाराजांचा उत्तरा दाखल ह्कूम ५३ असेली=असेल ५४ स्वाधीन ५५ पुरुष संतति ५६ स्त्रीसंतीत ५७ आंत ५८ प्रत्येक. दरहरसाल=प्रत्येक वर्षी ५९ नकल ६० मूळ ६१ परतून ६२ झालें ६३ प्रारंभ.झाला. पत्राच्या शेवटीं ‘ मोर्तब सूद ’ असा फारसी शिक्का असे. त्या ऐवजीं हा संस्कृत (मर्यादेयं विराजते) योजण्यास सुरुवात झाली होती. यावरून स्वभाषाभिमानाचें जनकत्व महाराजांच्या पदरच्या कोणत्या विद्वानाकडे दिलें पाहिजे त्याचा शोध झाला पाहिजे.

कांगोरी किल्ला छत्रपतीनीं जिंकल्यामुळें त्यांचे पार्शी दाद मागण्यासाठी उभयता पाटील गेले. आपली गांवे आपणांस परत दिल्यास आपण, जरूर पडेल तेव्हां, महाराजांची सेवा करण्यास दहा लोकानिशीं येत जाऊं असें त्यांनीं कबूल केलें. हें पाटलाचें म्हणणें मान्य करून छत्रपतींनीं त्यांचीं गांवे त्यांस दिलीं. व जरूर पडेल तेव्हां, दहा लोकानिशीं चाकरीस येत जावें असा व्याख्याशीं करार केला. ” [भा. इ. सं. मं. तृतीय संमेलन वृत्त पृ०

१६७-६८]

ई कौलनामा अजें रखतखाने राजश्री सिवाजी राजे दामदौलतहु बजानेबुं मालें पाटील व बाजी पाटील व अदिकारी तपे वीरवाडी मु॥ इसने खम-सैन अलफ बांदे कौलनामा ऐसाजे वीरवाडी खालील देह चंद्रराउ खात होते. तेथील अदिकारपण आपलें आहे. यैस्यास चंद्ररायामधें व आपणामधें बरेपणा नाहीं म्हणौउनु सदरहु गांवींचें अदिकारपण चंद्रराउ खात असेती. त्यांसी जरी आपण कुसूर करवा तरी ते सवल; आपण कमजोर; याकरितां आपण गै करीत गेलों. हालीं सदरहु गांव चंद्रराये किले कांगोरी खाले दिधले आहेति. हे खबर आपण आइकोनु साहेबांचे सेवेसी आलों आहां. तरी आपण मिरासीदार नफर आहां. साहेबां आपणास हातीं धरुनु आपला अदिकारपण आपणास देउनु मिरासीवरी बैसविले पाहिजे. सालाबाद हक लांजिमा जो गांवगना असेली त्याप्रमाणें आपण खाउनु चाकरी अदिकारपणाचीं करुनु. जें वखतीं साहेबास मसलतींचें काम पडेल ते वखतीं जैसे मावले देसमुख आपले लोक घेउनु मसलतीस साहेबांपासीं येताहेती ते च हेंर निसर्वातीन जे वखतीं मसलतींचें काम साहेबाम पडेल ते वखतीं आपण दाहा १० लोक बराबरी घेऊनु साहेबांचे सेवेसी येउनु दरोज रोजमुराबदल अडेसेरी रूके ८६ सी दर

१ हें अभयपत्र २ सिवाजी राजे यांच्या फरासखान्यांतून ३ लक्ष्मी अलंकृत ४ माल पाटील यास. ५ कारणें. ६ तंटा. ७ हा किल्ला वीरवाडीच्या दक्षिणेस आहे. ८ मनुष्य. ९ जाबाबदारी १० स्वतः जातीनिशी. ११ अर्धा शेर. १२ अर्धा आणा.

नफरे घेउनु मसलती जो वरी असेली तोंवरी साहेबकाम करुनु मसलतीचें काम जालियावरी साहेब रज्ज देतील तेधवा गांवास जाउनु ” म्हणौउनु मालूम केले. वगैरे मालुमती खोंतिरेसी आणौउनु साहेब तुम्हांवरी मेहरवान होउनु सदरहु गांवाचें अदिकारपण तुमची मिरासी तुझास दिल्ली असे. तुम्ही अदिकारपण खाउनु अदिकारपणाची चाकरी करणें. हक लाजिमा व गांवखंडी व किरकोली हक नि। बलुते व बाजे हक खाउनु लेकराचे लेकरी खाणें व जे वखतीं मसलतीचें काम पडेल ते वखतीं तुम्ही दाहा लोक १० बरावरी घेऊनु साहेबापासीं येत जाणें, जांवरी मसलतीचें काम असेल तोंवरी दाहा लोकांनसीं चाकरी करुनु दरोज रोजमुरा दर नफरे रुके ८६ प्रमाणें साहेबापासुनु घेत जाणें. मसलती जालियावरी साहेबाची रजा घेऊनु गांवास जात जाणें ये बावे कौल असे.

चंद्रराव मोरे.

चंद्रराव मोरे राजे जावळीकर यांस अफजलपूर उर्फ बावधनचे बादशाही हवालदार यानीं लिहिलेलें पत्र येथें दिलें आहे. मायन्यावरून चंद्रराव मोऱ्यांच्या थोरपणाचा अंदाज करतां येतो.

शके १५६७ मधील या पत्रांत चंद्रराव यांस बादशाही हवालदार रामराम लिहितात. यावरून रामदास व शिवाजी यांची गांठ पडण्यापूर्वी ‘ रामराम ’ करीत असत असें या पत्रावरून शाबीत होत आहे.

‘ गोणियामघे घालूनु, ’ दम कोंडून जबरदस्तीनें कतवे लिहून घेत व मुळखांत त्यावेळीं मारामान्या व जबरदस्ती होत असे याचें दर्शक हें पत्र आहे. वगैरे अनुमानें रा. का. ना. साने यानीं या पत्रावरून काढिली आहेत.

आषाढ वा १ शके १५६८

मा हा राजमान्या विराजित राजमान्य

राजश्री चदरराऊ राजे गोसावी यासि

जाव सुद

॥ ५ ॥ श्रीमत प्रहुडीप्रिताप अखडित लक्ष्मी आलकृत परोपकार मूर्ती
महामेरु राजमान्य राजश्री

प्राति स्नेह आंकित गोमाजी नरसिंह व रामाजी कृष्ण हवाले अफ-
जलपूर महमूदशाही उरुफ का बावधन पाा वाई रामराम विसेश येथील
क्षेम तो धर्म श्री गोसावी स्वकीये कुशेल लिहिती आज्ञा केली पाहिजे
विसेश पिलाजी मालोजी बिराजर देसाई इही वाडी कसवे मजकुरीची
मारुनु वस्तभाव नेली व कुणबी २ धरुनु नेले होते त्यास मार करुनु
व गोणियामधे घालुनु त्या पासुनु कतवे लेहोनु घेतले व जमान घेतले
तोवैरी गोसावि यासि खबर लिहिली त्या वरुनु त्यास लेहोनु कुणबी सोड-
विले परतु त्याची वस्तभव दिधली नाही जमानदारास तगादा करिताती
तो जमानदार येउनु या कुणबीयासि तगादा लावितो यावरुनु रयेता बेदील
होऊनु वाडी पडते वाडी पडली म्हणजे दुरी दराज लागेली तरी राउंळी
त्यास कागद लेहोनु त्याचा कतवा व याच्या वस्ता पाठऊनु देविलिया पाहिजेती
गोसावियामधे व हजरती साहेवामधे वेगळीक नाही आणि दरम्यान हे
लोक जैसे अमल करनु बदलाम करिताती तरि त्यास ताकीद लेहोनु सदरहु
गोष्टाचा तगादा तोडुनु टाकविला पाहिजे या उतरा वरुनु हुजूर खबर
लिहिणे लागेली ये विसी बहुत काये लिहिणे गोसावी विवेकी आहेती
कृपा असो देऊनु कागदी पत्री संभाळित जागे छ १४ जमादिलोवल सुा
सत्रा अर्वेन अलफ हे विनति * मोर्तबु

[वा-इ-१८३८ पृ-६

१ हीं अक्षरें बरोबर लागत नाहींत. २ त्यावरी, त्यावर ३ राजांनीं * मूळ
मोर्दापत्र विरामचिन्हाराहित येथें जशास तसें छापलें आहे.

यवनांच्या नोकरीपेक्षा स्वराज्याचा प्रयत्न करणे श्रेयस्कर.

शके १५७१ मध्ये शहाजीस कैदेंतून सोडतांना विजापूर दरबारानें ज्या मानहानिकारक अटी घातल्या त्या त्यानें मान्य केल्या. हें पाहून शिवाजी महाराजांना संताप आला व त्यांनीं या प्रसंगी आपल्या वडिलांचें धोरण कसें चुकत आहे व स्वतंत्र स्वराज्य स्थापण्याची अवश्यकता कशी आहे यासंबंधी आपले विचार सोनाजी पंडिताजवळ बोलून दाखविले. वडिलांनीं यवनांची नोकरी इमानें इतवारें केलीं तरी त्यांच्या हातून झणण्याजोगी महत्वाची कामगिरी झाली नाही व उलट त्यांच्यावर कैदेचा मात्र प्रसंग आला, तेव्हां नोकरीनें महत्व प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे हें त्यांच्या बोलण्याचें तात्पर्य होते. या उताऱ्यांतील भाषा कानडी वळणाची आहे. याकरितां तिचा दुर्बोधपणा घालविण्यासाठीं क्वचित शाब्दिक फेरफार केला आहे:—

अपुले वडील शाहाजी राजे यांनीं अह्मी यदलशाहापासून मोकळीक होणेस्तव लाभलें राज्य देखील सोडून सातारांस येऊन राहिल्यावरी शिवाजी राजे पुरंदर गडांत होते. त्यांनीं आपला मंत्री सुवर्ण नामक ब्राह्मण (किंवा सोनाजीपंत) त्यास बलाऊन येकांतीं सांगितलें जे “ अमुचे वडील शाहाजी राजे परम शूर आणि योगवंत हि. त्यांनीं केलीं कामें हि निर्मल मनें करून केलीं; परंतु त्यांत थोडा भाव सुचतो. तो असा कीं ते प्रथम निजामशाहाच्या संगतीस होते; ते अह्मी यदलशाहाचे बोलावण्यावरून त्यांकडे आले. परतून निजामशाहांनीं बलावितां च यांकडे गेले. पुनः अह्मी यदलशाहाकडे हि आले. ऐशा दोन तीन येरधारा जाहल्या. यवनांच्या संगतीस ते जितके दिवस होते तितकेदिवस त्यांचीं कामें इमानानें करून हि त्यांना यांचे ठाई कपटच भासावयाजोगें जाहलें. परंतु आपलें म्हणून विश्वास धरावयास स्थळ राहिलें नाही. यवनांनीं यांच्या हातून आपलीं कामें करवून घेऊन तदनुसार मान बहुमान केले, येवढेंच.

परंतु 'हैं आपलें' म्हणून मानावयाजोगी करणी वडीलांकडून घडली नाही. याचें कारण हेंच की थोर मनुष्यांनीं येकाची संगति धरिल्यावरी त्याशी बिगडताच नये. कदाचिन् बिगडावयाजोगें [जाल्यास] परतून त्याशीं मिळू नये. हे तो प्रसिद्ध नीति आहे. त्यांत हि वडील अंगेवरून शूर आणि इमानानें वर्तले तरीहि कृत्रिमी यवनापासून वडीलांस ईश्वरें राखिलें इतकेंच. आह्मी प्रयासान घेतल सिंव्हगड हि व आपण बहुत प्रयास करून संपादिलें ब्यंगळूर हीं यवनास सोडून देऊन साताऱ्यांत येऊन राहिले. आतां त्यास वृद्धाप्यदशाहि आली. याउपरी आम्हांस मुचल्या बुढींनीं वागलें पाहिजे. अलीयदलशाहाकडे वडिलांनीं अनेक प्रयास केले तरी हि त्यांचे चित्तांत आम्ही जड जाहलीं. आम्हांस तोडावें म्हणूनच आहे. तसेंच निजाम-शाहाचें राज्य जिंकून देवगिरिदुर्गांत आहे (त्या) अवरंगजबास हि आम्ही येक शक्य होऊन अहों. आम्हास तोडावें म्हणावयाचेंच त्याच्या मनांत आहे. या दोन प्रबल शत्रूमध्यें आम्ही पुरंदरगडांत असून राज्य करावें म्हणिजे आम्हांस कदापि साधणार नाही. येखादे वेळेस दगा करून आम्हांस बुडवितील. याकरितां आह्मी बाहेर निघून या दोघास हि आवरावें तेव्हांच आमचा टिकाव होईल. हे तजवीज तुम्हास मानते काय? म्हणून विचारल्यास त्यांनीं उत्तर दिले जे. महाराजांनीं केली तजवीज इतुकी ही खरीच. प्रस्तुत माहाराजांनीं योजिलें कार्य हि करावेंच. ईश्वर हि साह्य होईल. ह्मणून त्यांनीं जबाब दिलहा. त्यावरून महाराज शिवाजी राजे फौजेची संजोगणीत्व [करून] यवनावरी राजकारणास प्रवर्तले.

[तंजाउरचा शिलालेख पृ. २४]

राजनीति.

कैदेतून सोडतांना महमद अदिलशाहानें शहाजीस दोन अटी घातल्याः होत्या, त्या अशा : (१) संभाजीनें बेंगळूळ मोडावें आणि (२) शिवाजीनें सिंहगड सोडावा. खरे पाहतां संभाजीनें फरादखानाचा परा- करून व शिवाजीनें मुसेखान व फत्तेखान यांना धुळीस मिळवून आपल्या बापाच्या मुक्ततेसाठीं अदिलशाहास चांगलाच शह बसविला होता. परंतु शहाजीनें महमदशाहाच्या दोनहि अटी मान्य करून आपली सुटका करून घेतली. तेव्हां बापाच्या धोरणाची निंदा करून सिंहगडासारखा किल्ला द्यावा लागल्याबद्दल संतापलेल्या व मी विजापुरावर स्वारी करणार असैं प्रतिपादणाऱ्या शिवाजिस आवरून धरून सोनाजीपंत खरी राजनीति सांगतो.

दुरंतं बलवद्वैरं दुरंतः पापसंचयः ।

दुरंताभ्यर्हिंतागर्हा दुरंता गुरुगर्हणा ॥ १ ॥

विधाय बलवद्वैरं तव तातः कृताग्रहः ।

नाभूदवहितो यर्हि तदर्हस्तार्हि निग्रहः ॥ २ ॥

स प्रभावी महाराजो मंत्रिणस्तस्य सुव्रताः ।

तेन यद्वलवद्वैरं कृतं सोपनयः कृतः ॥ ३ ॥

तनुते यद्यत् वैरमबलीयान् बलीयसा ।

तार्हि तस्य पराभावे सर्वथा प्रभुरेव सः ॥ ४ ॥

दानमभ्यधिके शत्रौ समे साम विधीयते ।

ऊने दंडविधिः प्रोक्तो भेदः साधारणः स्मृतः ॥ ५ ॥

दिने दिने भवन्नूनः समस्साम्यं विमुंचति ।

आधिक्यं चाधिको येन को भेदं न प्रशंसति ॥ ६ ॥

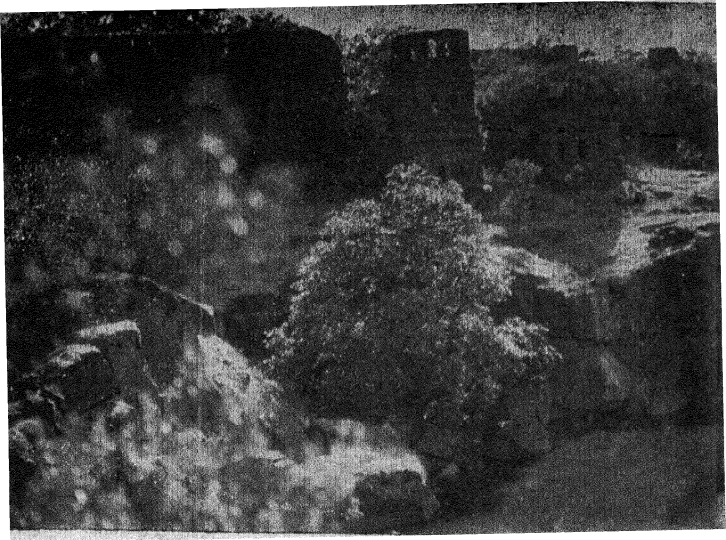
नरेद्र नूनमूनोऽपि द्वेषणो भेदमर्हति ।

ऊनस्याप्यूनतात्यर्थं हितायैव भवेद्युधि ॥ ७ ॥

ऊनोऽपि यदि दूनोयमिति मत्वानुनीयते ।

तर्ह्यन्तः श्लाघ्यमानोसौ स्वमेव बहुमन्यते ॥ ८ ॥

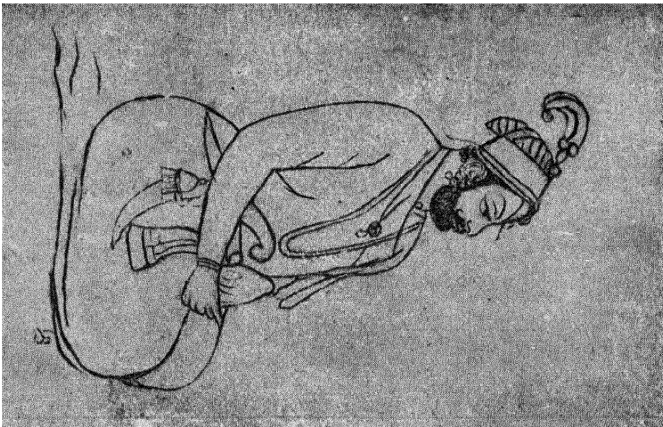
ऊनानामप्यनूनत्वमनूनानां तथोनता ।
 दृश्यते मनुजाधीश समयांतर वैभवात् ॥ ९ ॥
 तस्मादूने नरेंद्रेण द्विषि दण्डो विधीयते ।
 मते पत्युरपां येन मनस्सम्यङ्ङिधीयते ॥ १० ॥
 गिरयो नैव गुरवो गुरुरेव गुरुर्मतः ।
 भवतात्र प्रभवता दत्तः सिंहाचलस्ततः ॥ ११ ॥
 प्रदत्ते द्विषतेऽमुष्मिन् विमुक्तश्चेत् स पार्थिवः ।
 तर्हि दत्तोऽपि भवता न दत्तः सिंहपर्वतः ॥ १२ ॥
 यः सिंहपर्वतं मेने समं शाहसुमेरुणा ।
 बिंगरूरं च नगरं किं कृतं तेन वैरिणा ॥ १३ ॥
 उपक्रांतामिदानीं तु त्वया विजयमंडलम् ।
 सुविक्रांतस्य नृपतेः सर्वमेव महतिलम् ॥ १४ ॥
 समं च विषमं चेति वैरं द्विविधमुच्यते ।
 प्रथमं तु समेनाहु द्वितीयमधिकेन चेत् ॥ १५ ॥
 समे समत्वादुभयो न भवेद्विजयः खलु ।
 अधिकस्याधिकत्वेन विषमे विजयो ध्रुवम् ॥ १६ ॥
 फत्तेखानप्रभंगेन मुसेखानवधेन च ।
 अहर्दिवं प्रभो तुभ्यं महमूदोऽभ्यसूयति ॥ १७ ॥
 पश्य येदिल दिह्लीद्रौ विषयानन्तरौ तव ।
 यवनौ बालिनौ तुभ्यं द्रुह्यतोहर्निशं नृप ॥ १८ ॥
 अमू उभयतो यस्य द्वेषणौ रोषणौ तव ।
 तस्य नूनमिहस्थाने स्थितिः स्थाने न संप्रति ॥ १९ ॥
 अतोऽति दुर्गमं स्थानमास्थाय जगतीपते ।
 यतस्व जगतीं जेतुं किमजय्यं शिवस्य ते ॥ २० ॥
 न दुर्गे दुर्गमित्येव दुर्गमं मन्यते जनः ॥
 तस्य दुर्गमता सैव यत्प्रभुस्तस्य दुर्गमः ॥ २१ ॥
 प्रभुणा दुर्गमं दुर्गे प्रभुर्दुर्गेण दुर्गमः ।

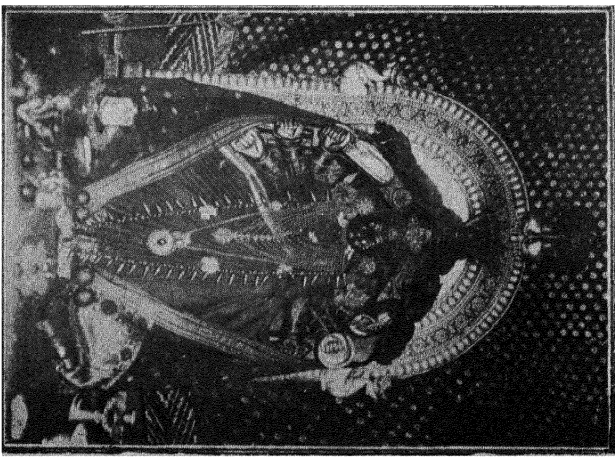
रायगडचा किल्ला

राजगडचा किल्ला

राजाजीराजे भोमले

प्रतापराज्जी देवी भवानी [पृ. ५३ अ.

अदुर्गमत्वादुभयोर्विद्विषन्नेव दुर्गमः ॥ २२ ॥
 संति ते यानि दुर्गाणि तानि सर्वाणि सर्वथा ।
 यथा सुदुर्गमाणि स्युस्तथा सद्यो विधीयताम् ॥ २३ ॥
 सुवर्णशमणोवाचमिमां श्रुत्वा नृपोत्तमः ।
 माननीयोऽति महतां माननीयाममन्यत ॥ २४ ॥

शिवभारत अध्याय १६

शहाजी शिवाजी संबंध

मराठ्यांच्या इतिहासांतील महत्त्वाच्या मित्या देणाऱ्या दहा पंधरा शकावल्या व टिपण प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांत भोर संस्थानांतील कारीचे इनामदार जेथे देशमुख यांच्या संग्रहीं असलेली शकावली चांगली विश्व-सनीय आहे अशी संशोधकांच्या खात्री हात चालली आहे. ती कैलासवासी लोकमान्य टिळक यांनी भा. इ. सं. मंडळांच्या संमेलन प्रसंगी संशोधून मांडली. या शकावलीत शके १५४० पासून १६१९ पर्यंतच्या मित्या दिल्या आहेत. त्यापैकी दोन मित्या येथे उदाहरणादाखल दिल्या आहेत.

शके १५७० सर्ववारी नाम संवत्सरी श्रावण वद्य प्रतिपदा. शाहाजी राजे मुस्तफाखाने धरिले; नजीक चंदी. त्याजबाा कान्होजी नाा जेथे व दादाजी कृष्ण होते त्यास कनकागिरीस अटकत ठेविलें. ते समयी दादाजी पंताचा पुत्र रत्नार्जुपंत कनकागिरीस झुत्यु पावले.

शके १५७१ विरोधी संवत्सर ज्येष्ठ शुद्ध पूर्णिमा. शाहाजी राजे येऊन कांढाणाम येऊन सोडिले. ते समई कान्होजी नाईक जेथे व दादाजी कृष्ण लोहकरे यांस सोडिले. माहाराजांची व त्यांची भेटी जाली. ते समई माहा-राज बोलिले कीं “ तुम्ही आम्हांमुळे बंदिवासी, श्रमी जालेस. याउपरि

आम्ही पातशाहासी तह केला की बारा गांवांतून मुजरा करून हुकूमप्रमाणें कर्नाटक प्रांते मगलत करावी. त्यावरून वेंगरूळ प्रांत पांचा लक्षा होनाचा जाहागीर दिल्या आहे, याकरितां आपणास कर्नाटकाची मगलत करावी लागली. तुमचें वतन मावळांत आहे. चिंरजीव राजश्री मिठवा खेडेवागिया व पुणा आहेत. त्याजवळ तुम्हां जमावानमी राहावे. तुमची जवरदस्ती त्यां प्रांते आहे. अवघे मावळचे देशमुख देखील त्यामी रुजू होऊन त्याचे आजंत वतंत पैसा विचार करून जवरदस्तीनें रहांव. येगवादी मोगलाकडील फौज व यदलशाहीकडील फौज आली तरी आपण इमान राखावा. त्यामी लढाई करावी. ” पैसा शफथ इमान पुरस्कर वेलरोटीवर हात टाकून घेतली. पैसाच त्याणीं हि कान्होजी नाइकास शपथ दिल्या आणि कान्होजी नाइक यांस वस्त्र देऊन बगवर हुज्या व पत्ते देऊन राजश्री मिवाजी राज यांजकडे पाठविलें.

कर्नात मावळ शिवाजी महाराजाचे

येथें दिलेलें निवाडपत्र शके १६०० मध्यें लिहिण्यांत आलें अगून त्यांत निजामशाहाकडून शहाजीस पुणें परगणा मिळाल्यापासून ५०१६० वर्षांतील पुणें परगण्यासंबंधीच्या पांच चार महत्वाच्या गोष्टी नमूद करण्यांत आल्या आहेत. पुणें परगण्यांत सात तर्फा होत्या त्यापैकी फक्त कर्नात मावळच्या तर्फेचा (३० गांव) मोकामा मात्र शहाजीनें शिवाजीच्या नांवें प्रथमपामून करून दिला होता; सांडम खुर्द (२० गांव) चुलत भाऊ मंवाजी याम दिला होता आणि राहिलेल्या पांच तर्फांचा कारभार दादाजी कोंडदेव पहात असे. मुरार जगदेरावांन पुणें जाळल्यापासून ७१८ वर्षेपर्यंत पुणें ओस पडलें होतें. तें दादाजीनें पुनः वसविलें वगैरे हकीकत बवरींतून आढळतें. दादाजी कोंडदेवाच्या ह्यार्तांत कर्नात मावळ

खेरिज पुणें परगण्यांतील इतर तर्फावर बालशिवाजीच्या नांवें हुकूम सुटत नव्हते. कर्यात मावळाखेरिज चाकण (श. १५६१), इंदापूर (श. १५६८) व मुपे परगण्यांतील पणदरे गांवचा मोकामा शिवाजीम मिळाला होता. दादाजी मरण पावतांच मर्व पुणें परगणा शिवाजीनें ताब्यांत घेतला. तरी हि कर्यात मावळ हें खाम शिवाजीच्या नांवचें अमें शेवटपर्यंत मानण्यांत येत अमल्यामुळें पाइस्तेग्वानाच्या वेळी मागमारीचा भर कर्यात मावळांत होता. पुरंदरच्या तहांत जैसिंगानें पुणे प्रांत घेतला तेव्हां देखील कर्यात मावळचा वसूल वादशाही अमलदार शिवाजी महाराजांच्या नांवानें वजा घालीत अमत.

अजै रस्तखाने राजेश्री शिवाजी राजे साहेब दामेंदौलतहु. ताहो पाय-गुडे व कर्जवणे देशमुख व मोकदम व कुलकर्णी व रयान कर्यात मावळ प्रांत पुणें. मुहूरसन तिसा सवैन अल्फ. मालूम दानद. मोरो विठल होनप देशकुलकर्णी कर्यात मजकूर हुजूर येऊन आपली हकीकत जाहीर केली कीं “आपले वडिलांची मिंगामी देशकुलकर्णी, तर्फे पुणे ७ वितपशीलः—

तर्फे नरिथडी देहे ३७

तर्फे मांडम बुद्रुक देहे २९

तर्फे हवेली देहे ८२

तर्फे कर्यात मावळ देहे ३६

तर्फे कडेपटार देहे ४३

तर्फे पाटम देहे ४३

तर्फे सांडम खुर्द देहे २०

येणेंप्रमाणें पिढी दरपिढी कारकीर्द दरकारकीर्द देशकुलकर्ण चालत आलें आहे. ऐसीयासि राजश्री महाराज साहेबांस निजामशाहा यांनी परगणे मजकूर मुकामा दिल्या, ते वर्त्ती तर्फा तर्फांनी महाराज साहेबांनी ठाणीं ठेऊन हावलदार व कारकून तर्फा तर्फांस मतंतर [=स्वतंत्र] कमावीम करीत अमेती. ते वर्त्ती आपल्या वडिलीं गुमास्ते तर्फेतर्फांस कारभाराम

१ अज=पासून, कडून. २ अखांडितलक्ष्मी. ३ कडे, यांसि. ४ रयत लोक ५ जाणावें. ६ मागे सांगितलेली म्हणजे कर्यात मावळ. ७ गांव ८ शहाजीस.

दिव्हे असतां, कर्यात मावळास गपचूप पुण्याहून पाठविले. त्यांनीं कितेक दिवस मुतालिकी करीत असतां कागदपत्राचा शिरस्ता आपणाजवळीं आणून देत असेती व हकलाजिमा आणून देत असेती. चाकरीचे रवे-
शांनीं आपल्या वडिलासीं वर्तत असतां, रथनेसीं वेद सवूक केला; ह्मणून त्यास दूर करून नामाजी लाडा पुणेहून गुमास्तगिरी देऊन कर्यात माव-
ळाम पाठविला. नामाजी ह्यात असतां आपला हक लाजिमा व काग-
दशिरस्ता आपणास देत गला असे. महाराज साहेबांचे कारकीर्द चालत
असतां निजामशाही गुदरोन गेली. इदलशाहीतर्फेनें विजापुरीहून मुन्हारी
जगदेराव सुभा येऊन पुणें जाळून* लुटून तलफ केलें. ते वर्त्कीं दौलत-
मंगल उर्फ भुलेश्वर येथें मुन्हारीनें किल्ला बांधोन शहर वसविलें. तेथें
आपले वडील नांदावयामी गेले. कितेक मुदती भुलेश्वरी कारभार पाडिला.
त्या करितां कर्यात मावळी नामाजी लांडा कारभार करीत असे. तो
आपला हक लाजिमा व कागदशिरस्ता देत असे. +इदलशाहीतून महा-
राजसाहेबांस पुणें मुकामा जाहले ते वर्त्कीं साह्यांस कर्यात मावळ व
राजश्री मंत्राजी राजे भोसले यांसी मांडम खुर्द महाराजसाहेबां आपणा-
पासून मोकसा दिलहा. साहेबांचे तर्फेनें कर्यात मावळास हवालदार व
कारकून अलाहिदा गेले. त्यासी नांगजोडी करून नामाजीनें आपणासी
वेडमान होऊन नजर बदलली. ऐसीयास आपण येऊन साहेबापाशीं
हकीकत जाहीर केली. तों निळो सोनदेव साहेबांचे मजुमदार यांनीं
आपाजीची पाठीं राखिली. आपाजीम आपणासी रुजु होऊं देत नाहींत,
तरी साहेबां मेहेरवान होऊन देशमुख व मोकदम व कुळकर्णी व रयतीस
ताकीद करून खुर्दवत दिल्लें पाहिजे. ” म्हणून तुम्ही माळूम केले.
त्यावरून तुम्हांम बोलावून हकीकत पुमिली. तुम्ही हि मद्रहु प्रमाणें

१ नात्याने. १० भलती वागणूक

* शके १५५१ ? मोडककृत विजापूरचा इतिहास पृ. १५५ पहा.

§ भुलेश्वरास परगण्याचें ठाणें श. १५५१-५८ होतें. खं. २० पृ. २३४ पहा
+ शके १५५८ खं. २० ले. २३५ पहा. ११ शिवाजीस १२ संगनमत.

सांगितली. तरी हलीं मोरो विठल देशकुलकर्णी याचे कर्थात मावळाचे देशकुलकर्णीचा अंमल त्याचे दुमाला करणें. आपाजीस दाखल न करणे. याचा हकलाजिमा यासी देणें. तकरार फिर्याद येऊ न देणें. तालीक घेऊन अमल फिरोन देणें. मोर्तव मुद्द, मोर्तव असे.

साधुपुरुषांचा आशीर्वाद

स्वराज्य स्थापण्याच्या कार्मा यश येण्यास मिद्ध पुरुषांचा आशीर्वाद पाहिजे अशी महाराजांची भावना असल्या विपर्याचा पुरावा पुढें लीहिलेल्या पत्रांत आहे.

[सनदापत्रें पृ० ११३] श्रीभवानी शंकर. १५७५ श्रावण शु. ३

श्रीमकल तीर्थस्वरूप वेदमूर्ति गजश्री सिद्धेश्वरभट विन मेघनाथभट ब्रह्मे उपाध्ये, परगणे चाकण स्वामो गोमावी यांभी:—

आज्ञाधारक राजेश्री शिवाजी राजे विन शहाजी राजे भोसले माष्टांग दंडवत, सुरू मन अर्वा त्वममैन अलक पत्र लेहून दिधलें ऐमा जे, स्वामीच्या अनुष्ठानवळें आपण राज्यास अधिकारी जालों व सकळ मनोरथ चितिले पावलों, ऐमा अनुभव आला म्हणून व संकटकाळां साहाकारी जाणोन, पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें, स्वामींस वर्षामिन होन पातशाही १०० शंभरी केले असेत. सदरहू वर्षामिन यावत्काळ पर्यंत चालऊन यासी अन्यथा करूं अथवा पुढें काणी आपले वंशपरंपरेचा होऊन अन्यथा करील त्यास श्रीजीची व कुलस्वामीची व आपल्या पूर्वजांची व गाब्राह्मणाची आण असे. यावेगळे स्वर्गदेवतेच्या पूजनास व श्रीनवचंडीमध्ये जपतपहवनास व ब्राह्मणभोजनास जें लागेल, त्याची आज्ञा करीत जाणे. आज्ञेप्रमाणें प्राप्त करीत जाऊन. राज्य स्वामींच्या प्रसादान्ने आहे आपण आज्ञाधारक असां. जाणिजे. रवानगी छ १ माहे रमजान मोर्तव. केळ असे.

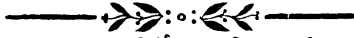
रुजू सरुनिवास

२ स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना

मुसलमानी पादशहांच्या नोकरांत शहाजीस आपल्या कर्तव्यगारीच्या जोरावर बरेच महत्वाचें स्थान पटकावतां आलें खरें. परंतु कांहींहि झालें तरी अखेरीस जातीस जात मिळते व यवनी बादशाहींत हिंदूंची पूर्ण वाढ होण्यास अवसर सापडणें शक्य नाहीं असा खडतर अनुभव शहाजीस निजामशाहींत व नंतर अदिलशाहींत आला. परंतु हा सर्व अपमान सोसून-हि तो यवनांच्या नोकरांत राहिला याचें कारण त्याचें बहुतेक आयुष्य सेवावृत्तींत गेलें होते. तथापि या मानहानीच्या अनुभवांनं शिवाजीमहाराजांच्या अंतःकरणांत लहानपणापासून यवनी मत्तेचा द्वेष व स्वराज्य स्थापनेची अवश्यकता विंवाविली होती. यामुळें स्वातंत्र्याचा उघड पुरस्कार करण्याची संधी साधण्यासाठीं ते टपून बसले होते. महंमद अदिलशाहाच्या मृत्यूनें ही संधि महाराजांना अनायासें मिळाली. तिचा फायदा घेऊन त्यांनीं अदिलशाही व मोगली मुलखावर झडप घातली व आपलें स्वातंत्र्य तरवारीच्या जोरावर शत्रूंच्या अंतःकरणांम पटवून दिलें. याच वेळीं शहाजीनेंहि 'आपण यापुढें अपमान सोसून नोकरा करणार नाहीं.' असें विजापूर दरबाराम स्पष्टपणें कळविलें. अशा रीतीनें शके १५७८ च्या सुमाराम स्वतंत्र स्वराज्याचें जें निशाण शिवाजी महाराजांनीं उभारलें त्यास शहाजीनें अप्रत्यक्षपणें दुजारा दिला. या वेळीं शहाजीनें औरंगजेबाशीं स्नेह कायम ठेवला होता यामुळें मोगली सरदार नौशिरखान याची मराठी सैन्याशीं चकमक झडल्यानंतर देखील शिवाजीमहाराज व औरंगजेब यांच्या-मध्ये वकीलामार्फत तडजोडीचें बोलणें चालू राहिलें. तथापि शहाजहानाच्या आजारीपणामुळें भावांशीं तटा करण्यासाठीं औरंगजेबास दिल्लीकडे जावें लागलें तेव्हां अदिलशाही व मराठे यांचें वैमनस्य वाढतें राहावें असा औरंगजेबाचा डाव होता व हें धोरण पसंत असणारें प्रधानमंडळ विजा-

पुरास अधिकारारूढ होऊन अफजलखानाची स्वारी निघाली. या स्वारींत मराठ्यांना यश आल्यानंतर महाराजांनी ' मोकासेपणाचें ' नातें सोडून आपलें स्वातंत्र्य जाहीरनाम्याच्या द्वारे महाराष्ट्राम कळविलें. या स्वातंत्र्य-चंद्रास पुरंदरच्या तहानें कांहीं वेळ ग्रहण लागलें तरी तें लौकरच सुटून या चंद्राच्या पूर्ण प्रकाशांत शके १५९६ मध्ये राज्याभिषेकाचा अपूर्व समारंभ घडून आला.

अदिलशाहीचे लचके तोडणारे चार नक्र

महंमद आदिलशाहाच्या कारकीर्दीत आदिलशाहीचा विस्तार कर्नाटकांत व महाराष्ट्रांत वाढला होता तरी पण ही वाढ दिखाऊ होती. कारण तुंग-भद्रेच्या दक्षिणेकडील सर्व म्हैसूरप्रांत व कर्नाटकप्रांत शहाजीच्या अमलाखाली बहुतेक स्वतंत्र झाला होता; आणि कुष्णेच्या व भीमच्या पश्चिमोत्तरीय सर्व प्रांत शिवाजीनें आक्रमिलेला होता. अशा प्रकारें काळजी उत्पन्न करण्याजोगी परिस्थिती निर्माण झाली अमतां आधीच खंगून गेलेला महंमदशाहा जास्त थकून शके १५७८ च्या मार्गशीर्षांत मरण पावला; व त्याच्या मागून एकोणीस वर्षे वयाचा, त्याचा भावडा मुलगा अल्ली, ममनदीवर आला. त्यावेळीं अदिलशाहीचे लचके तोडण्यास चौहीकडून शत्रूनीं उचल केली. तिचें वर्णन करतांना रा. राजवाडे राधा-माधवाविलासचंपूच्या प्रस्तावनेंत (पृ. ९६-९९) म्हणतात:—

अल्ली अदिलशाहाला खाऊन टाकण्याला चार नक्र टपून बसले होते. पहिला नक्र शिवाजी, दुसरा नक्र शहाजी, तिसरा नक्र औरंगजेब व चौथा नक्र त्याचे अमीर उमराव. या चार नक्रांतून पहिली कुरापत औरंगजेबानें काढिली. “ ही औलाद महंमद शाहाची नव्हे ” असा आरोप विचाऱ्या

अल्लीवर औरंगने आणिला. अल्लीशाहा औलाद असो, अफलाद असो की नकल असो, त्याच्यामुळे औरंगचे कोणते गोत्र बिघडत होते तें देव जाणें ! हा आरोप अल्लीच्या कारमाण्यांनीं साहजिकच नाकबूल केला. एवढे कारण लढाई पुकारण्याला औरंगजेवासारख्या वीरक्षित्रवला वस झालें. दुमरे सैतान शिवाजी. त्या कजेदलालाला हें भांडण निघालेंलें पाहून केवळ हर्षवायू झाला. नवरा मरो, नवरी चुलत जावो, दोहकिडून अवदान मारण्यास मक्कयेच्या या बुभुक्षितानें दोन्हीकडून आपला डाव साधण्याचा वेत केला. अल्ली आदिलशाहालाहि मदत करण्याचें अभिवचन दिलें व औरंगशाहाचा हि पक्ष उचलला. खबरदारी मात्र अशी ठेविली की एकाची बातमी दुसऱ्यास न कळावी. तिसरें भूत बुढे मिया शहाजी. ह्या वृद्ध कर्पीनी आपण कशांतच नाहीं म्हणून कानावर हात ठेविले. आपले बंगळूर वरे की आपण वरे. शहाजी म्हणजे आज साठमत्तर हजार प्याद्याचा व घोड्याचा मालक. तो जर अल्लीशहाम मिळता तर औरंगजेवा सारख्या टारग्याची, विचाऱ्या अल्लीशहाला बडाविण्याची काय माय व्याली होती : पण ह्या वेळीं कर्नाटक सुरक्षित ठेवळें पाहिजे; व तेथून आपल्याला हालतां येत नाही असा ब्रह्मणा ह्या म्हाताऱ्यानें केला. आणि तंही खरेंच. औरंगजेवानें कर्नाटकांतिल संस्थानिकांना चिथवून त्यांच्या कडून बंडाळी खरीच माजविली होती. चौथीं भुतें अल्लीशहाचे अमीर उमराव. ह्यांची तर सर्वांकर कडी. खाल्ज्या घरचे वामे जाळणारे हे शहाण आपल्या धन्याशीं हरामपणा करून बाहेरच्या चोराला जाऊन मिळाले. अशी सारी वेताळ सभा भावड्या अल्लीशहाच्या भोंवती कोलितें घेऊन नाथू लागलीं अमतां औरंगजेवानें बेदर शक १५७९ च्या आपाढ शुद्ध तृतीयेस एका खटक्यासरमें हांटलें. नंतर कल्याणी हि झपाटली. औरंगजेवानें ही बडी शिकार मारिली; तर शिवाजीनें तर त्याच्यार्हावर ताण केली. औरंगजेवाला दिलेल्या वचनाला जागून औरंगजेवानें बेदर घेण्याच्या अगोदर एक महिना म्हणजे १५७९ च्या वैशाखांत शिवाजीनें आदिलशाहाचें जुन्नर शहर लुटलें व अश्वीन वद्य द्वादशीम कल्याण भिवंडी हवकून आदिलशाहाचा कोक-

गांतील राज्यभार हलका केला ! औरंगजेबाला दिलेलें अभिवचन अक्षरशः पाळीत असतां अल्लीशहाशी कलेला करार शिवाजी विसरला नाहीं. अल्ली अदिलशाहाच्या मर्जांवातर शिवाजीनें औरंगजेबाच्या अहमदनगर प्रांतातील गांवे व खेडी लुटून खुद्द अहमदनगरास नमोरी खानाशी उर्फ नौमीर खानाशी दोन हात करून ते शहर लुटिले. येणंप्रमाणें दोन्ही पक्षांना रिझ-विण्याच्या कामगिरीत शिवाजी गुंतला असतांना शहाजीनें कर्नाटकाचा ताबा घेतला. हें नाटक असंच कांहीं वर्षे रंगत रहावें व त्यांत आपल्याला मनाजोगतीं सांगें घेतां यावी अशी शहाजी व शिवाजी यांची इच्छा होती. परंतु दाराशुकोहाची माशी शिकून लढाई एकदम बंद झाली व तह झाला. त्यानें शहाजी व शिवाजी यांना आपल्या घेतांना निराळें स्वरूप घावें लागलें. तहानें बेदर, कल्याणा, परंडा निजामशाही कोकण व वांगी महाल इतक्या प्रांताला अदिलशाही मुकली. पैका निजामशाही कोकण शिवाजी दावून बसलाच होता. आता विजापूर प्रांतापासून म्हैसूरच्या उत्तरेकडील तुंगभद्रेपर्यंतचा प्रांत तेवढा आदिलशाहाच्या ताब्यांत मोंगलांचा मांडलीक म्हणून राहिला. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील प्रांत शहाजीनें कायमचा बळकाविला होताच. महंदाशाहा मेल्यानंतर फक्त एका वर्षांत त्याच्या दिवाळ ऐश्वर्याचे भांडवल फुटून अदिलशाहीचें दौर्बल्य अगदी उघडकीस आलें.

औरंगजेबाचीं शिवाजीस पत्रें

[खंड ८ लेखांक ५]

अलीफ

१५७९ वैशाख वद्य ६

सर्व उमरावांत श्रेष्ठ, आपले बरोबरचे मंडळींत थोर, नानाप्रकारचे कुपेस पात्र, शिवाजी भोसले, बादशाही कुपेस पात्र कृतकृत्यता पावून जाणोत कीं तुमची अर्जदास्त इकडील पंज्याचे निशाणाचे फर्मान पोहों-

चल्यानंतरची, पावली. हरएक विपर्यां जें सांगणें तें तुम्हांकडील वकील सोनाजी यांजपाशीं सांगितलें. त्याणीं तुम्हांमी बोलोन खातरजमा केलीच असेल. माप्रत जे किल्ले व मुद्रक, विनापूरकराकडील, तुमचे हातीं होते ते पेशजीप्रमाणें होऊन तुमचे मनोगताअन्वये वंदर दाभोळ व त्याजखालील मुख्य तुम्हांस दिल्ला असे. ऐशोयास, इकडील दौलतीची क्निफायत मदत जीं करणें असेल तिंचा समय हाच आहे. हें जाणोन करण्यांत आणावें आणि हूजूर भेटास यावे. या खेरीज जे मतलब तुमचे मनांत असतील ते सर्व घडोन येतील.....सांप्रत ईश्वरकृपा व आमचे दैवशालित्व व फौजेचा शेरपणा यांनी इकडील वाईट इच्छिणार नाहींसे जाले. दिवमा-नुदिवस इकडे जय येत चालला. तो असा कां किल्ला वेदर हा मोठा मजबूत, आज पावेतां त्यास कोणीच सर केला नव्हता व कोणाचे मनांत कल्याण देखील सर करावयाची येत नव्हती, तो एकंदर दक्षण व कर्नाटक दरवाजा, एक दिवसांत हस्तगत जाला. इतरांमी वर्षाची वर्षेहि वश जाला नाहीं. ईश्वराचें सर्व कृत्य ! इकडील प्रतापशूरांचे शौर्यामुळे तुम्ही ये विपर्यांचा संतोष मानून, वरचेवर जमे आमचे जय होतील तमें त्या संतोषाचें वर्तमानावर कान ठेवात जाणें, आणि आमचा लाभ पूर्ण आहे असें मानीत जाणें. छ १८ रजव सन ३१ जुलूम, सन १०६७ हिजरी

[वंड ८ लेखांक ६]

अलीफ

१५७९ फाल्गून शुद्ध २

आपले बरोबरीचे मंडळींत श्रेष्ठ, सर्व उमराव लोकांत श्रेष्ठ, महत्कृपेस पात्र, बादशाही कृपेस योग्य शिवार्जी भोसले बादशाही कृपेस आपला सत्कार मनांत आणून समजोत कीः—तुमची अर्जदास्त कृष्णाजी भास्कर पंडित याचे पत्रासुद्धां रघुनाथपंत वकील यांजबरोबर पाठवून

(दिलेली पाहून) मजकूर ध्यानास आला. यद्यपि तुमच्या पेशजीच्या गोष्टी विसराया जोग्या नाहीत, तथापि तुम्ही आपले कृतकृत्यांचा पश्चात्ताप केला आणि हा दरवार उपेक्षेचा नाही जाणोन, वडिलांचे लक्ष निभ्रांत इकडे आहे असे समजोन * तुमचे पूर्वकृत्य मनांत आणीत नाही. येविपर्यांचा संतोप मानून इकडिलि दौलती विपर्यां कौशीस करीत जावी. “ आपले वतनी माहाल, किल्ले व कोकण देशमुद्दां, नगरवाले खेरीज, विजापूरकर आदिलखानाचे इलाख्यांत जे आहेत ते त्यांजकडून मुद्रक हस्तगत जाल्या नंतर बंदोबस्त होण्याविपर्यां वचन अमावे म्हणजे सोनोपंत यांस हूजूर पाठवितो आणि इकडील लक्षांत वागून सरकारी मुलुकाची सरहद्द रक्षण करून कामदारार्शी शरीक होतो की ज्यायोगें बंड वगैरे बखेदे न होवोत ” म्हणून+ लिहिलें त्यास तुम्ही लिहिल्या अन्वयें वर्तून हा फर्मान पाहतांच आपले मजकुराची अर्जी लहून सोनोपंतादरोवर पाठवून देणें. म्हणजे त्याप्रमाणें केलें जाईल. जाणोन लक्षांत वागोन आमचं लोभाची पूर्णता समजावी. छ १ माहे जमादिलाखर सन १०६८ हिजरी.

स्वराज्यवृक्षास शाखा फुटू लागल्या

अफजलखानाची स्वारी १५८१ च्या वैशाखांत मुरू झाली. त्या पूर्वी शिवाजी महाराजांनी वारा मावळे ताब्यांत घेऊन त्यावर एक अधिकारी नेमला होता व ते स्वतः कर्नाटक प्रांती स्वारीवर गेले होते. शके

* यावरून शहाजी आपणामें अनुकूल आहे अशी औरंगजेबाची समजूत दिसते.

+ अवतरणांतगत मजकूर शिवाजी महाराजांनी औरंगजेबास पाठविलेल्या पत्राचा सारांश आहे.

१५७८ च्या मार्गशीर्षांत महमद अदिलशाहा मरण पावला आणि विजा-
पूर दरबारांत यादवी व स्त्री नायकी झाली. त्या गडबडींत स्वराज्याचा
वृक्ष वाढू लागला. महाराज स्वारीदर गेले अमले तरी स्वराज्यांतील सरकारी
आज्ञापत्रावर 'प्रति शिवार्जी राजे' असा मायना लिहिण्यांत येत असे
हैं या पत्रांवरून कळून येण्याजोगें आहे.

नकल

श्री

१५८० आश्वीन शु. १५

मशरूल हजरत कृष्णाजी भास्कर देशाधिकारी व लेखक प्रांत बारा
मावळ यांसि. प्रत राजश्री सिवाजी राजे दंडवत. सुा तिसा खमसेन
आलफ. मौजे कल्योली ताा पौनमावळ व मौजे रावडे ताा पौडखोरे या
हर दो गांवचा सिवेचा कथला लागला आहे म्हणोन पूर्वी तुम्हांस आज्ञापत्र
सादर केलें होतें. त्यावरून तुम्हीं मौजे माराम जाऊन कथळा मनास
आणिला. त्यासि आरजोजी ढमाला हा म्हणो लागला की आपलें गांवची
सिव खरी. आपण दिव्य करून. त्यावरून सर्व देशक मेळवून दिव्या-
चा तह दिव्हा. इतकियामध्ये दुमरे दिवर्गी आरजोजी ढमाला देशमुख
ताा पौडखोरें [गैरहजर] जाला. सवय नरहरी दिवाकर देशकुलकर्णी
ताा पौनमावळ व हावजी पाा मौजे कल्योली ताा मार याणी हुजूर
पुरंदरचे मुकामी [येऊ] न विदित केलें. त्यावर साहेब करणाटक प्रांतीं
ममलतीम गेले. त्या प्रांतीहून आलिखावर जो निवाडा करणें तो कथितल.
तो परियंत मौजे कल्योली ताा पौवनमाळ व मौजे रावडे ताा पौडखोरे
या हरदो गांवांमध्ये टाकियाचे कामेची जमीन आहे. ते अमानत आसो देणें.
या पत्राची प्रति घेऊन असल नरहरि दिवाकर देशकुलकर्णी ताा पौवन-
माळ याचे हवाला करणें. जाणिजे. छ १३ माहे मोहरम. मोतब सुद.
रुजु सुरनवीस सुरु मुद बार. बार.

[चतुर्थ संमेलन वृत्त शके १८३८ पृ. ७०]

भोसल्यांचें क्षत्रियत्व

येथें दिलेलें पत्र शहाजीनें अहली अदिलशाहाला (शके १५७८ मध्ये अहमद अदिलशाहा वारल्यानंतर) लिहिलें आहे. ह्यांत शहाजीनें आपला निदेश महाराज शहाजी राजे अशा मायन्याने केला आहे. राजा हा किताब इतर कित्येक कुलीन मराठ्यांच्या घराण्यांतल्या प्रमाणें भोसल्यांच्या घराण्यांत हि पिढीजाद आहे. प्रस्तुत पत्रांत शहाजीनें अहली आदिलशाहास अशी धमकी घातली आहे कीं अमुक जहागीर ताबडतोब द्यावी; नाहीतर आपण पादशाही खिदमत सोडून देऊं. ही धमकी देतांना शहाजी सहज उद्गार काढतो कीं, दोन चार पातशाहींत आपण नोकरी केली पण कोठें हि आपली इज्जत कमी करून घेतली नाही. हे इज्जतीचे शब्द काढतांना दुजोरा म्हणून आपण रजपुत लोक आहां हें उच्चवंश दर्शक वाक्य शहाजीनें पातशाहाच्या नजरेम आणिलें आहे.

खाने अलीशान फैरोजी निशान

अजम अकरम ममलकतमदार दवामयकवालाहु व इजललाहु

॥ ५ ॥ अमारत व अयालत पन्हाह शुजाअत व शाहामत दस्तगाह
अजमत व शौकत इतिहाद एकवाल व इजलाल हमराह अलीशान रफी
अल कदर खुलदमकान उमदेह वजरायजमा कुद व उमराय नमरत निशान

अजी बादिलमाहिद माहाराज शाहाजी राजे सलाम बादज सलाम
महवत आंजम महवतमुराय आंकी. पाा कनकगीर पेश अजी दरंगाह
वेदगसि पेश केली त्याचा मुवादला आपल्यास मन्हमत जाला. या वरी पाा
अरानागोंदी हि पेश केली. (पाचा) महिना जाला. हेंनाज मुवादलियाचा
सरंजाम जाला नाही. जमेयतीचा हि दिलामा जाला पाहिजे. कुंदगोलकार

१ येथून पांच सहा ओळी मजकूर मायन्या दाखल आहे. २ बादशाही सेवेत.

३ अर्पण केला. ४ तथापि

मनेवारे आपले जागी व तामगौड तर्फेस तसवीस देउनु फसाद केली आहे. त्याम गोशमाल द्यावयावद्दल हजरत जान्हपन्हा साहेबी आपल्यास रजा दिल्ली. ते तर्फेस मैसूरकराची हि मरहद नजदीक आहे. बगैर मंगीनात मुर्दाई * दफे होऊनु पातशाही नामोश राहत नाही. आजी वास्ते हजार दीड हजार जाजती कामाचे लोक टेविले आहेत. बगैर जागीर लोकांची समजावीस होत नाही. तरी दर बंदगीस अर्ज करुनु अनेगोंदीच्या मुवादलियाचा मरंजाम केला पाहिजे. यास ऐवज ए तर्फेस कर्यात अकोलोज व तपे टेभुरणी व भतग्राम अगर पेडणे हे कदीम मुलकात देणें. मद्रहु देणें नसेल तरी व मामले पादशाहवादेखाले जागा नसेल तरी पाा वडेय या मामले मजकुराखाले चंजाऊरकरास दिधले आहे ते तन्ही मुवादलियास दिधले पाहिजे. आपण हरामखोर मनेवार चंजाऊरकरास गोशमाल देउनु सोडउनु घेउनु. हरामखोर मनेवारास दिधल्यात काय फायदा ! कुल मनेवाराचे हेजीव मीर जुमला बराबरी गेले आहेत व पाा मुसलकल आपली जागीर पेशजी भिस्त रोजी रुस्तुमजमा बराबरी माहोली-हून हुजूर आलों ते वरती चौ लाखाची जागीर दिधली. त्यामध्ये मुसलकलचा फर्मान आपले नांवें दिधला. या वरी दुसरे वरती मरहुमी खाने अजम असदखानाचं गुजारतीने लक्ष्मेश्वराचे वरती मोकरीर आली ते हि

वरती व तिसारियाने हि मरहुमी खाा अहमदखान याचे वरती मोकरीर फर्मान दिधले ते हि वरती मुसलकलचा फर्मान आपले च नावें आहे. ऐसे तीन वरत आपले नावे फर्मान पाा माा चे आपले नावें आहेत. या फर्मानाच्या नकला पादशाही दफतरी अमतील त्या काहाडून पाहिल्या पाहिजेत. आपले भाई व फर्जेद याचे दिलामिया ब्रा क + + + विले व फर्मान त्याचे नांव करुनु दिधले. तरी ते

काय मसमुवाली हरकसीने गलथ. हुजूर मा + + करणारी करुनु मुमल-
कलचा मुवादला पंधरा खेडी कर्याती कारवे आपली जागीर त्रिवकजीस
द्यावया काय निसवत धरिते. हजरत साहेबाचा तरी कौल करारदाद आप-
ल्याम आहे की तुमचे जागीर पैकी एक चावर कमीदगी करणें नाहीं. जरूर
एक वखत पादशाही कामा बाा कांही कसीदगी केले तरी अवलसवाईन
मुवादला देउनु बाजद कमीद करावे. आर्मा अकार्तुकाचे बोले करुनु आपले
जागिरीत नाहक गैरहिसावी पादशाह खलेल कराविताती. तरी आपण
रजपूत लोक अजी तलग पेशजी हि दोघा चौ पादशाहीत खिदमत केली.
आंमा गैरहिसावी जाजती सोसुनु कम इजतीन व गैरमेहेरवानीन पेशजी
हि खिदमत केली नाही व पुढे हि न करू. उमेदीने आपण आजी दीड
वर्ष जाजती सोसिली ते या च दमा की थोरले हजरत साहेबाचे नवांजीस
व हजरत साहेबी हि जहांवझी केली आहे व वखत हि एकजवाचा समजोनु
आपण सबूरी करुनु तहमुल्ले करावयास तैकसीर केली नाही. पेस्तर हजरत
साहेबास आपली दरकार असेल तरी हिसावी आपला सरजाम सदरहु
केला पाहिजे आणि दरकार नमेल तरी खुसनुदीन रजा दिघली पाहिजे.
आपल्यास असलाद पुन्याई मामल्याची हि हवम काही राहिली नाही.
एखादे आपले हिंदूचे तीर्थी बसौनु हेंक तालाची बंदगी करुनु हजरत
साहेबास द्वा देउनु, फर्जद भाई आहेती यां पासुनु खिदमत घेतली पाहिजे.
अगर त्या हि पासुनु. खिदमत घेणे नसेल तरी त्यास हि रजा द्यावी. बाजे
भाइबंद जेथे आपली पोटे भरिताती तेथे हे हि भरितील. अमा नाहक
आपल्यास बदनाम केलें न पाहिजे. दरी बाव हजरत बंदगीस हाली अर्ज-
दास्त पाठविली आहे. तरी बडे भाईने हि हजरत बंदगीस अर्ज करुनु
सदरहु प्रमाणें अनागोदीच्या मुवादलियाचा सरजाम व पंधरा खेडियाचा
फर्मान आपल्याच नावे देविला पाहिजे अगर आपल्याम खुषनुदीन रजा
दिघली पाहिजे. व पा कनकगीर व अनागोदी हि दरगाह बंदगीस पेश

१० परंतु ११ मेहेरवानीतले १२ सहन १३ कमी १४ संतोषानें १५ परमे-
श्वराची १६ सेवा.

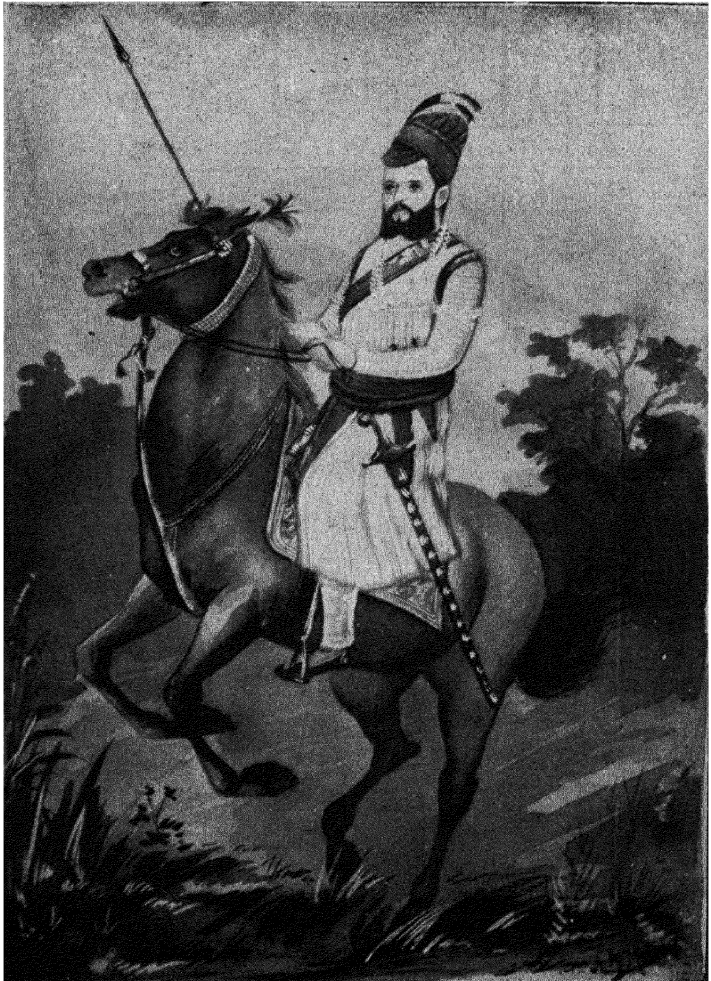
केली. एक कपली खेडे दिटा दो हजारचे तेथे आपण राहिलों -होतो. तेव्हाडे आपल्यास असो दिधले पाहिजे. तेथे बाग आपण केले. हवासीर जागा आहे. तरी दरगाहवंदगीस अर्ज करुनु मोंकरर करुनु देणें म्हणौनु मसुरलदौलत मावंतराउ यांम लिहिले होते. सावंतराउ माइलेने अर्ज केला. अमा हजरत साहेबी हुकूम फर्माविला कीं अनेगोदीच्या मेहतानास कपली पाहिजे; सोडून देणे, म्हणौनु राऊ माइलेने लिहिले. यावरी आपल्यास राहावयास जागा हि नव्हती; व तामगौड तर्फेहून हि ताजी खबर आली की कुंदगोलकरास आपले लोकांनी शिकस्त दिधली होती. अमा तो मागती सवारौनु कोटास एउनु दिलगोव्याची फिकीर करितो. मदत नव्हता जागा राहणार नाही. अजी वास्ता हजरत साहेबी हि पेशजी च रजा दिधली होती. म्हणौनु छ ४ माहे सौवाली कपली साहेबाचे लोकाचे व कनकवेलीकराचे लोकाचे हवाले करुनु आपण स्वार जालों. एक मजली आलियावरी आनेगोदीकार व हलालखोर हे दूर गलथ मालूम करणाराचे बले करुनु आले आहेत. ते हि पादशाही लोकावरी हिसा करुनु कपली त्याजपासुनु घेतली हे खबर आपण कपलीस आलियावरी पाह्रा रात्री आपल्यास आली हांती. ते पेशजी च लिहिली आहे. पेशजी मिदी अजम सिदे संबूल आलियावरी आनागोदीस व कपलीस व बाजे विलायतीस दखल होऊ देतील की ने दितील हे दि पेस्तर रोशन होईल. सेंभरा वर्षांचे मुठमर्द त्यास गोशमाल देउनु मुठमर्द हरामखोरास जेही देविले असतील त्यास याचा जबाब पुमिला पाहिजे. साहेब अजी सबा जमजम स्वार होउनु येतील म्हणौनु सबूरी करुनु दीढ महिना राह साहेबाचे यावयाची पाहिली. आमा साहेबाचे यावयाम मातल जाले. मग आपण पादशाहाचे रजेवरुनु स्वार होउनु बरदारी नजदीक आला पुढे हि मजली दरमजली तामगौड-तर्फेस जात आहो इत्यादि.

१ या पत्रांत आलेला 'रजपूत' शब्द मराठा या अर्थी आहे असें ठाण्याचे संशोधक रा. वि. ल. भावे यांचें मत आहे.

औंगजेव व द्वारा शिकोचं शरि

[पृ. ३८ अ.

अफजलखान

[पृ. ६९ अ.

अफजलखानाची भेट व त्याचा मृत्यु

१

अफजलखान व शिवाजी महाराज यांच्या भेटीचें वर्णन शिवदिग्विजय-कारानें (पृ. १६८) असें दिलें आहे:—

खान पालखीतून उतरोन आपले लोकांत उभे राहिले. परस्पर लोकांच्या भेटी दहापांचांच्या कार्याकारण अगत्या अगत्य करविल्या. कृष्णार्जीपंत खानाकडून नावें सांगण्यास महाराजाकडे आले होते. महाराजाकडून पंताजीपंत व विडलपंत मरढेकर उभयता खानाकडे होते. लोकांची भेट होतांच खानाची व महाराजांची भेट व्हावी, ते समयी खानांनीं पंताजीस विचारिलें कीं “ राजे हेच काय ? ” पंताजीनीं “ होय ” म्हटलें. राजांनीं कृष्णार्जीपंतांस विचारिलें. त्याणीं हि “ खान हेच ” म्हणोन सांगितलें. शब्द ऐकतांच महाराजांची सुरत उंच सडपातळ होती; त्यास भेटीस घातला त्या हातें खानांनीं मलयुद्धाचा पेंच धरून, बगलेंत दाबून, कठ्यार चालविली. महाराज पराक्रमा, धैर्यवत; अंगांत बख्तर होते. त्यांत अंग चोरून कठ्यार लागू पडूं दिली नाहीं. हत्यार कारेगार न जालें. हें कळोन दुसरा पेंच लावावा, तो महाराजांनीं चपळता करून डावा हात पाठीकडून घालून डावे कुशीवरी नखाचा हात मारिला. त्या योगें पोटला बाहेर तत्काल निघाला. तो खानांनीं दडपून धरून दुसरा हात चालविला. त्याचे पूर्वीच उजवे हातांतील पट्याचे हातानें, वार पायांचे लवणीस लावितांच महाराज त्याचे हातांतून सुटले व खानांनीं हि ढकलले. तेणेंकरून खानाचा वार निर्फळ जाला. ‘ शिवाजीनें मारा ’ ऐसा शब्द खानांनीं गर्जून, मोठ्या घोषें केला. नंतर कोथळा सावरून, समसेर काढून, महाराजांचे डोईवर वार चालविला. तो जिरे डोईस व पागोटें थोर होतें; त्यामुळें तोहि हात कारेगार जाला नाहीं. गव्हाइतकी माथा जखम लागली. महाराजांनीं पट्याचा हात चालविला तो उजवे

बाहुच्यावरून उरापर्यंत शरीराचे दोन भाग केले. त्या वारानें खान तत्काळ भूमि धरून गतप्राण जाले.

२

अफजलखानाच्या वधाची हकीगत जेथे—शकावर्लीत दिली आहे ती अशी:—

[शके १५८१ च्या] वैशाख मासी अदलशाहा पादशाहा यांचे फरमान मावळच्या देशमुखाने आले की ' अफजलखानास सामील होणें'. त्यास केदारजी खोपडे अफजलखानाजवळ होते. खंडोजी बिन धर्मोजी खोपडे देशमुख ताा उत्रोली हे अफजलखानाकडे गेले. कान्होजी नाईक जेथे यास मावळच्या देशमुखाबराबरी फरमान आला होता. तो घेऊन व आपले पांच जण पुत्र घेऊन राजश्री स्वामीच्या दर्शनास राज-गडाम गेले. राजश्री स्वामीस परवाना दाखविला. तेव्हां राजश्री स्वामी बोलिले की " तुमचे मेजारी केदारजी व खंडोजी खोपडे देशमुख ताा उत्रोली हे अफजलखानाकडे गेले. तुम्ही पादशाही हुकूम मोडून राहिले म्हणजे वतनास अपाय होईल. जिवावरी गोष्ट घेऊन संकट पडेल. याकारितां तुम्हीहि जाणें. " त्यावरी कान्होजी नाईक बोलिले की ' महाराजांनीं आपली क्रिया घेऊन तुमचे हातीं दिले तेच क्रिया व इमान आपला शात्रून आहे. वतन माहेवाच्या पायावरी ठेविले. आपण व आपले मा [भुळगे] माहेवापुढे ग्यस्त होऊं. तेव्हां जें होणें तें होईल. ' कान्होजीनें थेंबें बोलोन शफत केली. त्यावरी राजश्री स्वामी बोलिले की ' हातावरी पाणी घेऊन वतनास घालणें. ' आज्ञेप्रमाणें वतनास हातावरी पाणी घेऊन सोडिले. तेव्हां बोलिले की ' आपला कविला कारीम आहे तो तळेगावाकडे घेऊन जाणें. ते समई दादाजी कृष्ण यांस कल्याणचा हवाला होता त्यास बोलाऊन आणून त्यांचे वडील पुत्र रखमाजी

दादाजी आपणाजवळ ठेऊन कान्होजी नाईकांनी आपला कबिला व दादाजी पंताचा कबिला राजश्री स्वामीचे आशेप्रमाणें तळेगांवास दमढेरीयांच्या गांवीं ठेविला. राजश्री स्वामीची व कान्होजी नाईक यांची क्रिया बेल-रोटीवरी हात ठेऊन जाली. त्याउपरि बांदलांचा जमाव व हैबतराव मिलि-बकर व पासलकर व दमाले व मरळ, डोघार बोलाऊन आणून अंतस्थ यांच्या विद्यमाने क्रिया घेऊन हाशमाचा जमाव खरा केला.

राजश्री पंताजी गोपिनाथ यांस अफजलखानाकडे हेजिवीस पाठविलें आणि प्रतापगडाखाली भेटी द्यावी ऐसी बोली केली.

कार्तिकमासी अफजलखानानें प्रतापगडास कृष्णराव हेजीव राजश्री स्वामीकडे पाठविला. त्यांस वस्त्रें देऊन प्रतापगडाखाली भेटी व्हावी हा निश्चय करून मागते पाठविले. तेव्हां अंतस्थे विचार कान्होजी जेधे व सर-कारकून बैसोन राजश्री स्वामीनी विचार केला कीं, 'मुगलमान बेमान आहे. बांदलाचा जमाव जाउलीस व दराच्या रानांत रहाणें. कदाचित् भेटीचे समयीं त्यानें बेइमानी केली तरी त्याचें लष्कर *पारांत आहे तें डोंगराम चढू न देणें. आणि निवडक माणूस घेऊन आपली मदत करणें. कदाचित् श्रीअंबेच्या वरदें अफजलखान मृत्यु पावला तरी इशारतीचे आवाज गडावरी होतील. तेव्हां पारावरी चालून घेऊन अगदीं लष्कर बुडविणें. हैबतराऊ व बाळाजी नाईक सिलीमकर जमावानिसी बोचेघोळीचेऽ धार्दीं ठेविलें आहेत. ते लष्कराम घाट चढूं देणार नाहीत' यैसा अंतस्थे विचार जाला आणि बंदोबस्ती केली.

मार्गशीर्षमासी शुद्धपक्षां सप्तमीस गुरुवारीं प्रतापगडाचे माचोस अफजलखान वरावर पालवी व हेजीव घेऊन हुदकराममवेत भेटीस आले. राजश्री स्वामी किल्ल्यावरून उतरून भेटीस आले. भेटीचे समई येकांगी करून अफजल-

* प्रतापगडाच्या पायथ्यास पार नांवाचे खेडे आहे.

ऽ हा घाट चढणें फार त्रासदायक असून तो चढतांना ठिकाठिकाणीं बसून सरपटत जावें लागतें.

खान जिधे मारला. सार कापिले. जिवा माहाला व लोक कान्होजी नाईक यांचे पुत्र बाजी सरजाराऊ याणी युद्धाची शर्त केली. इशारती आवाज प्रताप-गडावरी जाला. तेव्हां कान्होजी नाईक जेधे जमावानिशी व बांदल देखील याणी पारावरी चालोन घेऊन † लष्करांत मारामारी केली. लष्कर अगदीं बुडविलें. कांहीं पळोन गेले. तेव्हां खंडोजी खोपडा पाडाव जाला. त्यास राजश्री स्वामीनीं शास्त केली. कान्होजी नाईक जेधे व लोक निष्ठा धरून राहिले त्यांची नवाजीस केलीपवाडा केला त्यामध्ये आहे कीं
 “ हनुमंत अंगद रघुनाथाला जेधे बांदल सिवाजीला. ”

मोगलांची स्वराज्यावर धाड

प्राइस्तेखानानें चाकणचा किल्ला हस्तगत करून पुण्यास मुक्काम केला; तेव्हांपासून मोगली सैन्यानें शिवाजी महाराजांच्या ताब्यांतील मुलखांत वारंवार हल्ले करून तेथील लोकांची दुर्दशा करून सोडली. याप्रसंगीं ठिकठिकाणच्या लोकांनीं बायकापोरांना सुरक्षित स्थळीं घाटाखालीं पोहोचवून आपण सावधगिरीनें रहावें, व असें न केल्यास ज्या लोकांना मोगलांच्या कैदेत जाण्याचा प्रसंग येईल त्यांच्या यातनांचें पाप चुकार अधिकाऱ्यांच्या शिरावर येईल असें या पत्रांत समजाऊन सांगितलें आहे.

[खंड १५ ले २७६]

[१५८४ कार्तिक वद्य ७]

माा अनाम सर्जाराऊ जेधे देशमुख ताा रोहिडखेरे. राजश्री सिवाजी राजे सुा सलास सितैन व अफल. मोगल प्रस्तुत तुमच्या तपियांत धावणीस येताती; म्हणौन जासुदांनीं समाचार आणिला आहे. तरी तुम्हांस रोखा अहडता च तुम्ही तमाम तपियांत गावाचा गाव ताकीद करून माणसें, लेकरे

बाळें, समत तमाम रयेती लोकांस घाटाखाले बांका जागा असेल तेथें पाठ-
विणें. जेथें गनीमाचा आजार पडुचेना ऐशा जागियासी त्यासी पाठवणें.
ये कामास है गै न करणें. रोखा अहडताच सदरहु लिहिणें प्रमाणें अमल
करणें. ऐसियासि तुम्हांपासून अंतर पडिलियावरी मोंगल जे बांद धरून
नेतील त्यांचें पाप तुमचा माथा बैसेल. ऐमे समजोन गांवाचा गांव हिंडोन
रात्रीचा दिवस करून लोकांची माणसें घाटाखाले जागा असेल तेथें पाठ-
वणें. या कामास एक घडीचा दिरंग न करणें. तुम्ही आपली जागा हुशार
असणें. गांवगना हि सडेकडील सेतपोत जतन करावया जे असतील त्यास
हि तुम्ही सांगणें कीं डोंगरवर आसिरा कुवल जागा आसरे ऐस त्यासि
सांगणें व गनीम दुरून नजरेस पडतां च त्याचे धावणीची वाट चुकवून
पलोन जाणें, तुम्ही आपले जागा हुशार असणें. मोर्तब सुद
तेरीख २० माहे रबिलोवल

रबिलावल

रजु सुरानिवासि

सुद सुद

आपल्या मायभूमीचे संरक्षण करणें हें माझें कर्तव्य आहे

प्राइस्तेखानाचा पराभव केल्यानंतर नीलप्रभूच्या हस्ते शिवाजी महा-
राजांनीं दाक्षिणेंतील मोंगल अधिकाऱ्यास लिहिलेले पत्र मॉडर्न रिव्ह्यूत
प्रो. जदुनाथ सरकार यांनीं इंग्रजीत भाषांतररूपानें छापलें आहे. त्याचा
सारांश असा आहे:—

आज तीन वर्षे बादशहाचे मोठमोठे सल्लागार व योद्धे आमचा प्रदेश
काबीज करण्यासाठीं चालून येत आहेत, हे तुम्हां सर्वास माहीत आहेच.
बादशहा हुकूम फर्मावितात ' शिवाजीचे किल्ले व मूख्ख काबीज करा. '

तुम्ही जबाब पाठविता ' आम्ही लौकरच काबीज करितों. ' आमच्या ह्या काठेण प्रदेशांत नुमता कल्पनेचा घोडा सुद्धा नाचविणें काठेण आहे. मग तो प्रदेश काबीज करण्याची गोष्ट कशाला ! भलत्याच खोऱ्या वातम्या वादशाहाकडे लिहून पाठविण्याम तुम्हांस लाज कशी वाटत नाही ! कल्याणी वेदरचे किल्ले उघड्या मैदानांत होते ते तुम्हीं काबीज केले. आमचा प्रदेश अवघड व डोंगराळ आहे. नदीनाले उतरून जाण्यास वाट नाही. अत्यंत मजबूत असे साठ किल्ले आज माझे तयार आहेत. पैकीं कांहीं समुद्रकिनाऱ्यावर आहेत. विचारा अफजलखान जावळीवर फौज घेऊन आला आणि नाहक मृत्युमुखी पडला. हा सर्व प्रकार आपल्या वादशाहास कां कळवीत नाही. † अमीरूल उमराव शाहूस्तेखान आमच्या या गगनचुंबित डोंगरांत व पाताळास पोचणाऱ्या खोऱ्यांत तीन वर्षे मारग्या खपत होता. ' शिवाजीचा पाडाव करून लौकरच त्याचा प्रदेश काबीज करितों ' अमें वादशाहाकडे लिहून लिहून थकला. ह्या खोडसाळ वर्तनाचा परिणाम त्याला भोवला. ती परिणाम सूर्यास्तासारखा स्वच्छ सर्वांच्या समोर आहे. आपल्या भूमीचें संरक्षण करणें माझे कर्तव्य आहे. आणि तुम्ही कितीहि वादशाहाकडे खोऱ्या वातम्या लिहून पाठविल्या तरी मी आपले कर्तव्य बजावण्यास कधी चुकणार नाहीं.

तळकोकणाची कबजादत व वतन- दारांची व्यवस्था

वतनदार मंडळीवर महाराजांचा बराच कटाक्ष असे. परंतु कित्येक वेळा यांना अनुकूल करून घेण्यापासून बराच फायदा होण्याचा संभव दिसला तेथें त्यांची वतनें कायम ठेवण्याची पद्धति महाराजांनीं अंगिकारिली होती

हे तळकोकणांतील प्रांताची व्यवस्था लावतांना जें धोरण स्वीकारण्यांत आलें त्यावरून व्यक्त होतें. या खेरीज शृंगारपूरचे सुर्वे यांचा बंदोबस्त कोणत्या साली झाला याचा निर्णय या पत्रावरून होण्याजोगा आहे.

खंड २१ पु, ४ लेखांक ३

श्री

१५८४ वैशाख शु. १४

मसुरल हजरत राजश्री पिलाजी नीलकंठराव सुभेदार नामजाद मामले प्रभावली यामी. सिवाजी राजे दंडवत सुहूरसन इमने सितैन अल्फ.माल गुदस्त तळकोकण मुलकाची कबजादत बदल ग्वामा स्वारी तळकोकणांत होऊनु मयूक कबज जाहला ते वक्तीं शृंगारपूरकर सुर्वे व कोकणांतील पातशाई अमलदार याणीं ब्रेमानी कळी ते नतीजा पोहचोन उधलेन गेले. मुलकांतील रयतीम सरंजामबद्दल वतनदार व रयत यांम सरकारांतून कौल सादर जाहालेवर केसो नायक बिन राधो नाईक मावलंगकर व सोरे वतनदार मामले मजकुर सरकारी खिजमतीस हजीर जाहाले. साल मजकुरी रंगानाईक बिन केसा नाईक मावलंगकर सरदेमाई मामले मा याणीं किले राजगडच्या मुकामीं हुजूर येऊन अर्ज केला जे आपले सरदेशमुखींचे वतन मामले मा व मामले दामोले पिडी दर पिडी मातकदम इस्तकविल पासून ताा सालगुदस्त पावेतो चालत आलें. हालीं तळकोकण साहेबांस अर्जांनी जाले वर साहेबीं सेवकावर मेहरवान होऊन कौल सादर केले यावर आ + + वतनाचे बाबे खिजमतीस हाजीर जाहालों. हालीं दिवाणांतून सारी वतनें अमानत जाली. आपले कबिजा हक व लवाजिमा व इनामती अमानत जाल्या. आपण तो साहेबांचे खिजमतीस एकसान असो. साहेबीं मेहरवान होऊन सेवकाची वतनावर स्थापना केलिया व कुटुंबाम अन देऊन उस्तवारी केलिया उमेद धरून एकसान चाकरी करू; व ये बाबे तुझी इलतिमास लिहिली. बा इलतिमास खातरेस आणून व रयत मामुरीवर नदर देऊन बेकदीम वतनदार याबद्दल नायक मा यास दोनी मामले मा सरदेशमुखी वंशपरंपरेनें करार करून नाईक मा यांस मामले प्रभावलीचे जमाबंदीवर पर्टापछोडी हक लारी २००० दोन हजार रयतनिसबत करार केली असे.

तरो तुम्ही माा माा जमावंदीवर रयत निसबत सदरहु लारी २००० दोन हजारची सीस्त बसऊन दरसाल नाईक माा देवीत जाणें. दरसाल ताजा सनदचा उजूर न धरणें. मामले दाभोलची पटी पिछाडी हक याची सिस्त होणें. त्यास मामले मााचे अमलदार व वतनदार हुजूर आणविले आहेत ते आलियावर होईल. या पत्राचा नकल घेऊन असल नाईक माजवळ परतून देणें. जाणजे मोर्तब सूद.

तेरीक १२ माहे रमजान

सुरु सूद

मोकासेदाराचें नातें संपलें

[खंड ८, ले ११]

[१५८२ मार्गशीर्ष वद्य ११]

सरंजामी. छ २४ रबिलाखर, सन इहिदे सितैन अलफ. पुणें व इंदापूर व चाकण, सुपें, वारामती ऐसें इनाम हिंदु व मुसलमान यांसी इनाम आहेत. त्यास पेशजी आपणास मुकासा* असतां अफजलखाना आर्धी जेणें-प्रमाणें तसलमती ज्यास जें पावत असेल त्यास तेंणेंप्रमाणें देणें, ऐसा तह † केला असे. मोर्तब सुद. मर्यादेंय विराजते.

* महाराजांना पुणें, इंदापूर वगैरे परगण्याचे मोकासे होते व अफजलखानाच्या वधानंतर मोकासेपणाचें नातें विजापूरकराशीं रादिलें नसले तरी इनामदारांना ज्या रकमा पूर्वी पावत होत्या त्या चालू राहतील असें या जाहीरनाम्याच्या द्वारें कळविण्यांत आलें आहे. षाइस्तेखान पुणें प्रांतांत दाखल झाल्यावेळीं हा निर्णय महाराजांनीं केला आहे. † निर्णय, ठराव.

बाजी घोरपडे व शहाजी

शके १५७० सालीं मुस्तफाखानानें शहाजीस कैद केलें त्या वेळीं बाजी घोरपड्यानें मुस्तफास मनोभावानें मदत केली होती. यामुळे घोरपडे व भोसले घराण्यांत तेव्हांपासून वांकडें आलें; व ते एकमेकांच्या नाशासाठीं झटत असत. पुढें विजापूराहून खवासखान रवाना झाला व त्यास बाजी घोरपडे व वाडीचे सावंत हे मदत करणार ही बातमी शहाजीस कळतांच त्यानें ती आपल्या पराक्रमी मुलास कळविली. आणि घोरपड्यांचें शासन करावें असें सुचविलें. त्याप्रमाणें शिवाजी महाराजांनीं बाजीस धुळीस मिळवून वडिलांची इच्छा पूर्ण केली असें या पत्रावरून दिसते. तथापि पत्रांतील भाषा कांहीं ठिकाणीं अर्वाचीन भासते व सावंताचा व पोर्तुगीजांचा पराभव झाला तेव्हां शहाजी ह्यात नव्हता. यामुळें या पत्राच्या खरेपणाची शंका येते. कदाचित् हें पत्र शिवाजीनें जिजाबाईस लिहिलें अमल्यास बऱ्याच गोष्टींची संगति लागते.

(सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास पृ. ७)

श्री

वडिलांचे शेवेसी शिवाजी राजे याणीं चरणावरी मस्तक ठेवून विज्ञापना ऐसीजे. ' बाजी घोरपडे मुबोळकर याणीं स्वधर्म साधणता सोडून यवन दुष्ट तुरुक ह्याचे कृत्यास अनुकूल होऊन दगाबाजीचे हुनरे करून विज्यापुरास येणें घडलें तेथें गुजरला प्रकार निर्वाणचा तो तुम्हीं समजलां च आहां. तो हि प्रसंग श्री तुमचा मनोरथ सिद्धीस नेणें व स्वधर्म राज्यवृद्धि करणें म्हणोन पार पडलां. सांप्रत पुन्हा दुर्बुद्धि धरून खवासखान विजापुराहून फौजेसुद्धा रवाना जाहले. त्याचीं हरोळीं बाजी याणीं व लखम सावंत व खेम सावंत याणीं प्रतिज्ञापूरवक जत करून सेना समवेत निघाले, ते तिकडे

येत आहेत. तुम्हांस श्रांसांब व अंबा यश देणार पूर्ण आहे. येसमयीं त्यांचे वेढे ध्यावे आण आमचे मनोदय सेवटास नेणार तुझी सुपुत्र निर्माण आहां' म्हणोन आज्ञा केली. त्याम बाजी घारपडे पुढे मुधोळास घरीं कांहीं जमेत-नसीं आले हें कळतांच फौजेनमी आह्मी तेंचक्षणीं स्वारी केली. त्यांचा प्रांत लुटून तळपट जान करून ठाणियास जेरदस्तीत आणिलें. हें जाणोन त्याणीं सर्व जमेतनसीं लढाईम निघाले. युद्ध तारफेचें जाहाले. बाजी मारिले व किंतक खांम लोक पडले. या प्रकारे तो प्रसंग करून लुटून फस्त केले. मत्ता बहुत लागली. पुन्हा आपलेस करून मुधोळ पंचमहाल आपला करून स्थापिले. यानंतर खवामखान पुढे आला पाहून त्याजवर चाल केली. ते मारीत लुटीत गर्दी केली. खटा होऊन पळू लागले, ते विजापुरास पावविले. यानंतर सावंताचा निशाच करावा म्हणोन त्या प्रांतांत शिरलों तेहि येऊन पावले. मुद्दूख तळपट करीत चालिलों. ठाणीं व किल्ले तमाम घेतले. सावंत दमान गेले. गोमंतकराचा आश्रय निघोन फोड्याचा किल्ला भाडूं लागला. त्यास मुरंग लावून बुरूज उडवून बळ्याने घेतला. याप्रमाणें एकंदर तें सवस्थान घेतलें. यानंतर फिरंगी याजवर शह देऊन त्याचा प्रांत मारीत चाललों. त्याणीं तह करून तोफा नजराणा पाठविला. सावंत याम तेथे दम न निघ. टोपीकर याम धीर न पडे. त्यांजवरून पितांबर शेणवी कारभारी वकील पाठविले. " आपण सावंत भोसले कुळीचे आपले पुत्र आहां. सर्फराज करून देसगतच्या वतनाची सेवा घेऊन, प्रांताचा ठराव निमे ऐवज व निमे ऐवज सरकारांत वसूल घ्यावा " ऐसें करून घेतलें. त्याप्रमाणे स्वामींचें पुण्यप्रतापे करून आज्ञे-प्रमाणे घडोन आलें. तें कळावें म्हणोन लि॥ हे विज्ञापना मोर्तब

संरक्षण व संपादन यांचें महत्व एकसारखें

[खं. ८ ले. १०]

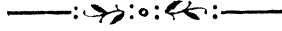
श्रविरदमूर्तिर्जयति

[१५९२ भाद्रपद

सरंजामी छ रभिलाखर मुगा इहिदे सबैन * अलक राजश्री निळोपंत मजमूदार याम वतनीचा कारभार करावयाम ठेविलें. माहोली-पासून भिवंडीपांवतां व इंदापूर, पुणें, चाकण कदीम वतनीचा कारभार करावा. यासी पंडित माइलें साहेबामी अर्ज केला कीं “ आजी कामाचे दिवस आहत. वतनीचा कारभार आणिक कोण्हास सांगावा. आपण बराबरी येऊन दाहा लोक कामें करितील तैमी करून देऊन. गड घेणें पडिलें तरी घेऊन देऊन ” ऐसा अर्ज केला. त्यास साहेबी उत्तर दिवलें कीं “ वतनीं राहाणें हें हि काम थोर आहे. वतनीं राहाणें. येथें तुम्हांस बकशीस इमारतीस पैके पावतील त्यास दरमदे २ दोनीप्रमाणें पावतील ” ऐसे साहेब बोलिलियावरी पंडित माइले बोलिले कीं “ जरी वतनीचें हि काम थोर आहे तरी बहुत बरें. एकानें सिद्ध संरक्षण करावें. एकानें साध्य करावें. दोन्ही कामें साहेब बराबरीनें मानिताती तरी आपण वतनीं राहोन. परंतु इमारतीचे पैके पाववून बकशीस घेणार नाहीं. मोरोपंत त्रिचक व शिवनेर येथे पाठविले आहेत ते गड घेतील व मुलूख घेतील, कामें करितील. साहेब थोर कामास जाताती. तें काम श्रीचे कृपेनें होऊन येईल. त्यास राजश्री मोरोपंतांस मेहेरवानीनें पंचवीस फुलें दिवलीं तरी आम्हांस हि वीस फुलें द्यावी. ऐसा साहेबी निश्रय केला पाहिजे. ” त्यावरी साहेबीं ऐसाच तह दिवला.

* येथें खंड ८ मध्ये सितैन असें छापलें गेलें आहे. परंतु सितैन ऐवजीं सबैन पाहिजे, असे आंतील मजकुरावरून ठरतें. १ येऊं २ देऊं ३ हें राज-नीतिविषयक मत शिवाजी महाराजांच्या तोंडचें आहे; व या वाक्याची निळो-पंतानें केलेली फोड चांगली मार्मिकपणाची आहे. नवीन संपादन व जुनें राखणें या दोहीची महती महाराज एकसारखी मानीत. ४ शिवाजी महाराज ५ निर्णय

चाकरी करणार नाहीं मदत देऊं

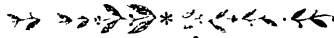

शहाजीच्या ह्यार्तीत शिवाजी महाराजांनी विजापूरकरांशी बरोबरीच्या नात्यानें तह केला होता व त्यांत ' आम्ही चाकरी करणार नाहीं, वक्त-शीर मदत देऊं ' असें ठरलें होतें. रघुनाथ पंडितास तंजावरच्या स्वारींत लिहिलेल्या पत्रांत महाराजांनींच वंयक्रेजीशीं ठरविलेल्या कलमबंदींत या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. (शिवादीर्गवजय पृ. ३३०) तो असा:—

१ विजापुराकडून सनदी अम्मल आहे. कांहीं दौलताबादेकडून इकडे येतां त्यांचा अंमल तहांत घेतला. त्याखेरीज जरखेनी कित्येक पाळेगार बसांत आणून, खास अंमल केला. त्यांत इजमायली जमेत कमकसर आहे. तशी विजापूरकराकडे पांच हजार फौजेनिशीं चाकरी करावी लागते. त्यास पांच हजार फौजेनीं चाकरीचें कलम. आमचा त्यांचा तह झाला त्यांत आम्ही चाकरी करणार नाहीं, वस्तशीर मदत देऊं, इमानें इतबारें मेहनत करूं असें तीर्थरूप असतां ठरलें आहे. त्यास चाकरी तुम्हांकडे नाहीं. सवत्र चाकरी बद्दल वस्तशीर काम लागेल त्यासमयीं तुम्ही फौज देत जावी. न दिल्यास त्याचा जात्र तुम्हांस विचारूं. खर्च पडेल त्याचा पैसा घेऊं.

१ वरघाटी, हिंगणी बेरडी, देऊळगांव वगैरे पाटिलक्या व देशमुख्या व नाडगौड्या वगैरे वडिलार्जित वतनें आहेत. त्याविशीं तुम्हीं बोल्द नये. आम्हीं वाहिवाटूं.

दाहार्चा मागणी पण मिळाला एक

* आपले बरोबरीचे राजांत श्रेष्ठ, सर्व उमरावांत थोर, काबील कुल महत्कृपेचें पाल, मुसलमानी धर्मरक्षक, शिवाजी राजे यार्णी बादशाही कृपेचे उभेदवार होऊन जाणावें कीं:—

* औरंगजेबाचे शिवाजीस पुरंदरच्या तहानंतर उत्तर.

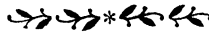
सांप्रत तुमचें पत्र बहुत नरमाईचें राजे जैसिंग यांचे भेटीबद्दल कळलें. कृत्य माफ व्हावें म्हणोन घेतलेयाचे पाहून गोड (१) ध्यानास आला. यापूर्वी तुमचें मनांतील हाशिल सरकार कामगारांनीं समजाविलें होतें कीं, “ तुम्हीं आपले कृत्यांचा पश्चात्ताप करून, या दौलतीचे आश्रयास येउन तीस किल्ले आपणाकडील इकडील कामगारांचे स्वाधीन करून बारा किल्ले व त्याजखालील एक लक्ष होनांचा मुख्क-निजामशाहीचे किल्ले व मुख्क-पैकीं-त्याच प्रकारे आणखी चार लक्ष होनांचा मुख्क, तळकोकणांतिल विजापूरकरांचे इलाख्याचा, जो हालीं तुम्हांकडे चालू आहे व पांच लक्ष होनांचा मुख्क बालेघाटपैकीं, विजापूरचे इलाख्यापैकीं, येणेंप्रमाणें एक-दराचा फर्मान बादशाही मागता व चाळीस लक्ष होन-दरमाल तीन लक्ष प्रमाणें-पेशकशीबद्दल देऊ ” म्हणतां. ऐश्याम तुमच्या गोष्टी-ज्या तुम्ही तूट अदंशा न पाहतां केल्या त्या-माफीजोग्या नाहींत. तथापि राजे जैसिंग याणीं लिहिल्यावरून तें सर्व माफ करून तुमच्या मनोरथाप्रमाणें बारा किल्ले देतो. त्याचा तपशील खाली लिहिला आहे. व त्यांच्या खालचा मुख्क देउन आणखी हुकूम केला आहे कीं जो मुख्क नऊ लक्ष होनांचा त्यापैकीं चार लक्ष होनांचा तळकोकणपैकीं विजापूरकरांचें इलाख्यापैकीं हालीं तुम्हांकडे चालत आहे तो बंदोबस्ताकरिता इकडील सरकारांत आला; सत्रब बालेघाटीं पांच लक्षांचा मुख्क, विजापूर आमचे हातीं येईल त्या आधीं तुम्हीं त्यांजकडून घेतल्यास व चांगलें फौजेसुद्धा राजे जैसिंग यांस मिळोन बादशाही कामांत याचे मूर्जीप्रमाणे कोशीस केल्यास, विजापूर फत्ते झाल्यानंतर तुम्ही पेशकशीचे ऐवजाचा भरणा केल्यानंतर, तुम्हांकडे बहाल ठेऊं. हली आमचे (आपले १) चिरंजीवास पांच हजारी मनसब

१ नजराणा २ येथपर्यंत महाराजांनीं पुरंदरच्या तहानंतर जैसिंगामार्फत औरंगजेबाकडे पाठविलेल्या अर्जाचा सारांश झाला. यापुढें अर्जाचें उत्तर

३ यावरून महाराजांनीं दाहा लाखाचा मुख्क मागितला होता. पैकीं फक्त एक लाखाची मान्यता दिली; चारस साफ अमान्यता दिली आणि पांचाचे नुस्तें अभिवचन मिळाले.

व पांच हजार स्वार—की एकएकार्ची दोन दोन तीन तीन घोडीं असावीं—याप्रमाणें देऊन, तुम्हांकरितां पोषाख पाठवून, हा फरमान आपले पंजाब्या चिन्हासुद्धां पाठविला आहे. तरी तुम्ही इकडील लक्षांत वागोन बादशाही काम लहान मोठें सुद्धां करून हें सर्व आपले ऊर्जिताचीच गोष्ट असें समजत जावें. छ ५, रत्रिलावल सन ८ जुलूस मुा सन १०७७ हिजरी.

औरंगजेबाशीं तह

[खंड २० पृष्ठ ४८]

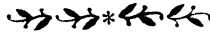
उपरि हजरत पातशाहा जादेसाहेब अलम औरंगावादेस साहेबसुबा जाला ते वख्ती माहाराज राजश्री सीवाजी राजे यांचा सलाह जाला. आनंदराऊ व प्रतापराऊ दाहा हजारा स्वारांनिशीं चांक्रीस दिधले * नीराजी राहूजी वकील हजूर औरंगावादेस राहिले ते वख्ती अंबाजी तुराफ वादिया यानें पंताजीपंत सरकारकून यांजवळ भीड देखोन त्यांस सटावटा करून राजश्रीजवळ पंतार्जांपंतार्नी जाहीर केलें कीं ' सुपाचें देशपाडेंपण आपलें आहे. माहेवीं आपणाम तें वतन दिधलें पाहिजे. त्यावरी राजश्री

४ औरंगजेबानें शिवाजीस पाठविलेलें हें पत्र व मागें दिलेलीं दोन पत्रें अस्सल नसून भाषांतर आहेत. मूळ पत्रें फारशीं आहेत. त्यांचीं हीं भाषांतरें शंभर वर्षांपूर्वीं कोणीतरी केलीं असावीं.

* आग्रा येथाला कैदेंतून मुद्दून देशां परत आल्यावर महाराजांनीं दोन वर्षे सभेराचे बोलणे कायम ठेवले; व दाहा हजार स्वार बादशाहाच्या तैनातीस देण्याचे कबूल केलें. या कराराप्रमाणे आनंदराव, प्रतापराव व संभाजी यांची रवानगी औरंगाबादेस शाहाजाद्याकडे झाली होती.

राजेसाहेब बोलिलें कीं ' आपण वतनाता कजिया मनास आणीत नाहीं. हें काम औरंगाबादेस साहेबमुबा हजरत बाहादूरशा आहेत तेथें जाऊन कजिया करून तेथें जो कजिया फईसल तो आपणास मंजूर आहे. ' त्यावरून पंताजीपंती अंबाजी तुराफ औरंगाबादेस पाठविला. तेथें अमानताचा परवाना चाली लाविला. तों खबर औरंगाबादेहून मल्हार विठ्ठल गुमास्ता याणें लिहिली. मग कासीद सुपियासि आला तों गंगाजी मुद्रल हवालदार याचे कचेरीस विठ्ठल महादेऊ व त्रिवक गोमदेऊ व रामाजी बाबाजी व तिमाजी मल्हार कुळकर्णी कसबाचे करीत होते ते ही बैसले होते तों खबर एकाएकी च आली. मग गंगाजीपंती कागद पाहॉन बहुत कष्टी जाले.

लष्करास शिस्तीचा उपदेश

“ ह्या लेखांकांतील सर्व शब्द शिवाजीच्या तोंडचे आहेत. हें पत्र शिवाजीनें सांगितलें व बाळाजी आवजीनें लिहिलें. ह्या पत्राची भाषा कारकुनी नसून साहेबी आहे. शिपाई लोकांनीं अमुक रीतीनें कां वागावें व अमुक रीतीनें कां वागूं नये ह्याची फोड शिवाजीनें शिपायास करून दाखविली आहे. हें पत्र केवळ आज्ञापत्र नाहीं. पत्रांत जरब अतोनात दाखविली आहे. परंतु ती शिपायांच्या हिताची आहे अमें आंतील मजकूर वाचून शिपायांना हि वाटावें असा ह्या पत्रांत रोख आहे. हा हुकूम कारकुनाचा नसून खुद्द साहेबचा म्हणजे शिवाजीचा असल्यामुळें सैनिकांच्या आदरास तो विशेष पात्र झाला असेल हें उघड आहे. ह्या पत्रांत मराठा व कुणबी असा भेद केला आहे ” असा इ० संशोधक राजवाडे यांचा अभिप्राय आहे.

श्रीभवानी शंकर

खं. ८ पृ. २३

१५९६ वैशाख शुद्ध १५

मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारानी व हवालदारानी व कारकुनानी दिमत पायगो मुक्काम मौजे हलवर्ण ताा चिपळूण मामले दाभोळ प्रति राजेश्री शिवाजी राजे सुा अर्बा सवैन व अलफ. कसवे चिपळुणी साहेबी लष्कराची विले केली आगि याउपरि घाटावरी कटक जावें ऐसा मान नाही. म्हणून एव्हां छावणीस रवाना केलें. ऐसीयास, चिपळुणी कटकाचा मुक्काम होता याकरितां दाभोळच्या सुवेयांत पावसाळ्याकारणें पागेस सामा व दाणा व वरकड केला होता तो कितेक खर्च होऊन गेला. व चिपळुणाआसपास विलातींत लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड हरएक बाव लागली. त्याकरितां हाल कांही उरला नाही. ऐसें अमतां वैशाखाचे वीस दिवस, उनाळा, हे ही पागेस अधिक. बैठी पडली. परंतु जरूर जालें त्या करितां कारकुनाकडून व गडोगडी गह्या असेल तो देवऊन जैसी तैसी पागेची बेगमी केली आहे. त्यास तुम्हीं मनास माने ऐसा दाणा, राताचि, गवत मागाल. असेल तोंवरी धुंदी करून चाराल. नाहीस जालें म्हणजे मग कांहीं पडत्या पावसांत मिळणार नाही. उपास पडतील. घोडी मरावयास लागतील. म्हणजे घोडीं तुम्ही च मारिलीं ऐसें होईल, व विलातीस तसवीस देऊं लागाल. ऐशास, लोक जातील, कोण्ही कुणव्याचे-थील दाणे आणिल, कोण्ही भाकर, कोण्ही गवत, कोण्ही फाटे, कोण्ही भाजी, कोण्ही पाले, ऐसें करूं लागलेंत म्हणजे जीं कुणवीं घर धरून जीव मात्र घेऊन राहिले आहेत ते हि जाऊं लागतील. कितेक उपाशी मरायला लागतील म्हणजे त्याला ऐसें होईल कीं मोगल मुलकांत आले त्याहून हि अधिक तुम्हीं ! ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतीची व घोडियांची सारी बदनामी तुम्हावरी येईल. हें तुम्हीं बरें जाणून, सिपाई हो अगर पावखलक हो, बहुत यादी धरून वर्तणूक करणें. कोण्ही पागेस अगर मुलकांत गांवोगांव राहिले असाल त्याणीं रयतेस काडीचा अजार द्यावयाची गरज नाही. आपल्या राहिल्या जागांतून बाहीर पाय घालाया गरज नाही. साहेबी खजानांतून वाटणिया पदरी घातलिया आहेती. ज्याला

जें पाहिजे, दाणा हो अगर गुरें दोरें वागवीत असाल त्यांस गवत हा, अगर फाटें, भाजीपाले व वरकड विकावया येईल तें, राम ध्यावें, बाजारास जावें, राम विकत आणावें. कोण्हावरी जुटूम अगर ज्याजती अगर कोण्हामी कलागती करावयाची गरज नाहीं. व पागेम मामा केला आहे तो पावसाळा पुरला पाहिजे. ऐंभे तजवीजीनें दाणा रातीच कारकून देत जातील तेणें-प्रमाणें च घेत जाणें; कीं उपास न पडतां रोजवराज खायला सांपडे आणि होत होत घोडीं तवाना होत ऐंभे करणें. नसती च कारकुनासी धसपस कराया, अगर अमकें च द्या तमकें च द्या ऐंभे म्हणाया, धुंदी करून खासदारकोठींत, कोठारांत शिरून लुटाया गरज नाहीं. व हालीं उनाळ्याला आहे तइसें खलक पागेचे आहेत, खण घरून राहिले असतील व राहातील, कोण्ही आगट्या करितील, कोण्ही भलते च जागा चुली रंधनाळा करितील, कोण्ही तंबाकूला आगी घेतील, गवत पडिल आहे ऐंभे अगर वारें लागलें आहे ऐंभे मनास ना आणिता म्हणजे अविस्वाच एखादा दगा होईल, एका खणास आगी लागली म्हणजे सारे खण जळोन जातील. गवताच्या लहळ्यास कोणीकडून तरी विस्तो जाऊन पडला म्हणजे सारें गवत व लहळ्या आहेत तितक्या एकेएक जाळीं जातील. तेव्हां मग कांहीं कुणबियांच्या गर्दना मारल्या अगर कारकुनांस ताकीद करावी तैसी केली तन्ही कांहीं खण कराया एक लाकूड भिळणार नाहीं, एक खण होणार नाहीं; हें तो अवघियाला कळते. या कारणें, वरी ताकीद करून, खासे खासे असाल ते हमेशा फिरत जाऊन, रंधनें करिता, आगट्या जाळिता, अगर रातीस दिवा घरांत असेल, अविस्वा च उंदीर वात नेईल, ते गोष्टी न हो. आगीचा दगा न हो. खण, गवत वांचेल तें करणें. म्हणजे पावसाळा घोडीं वाचलीं. नाहीं तर मग, घोडीं बांधावीं नलगेत, खायस घालावें नलगे, पागा च बुडाली !!! तुम्हीं निसूर जालेत !!! ऐंभे होईल. याकारणें तपाशिलें तुम्हांस लिहिलें असे. जितके खासे खासे जुमलेवार, हवालदार, कारकून आहा तितके हा रोखा तपाशिलें ऐकणें, आण हुशार राहणें. वरचेवरी, रोजाचारोज, खबर घऊन, ताकीद करून, येणें-प्रमाणें वर्तणूक करितां ज्यापासून अंतर पडेल, ज्याचा गुन्हा होईल,

बदनामी ज्यावर येईल, त्यास,—मराठियाची तो इज्जत वाचणार नाही, मग रोजगार कैमा !—खळक समजो जास्ती केल्यावेगळ सोडणार नाही. हें बरें म्हणून वर्तणूक करणें. छ १२ सफर.

अष्टप्रधानांची व मुख्याधिकाऱ्यांची कामे

श्री

कानूजावर्ता राज्याभिषेक शके १ आनंद नाम संवत्सरे ज्येष्ठ वद्य १३ त्रयोदशी भोमवासरे.

मुख्य प्रधान यांणीं सर्व राजकार्य करावें. राजपत्रावर शिक्षा करावा. सेना घेऊन युद्धप्रसंग व स्वारी करावी व तालुका ताब्यानातें स्वाधीन होईल त्याचा रक्षून बंदोबस्त करून आज्ञेत वर्तावें. सर्व सरदार सेना [यांणीं] याजबरोबर जावें. त्यांणीं सर्वासमेत चालावें. येणेंप्रमाणें मोर्तब कलम १.

सेनापती यांणीं सर्व सैन्य संरक्षण करून युद्धप्रसंग स्वारी करावी. तालुका स्वाधील होईल तो रक्षून हिशेब रुजू करून आज्ञेनें वर्तावें. फौजेच्या लोकांचें बोलणें बोलवें. सर्व फौजेचे सरदार यांणीं त्याजबरोबर चालावें. मोर्तब कलम १.

अमान्य यांणीं सर्व राज्यांतील जमाखर्च चौकशी करून दसरदार, फडणीस [हे] यांचे स्वाधीन असावे. लिहिणें चौकशीनें आकारावें. फडणिसी चिटणिसी पत्रांवर निशाणें करावें. युद्धप्रसंग करावे. तालुका जतन करून आज्ञेत चालावें. मोर्तब. कलम १.

पंडितराव यांणीं सर्व धर्माधिकार, धर्म, अधर्म पाहून शिक्षा करावी.

१ नियमावली २ अमलांत, अधिकारांतील ३ निशाणी, चिन्ह

शिष्टांचें सत्कार करावे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चितपत्रें होतील त्यांजवर संमत चिन्ह करावें. दानप्रसंग, शांति, अनुष्ठान तात्काळ करावें. मोर्तब कलम १.

सचिव यांणीं राजपत्रें शोध करून अधिक, उणें अक्षर मजकूर शुद्ध करावा. युद्धप्रसंग करून तालुका स्वाधीन होईल तो रक्षून आशेंत वर्तावें. राजपत्रांवर चिन्ह संमत करावें. मोर्तब कलम १.

न्यायाधीश यांणीं सर्व राज्यांतील न्याय, अन्याय मनास आणून बहुत धमं करून न्याय करावे. न्यायाचीं निवाडपत्रें यांजवर संमत चिन्ह करावें. मोर्तब. १.

मंत्री यांणीं सर्व मंत्रविचार राज्यकारणें यांतील सावधतेनें विचार करावे. आंमंत्रण, वांकनिसी त्यांच्या स्वाधीन. तालुका जतन करून युद्धादि प्रसंग करावे. राजपत्रांवर संमत चिन्ह करावें. मोर्तब कलम १.

सुंमत यांणीं परराज्यांतील विचार करावा. त्यांचे वकील येतील त्यांचे सकार करावे. युद्धादि प्रसंग करावे राजपत्रांवर संमत चिन्ह करावें. मोर्तब कलम १.

चिटणीस यांणीं सर्व राज्यांतील राजपत्रें लिहावीं. राजकारणपत्रें, उत्तरें लिहावीं. सनदा, दानपत्रें वगैरे महालीं हुकुमी यांचा जाबता फडणिसी अलाहिदा व्याप्रमाणें लिहावीं. हातरोखे, नाजूकपत्रे, यांजवर मोर्तब अथवा खास दस्तक मात्र; वरकडांचा दाखला चिन्ह नाहीं. चिटणीसांनींच करावें मोर्तब. कलम १.

फौजेचे सबनीस बक्षी यांणीं सर्व फौजेची हजेरी चौकशी करावी. यादी करून समजवावें. रोजमुरा वाटणें, सत्कार करावा, युद्धादि प्रसंग करावा. मोर्तब. कलम १.

सेनाधुरंधर यांणीं विनी करावी, आग्राडीस जावें, फडफर्मास करावी, लूट करणें, मना करणें, चौकशी, ताकीद त्यांजकडे. पुढें असून सेना रक्षण करावी. मोर्तब. कलम १.

किल्ले, कोट, ठाणीं, जंजिरे येथील कायदे करून दिले त्याप्रमाणें हवालदार, सुभेदार, कारखानीस, सबनीस, सरनौबत, तटसरनौबत, लोक यांचे

जाबते करून दिले त्याप्रमाणें चालून सावधतेनें स्थळें रक्षार्वात. तोंगिरी बदली हुजुरून व्हावी. बेजमी नेमणूक तालुकेदार यांजकडे. दरवाजा, किल्या [यांजवर] हवालदार याचा हुकूम, शिक्रे त्याच्या नांवचे. कार-खानिसी, सबानिसी, जाबता अलाहिदा असे. मोर्तब. कलम १

सुभे मामले तालुकदार यांस ज्याजकडे जें नेमलें तें त्याणी जाबत्या-प्रमाणें चालवें. हुजूरचे दरखदार चिटणीस, फडणीस, मुजूमदार यांच्या इतल्यानें चालून हिशेब गुजराव. मोर्तब कलम १.

बारामंहालचे अधिकारी याणी आपापलें काम दुरुस्त राखून हिशेब आकारून दफतरांत गुजरावें. मोर्तब. कलम १.

दरूणी महालचें कामकाज दिवाण नेमून दिले त्याणीं सर्व पाहून करावें. चिटणीस, फडणीस याणीं आपलाले दरखाचे कागद लिहावे. त्यांजवर निशाणाचिन्ह दिवाणांनीं करून त्यास समजून मोर्तब समझ करावे. मोर्तब. कलम १

आठरा कारखान्यांचे अधिकारी याणीं खासगीचे अधिकारी यांच्या इतल्यांत चालून दफतरी हिशेब गुजरावे. मोर्तब कलम १.

आबादारखाना चिटणीस यांजकडे सरफखाना मुद्रां अधिकार सांगितला. मजालसी, विडे, अत्तरगुलाब व हारतुरे, फळफळावळ, खुपवई खरेदी जमाखर्च याणीं करून हिशेब दफतरी गुजरावा. मोर्तब. कलम १.

पोतनीस याणीं पोते जमाखर्च लिहणें करावें. नजरपेशकसी जमा करावी. पोतदार याणीं पारख करावी. मोर्तब. कलम १

पागा जुमलेदार, सरदार याणीं कैद करून दिली त्याप्रमाणें चालून सेनापाति व प्रधान यांच्या समागमें कामकाजें करावी. मोर्तब. कलम १.

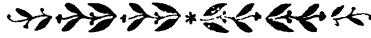
अष्टप्रधान यांजकडे पेटे व तालुके व स्वारीस जाणें त्यांस दरखदार सर्व

४ दूर करणें, काढून टाकणे ५ बारामहाल: पोते, कोठी, पागा, दरजी, टंकसाळ सौदागिरी, इमारत, हवेली, पालखी, थटी, चौबाना, शेरी महाल ६ अंतःपुर जनानखाना ७ जलस्थान, येथें स्वच्छ पाणी गार व सुवासिक करून ठेवावयाचें ८ बिड्याचें साहित्य ठेवावयाचें स्थळ

हुजूरच्या नांवें, त्यांच्या दाखल्यांनीं पत्रव्यवहार करावा. स्वारीस जावें त्यांस मुतालीक करून दिले त्यांणीं सर्व व्यवहार चालवावा. हुजूर राहावें. कलम मोर्तब. १.

एकूण कलमें वीस. मोर्तब.

ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करतो ?

[खंड ८]
पृ. २७

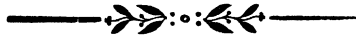
श्री शंकर प्रसन्न

१५९६ माघ शु० ३

मशहूरुल हजरत राजश्री शिवाजी विनायक सुवेदार व कारकून सुवे मामले प्रभावळी. प्रती राजश्री शिवाजी राजे दंडवत. तुहुरसन खमभ सयैन व अलफ. दौलताखान व दरिया सारंग यांमां ऐवज व गळ्ठा राजश्री मारो-पंत पेशवे यांणीं वराता सुत्रे मजकुरावरी दिखल्या. त्यांस तुम्हां कांहीं पावले नाहीं, म्हणोन कळों आलें. त्यावरून अजय वाटले कीं ऐम नादान थोडे असतील !!! तुम्हांस समजलें असेल कीं याला ऐवज कोठें तरी ऐवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा होईल म्हणत अमाल. तरी पद्मदुर्गे वसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केशी आहे. त्याची मदत व्हावी, पाणीं फाटीं आदिकरून सामान पावावें, या कामास आरमार वेगीनें पावावें, तें नाहीं. पद्मदुर्गे हबशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुम्हीं ऐवज न पाववून, आरमार खोळवून पाडाल ! ऐवढी हराम-खोरी तुम्हीं कराल. आणि रसद पाठवून मजरा करूं म्हणाल, त्यावरी साहेब रिझतील कीं काय ! हे गोष्ट घडाय्याची तन्ही होय न कळे कीं हबशियांनीं कांहीं देऊन आपले चाकर तुम्हांला केले असतील ! त्या करितां ऐसी बुद्धी केली असेल ! तरी ऐशा चाकरांस ठीकेठीक केले

पाहिजेत ! ब्राह्मण म्हणून काण मुलाहिजा करूं पाहतो ! याउपरि तऱ्ही त्यांला ऐवज व गह्या राजश्री भौरांपती देविला असे तो देवितलिल. तो खजाना रमद पावलियाहून अधिक जाणून तेणेंप्रमाणें आदा करणें कीं ते तुमची फिर्याद न करीत व त्यांचे पोटास पावोन आरमार घेऊन पद्म-दुर्गाचें मद्दतसि राहात तें करणें. याउपरि बोभाट आलियाउपरी तुमचा मुलाहिजा करणार नाहीं. गनीमाचे चाकर, गनीम जालेस, ऐसें जाणून बरा नतीजा तुम्हाम पावेल. ताकीद असे. रवाना छ २ जिल्काद.

सनातनधर्म व महाराष्ट्रधर्म

सनातनधर्माच्या विरुद्ध भक्तिमार्गाचा उदय होऊन मराठ्यांच्या मनाचा कोतेपणा नाहींमा झाला व तेणेंकरून चोहोबाजूनें स्वतंत्र होण्याची उत्कट इच्छा मराठ्यांच्या मनांत बाणली व मराठ्यांनीं स्वराज्य स्थापिलें अशी कार्यकारणपरंपरा कैलासवासी महादेव गोविंद रानडे यांनी आपल्या “ मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष ” या ग्रंथांत लाऊन दाखविली आहे. तिचें खंडन करतांना रा. राजवाडे ह्मणतात [खं. ४ प्रस्तावना पृ. ११५-११६]:—

बौद्धधर्माचें प्राबल्य उत्कट होऊन सर्व भारतवर्ष त्या धर्माच्या आवरणानें गुरफटून जात असतां श्रीमच्छंकराचार्यांचा उदय होऊन सनातन धर्माची स्थापना इमवी सनाच्या सहाव्या, सातव्या व आठव्या शतकांत हिंदुस्थानाच्या व महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागांत झाली. ह्या तीन शतकांत भारत वर्षांतून बौद्धधर्माचें निष्कासन यद्यपि बहुतेक झालें तत्रापि बौद्धधर्मासारखाच जो जैनधर्म तो गुजराथेच्या उत्तरेस व महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील कोल्हापूर वगैरे प्रांतांत दहाव्या व अकराव्या शतकापर्यंत प्रबल होता. बाराव्या शतकाच्या सुमाराम जैनधर्माच्या विरुद्ध लिंगायतांचा पंथ

व मानभावांचा पंथ महाराष्ट्रांत सुरु झाला. जैनांच्या, लिंगायतांच्या व मानभावांच्या संसर्गानें सनातन धर्मांच्या गोटांतील लोकांच्या हि मनावर कांहीं परिणाम झाले व त्यापैकी कांहींनीं भक्तिमार्ग, उपासनामार्ग ह्या नांवाखाली मोडणारी सनातनधर्माची एक निराळीच शाखा स्थापिली. ह्याच शाखेला संतमंडळींचा अथवा संताळ्यांचा भक्तिपंथ म्हणून म्हणतात. जैन, लिंगायत व मानभाव ह्यांच्यांत कमजास्त प्रमाणानें जातिभेद व्यवहारांत मानीत नाहींत. संताळ्यांत विठोबाच्या मंदिरांत तेवढा जातिभेद मानीत नाहींत. व्यवहारांत मानतात. ह्या भक्तिपंथाची स्थापना महाराष्ट्रांत तेराव्या शतकांत झाली. संताळ्यांची ही स्थापना झाल्यावर कांहीं कालानें देवगिरी येथील मराठ्यांचें राज्य नष्ट झालें व यवनांची सत्ता महाराष्ट्रांत तीनशे वर्षे म्हणजे १३१८ त देवगिरी घेतल्यापासन १६१९ त अहमदनगरची मनसबगिरी शहाजीला मिळे तों पर्यंत वहुतेक अव्याहत चालली. ह्या तीन शतकांत संताळ्यांचेंच प्राबल्य महाराष्ट्रांत फार होतें. संत छटला हणजे अत्यंत पंगुपणाचा केवळ भूर्तिमंत पुतळाच होय. इहलोक हा संताचा नव्हेच. राजा कोणा असो, सारा कोणी घेवो, संताला त्याचें कांहीं नाहीं. असल्या ह्या संत मंडळींच्या हातीं विचाराची दिशा जाऊन महाराष्ट्र तीन शतकें पंगु बनून राहिलें. सनातनधर्माला त्रासून महाराष्ट्रांतील लोकांनीं जी धर्मक्रांति केली तिचें स्वरूप हें असें होतें. ह्या धर्मक्रांतीनें धर्मोन्नति व राष्ट्रान्नि होण्याचें एकीकडेंच राहून उलटी धर्मविनती व राष्ट्रविनती मात्र झाली. कालांतरानें यवनांच्या अमलाखाली पायमल्ली झालेली पाहून मराठ्यांचे डोळे उघडले. ह्या पंगु संताळ्यांचा त्यांना वाट आला आणि सनातनधर्माकडे, गोब्राह्मण प्रतिपालनाकडे व चातुर्वर्ण्याकडे त्यांनीं पुनः धाव घेतली. ह्या उपरतीच्या वेळीं रामदास-स्वामी, रंगनाथस्वामी, मोरयादेव वगैरे सनातनधर्माभिमानी विचारी साधु पुरुष उत्पन्न झाले; व महाराष्ट्रांस महाराष्ट्रधर्माचा उपदेश करणे झाले....

.....संताळ्यांच्या उपदेशाने महाराष्ट्रांत नवीन जोम आला म्हणून न्यायभूर्ति रानड म्हणतात तो खरा प्रकार नसून समर्थानीं काढिलेल्या नवीन रामदासी पंथाच्या उपदेशानें तो चमत्कार घडून आलेला आहे.

सहिष्णुता हें संतांचें व्रत पडलें. तेव्हां गाईचा वध झाला, ब्राह्मणांचा छळ झाला, धर्माचा उच्छेद झाला तरी संतांची सहिष्णुता कांहीं चळली नाहीं. सर्वस्वाचा नाश झाला तरी आपलें कांहींच गेलें नाहीं ही संतांची बालंबाल खात्री अशांच्या हातून राष्ट्राची राजकीय उन्नति व्हावी कशी ? तांचे समर्थांचा उदय होण्याच्या सुमारास काय प्रकार झाला तो पहा. आपल्याला कांहीं मिळवावयाचें आहे, गोब्राम्हणाचें प्रतिपालन करावयाचें आहे, सनातन धर्म स्थापावयाचा आहे, स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा करावयाची आहे असे प्रवृत्तिपर विचार लोकांचे मनांत उत्कटत्वंकरून बाणू लागले व राजकीय उन्नति होण्यास प्रारंभ झाला. ह्या राज्यक्रांतीला समर्थानीं उपदेशिलेला महाराष्ट्रधर्म कारण झाला, संतांचा निवृत्तिमार्ग कारण झाला नाहीं.

श्रीसमर्थानीं स्वहस्तें लिहिलेलें पत्र

श्रीरामसमर्थ

श्री संप्रदायाचीं कागदपत्रें

पृ. १

उत्तमगुणाळंकृत रघुनाथभक्तिपरायेण परोपकार राजमान्य राजश्री रघुनाथभट गासांवी यांसां. स्नेहपूर्वक सूचना. तुमचा निरोप घेऊन हेलवाकीहून स्वार जालों ते सुखरूप चाफलास पावलों. संकल्पाची समारादना हि जाली. पुढं शरीराचा उपचार हि हळु हळु होतों. तुमचें मन मजबुरी

१ रघुनाथभट हे श्रीसमर्थांचे उपाध्ये होते.

२ या वेळीं समर्थांचे वय ६७ वर्षांचे हाते, त्यांना हळवाकच्या घळींत हिंवाताप जडला होता व त अद्याप पूर्णपणें त्यांदून बरे झाले नव्हते असें दिसतें.

बहुत आहे ते तुमचे आवडीच्या गुणें कल्याण होईल ऐसं नेमस्त चिन्ह दिमंतें. आपणें ते कर्कप मीतलाईमथ्यें बहुत चि श्रम पावलों तों माझा सकळ श्रम घेउनु मज निरोप दिवला तो उपकार देव जाणें. यंविशी चीत चमत्कारलें ते पत्री किती म्हणौनु लिहावें ? माझे अरिष्ट तुम्ही घेऊन मज उष्ण देशासी पाठविलें, हा उपकार श्रीरघुनाथजीस जाला. मज रघुनाथजी वेगले कांण्ही जिवलग नाही. आपण जाला समाचार रघुनाथजीस विदित केला. याउपरी माझे ठायी तुम्ही आहा. रघुनाथ कृपचा प्रत्यये तुम्हास आल्यावरी प्रचीतीसीं कलों येईल, बहुत काये लेहावें ? वेदमूर्ती दिवाकर भट गोसांवी तैथे आल्यावरी तुम्ही माझा समाचार घेयासी ये प्रांतास आले पाहिजे. स्नेह बहुत असां दीजे. हा पत्तार्थ हे इतुके म्या आवडीच्या कळवळ्यानें लिहिलें आहे. मनेमन साक्ष असेल. परंतु तुम्हास उपचारसा वाटोन रजीस होल तरी न होणें. जैसा दिवाकरभट तैसे तुम्ही, हा इत्यर्थ आहे. बरें कललें पाहिजे. तुमचा आमचा येकांत प्रसंग जाल्यावरी मग ऐसें लिहिता न ये, म्हणौनि ये संघामेधे प्रसंग फावला पुढें फावेना म्हणौनि लावे करून लिहिलें. वरकड इतर भाव मनामधें असेल तरी रघुनाथ साक्ष असे. तुम्ही रंजीस न होणें आणि जें आहे तें लिहिलें यामेधे मिथ्या स्तुती नाही. तुम्ही सर्वज्ञ आहा. तुमचे जे काही आहे ते सकल माझें चि आहे. म्या मज माझ्या मनास येईल तैसें लिहिलें येथे तुमचें काये गेले ? कांहीं चिंता न कीजे. तुम्ही आमचे चि आहा, तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहों. शरीरभेदावरी न जाणे. अंतरस्थिति पाहिल्या उपरी कलो येईल.

३ दिवाकर भट रघुनाथभटाचे व्याही ४ विस्तारानें किंवा सुदाम जासुदाबरोबर

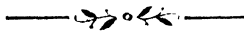
समर्थ-शिवाजी परिचय

श्रीगुरुभक्तपरायण मोक्षश्रिया विराजित दिवाकर गोसावी या प्रति भास्कर गोसावी नमस्कार विनंति. उपरि श्रीचे उछाहास होनु पनास भिक्षेस सिळाले ते भानजी गोसावी बराबर पाठविले. पावतील. शिवाजी राजे याजकडे भिक्षेस गेलों. त्यानीं विचारिलें “ तुम्ही कोठील ? कोण ? कोणाठिकाणीं असतां ? ” त्यावरून आम्हीं बोललों कीं “ आम्ही रामदासी. श्रीसमर्थाचे शिष्य. चाफळास हों. ” मग ते बोलले कीं “ ते कोठे राहतात ? व मूळ गांव कोण ? ” त्यावरून मी सांगितलें कीं “ गंगातीरचे जांबचे राहणों. प्रस्तुत चाफळास मठ करून श्री देवाची स्थापना करून उछाह मोहाळव चालू करून आम्हा सर्वास आशा कीं “ तुम्ही भिक्षा करून उछाह करीत जावा. ” सांगितल्यावरून आम्ही हिंडत आहों ” असें बोलतां राजेश्रीनीं दत्ताजीपंत वाकेनिवीस यास ‘ प्रति-ष्ठी श्रीउछाहास दोनशे होनु देत जाणे ’ हणून पत्र पाठविलें तें हो + + स येतील. कलावे फाल्गुन शुभा २ शके १५८० * हे विनंति.

[सज्जनगड व समर्थ रामदास पृ. ११०]

समर्थ-शिवाजी भेट

श्रीराम

श्रीरामदासस्वामी

श्रीगुरुभक्त परायण राजमान्य राजेश्री दिवाकर गोसावी यांसी. प्रति-पूर्वक केशव गोसावी नमस्कार उपरि येथील कुशल. आपण पत्र पाठ-

* शके १५७६ पासून दहावर्षे शिवथरच्या घळांत दासबोध लिहिण्यासाठी श्रीसमर्थानीं बसण्याचा संकल्प केल्यानंतर दिवाकर गोसावी चाफळच्या मठासाठी भिक्षामागण्यास शिवाजी महाराजाकडे गेला होता त्याची हकीमत या पत्रांत आहे.

विलें तें पावलें मजकूर समजला. राजेश्री शिवाजीराजे भोसले हे समर्थांचे भेटीस येणार म्हणोन लिहिलें तें समजलें. मी येणार होतों. परंतु माझी प्रकृति फार बिघडली. येणें होत नाहीं. मी इकडून अकास येणेंसाठी लिहिलें. परंतु अकाचे हि येणें व्हावयाचे नाहीं. गांवीं भानजी गोसावी तेथे असतील. राजे यांची पहिलीच भेट * आहे. वाडीचे लोकांस खटपटेस आणावें. उपयोग होईल. झाडी बहुत आहे इकडून उदईक तिवक गोसावी व विठ्ठल गोसावी व दत्तात्रय गोसावी उदईक पाठवून देतो. श्रीचे उत्साहास भिक्षेचे घान्य जें मिळालें तें अश्वत्थ भट मसुरकर या समागमे पाठविलें. दत्ताजी पंताकडून दोन शे होनु उत्साहास पाठविले. ते आले असतील लोभ करावा. मिति चैत्र वद्य. १ शके १५९४ हे विज्ञाति.

[सज्जनगड व समर्थ रामदास पृ. ११२]

चाफळ संस्थानास मिळालेली छत्रपतींची सनद.

श्री. १६०० अश्वीन शु० १०

श्रीसङ्करवर्य, सकळतीर्थरूप, श्रीकैवल्यधाम, श्रीमहाराज, श्रीस्वामींचे सेवेसी. चरणरज शिवाजीराजे यांनीं चरणावर मस्तक ठेऊन विज्ञापना जे-मजवर कृपाकरून सनाथ केले. आज्ञा केली कीं, तुमचा मुख्यधर्म, राज्य-साधन करून, धर्म स्थापना, देवब्राम्हणांची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करून, पाळण, रक्षण करावें; हें व्रत संपादून त्यांत परमार्थ करावा. तुम्ही जें मनीं

* 'पहिलीच भेट' या शब्दावरून श्रीसमर्थ व शिवाजी महाराज यांची यापूर्वी गांठ पडली नसावी असा तर्क प्रो. गो. चि. भाटे यांनीं केला आहे परंतु या मठास महाराजांनीं दिलेली ही पहिली भेट असा अर्थ करणेंच जास्त सयुक्तिक दिसतें.

धराल तें श्री सिद्धीम पावील. त्याजवरून जो जो उद्योग केला व दुष्ट तुरूख लोकांचा नाश करावा, विपुल द्रव्यें करून राज्यपरंपरा अक्षय चालें ऐसीं स्थळें दूर्घट करावीं, ऐमें जें जें मनीं धरिलें तें तें स्वामीनीं आशीर्वादाप्रमाणें मनोरथ पूर्ण केलें. याउपारि राज्य सर्व संपादिलें. तें चरणीं अर्पण करून सर्व काळ सेवा घडावी ऐमा विचार मनीं आणिला. तेव्हां आज्ञा जाली कीं, “ तुम्हांस पूर्वीं धर्म सांगितले तेच करावें. तीच सेवा होय. ” ऐसे आज्ञापिलें. यावरून निकट वास घडून, वारंवार दर्शन घडावं; श्रीची स्थापना कोठें तरी होऊन सांप्रदाय, शिष्य-भक्ती विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्रार्थना केली. तेही आममंतात् गिरिगव्हरी वास करून, चाफळीं श्रीची स्थापना करून सांप्रदाय शिष्य दिगंत विस्तीर्णता घडली. त्यास चाफळीं श्रीची पूजा, महोत्सव, ब्राह्मणभोजन, अतिथि, इमारत सर्व यथासांग घडावें. जेथें जेथें श्रीच्या मूर्ति स्थापन जाहल्या तेथें उत्सव, पूजा घडावी. यास राज्य संपादिलें त्यांतील ग्रामभूमी कोठें काय नेमावी ते आज्ञा व्हावी. तेव्हां आज्ञा जाली कीं, ‘ विशेष उपाधिचिं कारण काय ? तथापि तुमचे मनीं श्रीची सेवा घडावी हा निश्चय जाहला. त्यास यथावकाशें जेथें जें नेमावेंसें व टेलें तें नेमावं व पुढें जसा सांप्रदायाचा व राज्याच्या वंशाचा विस्तार हाईल तमें करीत जावें. ’ या प्रकारें आज्ञा जाहली. यावरून देशांतरी सांप्रदाय व श्रीच्या स्थापना जाहल्या त्याम ग्रामभूमीची पत्रें करून पाठाविलीं. श्रीसंनिध चाफळीं एकशे एकवीस गांव सर्वमान्य व एकशे एक-वसि गांवीं आकरा विटे प्रमाणें भूमी व आकरा स्थळीं श्रीची स्थापना जाहली. तेथें नैवेद्य, पूजेस भूमी, आकरा विधिप्रमाणें नेमिली आहे. ऐसा संकल्प केला आहे तो सिद्धीस नेण्याविषयीं विनंति केली. तेव्हां संकल्प केला तो परंपरेनें शेवटास न्यावा ऐसी आज्ञा जाहली. त्यावरून सांप्रत गांव व भूमी नेमिले. तपशीलः—

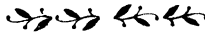
१ मौजे चाफळ, मौजे नाणेगांव.....वगैरे गांवें ३३.

२ मौजे दहीफळ बुद्दक, परगणें ढवळी श्रीश्रेष्ठान्चे समाधीकडे देहे. २

३ गांव गंता जमीन विधे चारशे एकोणीस.

धान्य, गळ्या हरजिनसी खंडी १२१ एकशें एकवीस एकूण बंदोबस्त सर्वमान्य गांव तेहतीस व जमीन विधे गांवगन्ना चारशे एकुणीस व कुरण एक श्रीचे पूजा, उत्साहाबद्दल संकल्पांतलि सांप्रत नेमिलें व उत्साहाचे दिवसास व इमारतीस नक्ती एवज व धान्य समयाचे समयाम प्रविष्ट करीन येणेंकरून अक्षय उत्साहादि चालविण्याविषयी आज्ञा असावी. राज्याभिषेक शके ५, कालयुक्ताक्षि नांम संवत्सरे अश्विद शुद्ध दशमी, बहुत काय लिहिणें हें विज्ञापना.

मराठे लोकांचें गोमटे व्हावें

हें पत्र मुधोळच्या मालोजी घोरपड्याला शिवाजी महाराजांनीं लिहिलें आहे. शहाजी राजे भोसलें यांना कैद करणारा जो बाजी घोरपडे मुधोळकर त्याचा मुलटा मालोजी घोरपडे. या पत्रांतील “ बहुत काय लिहिणें ” हें वाक्य समातीस स्वतः शिवाजी महाराजांनीं लिहिलें असावें असें सुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक वि. का. राजवाडे यांचें मत आहे. हें पत्र बडोद्यांतील चिटणीसांच्या दप्तरांतलें आहे. [सरस्वतीमंदीर]

श्रीमहादेव

१५९८ फाल्गुन.

राजश्री मालोजी राजे घोरपडे यांसीः—

अवंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री शिवाजी राजे जोहार. उपरि. पूर्वी निजामशाहीतून आमचे बाप कैलासवासी महाराज इभराईम आदिलशाहा पादशाहाचे कारकीर्दीस इकडे आले. त्यास, इभराईम आदिलशाहानें पादशाही कारभाराचा मदार महाराजाचे सिर्री टाकिला. तेव्हां महा-

राजानें हा विचार की, पादशाही मदार आपले हातास आला असतां आधी तों आपले जातीचे लोक मराठे यांला हातीं धरून सरदारकी करून पोतें भारतात ते पादशाही वजीर करावे, पादशाही कामें यांजकडून करऊन नामांश होय, इजती थोर पावेत तें करावें. म्हणून तुमचे बाप बाजी घोर पडे सरदारकी करून हाते ते आणून पादशाहास भेटऊन पादशाही वजीर केले. त्या दिवसापासून तुमच्या बापाच्या हातें व तुमच्या हातें पादशाहीचीं कामें होत आलीं. पादशाहांनीं तुमचें चालावेंलें. ऐशा तीन पिढ्या पादशाहाच्या, दोनी पिढ्या तुमच्या जालया. ऐशियास, महाराजानें तुमच्या बापास इतकें बरें केलें हें स्मरण न धरून, जेव्हां कांहीं मुस्तफाखानानें महाराजास दस्त करावेलें तेव्हां तुमचे बाप बाजी घोरपडे हमी होऊन महाराजास दस्त करून मुस्तफाखाचे हातीं दिल्लें. त्या दिवसापासून तुमच्या घराण्याचा व आमच्या घराण्याचा दावा वाढत चालिला. तो कित्येक झगडियांत तुम्हीं आमचे लोक मारिलें व आम्ही तुमचे लोक मारिले. आदिकरून तुमचे बाप बाजी घोरपडे यांला आमचे लोकीं झगडियांत मारिलें. ऐसा परस्पर दावा चालिला होतां. ऐशियास सांप्रति राजकारण वर्तमान तरी:-दक्षणेचे पादशाहा तीन, निजामशाहा, आदिलशाह, कुतुबशाह. त्यामध्ये निजामशाही पादशाही बुडाली ते समई निजामशाही उमदे वजीर हाते त्यांनीं आदिलशाही दरगाहाशीं रुजुवाती करून आपणास रोजगारास जागा केला. हालीं आदिलशाही बहलोलखान पठाणी घेतली. पादशाहा लहान लेकरूं. नांव मात्र, ते. आपले कैदेंत ठेविले आहेत. आणि तख्त व छत्र विजापूरचः कोट पठाणानें कवज केला आहे, कांहीं गुबारून मिळाला नाहीं. ऐशियास, दक्षणेचे पादशाहीस पठाण जाला, हे गोष्टी बरी नव्हे ! पठाण बळवलः म्हणजे एका उपरि एक कुली दक्षिण्यांची घरें बुडवील, कोण्हास तगो देणार नाहीं, ऐसें आम्हीं समजोन हजरत कुतुबशाहा पादशाहा यांसी पहिलेपासून रुजुवात राखिली होती. त्यावरून सांप्रत हजरत कुतुबशाहांनीं मेहरवानी करून हुजूर भेटीस येणें म्हणून दस्तखत मुबारक व

दस्तपंजियानसी फर्मान सादर केला. त्यावरून आम्ही येऊन हजरत कुतुब-शाहाची भेटी घेतली. भेटीचे समई पादशाही आदर्य आहे की शिरमोई भरावी, तसलीम करावी. परंतु आम्ही आपणावरी छत्र धरिलें असें ही गोष्ट कुतुबशाहास मान्य होऊन शिरमोई धरणें व तसलीम करणें हें माफ केलें. पादशाहा तिकडून आले; आम्ही इकडून गेलों. पादशाहांनी बहुतच इज्जती होऊन, गळ्यास गळा लाऊन भेटले. आम्हास हातीं धरून नेऊन जवळीं बैसाविलें. कितीएक मेहेरवानी जाहीर केली आणि कुतुबशाहाचा व आपला घटीं बरेपणा करून घेतला. याउपरी राजकारण विषई हजरत कुतुबशाहांनी महादण्णापंतांस व आम्हांस एकाचित करून ऐसा तह केला की, जो काय उभयवर्गी तह द्यावा तो आपण कवूल करावाच. ऐसा कुल मनसबा व मदार आम्हावरी टाकिला आहे की, 'आपला पादशाही जितकी वाढवूं ये तितकी वाढवणें, पठाणाची नस्तनावूद करणें; दक्षिणची पादशाही आम्हा दक्षिण्यांच्या हातीं राहे तें करावें' म्हणून. त्यास हा मनसुबा ये प्रसंगी आमचे हातास आल्याउपरि आम्ही हाच विचार केला की जे कांहीं आपलें जातीचे मराठे लोक आहेत ते आपले कटांत घेऊन कुतुब-शाहासी त्यांची रुजवात करावी, दौलत देवावी, त्यांचें हातें पादशाही काम घेऊन पादशाहाची पादशाही दरार्ज करावी, आणि तुम्हा लोकांच्या दौल-ताहि चालेत, घरें राहत, तें करावें. आपल्या जातीच्या मराठिया लोकांचें बरें करावें हें आपणास उचित आहे ऐसें मनावरी आणून तुमचा आमचा वडिलापासून दावा वाढत आला तो आम्ही मनांतून टाकून, निःकपट होऊन, तुम्ही मराठे लोक, कामाचे, तुमचें बरें करावें ऐसें मनीं धरून, हजरत कुतुबशाहासी बहुत रीती बोलोन, तुम्हांस हजरत कुतुबशाहाचा कौलाचा फर्मान घेऊन पाठविला आहे. तरी तुम्ही कुलीन, आमचा भरोसा मानून, देखत पत्र, हरएक उपाये, पठाणापासून निघोन मजलदरमजल भागानगरास आम्हांपाशीं येणें. त्यास, तुम्ही तरी स्वार होऊन व मजल-दरमजल यालच. परंतु आपला कुली खुलासा, नेमस्त मुदा व इतबारी

हेजीव बहुत सत्वर पुढें पाठवून देणें. कीं, तुम्हांहुन पुढें चार दिवस आम्हांपासीं यावे ऐसा पाठवून देणें. म्हणजे हजरत कुतुबशाहास अर्ज करून दौलतेचे नेमस्त करून, कौलाचा फर्मान दस्तपंजेमुबारक घेऊन फर्मान व लुगडी मोहताप तुम्हांस पाठऊन देऊन. ते घेऊन, येऊन, आमचे हातें हजरत कुतुबशाहास भेटणें. ए प्रसंगीं ऐमें तुमचे दौलतीचें काम मजबूत करून देतो कीं, पुढें बहुत बरें केलें ऐमें तुम्हीं आठवावें; तुमचे पुत्रपौत्र आठवीत, व दौलत थोर होए व हजरत कुतुबशाहाचे काम तुमचे हातें होऊन ये ऐसा समय आहे. ऐशियास तुम्ही कदाचित ऐसा विचार कराल कीं आदिलशाहाचें आपण दो पिढींचे वजीर आणि आतां विजापुराकडून कुतुबशाहींत राजेयांचे बोले कैसें जावें; तरी, जे समई खवासखान धरिला, विजापूरचा कोट पठाणें घेतला, विजापुरचा पादशाहा धाकटा आहे त्याला कैदेंत ठेविलें तेंच समई पादशाही बुडाली ! विजापूर पठाणाचे हातास गेलें ! आतां आदिलशाही कैची ? आणि उगीच तुम्ही तेथें आपली आदिलशाही आहे म्हणोन गुतून राहिले आहां ! जरी पठाणाचीच चाकरी करोन राहो म्हणाल, तरी, पठाण कांहीं तुम्हांस थोर दौलत देणार नाहीं. आणि पठाणास तरी हजरती कुतुबशाहा व आम्ही व तमाम दखणीं भिळोन चालोन घेऊन बुडवीतच आहों ! तुम्ही मराठे लोक आपले आहा तुमचें गोमटें व्हावें म्हणून पष्टच तुम्हांस लिहिलें असें. जें काय तुम्हास पठाण देतो त्याची दुगुणी आम्ही कुतुबशाहापासून तुम्हास देवातच असो, किंवा ह्याहून अधिकहि होऊन येईल तरी करून देऊच. सर्वप्रकारें तुमचें गोमटें करून. एविसीं आम्हापासुन अंतर पडे तरी व मागील दावियाचा किंतु मनांतून टाकिला एविसीं आम्हांस श्री ——देवीची आण असे तुम्ही निःसंदेह होऊन येणें. हेजीव आपला पुढें पाठविणें; त्या हातीं, आम्हांसी घरोबियानें बरें वर्तावें, मागील दावियाचा किंतु मनांतून टाकिला, ऐसें आपला आराध्य व कुळस्वामी असेल त्याची शपथ लिहून पत्र हेजिबा हातीं पुढें पाठवून देणें. आम्ही सर्व प्रकारें तुमचें गोमटें करावयासी अंतर पडो न देऊन. बहुत काय लिहिणें.

छत्रपति शिवाजी महाराज

[पृ. १००.

- (१) इतिवर्तिनःसप्तयाष्टद्वीपः प्रथरीनाथभगवतिः कृतकृत्यविष्णो
- (२) इतिवर्तिनःसप्तयाष्टद्वीपः प्रथरीनाथभगवतिः कृतकृत्यविष्णो
- (३) - इतिवर्तिनःसप्तयाष्टद्वीपः प्रथरीनाथभगवतिः कृतकृत्यविष्णो
- (४) इतिवर्तिनःसप्तयाष्टद्वीपः प्रथरीनाथभगवतिः कृतकृत्यविष्णो
- (५) इतिवर्तिनःसप्तयाष्टद्वीपः प्रथरीनाथभगवतिः कृतकृत्यविष्णो
- (६) इतिवर्तिनःसप्तयाष्टद्वीपः प्रथरीनाथभगवतिः कृतकृत्यविष्णो
- (७) इतिवर्तिनःसप्तयाष्टद्वीपः प्रथरीनाथभगवतिः कृतकृत्यविष्णो

अक्षरान्ते न तुने १ अदिलशाहां २ शिरशाहां ३ बात्तोरन बन्ना ४ नानासाहिब ५ भाऊगहेब ६ गोविंदन बुदके ७ रतुगोबराब.

गृहकलह बरा नव्हे

श्री महादेव कुलस्वामिनी

श्री सहस्रायु चिरंजीव अखंडीतलक्ष्मीअलंकृत राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री व्यंकोजी राजे प्रति राजश्री शिवाजी राजे, आशीर्वाद. येथील श्रेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन केलें पाहिजे. उपरि कैलासवासी साहेबी* कैलासवाम केला, त्याम आज तेरा वर्षे जाली. महाराजांचे पैके व जडाव व हत्ती व घोडे व मुद्रव अवघे ही राजश्री रघुनाथपतीं तुम्हांला राज्यावर बैसवून संपूर्ण राज्य तुमचें हार्ती दिलें. ऐशियास आमचा अर्धा-वांटा तेरा वर्षे तुम्हीं च खादला. आम्हीं जरी तुम्हांजवळीं मागावें, तरी बहुत दूर होतां. बऱ्या बोलें तुम्हीं देणार नव्हां; म्हणून तेरा वर्षे सबुरी केली. मनामध्ये ऐसा विचार केला कीं, बरें, महाराजांचे पुत्र ते ही आहेत, खाती खात मालाचे धनी च आहेत. जे समयीं आम्हाला पावेल, ते समयीं आम्हीं वेव्हार सांगोन घेऊं; असें मनीं धरोन होतां. ऐशियास राजकारणप्रसंगें आम्हीं कुतुबशाहाचे भेटास भागानगरास गेलों. तेथून कर्नाटकांत गेलों. चंजीस आलों. चंजी घेतली व येदूर तर्फेचा मुद्रव घेतला, व सदर खानास (शेरखानास ?) झगड्यांत मोडून गर्दीत मेळविलें. खानाचे हार्ती मुद्रव होता तेवढा ही घेतला. त्यावरी मजल दर-मजल कावेरीतीरास गेलों. तेथून तुम्हांस पत्रें लिहिलीं कीं, राजश्री गोविंदभट गोसावी व राजश्री काकाजीपंत व राजश्री निळोबा नाईक व राजश्री रंगोबा नाईक व तिमामी यक्षियार राज असे भले लोक आम्हां-पाशी पाठविणें, म्हणून तुम्हांला बहुतां रीतीं लेहून पाठविले. त्यावरून सदरहू भले लोक आम्हांपाशीं पाठवून दिले. त्या भल्या लोकांशीं बहुत रीतीं धरोबियाचा व्यवहार सांगून, आमचा अर्धा वांटा आम्हांस बऱ्या

* बाहाजी

बोलें द्या, म्हणून सांगून पाठविलें. व त्या बराबरी राजश्री बाळभट गोसावी राजश्री कृष्ण ज्योतिपी, व कृष्णाजी शेखजी असे आपले तर्फें भले लोक दिल्ले. हे भले लोक तुम्हांजवळीं जाऊन बहुतां रीती बोलले कीं, गृहकलह करूं नये. आपला अर्धा वाटा मागतात तो द्यावा. असें बोललें. परंतु कपटबुद्धि तुम्हीं ऐसी मनीं धरिली कीं, या समयांत आम्हीं थोर राजे जालो आहों. आम्हांसी आपण खांसा भेटीस येऊन आम्हां जवळ नरमी बहुत दाखवावी, आणि आमचा वाटा बुडवावा. तेरा वर्षे सारें राज्य आपण च खादलें. पुढें ही आपण च सारें राज्य खावें, अशी बुद्धि मनीं धरून, वाटियाचा निवाडियाचा तह न करितां आपण खांसा च आमचे भेटीस आले. यास आमची व तुमची भेट जाहली. त्याउपरी आम्हीं बहुतां रीती तुम्हासी बोलिलों, कीं आमचा अर्धा वाटा द्या. परंतु तुम्हीं वाटा द्यावा हा विचार मनीं धराचना. मग जरूर जाहलें, कीं तुम्ही धाकटे भाऊ, आपण होऊन आमचे भेटीस आल्यास तुम्हांला धरावें आणि मागावा, ही गोष्ट थोरपणाचें इजतीमध्ये लायल नव्हे. यानिमित्त तुम्हाला चंजाउरास जाण्याचा निरोप दिला. तुम्ही चंजाउरास गेली. त्याउपरी गृहकलह वाढवूं नये, वाढावल्यानें पहिले युग पांडव कौरव बहुत कष्टी जाले, ते सारी भारताची कथा मनांत आणून, गृहकलह वाढविलियां उभय पक्षां कष्टी होईजे, ऐसें मनांत जाणून, राजश्री शामजी नाईक व राजश्री कोन्हेरीपंत व शिवाजी शंकर यां हातीं मागतें बहुतां रीती सांगून पाठविलें, कीं तुम्ही व आम्हीं वाटे करून घेऊं; परस्परें समाधानें राहूं. परंतु तुम्हीं दुयोपनासारखी दुष्ट बुद्धि धरून संधि न करावा, युद्ध करावें, ऐसें च मनीं धरिलें. ऐशियास आम्हांला रायगड प्रांतें बहुत कांहीं कार्य होतें. यानिमित्तें चिरंजिव संताजी भोसले, राजश्री रघुनाथपंत व राजश्री हंवारराव असे ते प्रांतीं ठेऊन आम्ही स्वार होऊन तोरगळ प्रांतास आलों. येथें अशी खबर ऐकिली कीं तुम्हीं तुरुक लोकांच्या बुद्धीस लागून, आमचे लोकांशीं झगडा करावा, ऐसें मनीं धरून, आपली सारी जमेत एकवट करून, आमचे लोकावर पाठवून दिलेती. ते वालगोडपुरास आले. तुमचे लोक चालून आल्यावर, तुमचे आमचे लोकांत थोर झगडा जाला. तुमचे

लोक पराजय पावले. प्रतापजी राजे, व भिकाजी राजे व शिवाजी डब्रार ऐसे तिघे धरिले, व कितीएक लोक मारिले, कितीएक लोक पळून दाणादाण होऊन गेले. ऐसा समाचार ऐकिला. हें ऐकून बहुत नवल ऐमें वाटलें कीं कैलासवासी महाराज, त्यांचे तुम्ही पुत्र, बहुत थोर लोक, ऐमें असून कांहीं विचार करीत नाहीं, व धर्माधर्म विचारीत नाहीं. ऐमें अमतां कष्टी व्हाल याचें नवल काय ? तुम्ही म्हणाल कीं, कैसा विचार करावा ? तरी ऐसा विचार करावा होता कीं, अधमें करून तेरा वपें आपण सारें राज्य खादलें तें खादलें; आतां अर्धा वांटा मागतात, तो त्यांचा त्यांला द्यावा, आणि आपण सुखी राहावें. ऐसा विचार करावा होता. दुमरा विचार करावा होता, कीं श्रीदेवाची व श्रीची कृपा त्यांवरी पूर्ण जाली आहे. दुष्ट तुरुकांला ते मारितात. आपल्या सैन्यांत तुरुक लोकच अमतां जय कैसा होतो, आणि तुरुक लोक कैसें वाचूं पाहतात. हा विचार करावा होता; आणि युद्धाचा प्रसंग पाडावा नव्हता. परंतु दुर्योधनासारखी बुद्धि करून युद्ध केले आणि लोक मारविलें तें जाहलें. पुढें तरी हट्ट न करणें. तेरा वपें तुम्हीं सारें राज्य खादलें तें खादले. याउपरी कित्येक प्रांत आमचे आम्हीं घेतले असेत. अरमी, बंगरूळ, कोलार, हमकोट, शिराळकोट व किरकोळ जागे व चंजाऊर असे जे जागे तुमचे हातीं उरले आहेत, ते आमचे लोकांचें हातीं देणें; आणि जमेत, पैका व जडाव व हत्ती व घोडे यांचा अर्धा वांटा देणें. ऐसा विचार करून आम्हांशीं संधि करणें तुम्हीं ऐसा निर्मलपणें संधि केलिया, आम्हीं आपणापासून तुंगभद्रेअल्याड पन्हाळ प्रांते तीन लक्ष होनाची दौलत देऊं. अथवा आम्हां जवळील दौलत तुम्हांला मानेना तरा कुतुबशाहास अर्ज करून त्यापासून तुम्हांस तीन लक्षांची दौलत देऊं. असे दोनही विचार तुम्हांस लिहिले आहेत. यां दोनहीमधील एक मनीं धरून मान्य करावें. दहाचें हातीं न देणें. आपल्या आपल्यांत आपण कलह करावा आणि कष्टी व्हावे याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. याउपरी तरी आमचा आपला संधि व्हावा ऐशी बुद्धि मनीं धरून वांटियाचा व्यवहार निर्गमून टाकणें, आणि सुखी राहणें. गृहकलह बरा नव्हे. आम्हीं रीतीनें वडीलपणें आजवरी तुम्हांला सांगितलें, आतांही सांगतो.

ऐकाल तरी बरे. तुम्ही सुख पावाल. न ऐकाल तरी तुम्हीच कष्टी व्हाल.
आमचें काय चालते ? ब्रहूत काय लिहिणे. ” (मोर्तव)

[इतिहाससंग्रह. तंजा. राजघराणे. पृ. ३६]

उत्तर वयांत वैराग्य धरावें

श्री.

“ श्रियासह चिरंजीव अखंडित-लक्ष्मी-अलंकृत राजश्रिया विराजित राज-मान्य राजश्री महाराज व्यंकोजी राजे प्रती राजश्री शिवाजी राजे आशीर्वाद. येथील क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करणं विशेषः—कित्येक दिवस जाले, तुमचें पत्र येत नाहीं. याकारितां समाधान वाटत नाहीं. सांप्रत राजश्री रघुनाथपंती लिहिलें कीं तुम्हा आपले ठायी उदासवृत्ति धरून पहिले सारखे आपले शरीर संरक्षण करीत नाहीं. सणवार उत्सवादिक हें हो कांहीं करीत नाहीं. सेना बहुत आहे. परंतु उद्योग करून कार्यप्रयोजन करवावें हें हो कांहीं करीत नाहीं. वैराग्य धारिलें आहे. एखादे तर्थाचे ठायी बसून कालक्रमणा करूं, ऐशा गोष्टी सांगतां म्हणोन विस्तारें लिहिलें होतें. तरी या गोष्टी आम्हांस बहुत अपूर्व वाटल्या कीं, कैलासवासी स्वामींनी कसे कसे प्रसंग पडले ते निर्वाह करून, यवनांच्या सेवा करून, आपल्या पुरुषार्थ वाजी मंवारून, उत्कर्ष करून घेतला. शेवट बरा निर्वाह केला. तें सर्व तुम्हीं जाणतां. त्यांच्या साह्यतेस त्यांच्या बुद्धि—युक्ति सर्व ही तुम्हांस उपतिष्ठोन त्यापासून शहाणे जाले आहां. त्याउपरी आम्हीं ही जे जे प्रसंग पडले, ते निर्वाह करून कोणे तऱ्हेनें राज्य मिळविलें, हे जाणतां व देखत आहां. अमें असोन तुम्हांला असा कोणता प्रसंग पडला जे इतक्याच्याचमध्ये आपल्या मंसाराची कृतकृत्यता मानून, नसतें वैराग्य मनावरी आणून, कार्य-प्रयोजनाचा उद्योग सोडोन, लोकांहार्तीं रिकामेंपणीं द्रव्य खाऊन, नाश

करवणें व आपल्या शरीराची उपेक्षा करणें? हें कोण शहाणपण व कोणती नीति ? व आम्ही तुम्हांस वडाल मस्तकी असतां चिंता कोणे गोष्टीची आहे ? याउपरी सहसा वैराग्य न धरितां मनांतून विषण्णता (काढून) कालक्रमणा करीत जाणें. मणवार, उत्साह पूर्ववत करीत जाऊन तुम्हीं आपलें शरीरसंरक्षण बरें करीत जाणें. जेमेती सेवक लोकांनां रिकामें न ठेऊन, कार्यप्रयोजनाचा उद्योग करून, त्यांपासून सेवा करून, पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणें. तुम्ही त्या प्रांते पुरुषार्थ करून संतोषरूप असल्या, आम्हांस समाधान व श्लाघ्य आहे कीं कनिष्ठ बंधु असे पुरुषार्थी आहेत. रा^१ रघुनाथ पंडित त्या प्रांती आहेत. ते कांहीं इतर नव्हेती. आपले पुरातन-तुम्हांसी कोणे रीतीनें वर्तावे हें निपुण जाणतात. आम्हांस मानितात तैसें तुम्हांस मानितात. आम्हां त्यांचे ठायी विश्वास ठेविला आहे. तैसा विश्वास तुम्ही ही ठेवून, कार्यप्रयोजनास परस्पर अनकूल व माह्य हाऊन वर्तत जाणें. पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जण. रिकामें बैसोन, लोकांहाती नाचीज खावून काल व्यर्थ न गमावणें. कार्यप्रयोजनाचे दिवस हे आहेत. वैराग्य उत्तरवयी कराल तें थोडे. आज उद्योग करून आम्हांस ही तमांस दाखविणें. बहुत काय लिहिणें. तुम्ही मुज्ज असा. ” (मोर्तब. मर्यादेय विराजते.)

[इतिहाससंग्रह—तंजावरचे राजघराणें. पृ. ४२]

जिजियापट्टीच्या निषेधार्थ औरंगजेबाम पत्र

अकबरानें बंद केलेली जिजियापट्टी औरंगजेबानें पुनः सुरू केली याबद्दल औरंगजेबास निषेधप्रदर्शक व झणझणीत भाषेत लिहिलेंल असे एक पत्र पाठ-विण्यांत आलें. या पत्राचा लेखक कोण यासंबंधी ऑर्म, टॉड, प्रो. सर-कार बगैरे ग्रंथकारांनीं मेवाडचा राणा यशवंतसिंग, उदेपूरचा राणा राज-

सिंग, शिवाजी महाराज आण संभार्ज अर्शा निरनिराळीं नांवे सुचविलीं आहेत.परंतु 'सातारकर महाराजांच्या बखरीत दिलेल्या या फारशी पत्राच्या विस्तृत गोष्टवाच्यावरून हें पत्र शिवाजी महाराजांनीं लिहिलें असावें असें दिसतें. ' मआसिर—इ—अलमगिरी ' नांवाच्या फारशी ग्रंथांत दिलेल्या तारखेवरून जिजियापट्टी शके १६०१च्या वैशाखांत सुरु केली असें ठरतें. तेव्हां त्यानंतर लौकरच हें पत्र लिहिलें गेलें असावें:—

नेकीची इच्छा करणाऱ्या, सत्यवचनी शिवाजीस ईश्वराची कृपा व पादशाहाची मेहेरवानी हे सूर्याप्रमाणें प्रसिद्ध आहे. त्याचा धन्यपणा मानून नंतर पत्र लिहितों कीं प्रालब्धयोगानें हुजुरून निरोपाशिवाय आलों परंतु. यथायोग्य आहे. सेवेसि हजर आहे. ही चांगली सेवा उत्तम प्रकारें हिंदुस्तान व इराण व तुराण व रूम व शाम येथील पादशाहास व उमराव व मोंगल व राजे व राणे यास वगैरे लोकांस जाहीर आहे. त्यापेक्षा आपलें अंतःकरण समुद्राप्रमाणें आहे. त्यास हें विदितच जाहलें असेल. याजकरितां किती गोष्टी आबालवृद्धाच्या कल्याणास्तव लिहिल्या जातात. आम्ही इकडे आल्यावर पादशाई खजिना रिकामा जाहाला व मारें द्रव्य खर्च जाहलें. याजकरितां हिंदु लोकांपासून जेजिया पट्टीचें द्रव्य उत्पन्न करून पादशाईचा क्रम चालविला आहे असें ऐकण्यांत आलें. त्यास पूर्वी अकराव पादशाहा याणीं बावन वर्षे पादशाही केली. यामुळें एकंदर हिंदु वगैरे लोकांचे धर्म चांगले चालले व ते धर्मस्थापनेविसी मदत ठेवीत होते. सत्र ' जगद्गुरु ' असी त्याची कीर्ति जाहाली. व त्यास हरएक स्थळीं यश येत होतें. पुढें नुरोदिन झ्यांगीर पादशाहा याणीं बेवीस वर्षे ईश्वरी लक्ष ठेऊन पादशाई केली. नंतर स्वर्गास पोहोचले. उपरांत गहाजहान मोह्य किराण पादशाहा याणीं बत्तीस वर्षे पादशाहाई करून कीर्ति मिळविली. जो पुरुष जिवंत असतां लौकिकवान व माघे ज्याची कीर्ति त्याजला अचल लक्ष्मी प्राप्त जाहाली असें आहे. तेव्हां "पादशाहा याणीं जेजियापट्टी घेण्यास ते समर्थ होते, परंतु सारे लहान मोठे जन ईश्वराचे आहेत" असें जाणोन त्याणीं कोणावर जुलूम केला नाहीं. याजकरितां सर्वांचे मुखी त्यांची स्तुति आहे. ज्याची जसी नेत तसी त्यास

वरकत. त्या पादशाहायाची दृष्ट प्रजेचे कल्याणावर होती. व आपले कारकीर्दीस कितीएक किले व मुखेल गेले. बाकी राहिले ते हि जातात. रयत लोक खराब आहेत. व सौदागर पुकारा करितात की हरएक माहालचें उत्पन्न लाखास एक हजार येणें कठिण जाहलें आहे. पादशाहाचे घरी दरिद्राचा वास जाहला. तेव्हां पदरचे मंडळीची अवस्था कळतच आहे कीं कितीएक लोकांस पोटास मिळत नाहीं. त्याजवर जेजियापट्टी म्हणोन हिंदुलोकांवर आपण कर बसविला. तो मुलगा जाहला म्हणजे दहा रुपये व मुलगी जाहली म्हणजे पांच रुपये असा चक्र बसविला. या प्रकारचे करण्यांतच पुरुषार्थ पादशाहा समजतात. व तैमूर पादशाहाचें नांव बुडवितात असें जाहलें आहे. व कुराणांत ईश्वर जगाचा व मुसलमानाचाच आहे येविसी वार्ड अगरी चांगलें हे दोनी ईश्वरानें निर्माण केलें आहे हे रद्द करून महेजतीत यवन लोक वांग देतात व देवाल्यांत हिंदुलोक घंटा वाजवितात. याजकरितां कोणाचे धर्मावर दोष ठेविल्यास ईश्वरानें लिहिलें तें रद्द केल्यासारखें हातें. न्यायाचे मार्गानें जेजियापट्टीचा कायदा केवळ गैर. ज्यावर जुलूम जाहाला, त्याणें वेद करोन “ हाय, हाय ” म्हणोन मुखानें धूर काढिल्यास त्या धुरानें जितके लौकर जळेल तितके अग्नी जलदीनें जळतां इसबदास (१) जाळणार नाहीं, ऐसें आहे. याजवर हिंदु लोकांस पीडा करण्यांतच धर्म आहे असें मनांत आले असल्यास राजा राजसिंग याजपासून जेजियापट्टी अगोबर घ्यावी. मग इकडून देण्यास कठीण नाहीं. परंतु गरीब मुंग्या चिलटा सारखे आहेत. त्यास उपद्रव करण्यांत मोठेपणा नाहीं. पदरची मंडळी अग्नी गवतानें झाकितात हें आश्चर्य वाटतें. राज्याचा सूर्य प्रतापाचा उदयचळापासून तेजस्वी असो. *

[वार्षिक इतिवृत्त शके १८३७ पु. १६६]

* बखरीतून घेतलेला हा उतारा व टॉड किंवा सरकार यानीं इंग्रजांत दिलेली अवतरणें यांत नांवासंबंधीच्या एक दोन ठिकाणाव्यतिरिक्त कोठें हि फरक नाहीं.

महाराष्ट्रवर्णन

अदमाम अडीचशे वर्षांपूर्वी वेंकटाश्वरि नांवाच्या कर्नाटकी पंडिताने ' विश्वगुणादर्शचंपू ' नांवाच्या संस्कृत ग्रंथांत तत्कालीक लोकस्थितीचे विहंगमदृष्ट्या वर्णन केले आहे. त्यांत प्रत्येक प्रश्नांची अनुकूल वाजू विश्व-वसु नांवाच्या गंधर्वाने व प्रतिकूल वाजू कुशानूनने वर्णन केली असून यांच्या संभाषणांत गुजराथ, महाराष्ट्र, आंध्र व कर्नाटक या देशांचे व तेथील लोकांचे गुणदोषवर्णन मार्मिक रीतीने आणलेले आहे. महाराष्ट्रांतील लोक-स्थिती सांगतांना तेथील ब्राह्मण वैदिकधर्म व वेदाध्ययन या विषयी उदा-सनि असून फार्सी, उर्दू वगैरे यावनी भाषा शिकतात; यवनांची सेवा कर-तात, खोटे जमाखर्च लिहितात व थोड्या विद्येवर पांडित्याचा आव घालितात; त्याचप्रमाणे इतर जाती म्हणजे मराठे ठिकठिकाणी हिंडून लुटालूट करतात वगैरे दोष दाखविले आहेत पण विश्वाचसूनने ' हे दोष अंशतः खरे आहेत असे मान्य केले तरी त्यांच्यातहि अन्तर्मुख दृष्टीचे व धर्मबुद्धीचे ब्राह्मण आहेत व मराठ्यांनी पराक्रम गाजविला नसता तर ब्राह्मण व हिंदुधर्म यांचा भरतखंडांतून उच्छेद झाला अमता हे लक्षांत आणून त्यांच्या दोषा-वर पांघरूण घालणेच योग्य आहे ' असे म्हटले आहे.

विश्वावसुः—

महाराष्ट्राभिख्यो मधुरजलसांद्रो निरुपमः ।

प्रकाशां देशोऽयं सुरपुरनिकाशो विजयते ॥

गृहस्था यत्रामी गुणजलधयः केऽपि विभवैः ।

समृद्धःश्रद्धातो मुहुरातिथिपूजां विदधते ॥

कुशानुः—

अपारैर्व्यापारैरहर्हिह नयन्तो दशदिशा ।

स्वथस्नाताः संध्यां विदधति न जातु स्वसमये ॥

त्यजन्तः स्वां वृत्तिं द्विजकुलभवा ग्रामगणकी ।
 भवंतो हंताऽमी कथमपि च जीवंति बहवः ॥
 उपनयनविवाहावुत्सवैकप्रधानौ ।
 कलिविभवत एषां कालभेदानभिज्ञौ ।
 विजहति न कदाचिद्वेदपाठैकयोग्ये ।
 वयसि च यवनांनीवाचनाभ्यासमेते ॥
 अज्ञानामविरामलौकिकवचो भाजामभीषां पुनः ।
 मन्त्रोच्चारण एव पर्यवासितं मौनद्रतं कर्मसु ॥
 ग्रामायव्ययलेखनेन नयतां कालानशेषानहो ।
 पारंपर्यत ईदृशामिहनृणां ब्राह्मण्यमन्यादृशम् ॥
 कुक्षेः पूर्यै यवननृपतेभृत्यकृत्यानि कर्तुम् ।
 विक्रीणीते वपुरपि निजं वेतनैरेतदास्ताम् ।
 विप्रो भूत्वाप्यहह गणनानैपुणैर्वचायित्वा ।
 स्वर्णस्तेयं रचयति पुनः स्वामिनां पोषकानाम् ॥
 वेदव्यासः स इह दश यो वेद वेदाक्षराणि ।
 श्लोकं त्वेकं परिपठति यः स स्वयं जीवं एव ।
 आपस्तंबः स किल कलयेत्सम्यगौपासनं यः ।
 कष्टं शिष्टक्षतिकृतिकलौ कार्श्यमृच्छति विद्याः ॥
 विस्वावसुः—किं अरे भुंसुरेषु एवं दोषमुद्घोषयासि ।
 अत्रापि संति बहवः कालिताग्निहोत्राः
 शास्त्रार्थबोधकुशलाः किल शांतिमन्तः ॥

२ कुलकर्णकी व जमाखर्ची कारकुनीचा धंदा ३ लग्नं व मुंजी केवळ
 उत्सावाच्या दृष्टीने व केव्हां तरी उरकून घेतात ४ वेदाध्ययनाच्या वयांत-
 यावनी लिपी व भाषा पढविण्यांत गर्क असतात ५ पोट भरण्या साठी यवनरा-
 जाची नोकरी करतो ६ वेदाची दहा अक्षरें येणाऱ्याला हे लोक व्यासाचा
 अवतार समजतात ७ बृहस्पति ८ अग्नीची उपासना ९ शिष्टांची हानी
 करणारा आचार १० ब्राह्मणांत

अन्तर्मुखाः सततमात्मविदो महान्तो ।
निर्धूतब्राह्मविषया निगमौध्वनिष्ठाः ।
शुचिर्भूताः स्नानैः श्रुतिहितपुराणाक्तानियमात् ।
अपूतानां स्पर्शानवहितहृदोऽमी विजहतः ।
सुराभ्यर्चो कृत्वा शुचिकृतमदन्त्यन्नमनघम् ।
महाराष्ट्रे देशे विलसति महानेष हि गुणः ॥
चमूनेर्यमनेन वा जनपदाधिकारेण वा ।
द्विजव्रजउपव्रजन् प्रभुपदं महाराष्ट्रजः ।
न वृत्तिमिह पाळ्येद्यदे धरासुराणां ततो ।
अदेद्यवनवोष्टितं भुवनभेतदब्राह्मणम् ॥

कृशानुः-- अस्त्वेवमथाप्यत्रत्यानां आद्येतरवर्णानां पुनरतिदुः-

सहं चेष्टितं पश्य ।

देशेदेशे लंपटाः पर्यटन्तो भंजभंजं ब्राह्मणादीनशेषान् ।
हारं हारं हन्त सर्वस्वमेषां पापा एते स्वोदरं पूरयन्ति ॥

विश्रावसुः-सत्यभेवं तथापि एतेषां चेष्टितं सहनीयम् । तथाहि ।

मायाचुंचुतया भयावहगतिः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम् ।

माहाराष्ट्रभटच्छटौ रणपटुर्नोपर्यटत्येव चेत् ।

देवब्राह्मणवर्गनिग्रहकृतो देशांस्तुरुष्का इमे ।

निष्प्रत्य्यूहं मनोरथा वितनुर्युर्निर्देवभूमिसुरान् ।

देवक्षोणीसुराहितकृते दारितम्लेच्छेषकृतेः ।

११ वेदमार्गात् गढलेले १२ देवांस नैवेद्य दाववून १३ सेनाधिपत्य
व सरकारी अर्धाकार संपादन करून ब्राह्मणांनी ब्राह्मण्यांचे संरक्षण न केले तर
यवनांच्या कचार्टीत सापडून हे जग अब्राह्मण बनले १४ आद्येतर म्हणजे
मराठे वगैरे लोक देशोदेशी लुटावूट करीत फिरतात अशी कृशानु तक्रार
करतो १५ गर्नीमीकावा १६ शत्रुपक्षाच्या १७ महाराष्ट्रवीरांचे समूह १८
निर्विघ्न १९ करतील २० ब्राह्मण २१ म्लेच्छांचा पराभव करणाऱ्या
महाराष्ट्रीयीयांच्या चेष्टा सहन करणे अवश्य आहे

मह्यां सहां कथमपि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा ।
 भ्याधिव्यूहप्रतिहतिकृतां व्यक्तमुषधानाम् ।
 कायारोग्य प्रणयिहृदयैः काटवं मर्षणीयम् ।

समर्थांची ओवीबद्ध पत्रे

श्रीसमर्थांनी शिवरायास पाठविलेल्या पत्रांतून पुढें दिलेल्या ओव्या निवडल्या आहेत.

निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनासी आधारू । अखंड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमंत योगी ॥ १ ॥ नरपती ह्यपती । गजपती गडपती । पुरंदर आणि शक्ति । पृष्ठभागी ॥ २ ॥ यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत । पुण्यवंत आणि जयवंत । जाणता राजा ॥ ३ ॥ तीर्थक्षेत्रें मोडिली । ब्राह्मणस्थानें बिघडली । सकळ तीर्थे आंदोलली । धर्म गेला ॥ ४ ॥ देवधर्मगोब्राह्मण । करावयासी रक्षण । हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ५ ॥ या भूमडळाचे ठाई । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं । महाराष्ट्रधर्म उरला काहीं । तुम्हां कारणे ॥ ६ ॥ कित्येक दुष्टांसी मंहारिले । कित्येकासी धाक सुटले । कित्येकांसी आश्रय जाले । शिवकल्याण राजा ॥ ७ ॥ तुमचे देशीं वास्तव्य केले । परंतु समाचार नाहीं घेतले । ऋणानुबंधें विस्मरण जाले । काय नेणूं ॥ ८ ॥

शिवाजी महाराजांचा अंतकाल जवळ आलेला पाहून आनंदवनभुवनांत म्हणजे महाराष्ट्रांत महाराजांनीं कोणती कामगिरी केली याचें स्मरण करतांचां श्रीसमर्थ म्हणतात:--

२२ रोगांचा नाश करणाऱ्या औषधाचा कडूपणा आरोग्यासाठी सोसावा लागतो.

बुडाले सर्व हि पापी । हिंदुस्थान बळावलें । अभक्तांचा क्षये
जाला । आनंदवनभूवनी ॥ १ ॥ भीमची धाडिला देवें । वैभवे धाव
घेतली । लांगूळ चाललें पूढें । आनंदवनभूवनी ॥ २ ॥ येथून वा-
ढला धर्म । रमाधर्म समागमें । संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभू-
वनी ॥ ३ ॥ बुडाला अवरग्या पापी । म्लेंच्छसंहार जाहला । मोडली
मांडली छेत्रे । आनंद० ॥ ४ ॥ बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चांडाळ
पातकी । ताडिले पाडिलें देवे । आनंद० ॥ ५ ॥ गळाले पळाले गेले ।
जाले देशधडी पुढें । निर्मळ जाहली पृथ्वी । आनंद० ॥ ६ ॥ बंड
पाषांड ऊडाले । शुद्ध अध्यात्म वाढलें । रामकर्ता रामभक्ता ।
आनंदवनभूवनी ॥ ७ ॥

छत्रपती मंभाजी यांना समर्थानीं पाठविलेल्या पत्रांत या ओव्या आहेत:—
अखंड सावधान असावें । दुश्चित कदापि नसावें । तजवीज करीत
वसावें । एकांत स्थळीं ॥ १ ॥ कांहीं उग्र स्थिति सोडावी । कांहीं सौ-
म्यता धरावी । चिंता पराची लागावी । अंतर्यामीं ॥ २ ॥ मागील
अपराध क्षमा करावे । कारभारी हातीं धरावे । सुखी करून सोडावे
कामाकडे ॥ ३ ॥ पाणवठी तुंब निघेना । तरी मग पाणी चालेना ।
तैसें जनाच्या मना । कळलें पाहिजे ॥ ४ ॥ जनाचा प्रवाह चालि-
ला । म्हणजे कार्यभाग आटोपला । जन ठाई ठाई तुंबला । म्हणजे
तें खोटे ॥ ५ ॥ श्रेष्ठीं जें जें मेळविलें । त्यासाठीं भांडत वैसलें । तरी
मग जाणावें फावलें । गळीमासी ॥ ६ ॥ ऐसे सहसा करूं नये ।
दोषे भांडितां तिसऱ्यासी जाये । धीर धरुनि महत्कार्ये । समजूनि
करावें ॥ ७ ॥ आधी च पडलो धाम्ती । मग कार्यभाग होय नास्ती ।
याकारणें समस्तीं । बुद्धि शोधावी ॥ ८ ॥ राजीं राखतां जग । मग
कार्यभागाची लगवग । ऐसें जाणोनियां सांग । समाधान राखावें ॥ ९ ॥
सकळ लोक एक करावे । गळीम निवटून काढावें । येणें करितां कीर्ति
धावें । दिगंतरीं ॥ १० ॥ आधीं गाजवावें तडाके । तरी मग भूमंडळ
धाके । ऐसें न करितां धके राज्यास होती ॥ ११ ॥ समय प्रसंग

ओळखावा । राग निपटुनि काढावा । आला तरी कळों न द्यावा ।
जगामाजी ॥ १२ ॥ राज्यामध्ये सकळ लोक । सलगी देऊनि करावे
सेवक । लोकांचे मना मध्ये धाक । उपजों चि नये ॥ १३ ॥ बहुत
लोक मेळवावे । एकविचार भरावे । कष्ट करोनि घसरावे । म्लेंच्छावरी
॥ १४ ॥ आहे तितुकें जतन करावे । पुढें आधीक मेळवावे । महा-
राष्ट्राज्य करावे । जिकडे तिकडे ॥ १५ ॥ लोकीं हिंमत धरावी ।
शर्तीची तरवार करावा । चढती वाढती पदवी । पावाल येणें ॥ १६ ॥
शिवराजास आठवावे । जीवित तृणवत् मानावे । इहलोकीं परलोकीं
रहावे । कीर्तिरूपें ॥ १७ ॥ शिवराजाचें आठवावे रूप । शिवराजा-
चा आठवावा साक्षेप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप । भूमंडळीं ॥ १८ ॥
शिवरायाचें कैसें बोलणें । शिवरायाचें कैसें चालणें । शिवरायाची
सलगी देणें कैसीं असे ॥ १९ ॥ सकळ सुखाचा केला त्याग । करुनि
साधिजे तो योग । राज्यसाधनाची लगबग । कैसी केली ॥ २० ॥
स्याहानि करावे विशेष । तरी च म्हणवावे पुरुष । याउपरी आतां
विशेष । काय लिहावे ॥ २१ ॥

बाटलेल्या ब्राह्मणाची प्रायश्चित्त-शुद्धि

[खं. ८ ले. ४०] श्रीमहालक्ष्म्यै नमः [१६०८ चैत्र शु. २]

॥ श्रीसकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री देश-
मुख देशपांडे व ज्योतिषी व उपाध्ये व समस्त वेदमूर्ती वस्ती कसबे
हरसूल प्रांत अवरंगाबाद व समस्त महाराष्ट्र कोंकण देशस्थ विद्वद्बैदिक
ग्रहस्थ गासावी यांसीः—

पौष्य उपाध्ये व मोरेश्वर पंडितराव आशीर्वाद अनुक्रमें नमस्कार.

उपरि. गंगाधर रंगनाथ कुळकरणी कसबे हरसूल हा ब्राह्मण मोंगलापासी सेवेसी होता. कित्येक दिवस चाकरी करीत असतां मोंगली यावरी बलात्कार करून बाटविला. भ्रष्ट करून यास तीन महिने बंदखानी निर्बंध ठेविला होता. तेथें यवनासी अन्नोदकसंसर्ग घडला. त्यानंतर यास भाग्य अडीच सद्दी मनसब देऊन चाकर करून ठेविला. पांच वर्षे चाकरी करीत होता. स्नानसंध्यादिक कर्मे करितां न ये यास्तव राहिले. पांचा वर्षांत अन्नोदक संसर्ग केला नाही. दौलत करीत असतां भाग्याचें सुख टाकून, अंतःकर्णी अनुताप मानून आपले जातींत यावें यास्तव दौलत संपत्ती सर्व टाकून, अनुतापास्तव राजश्री छत्रपती स्वामीपाशी रायगडास येऊन एक वर्षे गंगाधर रंगनाथ “ दरबारी आपणास प्रायश्चित्त द्या ” म्हणऊन सरकार-कून व न्यायाधीश व उपाध्ये व दानाध्यक्ष व भलेभले व ब्राह्मण व समस्त आपले ज्ञातीस शरण येऊन प्रायश्चित्त मागत होता. त्याउपरि राजश्री समस्त-राजकार्यधुरंधर वर्णाश्रमधर्मप्रतिपालक राजश्री छंदोगामात्य स्वामी यास सर्व वर्तमान विदित जालें. त्यानंतर त्याही ब्राह्मणाचे कष्ट व अनुताप बहुत देखोनी राजश्री छत्रपती स्वामीस याचा वृत्तांत विदित केला. छत्रपती कृपालु होऊन प्रायश्चित्त द्यावयासी आज्ञा दिव्ही. त्याउपरि आम्ही राजश्री छंदोगामात्य यांचे सभेसी समस्त विद्वद्वैदिक ब्राह्मणांचे संमतीनें मिताक्षरादि निर्बंध पाहोन, प्रायश्चित्त निर्वाह करून गंगाधर रंगनाथ यासी प्रायश्चित्त संकल्प सांगोन श्रंयात्नेस पाठविला. तेथें श्रीगिरिप्रदक्षिणा तीनशे साठी व यात्रा दोनी इतुकें चतुर्विंशत्यद्ध प्रायश्चित्त पूर्वोत्तरांगसहित केलें. यथाशास्त्र प्रायश्चित्त विध्युक्त प्रकारें केलें.....त्यावरून आम्ही आपले पंक्तीस भोजन देऊन यासी शुद्धिपत्र दिलें. हा ब्राह्मण शुद्ध जाला, संव्यवहार्य जाहाला. याउपरि यासी तुम्ही अन्नोदकादि व्यवहार यथापूर्व करीत जाणें. जो कोणी याचा ब्राह्मण्याविपर्यी संदेह मानील तो देवब्राह्मण द्रोही, महापातकी जाणजे. शके १६०८ सोळा शतें आठ क्षय संवत्सर चैत्र शुद्ध द्वितीया भौमवार ह विज्ञप्ति. * मोर्तब.

* याखाली मोरेश्वर पंडितराय, कविकलश, वैदिक व प्रल्हाद निराजी वगैरे पंचाविस सखा आहंत

संभाजीची योग्यता

शिवाजीचाच मुलगा पडल्यामुळें शिवाजीच्या कर्तृत्वांशी संभाजीची तुलना केली जाते. दोघे हि पुरुष संनिकट आल्यामुळें एक अतिशय उच्च तर त्याचे विरोधानें दुसरा अतिशय नीच समजला जातो. शिवाजी लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला, त्याचे हातून राज्यसंपादन झालें, तेव्हां अर्थात त्यास देवाप्रमाणें मान मिळूं लागला. ह्या प्रकारांशी संभाजीच्या आचरणाचा विरोध स्पष्ट होऊन व्यसनामध्यें, पराक्रमशून्यतेमध्यें, व इतर हरएक दुर्गुणामध्यें संभाजी जितका दिसतो तितका हीन खचित नाहीं. चांगुलपणांत तो लोकोत्तर नव्हता तसा हीनपणांतही तो लोकोत्तर नव्हता. त्याच्या ठिकाणीं असाधारण असें कांहीं नव्हतें. त्याची व्यसनें त्याच्या जबाबदारीच्या मानानें किती हि निघ दिसलीं, तरी तत्कालीन परिस्थितीच्या मानानें ती असान्य नव्हतीं. म्हणून शिवाजीस ह्या टीकास तर संभाजीस त्याच्या विरुद्ध टीकास उभें करणें वाजवी नाहीं. संभाजीच्या नाशांचीं मुख्य कारणें दोन आहेत, एक नव्हें. केवळ त्याच्या अंगच्या व्यसनामुळें अगर दुर्गुणामुळें एवढें मोठें अरिष्ट राष्ट्रावर आले असें नाहीं. दुसरें एक जबरदस्त कारण आहे, तिकडे सहसा कोणाचें लक्ष जात नाहीं. प्रतापी मोगल बादशाहीच्या अखिल व प्रचंड शक्तीशीं संभाजीला निःसहाय झगडायें लागलें; तसें शिवाजीस लागलें नाहीं. संभाजीच्या सारखीं संकटे शिवाजीवर येतीं, तर त्याची हि त्रेधा उडाल्यावाधून राहतीना. मात्र कांहीं तरी युक्ति योजून तशीं संकटें शिवाजी स्वतःवर एकदम येऊ देत नसे. आणि संभाजीस तर कावा असा मुळींच माहीत नव्हता. शिवाजी विजापूरकराशीं लढला. तर संभाजीनें प्रत्यक्ष औरंगजेबाशीं मोठ्या जोरानें टक्कर मारिली; आणि अनेकवार त्या बलवान बादशहास त्यानें सतावून अगदीं हताश केलें. यामुळेंच मरणाचे पूर्वीं मोगलांच्या भीतीनें तो संगमेश्वरी जाऊन लपला असेल हें संभवत नाहीं. सारांश आज राजपुरास तर उद्या

भडोचेम, आज हवसाणांत तर उद्या फोंड्यावर असा जा एकसारखा विजेमारखा चमकत होता, ज्यानें अनेक मुद्रूख मारून मोगल बादशाहास जर्जर केलें, गंगेच्या तीरी महा हजार विश्वास-घातकी लोकांचा मोठ्या शिताफीनें ममाचार घेतला, ज्यानें वाघाप्रमाणें शत्रूवर उडी घालण्यास कधीं हि जिवाची पर्वा केली नाहीं, त्यास औरंगजेबासारख्या बलिष्ठ बादशाहानें व्यमनाधीनतेच्या वन्य अवस्थेंत विश्वासघातानें पकडलें आणि नाचतेनें त्याचा शिरच्छेद केला म्हणून आम्ही तज्जातीयानीं हि संभाजीचा तिरस्कारच केला पाहिजे असें नाहीं. वर सांगितलेल्या कर्तव्यगारीबद्दल थोडाबहुत सन्मानाचा अंश त्यास आपणाकडून मिळण रास्त आंह. निदान संभाजी विपयी नालस्ती पुराव्याशिवाय आपण खरी मानली नाहीं म्हणजे पुष्कळ झालें. कारण संशयाचा फायदा आरोपितास देणें हें निःपक्षपाताचे मर्म होय.

[सरदेसाईकृत मराठी रिसायत, भाग २ पृ. ६०२]

मालवण सिंधुदुर्गची हकीकत व ब्राह्मणाचा निर्धार

सिंधुदुर्ग किल्ल्याच्या उपाध्येपणाचा तंटा लागल्या वेळीं दादंभटानें मागली हकीकत सांगितली ती अशी [काव्येतिहाससंग्रह; पत्रें, यादी वगैरे लेखांक ४२१]:—

महाराज राजश्री थोरले कैलासवासी स्वामी यांणीं राज्य आक्रमण करीत असतां कुडाळ प्रांतास जमाव पाठवून कांहीं मुख्ख कब्रदस्त करीत केवळ प्रांत मजकुरी होती. ते समयीं महाराज राजश्री बसनुरे प्रांतीं मोहिम करा-

वया निमित्त आरमाराच्या जमावानिशीं मौजे मजकूर एथे आले. त्याउपर दर्यामध्ये बेट मौजे मजकूर एथे आले. नजीक दृष्टीस पडलें तेव्हां ' या बेटाचें नांव काय ' म्हणून पुसिलें. त्यावर कृष्ण सांवत देसाई व भानजी प्रभुदेसाई प्रांत मजकूर यांणी सांगितलें की 'या बेटाचें नांव कुरटे.' त्यावरी राजश्री स्वामी बेटावरी येऊन जागा पाहिला तें स्थळ उत्तम, विस्तीर्ण, आटोपमारखें दिमलें. त्याउपरी राजश्री स्वामीनीं आज्ञा केली की या जागीं बिलंद किल्ला बांधून बसवावा. म्हणून आज्ञा करून किल्ला बांधावयास हुकूम केला. आणि आरमाराच्या जमावानिशीं राजश्री स्वामीनीं बसपुरावरी मोहीम केली. जंजिरा बांधावयास राजश्री स्वामीनीं मुहूर्त करिते समयां पंडितराव व उपाध्ये ज्योतिषी होते, तथापि आज्ञा केली की 'पेस्तर संपूर्ण प्रांत हस्तगत करणें आहे. हें कृत्य हातच आहे. ऐशियास गांवींचा उपाध्या अमावा.' म्हणून आपणाम व आपला मामा जानभट अभ्यंकर उपाध्ये मौजे मजकूर अमे दाखल्यास धरून आणून छ. १४ जमादिलावल मन खंमस मितेन मार्गशीर्षि बहुल २ ते दिवशीं किल्ला बांधण्यास मुहूर्त करून चिरा भूमीमध्ये बसविला; आणि सिंधुदुर्ग असें नांव ठेवलें. आणि आपणास व आपला मामा जानभट यांस राजश्री स्वामीनीं सांगितलें की 'तुम्ही ब्राह्मण या जागीं सुखरूप राहणें. कांहीं शंका मनामध्ये न धरणें. प्रांत मजकूर हस्तगत जाहालाच आहे. कांहीं किंचित अह्लशाई—कुडाळापासून माले फोंड्यापर्यंत—ठाणी आहेत, तीं दहशत खाऊन जातील.' महाराज राजश्री स्वामींचें राज्य प्रबळ होत आहे चिंता न करणें, झणून अभय देऊन सांगितलें. त्या उपर आम्हीं येथें राहिलों. पळून जावें तर यत्न नाही. त्यावर आपला मामा जानभट यांणी आपणाम सांगितलें की 'तू म्हणजे एका पायानें शीर्ण आहेस. तुझे वस्तुं हर कोठे जावते येवते असा अर्थ नाही. येथें राहणें. जंजिराचे उपाध्येपण चालवणें. जो उपाय होईल त्यावर आपला योगक्षेम करणें म्हणून सांगितलें. त्या गोष्टीस आपण मान्य होऊन या स्थलीं राहिलों. आपला मामा जानभट मालवणीं जाऊन राहिला.

महाराज राजश्री स्वामींचें राज्य प्रवळ होऊन कुडाळापासून फोंड्याकड वाडी शिवेश्वर देवाचे महाल पर्यंत ठाणीं बसविलीं. अहलशाई ठाणीं निः-शेष निघोन गेलीं. आपल्या मनाच्या ठायीं निर्धार जाहला जे ' या उपर अहलशाईचा प्रसंग होत नाही. हेंच राज्य प्रवळ जाहलें. ' असा निश्चय चिन्ताचे ठायीं केला आणि या जागीं राहिलों.....असें असतां महाराज राजश्री संभाजी राजे तत्कारूढ जहाले. त्याउपर सहासात वर्षांनीं शाल-मतार्थ फौजेनिशीं प्रांत मजकुरी आला. त्यामुळे संपूर्ण प्रांत उध्वस्त जहाला. किती एक मनुष्यें तांब्रांनीं धरून नेलीं. तांब्राच्या भयास्तव ज्यास जिकडे मार्ग जहाला तिकडे मनुष्ये निघून गेलीं. जानभट आपला मामा मालवणा-मध्ये कुटुंबसह होता, तो तांब्राच्या धामधुमीकरितां परांगदा होऊन गेले. कुडाळप्रांतीं संपूर्ण धामधुमी जहाली. त्या उपरांतिक खेमसावंत देवाई प्रांत मजकूर यांणीं महाराज राजश्री स्वामींच्या राज्याची निष्ठा सोडून तांब्राचा अवलंब धरिला; आणि तांब्राकडील फौजदार महंमद अव्वस व अबदुल राजखान यास जमायानिशीं कुडाळास आणिलें. त्यांच्या स्वाच्या मुलखामध्ये होत्या. एकवेळ मौजे मजकुरी स्वारी येऊन कित्येक लुटी ना-गवा करून मनुष्यें धरून नेली. मौजे मजकूरचे देव श्रीनारायण व रामेश्वर एथें गोवध करून देवस्थानें भ्रष्ट केलीं. जंजिर्याचा मनुष्यास बाहेर जावयाक-रितां मोंगलाच्या भयास्तव सावंताच्या तस्काकरितां जागा नाही. कौडून दाणा गह्या येणें तो राहिला. मनुष्यांस अन्न नाही. जो कोणी मूठमर्दानें दळोंकडे जाऊन भाजीपाला आणून उदरपोषण करी तो वांचला; व किती-एक मनुष्यें जंजिराच्या लोकांची मयत जहाली. असा प्रसंग जाहल्यावर चाकर लोकांखेरीज जंजिरे मजकुरी जे कोणी हांते ते बिदनूर प्रांतीं जाऊ लागले. ते समयां जंजिराचा मुद्राधिकार राजश्री कृष्णाजी मोहिते यांस होता. त्यांणीं व जंजिर्याचा तट-सरनेाबत व नाईकवाडी यांणीं आपणास पुमिलें कीं 'तू ब्राह्मण म्हणजे एका पायानें क्षीण आहेस. तुझ्या वस्तु कोठें

जावते असें नाही. जंजिरामध्ये अत्राचें दुर्भिक्ष जहालें. त्याहीमध्ये कर्नाट-कांतून वाणी उदमी उकडे तांडूळ आणितात ते कांहीं ब्राह्मणाच्या प्रयोजनाचे नव्हत. आम्ही मराठे लोक भाजीपाला खाऊन धन्याची जागा जतन करीत आहों. आमच्या निष्ठेस फलदाता ईश्वर आहे. आम्हां चाकर लोकांस सुटका नाही. तू ब्राह्मण कर्नाटकाम जाणार तर सुखरूप जाणें. आम्हीं निरोप देत असों. ' म्हणून आपणास सांगितलें.

त्यावर आपण उत्तर दिलें की ' आपण ऐथें आहां. मागें तुम्हांमध्ये राहून उपाध्येपण करून सुख भोगिलें आणि तुम्हांस कांहीं काल विलग पडल्यावर टाकून जावें ही गोष्ट ईश्वरास बरी मानवणार नाही व महाराज राजश्री स्वामींनी जे समयी सिंधुदुर्गास मुहूर्त केला ते समयी आपल्या मामास विचारिलें की, येथें ब्राह्मण कोण राहतो. ते समयी आपला मामा बोलिला की 'आपला भाचा दादंभट येथें राहून उपाध्येपण करील' म्हणून बोलून महाराज स्वामींचें दृष्टोपुढें आपणास उभें केलें. आपण ते समयी महाराजासमुख बोललों की आपण येथे राहून उपाध्येपण करीन म्हणून सांगितलें. ही गोष्ट आपल्या चित्तामध्ये आहे. ते केवळ महाराज स्वामी-जवळ मी भाष्य दिल्यासारखी जाहली. त्या गांष्टीस अतां माझ्या हातून अंतर करवत नाही. होणार प्राक्तनाधीन आहे कोठेंहि गेलों तरी सुटणार नाही. असें असतां ही जागा टाकून आपण जात नाही. तुम्हाबरोबर जसें होईल तसें होऊ ' म्हणून बोललों. त्याउपर जंजिन्याचे नायकवाडी यांणी व लोकांनी आपलें समाधान केलें की, ' आम्हानिमित्त तुम्हीं म्हणून इतका निर्धार केला त्यास आम्ही जें अन्न मिळवूं त्यामध्ये तुमच्या प्रयोजनाचे सुरई तांडूळ व नाचणे जे मिळतील ते तुमच्या कुटुंबास देऊन भाजीपाला आणूं त्यांतील विभाग तुजला देऊ' म्हणून समाधान करून सांगितलें. त्यावरून आपण राहिलों. त्यास जंजिन्यामध्ये पांच वर्षेपर्यंत मोठें महारण व कांडील दुःखामध्ये गडकरी यांच्या घरी लग्न, मुहूर्त, हव्यकव्य, बरें वाईट जो प्रसंग जाहला तो संपादिला. ज्यानें आपल्या उचितानें जें दिलें

११ उकडे व सुरई असे दोन प्रकारचे तांडूळ असतात. उकडे तांडूळ भात शिजवून नंतर तयार केलेले असतात, ते ब्राह्मण खात नाहीत.

तें तितकें घेऊन लक्षशः मानिलें. न्यून पूर्ण बोलिलों नाहीं. ' कार्य निमित्तें जे सर्व प्रसंग धामधुमीकरितां तुटका जाहला असेल तो पदार्थ घावयास हे लोक अनमान करणार नाहींत. पदरी नाहीं तेव्हां मजलाच कोटून देणार ? ' असें चित्तामध्ये मानून कार्य-प्रसंग संपादिले. कौणाचेंहि न्यून पडू दिलें नाहीं. व कौणा समागमें खटला न केला. याप्रमाणें पांच वर्षे दुःखाची घालविली. उपरांतीक सुभिक्ष प्रसंग होत चालला. महाराज राजश्री राजाराम चंदी प्रांती अमतां राजश्री रामचंद्र पंडित अभात्य विशाळगडीं राहून संपूर्ण तांत्र कोंकण प्रांत प्रवेश केला होता त्यास दहशत लावून निःशेष घालविला. इत्यादि.

दाभोळची देशमुखी व वतनाची आसक्ती

आदिलशाहींत सरकारी कामांत कांहीं थूक झाल्यामुळें दाभोळच्या ब्राह्मण देशमुखोंच वतन जप्त होऊन शिवाय त्यांस मुसलमान करण्यांत आलें. त्या देशमुखीसाठीं आदिलशाही अमलांत, शिवशाहींत आणि राजारामाच्या कारकीर्दींत शिरके यांनीं किती उपद्राप केले हें लक्षांत घेतलें असतां आमच्या लोकांची वतनावरील विलक्षण आसक्ती वाचकांस कळून येईल. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा नीटपणीं उलगडा होण्यास ठिकठिकाणच्या वतनदार घराण्यांचे हितसंबंध व सौयरिकी यांची माहिती मिळविली पाहिजे:—

मामले दाभोळ येथील देशमुखीवतन पूर्वी ब्राह्मणांचें. त्यास त्या ब्राह्मणां-पासून इदलशाहा पातशाहासी हरामखोरी जाली. यावद्दल त्यास मुसलमान केलें. आणि देशमुखीचें वतन कित्येक वर्षे अमानत असतां, शृंगारपुरी

सूर्याजी राजे सुवें यांनीं पिलाजीराव शिरके यांणी आपली लेक दिल्ली. त्यांणी पातशहास विजापुरी अर्जें पोंचविला. त्यावरून पिलाजीराव यांस दाभोळ मामल्याचें देशमुखीचें वतन मन्हामत केलें. त्याचा भोगवटा व्हावा नां छत्रपति थोरले स्वागीस तळकोंकण कावजि जालें. यास्तव न जाहला. त्या उपरी कांहीं वर्षांनीं थोरले शिवाजो महाराज्यांनीं आपली लेक राजकुवरबाई गणोजीराव यांसी दिल्ली. व पिलाजीराव शिकें यांची लेक जिऊबाई संभाजीराजांस केली. या उपरि कोंकणांत लखम सावंत फिमाहत करून, वसाहत होऊं न देई. याजकरितां महाराजांनीं पिलाजीरायास सावंताकडे पाठविलें. त्यांनीं सावंतास आणून राजास भेटून तह करून दिल्ली. ते समयां महाराज कृपाळु होऊन ऊर्जित करावयावरी आले. ते समयां 'चिरंजीव राजकुवरबाईस पुत्र होईल, त्यास मामले दाभोळ येथील देशमुखीचे वतनाचा भोगवटा चालत नाही, तें वतन करून देऊं' असें बोलले. त्याजवर राजश्री राजाराम साहेब ताम्राचे दाटीचे प्रसंगें कर्नाटकांत चंदीप्रांते गेले. तिकडे ताम्राच्या फौजा झुलफुकारखान जाऊन चंदीस वेढा घातला. ते समयां गणोजीराव मोगलांचे चाकर असतां त्यांनीं स्वामीस व सौभाग्यवती ताराबाई व राजसबाई व राजकुंवरसाहित चंदीहून काढून रात्रीची अरणीस पावविली. त्या सेवेमुळें राजश्री राजाराम संतोषी होऊन " काय पाहिजे तें मागा " ऐसी आज्ञा केली. तेव्हां गणोजीराव यांनीं विज्ञाति केली जे " दाभोळचे देशमुखी इदलशहांनीं अनामत केली होती ते त्यांनीं आपले बाप पिलाजीराव यांसी दिल्ली. परंतु भोगवटा न जाहला. त्या वतनावर कोणी वतनदार नव्हता म्हणून चंदीचे मुक्कामी राजश्री खंडोबल्लाळ चिटणविस यांस दिल्ली आहे. ऐमीगापी आपणास ' आपण देऊं ' ऐसें अभयवचन पूर्वील आहे. त्याचप्रमाणें आपणास पुत्र जाला आहे. त्याचें नांव पिलाजीराव ठाविलें असे. तरी तें वतन आपणास द्यावें. त्यावरून राजश्री खंडोबल्लाळ यांचें समाधान करून, त्यांस दुसरें वतन देऊं कले. आणि दाभोळचें देशमुखीचें वतन गणोजीराजे यांसी देऊन, पत्रें करून दिल्ली; व खंडोबल्लाळ यांस पत्रें दिल्ली होती. येलुराहून स्वामीस्वार होऊन, स्वराज्यांत स्वदेशी आले. त्याजसमागमें रामोजी विन कान्होजी

शिरके-गणोजीरावाचे पुतणे— देशीं आले त्यांजपार्शी वतनाची पत्र दऊन इकडे पाठविले.

[वतनपत्रें; निवाडपत्रें, वगैरे पृ. ८३]

३ स्वातंत्र्य संरक्षणार्थ युद्ध

औरंगजेबानें झुलपिकारखानाकडून रायगडास वेढा देवाविला. तेव्हां त्यांतून राजाराम छत्रपति निसटून प्रतापगडास गेले. नंतर तेथून चंदीस गेले. इकडे शाहु व एसूबाई मोंगलाच्या हातीं लागलीं. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी मराठ्यांनीं एक लाख फौज जमवून मोगलाशीं स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ शेवटपर्यंत लढण्याची हिंमत धरली. त्या प्रसंगीं येथें दिलेलें पत्र लिहिण्यांत आलें आहे. मराठ्यांत दुफळी असत्यामुळें शत्रु शिरजोर झाला होता परंतु त्यांनींच एकोप्यानें राहण्याचें ठरविल्यावर गनीमाचा हिमाव काय असा लेखकानें आवेशाच्या भरांत प्रश्न केला आहे. [खं. १५ ले. ३४७]

श्री

१६१२ चैत्र वद्य ८

स्वास्ति श्री राज्याभिषेक शके १६ प्रमोद नाम संवत्सरे चैत्र बहुल अष्टमी मंदवासरे राजमान्य राजश्री बाजी सर्जाराऊ जेधे देशमुख यासि राजाआज्ञा (अमय दिल्ले) ऐसी जे माा रतनोजी सिंदे व शंकराजी दगा याजदरादरी कितेक एकनिष्ठपणाचा गौस्ती सांगोन पाठविल्या. सांगितल्या-प्रमाणें विदित जालें. ऐसियासि हे मन्हाट राज्य आहे. तुम्ही लोक त्या राज्याची पोटतिडीक धारितां तरि ते प्रांते कितेक राजकारणें आहे ते

चालणा करून + + ण जमाव करून सावधपणें राहोन स्वामीकार्य जे दृष्टीस पडेल तें मनांत आणून हस्तगत करून ठेवणें. हुजूर लेहोन पाठविणें. तें प्रमाणें हुजूरून विल्हे केली जाईल. या प्रांतीचें वर्तमान तरी राजश्री छत्रपति स्वामी स्वारी करून कर्नाटक प्रांते गेलियावरी तिकडे जमाव लस्कर चाळीस हजार व हशम एक लाख पंचवीस हजार जमाव जाला आहे. पुढें हि आणखी जमाव होतच आहे. ते प्रांती कुल पुंड पाळेगार तमाम एकून भेटले आहेत. जमेती पोखती जाली आहे. तुर्त पुढे राजश्री केसो त्रीमळ या प्रांते रवाना केले आहेत. या बरोबर संगिनात स्वार पंधरा हजार व हशम पंचवीस हजार देऊन रवाना केले आहेत. ते हि कादळ प्रांते तुंगभद्रेच्या तीरास आले आहेत. खजाना हि एक लाख होनु या बरावरी आहे. त्यास आणावयास राजश्री धनाजी जाधव व संताजा घोरपडे सेना-पंचसहस्री पाठविले आहेत. ते हि आठा पंधरा दिवसीं एतील. ते आलियावरी तो जमाव व हुजूरचा जमाव एमे करून त्या प्रांते स्वारी होईल. तरी हें पत्र तुम्हास सादर केलें असे. तेणेप्रमाणें जमावानसी सावध अरुणें. त्या प्रांते आलियावरी तुमची हि सरंजामी एथें मा। रतनोजी सिंदे व शंकराजी ढगे एही रक्षदल केली त्याप्रमाणें चालऊन * विता।

तैनाती सालीना होनु

गांव

५००० खासा

४ इसाती

५०० मताजी जेधे

२ वेतनांत गांव

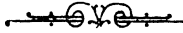
१०००

६

सादरहु प्रमाणें हजार होनु तैनाती व गांव इसाती व मुकासे मिळोन सा गांव कार्यभाग जालीया देऊन. तरी तुम्ही आपली खातरनिशा राखोन स्वामीच्या पायासी एकनिस्टता धरून स्वामिकार्य साध्य होए ते गोष्टी करणें. गनीमाचा हिसाब काय आहे ? तुम्ही लोक जेव्हां मनावरी धरितां तेव्हां गनीम तो काय आहे. ? गनीमसा तुम्ही लोकां केला आहे. ते

तुम्हीच लोक या राज्याची पोटतिडीक धरितां तेव्हां औरंगजेबाचा हिसाब धरीत नाही. ऐमें बरें समजोन लिल्ल्याप्रमाणें वर्तणूक करणें. व औरंगजेवानें मन्हाटे लोक आहेती त्यास मुसलमान करावे ऐसे केले आहे. त्यापैकीं मुसलमान केले मा नंतोजी राजे व साबाजी घाटगे व जानोजी राजे व कित्येक ब्राह्मण हि ए प्रांतींचे बाटविले. पुढें हि तलबा गेला आहेती. तिकडून तमाम मन्हाटे लोक होते ते आपला जमावानसी आम्हाकडे एताती. हार्लो रा हाणवंतराऊ निंबाळकर व सटवोजी निंबाळकर राजे सरदार आले आहेती. पुढें हि कित्येक एताती. ऐसे गनीमाचे लष्कर उठोन हुजूर जमाव होत आहे. ईस्वर कर्तितो तरी फते च आहे. लिहिले प्रमाणें हिमती धरणें. जाणिजे छ. २० जमादिलाखर सुा तिसैन अलफ. आज्ञा प्रमाण.

उशांतल्या कागपत्रांची चोरी

चिपळूण येथील देशकुलकर्ण्यांचे मूळ पुरुष नरमीपंत. त्याचा नातू काळो परशराम वतनाचें काम चालवीत असतां दावेदारांनीं मारिला. पुढें त्याचा मुलगा अंतो काळो लौकरच मरण पावल्यामुळें वृत्ती चालविण्याची जबाबदारी काळो परशरामाची बायको गोतमाई इच्यावर आली. तिनें तिमाजी भास्कर व गंगाजी भास्कर हेळवाककर यांस मुतालीक नेमिलें. हेळवाककरांनीं गोतमाईस विश्वास दाखवून वतन आपल्या मालकीचें बनविण्याचा विचार केला. तेव्हां:—

“ विजापुराहून अफजलखानास राजश्री सिवाजी राजे यावरी नामजाद केले. अफजलखान वजीर, त्याही बराबरी. पादशाहाचीं फर्मानाचीं डौलें करून घेतलीं होती, हें वर्तमान तिमाजीपंतांस श्रुत जालि-

यावरी याहीं कामी रियानतराऊ यांम वप करून या खेरीज तीनमे नांवा विजांपुरास पौंचवाव्या ऐसा करार-दाद करून फर्मानाचीं डौलें होतीं त्यांपैकीं आपल्या नांविं [एक] फर्मान करून घेतला. त्यामध्ये गौतमाबाईंची अफलाद लेहोन रुजु पडे ऐसे करून जाहिराणा न करतां चिपोलणाम आले. ऐसियास माहजर पाहिजे म्हणौन जेथें स्नेह त्यास द्रुत करून फर्मानाप्रमाणें माहाजर करून घेतले. अनकूल होते तेवढियाच्या साक्षी घेतल्या. केशव सेट व गांगसेट सेटिये हे नामधारीक. यांची साक्ष अलबता अंसावा म्हणौन प्रसंगोचित त्यास सांगितलें. त्याही उगेच मान्य केलें सें केलें. आणि त्या अपरोक्ष गौतमाईस आणून पुसिलें कीं “तिमाजी पंतीं आपल्या नांविं पादशाही फर्मान करून घेतला. आतां महाजर करिताती. कितेकांनीं साक्षी केल्या. आम्हांस हि साक्ष करा म्हणौन आमचे भेटसि आले हें वर्तमान तुम्हांस कांहीं कललें कीं नाहीं. ” त्यावरी ते कष्टी होऊन बोलिली कीं “ हें वर्तमान आपणास आजीवरी कलले नाहीं. ” तेव्हां सेटीनें पुसिले कीं “ तुम्हांपामीं कांहीं कागदपत्र वतनाचे आहेत कीं काय ? ” त्याउपरी ते बोलिली कीं ‘ आहेत. ’ त्याउपरी तन्ही सावध होऊन कोण्हास दृश्य न होता जतनेनें वागवणें. त्यावरी वाइकोची जात. कागद दुमरे जागा ठेवावयास यौजेना तेव्हां चिरकुटें घालून उसां घ्यावयास उसी करून त्यामध्ये कागदपत्र होते, तेवढे अशेष घालून उसी ठेविली. रोज उठोन उसी दडपून पाहतां कागद दरम्यान आहेत ऐसें कलत गेलें. तो तिमार्जीपंताम अगत्य जालें कीं आपण फर्मान व माहाजर आपले नांविं करून घेतला. परंतु गौतमाईपासी कागदपत्र अस्तील त्याचा अंतस्तें शोध करून हस्तगत करावे म्हणौन कार्याकारण तीपासी येऊन आपले कितेक मुखदुख तिचे मन द्रवे ऐसे करू लागले. उसा उसी होती तेथें हात चालवून उसीमधे कागद आहेत ऐसा तर्क दिमोन आला. तव्हां प्रसंग पाहोन खडेंयाचे गुंडाळे करून उसीमध्ये घालोन पाहिले कागद ठेविले होते ते काढून घेऊन खडें ठेवले. गौतमाआई सदा पहात असे तैसे पाहू लागली. तीं पाहिल्याच प्रमाणें कागद आहेत ऐसें प्रव्ययास येत गेले. त्यावरी कितेकां दिवसी संदेह निर्माण झाला म्हणोन उसी उघडून कागद पाहों लागली. तेंव्हा बुके फुरसी खरडे हे कलताच तिमार्जी

पंतांच्या घरांत जावून पांच बोंबा मारून “ फर्माना मध्यें माझे लेकीचा औप म्हणोन लिहितोम तरी तूं माझ्या बटकीचा लेक की काय ? ” असा घोषणा केला. ”

* सत्याग्रहाचा मासला

यानंतर बरीच घालमेल होऊन माहादाजी अनंत सुभेदार यांच्या कारकीर्दीत तिमार्जीपंताची हक, लपट्टी झाली; व गौतमाईच्या बाहिणीचा मुलगा कृष्णाजी सोमनाथ याची वतनावर नेमणूक झाली. परंतु संभाजीच्या कारकीर्दीत पुनः वाद उपस्थित झाला तो असा:—

“ राजश्री संभाजी राजे यांच्या कारकीर्दीस राजश्री आनाजीपंती प्रसंग केला की संगमेश्वराच्या देशकुलकर्णास कोणही खावंद नाही. तेवढे वतन सोहबी मेहरवान होऊन आपणास मन्हामत करावे. त्यावरून मनास आणून संगमेश्वरचें वतन देशकुलकर्णाचें अनाजीपंतांस दिलें. तेच प्रसंगी राहुजी सोमनाथ अनाजीपंतांस बोलिलें की ‘ तुमचें सिवसेजारी आपणाम हि एक वतन द्यावे’. त्यावरून राहुजीपंतास चिपोलणचें देशकुलकर्ण वतन करून दिलें. त्या फडाम कृष्णाजीपंती जाऊन सा महिने वाद मांगितला. परंतु सरकार कारकुनापुढें याचें मांडेना. राहुजीपंतांचा मुतालीक माहालास आला. हे वाद सांगत जर्जर जाले तन्ही दरबारीचा पिछा सोडिला नाही. इतक्यांत राजश्री कबजीबावा संगमेश्वरीहून रायगडास जातांबराबरी राहुजीपंत चिपोलणास आले. माहाजर करोन घ्यावा म्हणोन लोकास तशीफा घ्यावयास दौन दीडे कपडे खरेदी करून अगोदर आपण चिपोलणास आले. राजश्री कबजीबावा परशरामी येऊन भोजनास राहिले. ते प्रसंगी कृष्णाजीपंती विनाजी बराबरी दोघे त्याचें पुत्र देऊन कबजीबावा बाहेर येतांच तीघांनी पायाबरी घालून घ्यावे ऐसें सिकवून पाठविलें. तेणेंच प्रमाणें या तीघांनी येऊन कबजीबावाच्या पायाबरी घालून “ जुद्धम होतो दाद द्यावी ” म्हणोन अर्ज केला. त्यावरून कबजीबाबा अनतापी होऊन कोनेरीपंत कारभारी यास

* हा भाग मागील प्रकरणाचा उत्तरार्ध आहे,

रागेजोन सांगितलें कीं “ यो बडा जंज्याल. हमारे नजीक किस सबब ह्याल हुवा ! इसका करी देखकर निशा करो. फेर हमारे पास गरगशा आने न द्यौ ” म्हणोन सांगितलें. त्यावरून कोनेरीपंती त्यास उठवून “ उदैक तुमचा निवाडा करितों ” म्हणोन आपणाकडे आणिले. कुल हकीकत कृष्णाजी पंतांच्या मुखांतरे रायगडी आङ्किली च होती. त्यावरी कबजी-बावा भोजनास बसले ते समई पंडितांनीं येऊन न्यायनीतीच्या शास्त्राच्या चर्चा केल्या. त्यामध्ये सहज एकाचे वृत्तिछेद करून दुसऱ्यास दिव्हियानें त्या पापास जोडचि नाही म्हणोन वाक्यें चालिलीं. ते च समई कोनेरपंत येऊन कबजीबावास सांगितलें कीं “ त्या ब्राह्मणाची मनसुफी बरहक मनास त्याचें वतन खरें येथें संदेह नाही. राजद्वारी बलात्कार होऊन त्या गरीबाचा उच्छेद होतो ” म्हणोन सांगितलें. त्याच्या सांगण्यास आणि शास्त्राच्या वाक्यास एक जालें. त्यावरून त्याचें मन द्रवोन राहुजीपंतास सांगोन त्याचें वतन दूर करून याचें यासच द्यावें ऐमा आपले मनीं निश्चय केला. तो चिपोलर्णी राहुजीपंती त्वरा करून माहाजर करून लोकास तश्रीफा द्यावयासि तमाम लोकास ताकीद करून चोटे पडवीस जमा केले. तो कृष्णाजीपंती विनाजसि सांगितलें कीं तू दोघे मुल घेऊन सभागण वठली अमेल तेंथें उभे राहोन ठसासा “ जुलूम होतो ” म्हणोन बांवा मारा. म्हणोन त्यांस सांगोन पाठविलें. त्याचप्रमाणें यांही केलें. त्यावरून मूलारंभी अप-शकून मानून तमास लोक भरारा एकाकेंच उठोन आपल्या घरास गले. राहुजीपंत हिंसलेसलें तोंड करून, खटे होऊन परशरामास गेले. कबजी बावाची हि भेट्टी होतांच कबजी बोलिले कीं “ राहुजी पंडित, तुम बुडे होकर राज्याजीका निशा करकर गरीब बमणका बतन लेकर तुम लेते हो. ये मनसुफी हम जानता नई. ” म्हणोन निभ्रंसून सांगितलें. कबजी बावा स्वार जाले. राहुजीपंत हि डोलीमध्ये बसोन त्या बरोबरी गेले. तो वाटेंत कृष्णाजीपंती जाऊन डोली उभी करून राहुजीपंतास बोलिले कीं “ राहुजी नामा, तू म्हातारा जाला आहेस. उद्या मरून जा-शील. तुजपाशी पटकुल अपरांपर असत! तुझ्या पुत्रास काय उणें आहे ! हे टाकून माझ्या आंगावरील घोंगडी जुनी बलात्कारानें हिरोन घेतोस हें तुजें

काण भूषण ? ” ऐसे होऊन बोलतांच राहुजीपंती दोन्ही हात जोडून “ या उपरी तुझ्या वतनाच्या वाटम अजीपासून जाईल तो तुझ्याच बटकीचा लेक असेल ” म्हणून सांगोन कृष्णाजीपंतास निरोप देऊन राहुजीनाना स्वार होऊन गेले. हा कलम वारलें. तरी कृष्णाजीपंती भगवी कापडें करून उपोषणें आरंभून रोज राजे बाहेर येतांच मुजरा करूं लागले. या उपरि राजे गांगोलीस आले. तेथें हि पिछा सोडिला नाही. एके दिवशीं राजे डोहो बांधिला होता तेथें होडिया घाटून खुशालीस जागा कला होता तेथें राजे येतांच कृष्णाजीपंती उभे राहोन हाका मारिल्या. “ साहेब सर्वज्ञ, शास्त्राचा अर्थ, स्वतः पंडिताचा निशा होय एसा करिताती. ऐसे असोन माझें पारपत्य होत नाही. ” म्हणून अर्ज केला. त्यावरून राजांनीं प्रल्हादपंतास पुसिलें. त्याहीं सांगितलें कीं “ थोरले माहाराज होते ते थोराची भीड पडली तरी एकाचे वतन काढून दुसऱ्यास सहसा दिव्हें नाही. आणि साहेब माहाराज-पुत्र. भिडेभाडेनें या ब्राह्मणाचें वतन खरेंखुरें असतां बलात्कारानें काढून दिव्हें. ” त्यावरून राज्यांनीं राहुजीपंतांचें कुलकर्ण दूर करून कृष्णाजी पंतासच करार करून राजश्री प्रल्हादपंती राजपत्न व आपलें पत्र वेंकाजी निंबेदेव दामोलेस सुवेदार होते त्यास आणून आपलें वतन चालवू लागले. ‘ या उपरि दुसऱ्यास खल्ले करावयास गरज नाही ’ ऐसें राजपत्र खरेंखुरें होऊन विलाकुसूर चालऊ लागले.

त्याउपरि राहुजीपंत मृत्यु पावले.दोधे पुत्र कासी राहुजी व अंबक राहुजी यास घेऊन राहुजीपंताची स्त्री राजश्री रामचंद्रपंतापामी विशालगडास गेली. तेथे या कुलकर्णाचा प्रसंग केला. तेथें चालवावे हें अगत्य देखोन त्यास दोन तकसिमा, कृष्णाजी पंतास एक तकसीम देऊन समजाऊन पाठवावें ऐसा तह केला. परंतु कृष्णाजीपंत नाइकेत. “ कुडीमध्ये आत्मा आहे तीं सोडून जात नाही. देह वा पातयेत् । अर्थ वा साधयेत् ॥ ” हे गोष्ट चितांत धरून मरणास धरणें घेत बसलें. रोज उठोन राहुजीपंताची स्त्री, बाजी आणि कृष्णाजीपंत देहावर संकल्प करून फड सोडिला नाही. तेव्हां एके दिवशीं रामचंद्रपंतास राग येऊन बलात्कारें कृष्णाजीपंतास गढाखाले घातले. उग्रदे बोडके दरवाजापार्शी येऊन योगासन घाटून बसिले.

तां राजश्री नारो नीलकंठ—रामचंद्रपंताचे वर्डाल भाऊ—जंजिरे विजय-
दुर्गाहून रामचंद्रपंताचे भेटिस विशालगडास आले. त्यास आणावयास
पुढें सामोरे रामचंद्रपंत गेले, तां दरवाजियापासी कृष्णाजीपंत उबडे
बोडके आसन घाटून बसले होते ते देखिले. तेव्हां पंताचें मन द्रवोन
बराबरी दिवटिया देऊन गडावरी पाठविले. दुसरे दिवशीं प्रसंग पडला
तो राहुजीपंताच्या पुत्राची भीड मोडेना. कृष्णाजीपंत ऐकेतना. तेव्हां
एखादा अनर्थ होणार; कृष्णाजीपंत तामसी. जिवाचवर उदार होणार.
तेव्हां सभासद भले लोकीं कृष्णाजीपंतास बहुतां प्रकारें सांगितलें कीं
“ तुमचें कुलकर्ण उद्या तुमच्या हातास येईल. प्रस्तुत ये प्रसंगीं पंतीं तह
केला कीं दोन तकसिमा त्यास, एक तकसीम तुम्हांस देताती ते तुम्ही मान्य
करा” म्हणौन नाना प्रकारें बोध केला. त्यावरून शांत होऊन कार्याकारण
प्रसंगानरूप मान्य करून आले. तां मोंगलांचा धुंदकार जाला. जागा जागा
फौजा येऊन साताच्यास सर्फखान बिलगला. सेख निजाम विशालगडास
येऊन वेढा घातला. तमाम कोकण मोगलास कबूल जाले. अगदी बतनदारी
विष्कळात जाली. राहुजीपंतांचे मूल परभारे च भोगिरीस गेले. त्याउपरी
कितेका दिवसीं निवळ होऊन लोक आपापले जागा येऊ लागले. तो
राजाराम चंदी मोगलियांनीं घेतलियावरी त्यापंताहून सातारियास येऊन
राहिले. तेथे सारे कारकून आले. तेथे हरीपंत—कृष्णाजीपंताचे पुत्र-साता-
रियाम गेले. राजे माडविर बसले हांते. त्यास जाऊन भेटले. वर्तमान निवे-
दन कलें. तेव्हां राजांनीं हरीपंताबराबरी चोपदार देऊन कोनेरीपंत न्याया-
धीश याकडे पाठविले. त्यास जाऊन भेटले. त्यास पाहिली हर्काकत कळली
च होती. व याही आपले स्वमुखें सांगितलें. तेव्हां कागद करून द्यावे
म्हणौन कोनेरपंत राजास पुसावयास आले. तेव्हां परशरामपंतीं + +
मारिला कीं “ विनाजीच्या च पुत्रांनीं उपभोग करावा ऐसें पत्र करून
देंणें. ” हरीपंताचें नांव नाहीं म्हणौन खलेल पाडिले. कोनेरपंत हरीपंतास
म्हणां लागले कीं ‘ तुमचें नांव लेहावयास तुम्हापासी कांहीं कागदपत्राचा
आधार अमेल तरी दाखवा. त्यावरून तुमचे नांव लेहोन पलें करून
देतां. ’ तेव्हां हरीपंतापासी विनाजीनें पत्र लेहोन दिले होते कीं “ आपल्या

पुत्रांनी व हरीपंती मिलोन वतनाचा उपभोग वौपरंपरेनें करावा ” म्हणोन पत्र होतें तें कोनेरपंतास दाखविलें. त्यावरून राजास व परशरामपंतास सांगोन तें पत्र दाखवून ‘ याचे नांव ल्होन द्यावे ’ ऐसी परवानगी घेऊन पत्रांमध्ये गचें हि नांव ल्होन राजपत्रें करोन सिध केली. तों राज्यास कांहीं पैकियाची गरज लागली. म्हणोन कोनेरपंताकडे एवज न्यायाधिसीची तें प्रसंगी होती तेवढीवरी एवज नांवनिर्सीवार लिहिला. त्यामध्ये हरीपंताच्या नांवें दोनी सें रुपये घेणें म्हणोन लिहिले. त्यावरून दो शा रुपयाचें त्वष्ट यास लाविलें. रुका न मिळे. कागदपत्र तयार जाले. तेव्हां कर्जवाम मिळाले तैसे घेऊन दोनी सें रुपये घेऊन कागदास सिके होऊन हरीपंतास निरोप देविला. ते दरवाजियास आले. तो राहुजीपंताच्या दोघा पुत्रांनी मारगिरीहून घेऊन दरवाजियापासी हरीपंतास अरगटून माघोर राजसंनिध नेलें. राजापाशी सांगितलें कीं “ आपणाम चिपोलणचे कुलकर्णाचे वतन संभाजी राजे यांनी दिव्हे आहे. तेणेप्रमाणें साहेबी द्यावे.” त्यावरून राजाराम बोलिले कीं “ दाजीनें एकाचें वतन काढून एकास काय समजोन दिव्हे ? आम्ही मनास आणून ज्याचे त्याम च सरे. तुम्हांस निसबत नाही. या उपरी कुलकर्णाची चर्चा करायास गरज नाही ” म्हणोन पत्र सांगोन हरीपंतास वतनाच्या वतनावरी पाठविलें हे कलम.*

[द्वितीय संमे. वृ. १८३६ पृ. ६६

यवनास भद्रं करुं तेव्हां खंडणी द्या

औरंगजेबाच्या अफाट सैन्यापुढें मराठ्यांचा प्रथम टिकाव न लागल्यामुळें राजाराम छत्रपति जिंजीकडे गेले. परंतु त्यांना आपण पुनः महाराष्ट्रांत

* चित्रमयजगत् १९१४ फेब्रुवारीचा अंक पहा.

परत येऊन यवनांची हकालपट्टी करूं अशी खात्री होती. दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानिकांना देखील ही गौष्ट संभवनीय दिमत अमल्यामुळें ते मराठ्यांशी या धोरणानें गुप्त तह करून सलोख्यानें वागण्यास तयार असत. अशा पैकीं सोंध्याचे संस्थानिक हे एक होते. हे यद्यपि मांगलांचे अंकित बनले होते तरी राजाराम छत्रपतीशीं आंतून संबंध ठेवीत. याचा फायदा घेऊन मराठे मुत्सद्दी या संस्थानिकांशीं कशा प्रकारचे करारमदार ठरवीत याची कल्पना येथें दिलेल्या पत्रावरून येण्याजोगी आहे:—

अप्रकाशित. सोंधेकर-दत्तर] श्री [१६१८ आषाढ शु. १५
+महादेव

राजश्री सवाई सदाशिव नाईक
सोंधें गोसावी यांसी.

०॥ छ अर्वाडितलक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

प्रति राजश्री राजाराम छत्रपति. उपरि तुम्ही माा बायाजी विठल व रायाजी रखमांगद यांपमागमे पत्र पाठविलें होतें तें पाऊन लिहिला आभिः-
प्राव व उभयेतांनीं कित्येक स्नेहाचें प्रसंग मुखधचर्नी सांगितल्यावरून त्या-
सारखें अंतःकरणास आणून त्याचें उतर उभयेता मशारूनइलेस सांगून
त्यां हातीं तुम्ह.स लिहिलिलें व आम्ही आपलें उतर हि पाठविलें. यैसैं उभ-
येपक्षी उत्तर प्रतिउत्तर पाठवीत असता मग तुम्ही आपणाकडील भले
मनुश राा कोनेरपंत यांचे विद्यमाने राा मध्वाजी र.मागद यांसमागमें
निर्वाहपूर्वक सागून पाठविलें. तेंही राजश्री शंकराजी पांडित सुमंत व राज-
श्री निलो कृष्ण यांचे गुजारतीनें विदित केले कीं उभयेपक्षी पूर्वापर स्नेह
सारोधार चालेन आला आहे व पुढें हि उतरोतर चालावा यैसीयासी
पंजमाहाल देशदुर्गादि आपणांस मोकरर करून पारंपरा चालावें यैसे निर्वाह
करून भापापत्र द्यावें यासी देऊं करार केले मळता हौन प्रलयेघटी२२२००
बावीस हजार दोन सैं नेम करून लिहून पाठविलें. यावरी यासी मान्य करून

+ हीं अक्षरें मूळपत्रांत बाळबोर्धांत लिहिलीं आंहत. या पत्रांत पुढें श्रीचें आण
असें म्हटले आहे त्या ठिकाणीं श्री महादेवाची आण असें समजावें.

सदरहु पंजमाहाल देशदुर्ग तुम्हास आम्ही आपुले मनःपूर्वक भाव संवत्सरीं मोकरी करून दिल्ले त्रिा.....येकून माहाल ५ पांच व कोट ४ च्यार व गड ४ च्यार यासी नख्त होन प्रलय घटी बावीस हजार दोन सं घेऊन तुम्हास सदरहु माहाल ५ व कोट ४ व गड ४ दिल्लीं आहेत. तुम्ही आपले वौशपारंपरेनें अनुभवून सुखरूप असणें. तुमचे देश विलायत सोंधें देहाये देखील हुडवा वगैरे मुल्क तालुका बंकापूर व आम्हीं क्रियापूर्वक दिल्लें. माहाल पांच व कोट च्यार व गड च्यार यैसें तुमचे असें सदरहु विलायेतील आम्हांकडून उपसर्ग होऊं देणार नाहीं. यासी दरसाल पैके आम्हाम देवे तरी हालीं तुम्ही यवनामी देत आहा त्यास भग्न करून मग तेंच द्रव्य आम्ही घेऊन. यावितरिक्त तांब्रांचे कवजांतील राज्य तुम्ही बांधून घेणें त्यासी दरसाल तुम्ही काय द्रव्य देणें करार कराल ते च आम्ही आपले सामराज्य वैभोगादि तें द्रव्य तुम्हापासून घेणारास भग्न करून तेच प्राा दरसाल द्रव्य आपण सालेसाल घेऊं. ते ाह मुल्क तुम्हास च चालवून देऊं. शत्रूचा उपसर्ग तुम्हास जालियानें त्याविशई आपली फौज पाठऊन उपराला करून स्नेहासी कधीं अंतर पडणार नाहीं. क्रियापूर्वक दिल्लीया वचनामी या लिहिलेमध्यें काहीं अंतराय पडेल तरी आम्हास आपले श्री चाआण अमे. अंतःकर्णपूर्वक या प्रसंगाची श्रीचा बेल व कसेची माल व रोटी काढून पाठविल्लें आहे ते घेऊन तुम्ही याच प्राा स्नेह चालऊन दिवसें दिवस अभिवृधी करणें + बहुत लिहणे तरी सुज्ञ असा मर्यादयं विराजते.

पौ घातसंवत्सरे आपाढ सुा १५

राजमाता येसूबाईवरील कठिण प्रसंग

हैं पत्र मातुश्री येसूबाई साहेब (म्हणजे संभाजी महाराजांच्या पत्नी) याणी अहमदनगरच्या किल्यांत कैदेत अगतां श्री देव, चिंचवड, यांस लिहिलें आहे. त्या वेळीं येसूबाई साहेबांची फार हलाखीची स्थिति झाली होती. संकटाचा परिहार व्हावा या हेतूनें त्यांनीं चिंचवडकर देवांकडे पत्रद्वारेणें धाव घेतली आहे. [वार्षिक इतिवृत्त शके १८३७ पृ. २९८]

॥ श्रीशंकर

१६२७ वै. शु. ७

राजश्री श्री देव स्वामीचे सेवेसी

॥ श्रीमत् परमपूज्य तपोनिधी मुक्तिदायक सकलगुणालंकरण देव-मान्य वरदमूर्तीपरायण राजमान्य राजश्री

आज्ञाधारक सेवेसी मातुश्री येसूबाईसाहेब दोनी करकमल जोडून चरणावरी मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विनंति. उपरि. येथील क्षेम तागाईत वैशाख सुध सप्तमी गुरुवार जाणऊन मुकाम अमदानगरी दुर्गात स्वामीच्या आशीर्वादकरून यथास्थित असे. स्वकीय कुशल—लेखन—आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. बहुत दिवस जाले. स्वामींनीं आशीर्वादपत्र पाठवून बालकाचा परामृश केला नाही. याकरितां चितास स्वस्थता होत नाही. तें देव जाणें. तरी स्वामींनीं येणारा मनुश्या बराबरी प्रतिक्षणां आशीर्वादपत्र पाठवीत गेलें पाहिजे. विशेष. आमचें वर्तमान तरी स्वामीपासी सत्य च लेखन केलें पाहिजे. चिरंजीव दाजी तों पृथ्वीपैतीसमागमें गेले. आम्हांस सार्वभोमाची आज्ञा जाली कीं 'अहमदानगरास जावें.' आज्ञेप्रमाणें आम्हांस अहमदानगरास घेऊन आले. तेथें आल्यावरी आजी पांच मास जाले. परंतु खर्चाची

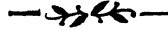
१ शाहु. २ औरंगजेब.

बहुत तंगचाई जाली. काय निमित्त तरी सार्वभोम दूर गेले. आमचा तनखा जो दिव्हा तेथें ताम्रांनीं व हरिभक्तांनीं व कांहीं काळानें करून प्रतिकूल जाली, यामुळें द्रव्य येणें राहिलें. येथें अहमदानगरीं माहुकारांचें पांच सात सहस्र ग्रहस्वैं जालें. आतां कोण्हीं देत नाहीं. मागिल्या च पैकियास तगादे लाविले आहेत. त्याच्यामुळें बहुत कष्टी होतों. तो दुःखसागर स्वामीस काय म्हणऊन ल्याहावा ? स्वामीच्या सेवेसी रायाजी जाभव पाठविला असे. तरी माहाराज कैलासवासी स्वामी गेल्या तागाईत आपणावरी हा कसाला प्राप्त जाला. इंगळास वोळवे लागले. वरें, होणार भविष्य त्यास यत्न काय आहे ? आतां एक स्वामी वितरिक्त आणीक कोणाचा भरवसा या समयांत नाहीं. एक स्वामीच क्लेश परिहार करितील. इतराच्यानें कांहीं होणें नाहीं. तरी सारांश गोष्टी कीं ब्रह्मस्वापासून मुक्त केलियांनें बहुत कीर्ति स्वामीची आहे. आणि पाऊसपाणी जालियावरी स्वामी ज्या पासून देवितील त्यास प्रविष्ट करून. परंतु हा समय आगहांवरी कठीण पडला आहे. आपले कोणी येथें प्रतिपक्षी नाहीं ऐसा प्रसंग प्राप्त जाला आहे. याचें निवारण करणार स्वामी आहेत. माझी उपेक्षा केली न पाहिजे. वरकड चिरंजिवाकडील सामराज व आमचें वर्तमान रायाजी मुखांतरीं चरणापार्शी विनंति करितां शृत होईल, तें सत्यच मानणें. विशेष ल्याहावें तरी आपण अज्ञान, मूढ असे. लिहितां येत नाहीं. अथवा ज्ञान हि नाहीं. त्याहि वरी आपणाजवळीं कोण्ही शाहणा कारकून नाहीं. आवाक्षराची क्षमा केली पाहिजे. कृपा आशीर्वाद निरंतर करीत गेलें पाहिजे. कृपा आसो दीजे. जाणजे मो

सेवेसी सेवक बसवतांनें चरणावरी मस्तक ठेऊन सां दंडवत विनंति उपरी लिला परिसिजे. मी सेवक असे. आशीर्वादपत्र पावीत जाणें. जाणिजे हे विनंति.

राा छ ११ माहे मोहरम सन ४९ हे विज्ञापना.

संताजीचा पराक्रम

सर्व सरदारमंडळी मिळोन फौजा जमा केल्या. तीस चाळीस हजार फौज जमली. जुलफिकारखान यांस पादशहा यानीं रायगडास पाठविलें. त्यानीं येऊन मांचें दिले. हें वर्तमान पन्हाळ्यास समजल्यानंतर ' रायगडास वेढा पडला, आपण पायबंद लावावा, म्हणजे ओढ पडेल, रायगडाचा वेढा उठेल ' म्हणोन आपली फौज तयार करवून बाळ जोशी संगमेश्वरकर यांकडून मुहूर्त आणऊन अमात्य यानीं धनसिंगराव जाधवराव मुख्य सरदार, पोटी सरदार—पथकें त्यांचे स्वाधीन केले. त्यांत संताजी घोरपडे यांचें पथक हि स्वाधीन केलें. फौजेसुद्धा धनसिंगराव जाधवराव याणीं मसलत करून श्रीमहादेवाकडे गेले. कारण पादशहाच्या फौजेची ओढ आपल्याकडे पडावी मैदान मुलकांत लढाई द्यावी. ' मराठी फौज आहे' असें पादशहास कळावें. याजउपरि पादशहास ' मराठी फौज आली ' हें वर्तमान तुळपूराचे मुक्कामीं समजल्यानंतर रणमस्तखान व शास्ताखान फौजेसुद्धा रवाना केले. त्यासमयीं जाधवराव यांस संताजी घोरपडे बोलिले कीं " पादशहा याची फौज एक दोन मुक्कामावर आली आहे. फलटणचे आश्रयास आपण लढाई द्यावी. पाठीवर डोंगर असावा. माझ्याबरोबर दोन हजार स्वार सडे एकांडे निवडक द्यावे. शिवाय माझे पथकानिशीं तुळापूरचे मुक्कामीं जाऊन बरायखुद पादशहा याजवर मी छाप घालितों. मराठे आहेत असें खाशास कळवून येतों. " या प्रकारें बोलिले असतां जाधवराव ' फार चांगलें ! शाबास ! ' असें बोलून घोरपडे यांचे खास पथकाशिवाय दोन हजार निवडक एकांडे व विठोजी चव्हाण असे बरोबर दिले. तितक्यानिशीं संताजी घोरपडे निघोन डोंगराच्या आश्रयानें जेजुरीस श्रीचें दर्शन करून, दिव्याच्या घाटाखालीं जाऊन झार्डीत मुक्काम केला. तेथून मध्यरात्रीचे

१ पायबंद लावणें=बाहेरून हल्ला करून वेढ्याचे कामास व्यत्यय आणणें
२ शंभुमहादेव ?

अमलांत तुळापूरचे मुक्कामी जावयास मार्गानें जातांना ऐलीकडे तीन कोशांवर छविन्याचे स्वारांची गांठ पडली. त्यास सांगितलें कीं “ पादशहाचे लष्करांतील हिंदु सरदार शिकें व मोहिते वगैरे आहेत त्यांजकडील आम्ही छविन्यास गेलों होतां. मुबादल्यास आले म्हणून माघारे जातों.” अशी पक्की खूण सांगितल्यावरून त्याणीं हि मार्ग दिला. याणीं लष्करांत शिरून छापा घातला. त्या काळीं लाखो फौज असतां दोन तीन हजार स्वारानिशीं छापा घालून बहुत तसनस करून पादशहाचे डेऱ्याचे तनावे तिघे बंधु घोरपडे व चव्हाण याणीं तोडून डेऱ्याचे सोऱ्याचे कळस दोन्ही घेतले. याजकडीलाहि स्वार थोडेबहुत पडले. पादशहाचे फौजेचा दुभाग करून गटांनिशीं निघोन सिंहागडाचे झार्डित आले. सिंहागडावर प्रतापराव गुजर यांचा लेकर सिदोजी गुजर हे किल्लेवर होते. त्यास वर्तमान कळलियानंतर खाली येऊन याशीं भेटले. यांची बरदास्त केली. जखमी हांते ते त्यांच्या स्वाधिन केले. ते किल्यावर नेले. दोन मुक्काम त्या झार्डित करून तेथोन निघोन भोरावर येऊन, पुनः घाटाखाले उतरून, रायगडाचे संधान राखून जुल्फकारयांचे फौजेवर छापा घालून, त्यांची तसनस करून, त्यांतील पांच हत्ती घेऊन पारघाट चढून, वाई सातारेवरून पन्हाळेस येऊन, महाराजांचे दर्शन घेऊन पादशहाचे डेऱ्याचे कळस आणलेले पुढे ठेवले. पांच हत्ती पुढे केले. त्यासमयीं महाराजांची मर्जी बहुत खुप होऊन, वखें भूषणें देऊन, तिघे बंधु व चव्हाण यांस किताबती दिल्या. प्रथम लढाई शिवाजी महाराजांचे नांवावर केली, यश आलें, आणि पादशहाचे डेऱ्याचे कळस हस्तगत जाले; पांच हत्ती मिळाले हा संतोष मानून संताजी घोरपडे यांस ममलकतमदार ही किताबत व दुसरे बंधु बहिरजी घोरपडे यास हिंदुराव हाणून व तिसरे बंधु मालोजी घोरपडे यांस अमरिल्लउमराव व विठोजी चव्हाण यास हिंमत-ब्रहादर अशा किताबती देऊन शितोळे यास घोरपड्याच्या पथकाची सरनोबती सांगितली. याप्रमाणें संताजी घोरपडे यांचा पराक्रम पंत अमात्य याणीं पाहून महाराजाम सक्त विनंति केली कीं “ संताजींचा पराक्रम अतिपराक्राष्टेचा. किताबत दिली ही यास योग्य नव्हे. आपले फौजेंत सेना-

पति नाही. पूर्वी हंसाजी हंबीरराव मोहिते बीडकर होते, हे वारले, सांप्रत त्यांचें कोणी नाही. सबब घोरपडे यांस सेनापतीची वस्त्रें द्यावीं. मर्दुमी बहुत केली. पादशहाचे डेऱ्याचे कळसच आणून जुल्फकारखान यांचे पाच हत्ती आणिले. त्यापेक्षा यांची मर्दुमी कोठवर वर्णावी ? यास्तव स्वामीनी कृपा करून पदाधिकार द्यावा. ” असें ऐकोन महाराज बोलले कीं “आमचे मनांत धनसिंगराव जाधवराव यांस हें पद द्यावें असें होतें. परंतु तुमची मर्जी यास देण्याची तरी देतो ” असें सांगोन सेनापती पदाची वस्त्रें संताजी घोरपडे यांस शके १६१० विभवनाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध ५ स दिली. तिकडे धनसिंगराव जाधवराव याणीं फलटणचे मैदानांत पादशहाच्या फौजेशीं आरेतुरेच्या लढाया पांच वेळा उभे राहून दिल्या. शास्तेखान व रणमस्तखान यांच्या पांच तोफा पाडाव केल्या. ते नामोहरम जाले. धनसिंगराव यांचा मुक्काम फलटणावर असतां शास्तेखान यांकडे कांहीं मराठे सरदार होते त्यास सांगोन धनसिंगराव यांचे फौजेवर छापा घालविला. तो संभाळून त्यांचीच तसनस करून जाधवराव तोफा घेऊन आपल्या सलतनतेसुद्धा पन्हाळ्यास येऊन पोचले. श्रावणमासान्चा माहिना, पाउसाळा बहुत. किल्लेखाली माचीस येऊन मुक्काम करून राहिले. हें वर्तमान छत्रपतीस कळलेवर जाधवराव यांस भेटून बहुमान वस्त्रें देऊन जयसिंगराव हा किताब दिल्या. इकडे पादशहा याणीं मनांत विस्मय केला कीं “मराठी फौज बुडाली म्हणत होतो; परंतु कायम दिमती. संभाजीचा कबिला रायगडी ठेऊन त्याचा धाकटा भाऊ पन्हाळ्यास राहून फौज जमवून आम्हांशीं लढाया देतो. तरी दुतर्फा यास पायबंद लावावा ” म्हणोन रायगडास जुल्फकारखानाचे पुस्तपन्हास कांहीं फौज पाठविली व कांहीं पन्हाळेकडे रवाना केली.

राजाराम महाराजांचें चरित्र.

स्वामिद्रोह्याचें शासन

सौंधेकर दफ्तर—अप्रकाशित]

[१६२९ चैत्र शुद्ध १५

श्री

राजश्री सवाई बसवलिंग नाईक
गोसावी यासी

उपरि हिंदुराव घोरपडे याणीं दुर्बुध धरून तांब्रासी अनुसंधान लावून कितके स्वामिद्रोहाचा अर्थ योजिला यास्तव राजश्री जयसिंग जाधवराउ सेनापति व हंवरिराउ मोहिते सरलस्कर याणीं त्यास नतीजा पावविला. समूल नाश करावा तां त्याणें स्थलांतर करून फिरत आहे. यैसीयासी हिंदुराउ स्वामिद्रोही. त्याचा समूल नाश करणें हें स्वामीस अवश्यक. यास्तव त्यास स्वामीनीं जिल्हे व मुकासे दिल्ले होते ते कुल दूर करून तो जेथें जाईल तेथें जाऊन त्याचा निःशेष निपात करावा किंवा हस्तगत करून निर्बध-युक्त हुजूर पाठवावें यैसी उभयेता राउ मशारइलेस पारिछिन्न आज्ञा केली आहे. कदाचित् पालेगार लोक अविचार बुधीनें त्यास मदत देतील अथवा पत्रादिमुखें अनुसंधान लाविताल तरी जो नतीजा हिंदुरायास तोच नतीजा त्यास देऊन स्थल देखील खणोन काढणें ऐसा निर्वाह केला आहे. यैसियासी तुम्ही पहिलेपासून स्वामीसीं निष्ठेनें वर्तत आले आहा. स्वामीची दया ही तुम्हावरी विशेषच आहे. हा अर्थ तुम्हांस निष्ठंक कलावा यास्तव हें पत्र लेखन केलें असे. तरी कदाचित् हिंदुरायानीं तुम्हाकडे पत्र अगर मनुष्य पाठविलें तरी पत्र न घेतां माणूस मारून बाहेर घालणें. त्या-कडील हेजावि तुमचे स्थलीं होता त्यास कैद करून भानजी बलाल हेजावि याचे स्वाधीन करणें. जाणजे बहुत काय लिहिणें.*

१-२ येथें 'त'चा पाय मूळ लेखांतच मोडलेला आहे.

* पत्राच्या पाठांमागें एवा कोपन्यांत 'पौ सर्वजितु सवछर चैत्र शुद्ध १५ मी ' असें लिहिलें आहे.

टोपीकर वरकड सावकारासारखे नव्हेत

हैं राजनीति विषयक प्रकरण कोल्हापूरकर संभाजी राजे यांचे अमात्य रामचंद्रपंत बावडेकर यांनी लिहिले असून ते विविधज्ञानविस्ताराच्या ५ वें वर्षाच्या (इ. स. १८७२) अंकांत क्रमशः प्रसिद्ध झाले होते. या राजनीतीत अनुभवाच्या व व्यवहाराच्या कमोटीस उतरणारे बरेच नियम दिलेले आहेत व एकंदर प्रकरण चांगले वाचनीय व विचारणीय आहे. रामचंद्रपंताने शिवाजी महाराजांपासून तीन पिढ्यापर्यंतच्या राजकीय घडामोडी पाहिल्या होत्या व त्यांत प्रामुख्याने भाग हि घेतला होता. यामुळे राजनीतीचे नियम सांगण्यास तो सर्वतोपरी अधिकारी होता. याची एकंदर नऊ प्रकरणे आहेत; पैकी येथे पांचवें प्रकरण दिले आहे.

साहुकार म्हणजे राज्याची व राजेश्रीची शोभा. साहुकाराच्या योगाने राज्य अबादान होते. न मिळे त्या वस्तुजात राज्यांत येतात. ते राज्य श्रीमंत होते. पडले संकटप्रसंगी पाहिजे ते कर्जवाम मिळते. तेणेकरून आले संकट परिहार होते. साहुकाराचे संरक्षणामध्ये बहुत फायदा आहे. याकरिता साहुकाराचा बहुमान चालवावा. कौणविपर्या त्याजवर जलाल अथवा त्याचा अपमान होऊ न द्यावा. पेठांत दुकाने, वखारा घालवून हत्ती, घोडे, जरमिना, पशमी आदिकरून वस्त्रजात, रत्ने, शस्त्रे आदिकरून अशेष वस्तुजात यांचा उदीम चालवावा. हुजूर वाजारामध्ये हि थोर थोर साहुकार आणून ठेवावे. वर्षसंबंधे तसे च लग्नादि महोत्साही हि त्यांचे त्यांचे योग्यतेनुसृत प्रतिष्ठेने बोलावून आणून वस्त्रपात्र देऊन समाधान करीत जावे. परमुलखी जे जे सावकार असतील त्यांची समाधाने करून आणावे. त्यास अनुकूल न पडे च तर अमतील तेथे च त्यांचे समाधान रक्षून आपली माया लावून त्यांचे मुतालीक आणवून त्यांस अनुकूल जागा दुकाने देऊन ठेवावे. तसे च दर्यावर्दी सावकार यांस हि बंदरोबंदरी कौल

पाठवून आमदरपती करावी. साहुकारामध्ये फिरंगी व इंग्रज व बलदेज व फराशीस व डिंगमारादि टोपीकर हे हि लोक साहुकारी करितात, परंतु ते वरकड सावकारासारखे नव्हेत. यांचे खावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्य च करात आहेत. त्यांचे हुकुमानें त्यांचे होत्साते हे लोक या प्रांती साहुकारीस येतात. राज्य करणारास स्थळलोभ नाही असें काय घडों पाहते ? तथापि टोपीकरास या प्रांती प्रवेश करावा, राज्य वाढवावें, स्वमते प्रतिष्ठावी हा पूर्णाभिमान. तदनु रूप स्थळोस्थळीं कृतकार्य हि जाले आहेत. त्यास ही हट्टी जात; हातास आलें स्थळ मेल्यानें सोडावयाचे नव्हेत. यांची आमदरपती आले गेले इतकी च असू द्यावी. त्यास केवळ नेहमी जागा कर्षा हि देऊं नये. जंजिण्यासमीप तों या लोकांचें येणें जाणें सहसा होऊं देऊं नये. कदाचित वखारीस जागा देणें जाली तर खाडीचे मोबारी समुद्रतीरी न द्यावी. तसें च ठिकाणीं जागा दिल्यानें जांपर्यंत आपले मर्यादेनें आहेत तों आहेत. नाही ते समर्थी आरमार, तोफा, दारूगोळी हेंच त्यांचें बळ. आरमार पाठीशीं देऊन त्याचे बळें त्या बंदरीं नूतन किल्ला च निर्माण करणार. तेव्हां इतकें स्थळ राज्यांतून गेलें. याकरितां जागा देणें च तर लांब खाडी गांव दोन गांवें राजापुरी सारखी असेल तें फराशीसास जागा दिव्हा होता त्या न्यायें दोन च्यार नामांकित थोर शहरें असतील त्यामध्ये जागा द्यावा. तों असा की तीच जागा शहराचे अहारी, शहराचा उपद्रव चुकवून नेमून देऊन वखारा घालाव्या. त्यास इमारतींचें घर बांधूं देऊं नये. याप्रकारें राहिले तर बरें. नाही तर याविणें प्रयोजन नाही. आले गेले असून त्यांचे वाटे आपण न जावें; आपले वाटे त्याणीं न जावें इतकें च पुरे. गनीमाचे मुलखांतील-गनीमाचा मुल्ख मारिले यामुळें अथवा दर्यावर्दी मुळें—साहुकार सापडले तर अवसर पाहून त्यांशीं वंड करावा. खंडाचा वसूल येणें तो हि त्यास राखून घ्यावा, खंड फारीक जाल्यावर थोडी बहुत त्यांशीं मेहेमानी करून बहुमानें त्यास त्यांचें स्थळास पाववून द्यावें. गनीमाकडील सेवक लोकांस जें शासन आहे तें सावकार लोकांस उचित नाही.

चिटणीसांची राजनिष्ठा

कायस्थ प्रभूष्या

इतिहासाची साधनें

श्री

१६५५ चैत्र शु. ५

पुस्तक १ अंक १

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ६१ आनंदनाम संवत्सरे चैत्र शुक्ल पंचमी गुरुवासरे क्षत्रियकुळावतंस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी याणीं राजकार्य लेखन धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री जिवाजी खंडेराव चिटणीस यासी आज्ञा केली ऐसीजे, तुम्ही विनंति केली “ आपले वडील आज्ञे व तीर्थरूप याणीं सेवा केली त्याजवरून कृपाळु होऊन चिटणीसांचा दरक वतनी वंशपरंपरेनें करून दिला; व कारखानिसी व जमेनिसी हे दोन धंदे सर्व राज्यांतील वंशपरंपरेनें करून देऊन शपथयुक्त पत्रे करून दिलीं. त्या अन्वये स्वामीनीं हि अभयपत्र दिलें. चिटणीसी वेतनास गांव जमिनी मोकासे लावून दिले तें इनाम चालावेसें अभय वचन दिलें. त्याप्रमाणें पत्र करून देऊन चालविलें पाहिजे ” म्हणून. त्यावरून पूर्वीपासून कागदपत्र वृत्त मनास आणितां तुमचे आज्ञे बाळाजी आवर्जा थोरले कैलासवासी स्वामीनीं राज्य साधन केलें ते समर्थी बहुत श्रम साहस करून उपयोगी पडले. त्या नंतर दिल्लीचे जाण्याचे प्रसंगी संकट पडलें असतां बराबर फार सेवा केली व राज्याभिषेकाचे समर्थी उपयोगी पडून मनोरथासिद्धि केली. त्याजवरून संतोष होऊन अष्ट प्रधानांतील पद द्यावयाची योजना केली असतां ‘चिटणीसींच वतनी वंशपरंपरेनें द्यावी’ विनंति केली. त्यावरून प्रसन्न होऊन शपथयुक्त पत्र करून दिलें. नंतर थोरले महाराज कैलासवासी जाले. यावर कैलासवासी तीर्थरूप स्वामी याणीं कोणी गैरवाका समजाविल्यावरून राज्यभार प्रसंगी सरकारांतून मुत्सद्दियास शिक्षा केल्या, त्यांत त्यासहि केली असतां तुमचे वडील खंडो बह्दाळ याणीं बहुत निष्ठेनें वागून स्वामीस गोव्याचे लढाईत शूरत्व करून समुद्राचे भरतीस स्वामीचा घोडा पोहोर्ण

लागला असतां धरून उडी टाकून घेऊन निघाले. याजवरून बहुतच संतोष होऊन शपथ करून वचन दिलें. सर्व राज्य केलें. तोहि प्रसंग यवन यांचे प्राबल्य होऊन जाला. स्वामीसहि यवनांचे सन्निध जाणें आलें. तेथें गेलें असतां कैलासवासी काकासाहेब चंदीकडे जाऊन राज्य रक्षण करण्याचे प्रसंगास लागले. तेव्हां जातिसमयी त्यानीं संकट प्राप्त जालें असतां त्यास काढून देऊन आपण क्लेश भोगिले. त्यानंतर चंदीस जाऊन तेथें हि शेवा निष्ठे केली. तेथें संकटाचा प्रसंग प्राप्त होऊन निघणें दुर्घट पडलें असतां झुलपुकारखान व गणोजी शिर्के यांस देऊन त्यांचे मोर्च्यातून पाळण्यांत बसवून काढून घेऊन येऊन देशी सेवा केली. त्यानंतर काकासाहेब समाप्त जाले. यवनास दिल्लीचें व्यसन प्राप्त जालें. तेव्हां स्वामीस त्याणीं निरोप देऊन लावून दिलें. देशीं येणें घडलें असतां काकासाहेब यांची स्त्री आईसाहेब यांस आपला पुत्र घेऊन राज्यकारभार करण्याची इच्छा होऊन दुर्बुद्धि धरली. फौज देऊन सेनापति व परशराम त्रिंबक प्रतिनिधी रवाना केले. त्या बरोबर खंडोवास दिलें असतां स्वामीस गुप्तरूपें भेटून सेनापति व सरदार यांच्या खातरजमा करून सर्वांस स्वामींच्या लक्षां आणिलें. लढाई जाली. प्रतिनिधी पळून गेले. विजयी होऊन राज्यकारभार साधन प्रसंगांत सर्व स्थळें व सरदार व प्रतिनिधी सरकारांतून यांस स्वामी-लक्षां लागण्याचे उपयोगी बहुत केलें. पुढें तुम्ही हि त्या अन्वयें स्वामीचे ठरि एका निष्ठता धरून आंग्रें वगैरे मातुश्रांचे लक्षांतील सरदार, स्थळें वगैरे स्वामींचे लक्षां वागण्याचा उपयोग करिता यावरून तुम्हांवर कृपा करणें अवश्यक जाणून चिटाणीसी तुम्हांस शपथयुक्त वतनी दिली आहे. ते व कारखानिनी व जमेनिनी हे दोन धंदे राज्यांतील दिले. त्याप्रमाणें करार करून चिटाणीसी वतनास गांव व मोकासे व जामिनी लागल्या आहेत. इनाम करार करून दिले. येणेंप्रमाणें महाल गांव जामिनी एकंदर ४५ तुम्हांस इनामी करून दिले असत. तरी तुम्ही व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें सदरहु दरक अनुभव करून सेवा करून सुखरूप राहणें. जाणिजे. खास दस्तुर. येणेंप्रमाणें सेवा केली असे. वतनी धंदे करून इनाम खाणें. बहुत काय लिहिणें मोर्तब.

धन्यासी मर्यादेनें असावे

खं. ८ ले. ९९]

श्री.

[१६५० शके.

राजश्री पंतें अमात्य हुकुमतपन्हा स्वामीचे सेवेसी

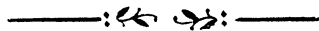
द्वारकोजी यादव कृतानेक साष्टांग दंडवत. यानंतर आपण वार्तिका सम-
वेत आम्हांस पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन सविस्तर वर्तमान कळों आलें.
“ या राज्यांत थोरले महाराज राजश्री याणीं आम्हां लोकांचीं
घरें वाढविलीं. तीर्थरूप राजश्री निळोपंत आजें; राजश्री रामचंद्रपंत बाप,
त्यामागें आम्हीं सेवा केली. काळ साह्य होता तो धणी यानीं वाढविलें.
आजी तागायतें चालत आलें. तीन पिढ्या सेवा केली त्याचें सार्थक जालें !
ज्याणीं दिलें त्याणीं घेतलें हा दंडकें कोठें हि नव्हता ! या राज्यांत पाहिला !
विश्वासु कारकून पाठवावा तरी कोणी पाय घेईनात ” ऐसें कितेक पर्यायें
लिहिलें. तरी तुम्ही सरकारकून, या राज्यांतील परंपरागत सेवक, सर्वांनीं
तुम्हांजवळून सिकोन जावें असें असोन धण्याचे पायाशीं अमर्यादा होऊन,
धण्यास कितेक शब्दारीप ठेऊन लिहिलें. तरी धण्यासी तुम्ही अथवा कोणी
शब्द ठेवावा ऐसें नाहीं. आब्रालवृद्धापर्यंत धण्यानीं लोभ धरून, अंतरे,
महदंतरे पडलीं तरी क्षमा करून, सर्वांपराध पोटांत घालून चालविलें. लहा-
नाचे थोर केले. पुढें त्यांचीं महत्वे विशेष वाढवावीं हेंच चिर्ती सर्वात्मना
आहे.....तुमचे तीर्थरूप राजश्री रामचंद्र पंडित याणीं थोरले महाराजा-
संनिध कोणें रीतीनें वर्तणूक केली हे लोकांत कीर्ती प्रख्यात आहे. महाराजें
राजश्री या प्रांतीहून चंजीप्रांते जाणें जालें तत्समई संपूर्ण राज्य व लोक

१. भगवंतराव रामचंद्र यांस कोल्हापूरकराकडे वळवून आणण्यासाठी द्वार-
कोजी यादव बुद्धिवाद सांगत आहे. २ शिवाजीमहाराज, ३ पर्यंत ४ प्रघात,
पद्धति ५ राजाराम छत्रपति

लोकपाळ-स्वामित्व राजश्री पंडित माशारनिले यांचे गळा घालोन खासा स्वामीनी चंजी प्रांते स्वारी केली. त्यामागे सबळ रिपुवर्ग यांचा उद्भव जाहला. तत्समई यवन उन्मत्त होते. त्यास इत्यादि अमर्यादकास शासनं करून, त्यांचा संवहार करून दमसर्द केलें. राज्य शर्थीनें राखिलें. तदोत्तर महाराज राजश्रीचें आगमन चंजीहून या प्रांते जालें. तेव्हां पंडितमशारनिले याणीं बहुत-विशेषाकारें नम्रता धरून जाते समई, राज्य व लोक लोकपाळ व गड किले स्वाधीन केले होते, त्याप्रमाणें धण्याचे धण्यासंनिध वोपून आपण विनंति प्रकारें होऊन “ पुढे सेवकास आज्ञा कर्तव्य काय ? ” म्हणून पंडित मशारनिले याणीं विनंति केली. हे किमर्थ ? कीं “ आपण ब्राह्मण-लोक, परंपरागत सेवक; जीवित हें क्षणभंगूर आहे. ज्या धण्याचे कृपां-जळें हें पद प्राप्त जालें त्यासी निमकहराम न होता कल्याणाभिवृद्धी इच्छि-ल्यानें आपल्यास श्रेयस्कर. येणेंकरून धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त होतात. मागे पुढे कोणी दूषण ठेवीना. ऐसें अभ्यंतःकरणें विवेक वर्तत आले जे “ हे श्रींचे वरदी राज्य. यासी दिल्लीश्वरादि कोणी स्वधर्मकर्तव्यतेस प्रवर्तले त्यांचा गर्व हत होऊन पराभव पावते जाले. या-कारितां धण्यासी मर्यादेनें असावें. ” ऐसें चित्तांत आणून तुमचे वडील चालत आले. तुम्हांसहि पंडित मशारनिले याणीं सकलविद्यासंपन्न केलें च होतें. त्यामागे आपण प्रतिदिनीं पुराणश्रवण देवब्राह्मणाचे ठायीं भक्ति धरिली. धर्मशान्त्र इत्यादि सर्व हि नीत तुम्हांस करतलामल. तेव्हां सर्व अर्थ तुम्हांस न कळेसा काय ? असें असेन कोणेंक गोष्टींचा युक्त विचार नाही. “ राणोजी घोरपडियाची व आपाजी सितोळियाची स्पर्धा वाढ-ली ” म्हणोन लिहिलें. तरी ते जाले तरा मराठे माणूस. तुम्ही सरकार-कून, तुमचे वक्रानें त्याणीं वर्तावे. कोणी वदेंराह वर्ततील तरी तुम्हा लोकां-नीं बुद्धिवाद सागावा जे ‘ धण्यासी हे अमर्यादा कार्याची नव्हे, परिणाम लागणार नाही. ’ ऐसे तुम्हा लोकांच्या नीति असोन ते आपण एक होऊन धण्यासी बेळा बांधिली. वल्गना हि मनःपूत केल्या. प्रांतांत उपद्राप

कला. मुलूक मारिला. रयत देशांतरास उठोन गेली....प्रस्तुत तुम्ही पत्रें दिवाणांत लिहिलीं त्यांत निर्भत्सना करून लिहिलें. यांत तुम्हा लोकांस भूषण कोणतें ? पदें कागदीपत्रीं लिहावीं हे सामान्याची कमाई ! तुम्हांस योग्य नाहीं. जीं पत्रें येतात त्यांत किमपि तुमचे निष्ठार्थ नाहीं. जें लिहिणें तें विडंबर लिहिता. यावरून तुम्हांविशीं धण्यास अर्ज करणारानें कसा काय करावा ? ' या राज्यांत विवेक विचार, शहाणे लोक, सभ्य, चतुर, विद्यावंत नाहींत. राजश्री शाहू राजे यांचे राज्यांत सरकारकून लक्षाचे लक्ष जिल्हे मामले खाऊन सुखरूप आहेत. ' म्हणून लिहिलें. तरी तिकडील सरकारकुनानें अथवा सरदारानें धण्यासी अमर्यादा केलीसी नाहीं. धण्यासी निष्ठेनें वर्तोन कीर्ती संपादून घेतल्या. यद्यपि कोणी अमर्याद वर्तणुकेस प्रवर्तले तरी तत्क्षणीं त्यास शिक्षा होईल. या भयें करून जे आहेत ते बहुत मर्यादेनें असतात. धर्णी हि त्यांचे निष्ठेप्रमाणें भूषणें वाढवितात. जिल्हे मामले देतात. त्याजला स्वामित्सेवेवितरिक्त दुसरें नाहीं. सुखरूप दौलता खाऊन आहेत. त्यांची साक्षी उपसाक्षी देऊन तुम्ही लिहिल्यानें साम्यतेस येणार *नाहीं. इत्यादि

औरंगजेबाचा आपल्या मुलास उपदेश

औरंगजेबानें आपला मुलगा वाहादरशाहा यास उपदेशपर असें एक पारशांत पत्र पाठविलें होतें. त्याचें मराठींत भाषांतर सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांच्या दसरांत सापडलें. तें ' इतिहास आणि ऐतिहासिक ' मासिकांत ' ऐतिहासिक विविध विषयांच्या पहिल्या खंडांत ' (पृ. ८६-८७) छापलें आहे. त्यांतील तात्पर्य असें —

* मुलूकें पत्र फार मोठें आहे. व जोरदार भाषेचा नमुना या दृष्टीनें तें फार महत्त्वाचें आहे. त्यांतील लहानसा भाग येथें दिला आहे.

हे प्राणा, हे प्रिया, कित्येक गोष्टी श्रेष्ठ वहीवर हजरत शाहाज्याहां पातशाहा याणीं लेहून ठेविल्या आहेत. त्या माझे हृदयांत होत्या. मी इच्छितां कीं तुम्हीं ही जिवास जपमाल करा. गोष्टींचा तपसीलः—वाईट माणसांचे तोंडीं लागू नये. बुद्धिमान व सुशील यांची सोबत ठेवावी. सत्पात्रास न मागतां द्यावें. प्रयत्नं करून चांगला मनुष्य हर कोटून तलास करून संग्रहीं बाळगावा. मूर्ख येकांतांत घेऊं नये. विपत्तींत धैर्य धरावें. चांगल्या मनुष्यापासून गोष्टी गेली असतां हि त्यांस दुखवूं नये. क्षमा करावी. सांप्रत्य चांगलीं मनुष्यें फार आहेत त्यांसी संघट्टन करावें. कांहीं पदार्थ गळा पडून मागूं नये. निस्पृह लोक राज्यांत असणें ही ईश्वरकृपा आहे असें जाणावें. कुलीन व बुद्धिमानासी मसलत करावी. गैर कायदा गोष्ट ऐकू नये, व तसें वर्तू नये. शत्रूच्या गौरवावर इतवार ठेऊं नये. जे कांहीं आरंभिलें तें सिद्ध न जालें तवापि खेद करूं नये.

औरंगजेबाचा अंतकाळ

औरंगजेबाच्या अंतकाळाची हकीकत 'मनूची'नें विस्तृतपणें दिली असून ती 'मराठी रियासत' भाग २ मध्ये भाषांतर रूपानें आली आहे. त्यांतिल महत्वाचा भाग असा आहेः—

अहमदनगरास परत येण्याचें ब्रादशहाच्या मनांत नव्हतें. म्हैसुरावर स्वारी करण्याचा त्याचा इरादा होता. इतक्यांत बातमी आली कीं अफगाणिस्तानांत बंड होऊन शहाअलमची फौज कापली गेली. 'औरंगजेब मरण पावला असें समजून शहाजादा अजीमतारा गुजराथच्या सुभ्यावर होता तो निघुन भावाशी लढण्यासाठीं आगऱ्यावर जात आहे आणि दुर्गादास अजीमवर चालून आला आहे' या बातम्यांनीं गोंधळून जाऊन

व वजीरांच्या वगैरे विनंतीस मान देऊन बादशहा देवापुराहून परत फिरल आणि त्यानें अजीमतारा यास परत बोलाविलें. या ग्रांथळानें फौजेत व लोकांत बादशहाची फजती उडाली ; जाणि जो तो त्याची टर उडवू लागला. त्यावरून बादशहानें जास्तच चिडून असा हुकूम काढिला की आपल्या कृत्याबद्दल जो कोणी चकार शब्द काढील त्यास देहान्त शिक्षा मिळेल. या हुकुमानें लोकांचीं तोंडें इतकी वंद झाली की अहमदनगराम एवढी मोठी फौज मुक्यासारखी चालत आली. रणवाद्यें सुद्धा वंद होती अशा वेळीं मराठे बादशहावर चालून आले; बादशहाच्या तंबूजवळच एक हजार फौज त्यानीं कापून काढिली ; आणि सेनापतीस पकडून त्याजपासून पांच लाख दंड घेऊन सोडून दिलें. ह्या प्रसंगी प्रत्यक्ष बादशहा त्यांचे हातीं सहज सापडला असता. पण मराठे लोक म्हणाले ' बादशहास मारल्यापासून आमचा फायदा नाही. तो जिवंत राहिल्यानेंच आमचा धंदा चांगला चालतो ! '

एकदा बादशहानें झुल्फिकारखानास मराठ्यांवर पाठवितांना कानमंत्र सांगितला. तो म्हणाला ' हें पहा, शत्रूंशी प्रसंग पडला असतां, कपट, खोटे बोलणें, धरमोड, खोऱ्या शपथा इत्यादि वाटेल तो प्रकार प्रसंगानुसार उपयोगांत आणण्यास कमी करूं नको. नाहीं नाहीं त्या युक्त्या व लबाड्या योजीत जा. पण हातांत घेतलेल्या कामांत यश मिळविल्याशिवाय राहूं नको. '

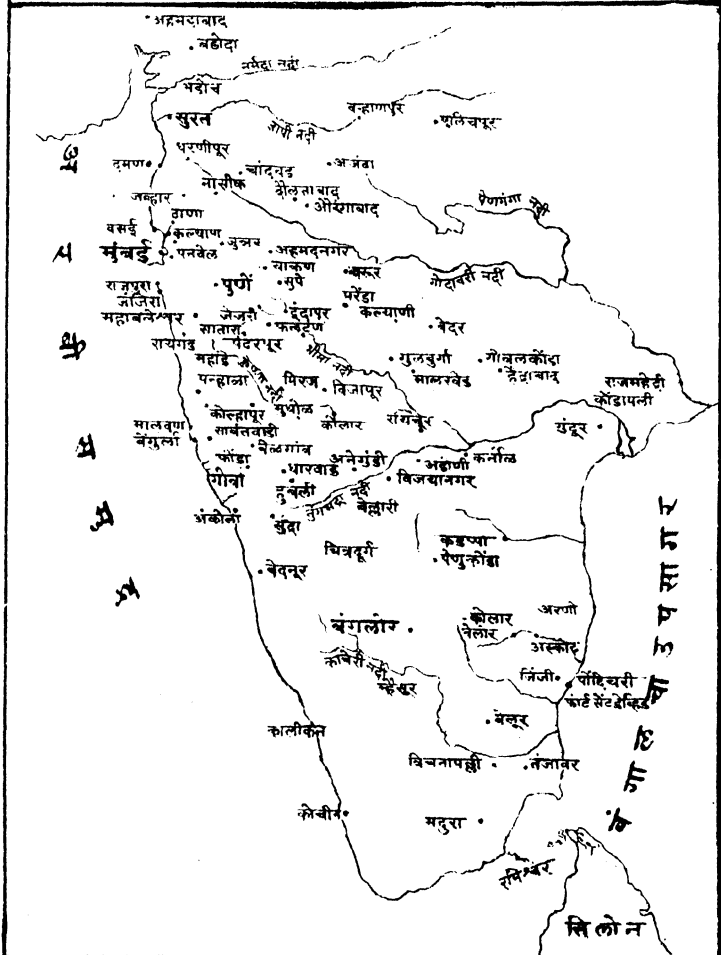
एकसारखा लढाईचा विषय बादशहाचे मनांत घोळत असतो. पालखींत बसून कूच करीत असतां, तलवार म्यानांतून काढून वरचेवर पुसतो, उगाच थोडीशी इकडे तिकडे परजतो, पुनः परत ठेवतो. धनुष्य बाणांचें हि असेंच करितो. येणेंकरून तो लोकांत दाखवितो कीं ' मी अजून वाटेल तशी लढाई करण्यास तयार आहे. लोक आपले हुकूम मानीत नाहीत हें बादशहास ठाऊक आहे म्हणून स्वतःच लढाईवर जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. तो सदासर्वदा ईशचिंतनांत निमग्न आहों असें दाखवितो. रमजानच्या उपवासांत जमिनीवर डोकें ठेवून सारखे चौवीस चौवीस तास

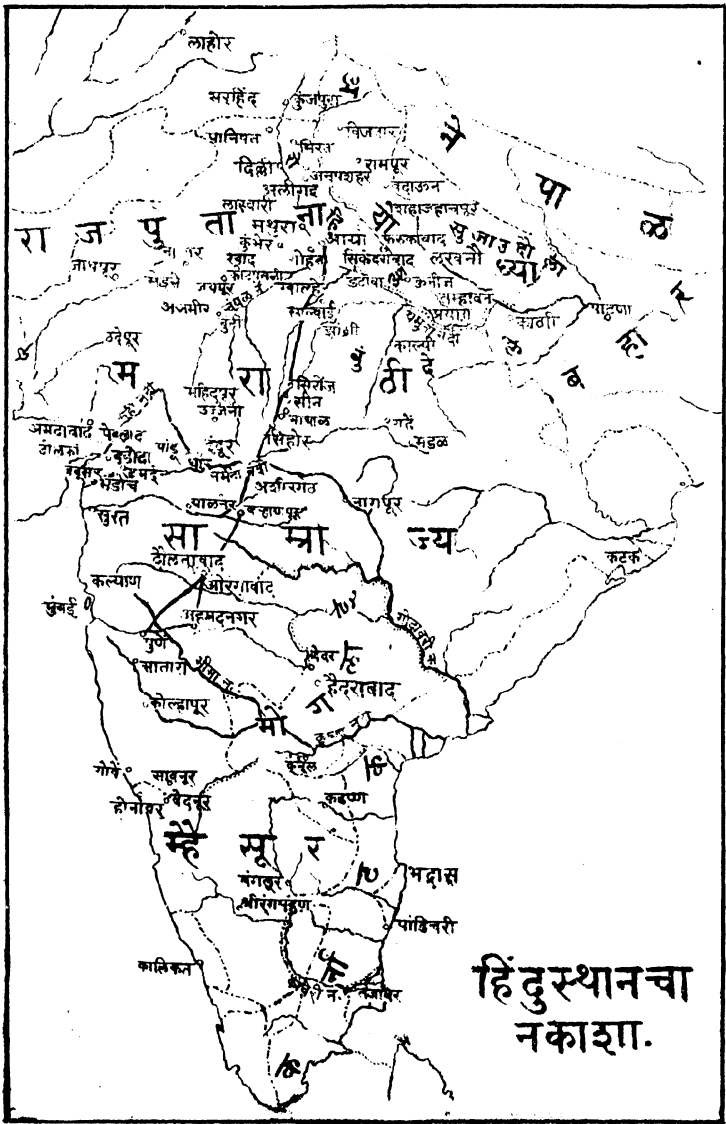
भजन म्हणत असतो. अशा वर्तमाने भोळ्या भावड्यांच्या चित्तास वाटू लागते की बादशहा खरोखरच मोठा सत्पुरुष आहे.

परंतु त्याच्या छावणी इतकी घाणेरडी जागा पृथ्वीवर दुसरी नसेल दररोज असंख्य माणसे व जनावरे मरून एकच घाण सुटलेली असते. जनावराप्रमाणेच मेलेल्या माणसांना दौरी बांधून ओढून नेतात आणि अंगावर असेल नसेल ते बुचाडून जवळ कोठे खाडा असेल त्यांत टाकून देतात. कोल्ह्याकुत्र्यांची मात्र चैन असते, प्रवासी लोकांस पहिला मोठा धाक मराठ्यांचा पण मराठ्यांच्या हातून सुटायें तों बादशहाचे जकात अधिकारी जास्तच लुबाडणारे आहेत. कोणाजवळ कांहीं द्रव्य आहे असा सुगावा लागला म्हणजे पुरे. खुशाल ते सर्वस्व हरण करून प्रवाशांना मारून पुरून टाकतात. अशी ही ह्या साधु बादशहाची राज्यव्यवस्था आहे.

अहमदनगरास आल्यावर बादशहास अति पस्तावा झाला. आपण कशाला ह्या मराठ्यांच्या युद्धांत पडलों असे त्यास होऊन गेलें. दिल्लीस निघून जावें तर दक्षिणचा सर्वच प्रदेश हातचा जाणार. आणि इतक्या वर्षांचे श्रम व खर्च सर्व पदरांत, म्हणून त्यास दक्षिण देश सोडतां येईना. मुलें, नातू, पणतू मिळून निदान सतरा आसामा वीस पंचवीस वर्षांच्या वरचे त्याच्या कुटुंबांत आहेत. नातवांच्या दाढ्या पिकू लागल्या. बादशहा मरतो केव्हां आणि आपण राज्य बळकावतो केव्हां अशी प्रत्येकास विवंचना लागलेली आहे. पण मराठे लोकांस जिंकून बाह्यशाहाच्या मनास समाधान देण्याचें सामर्थ्य एकांत नाहीं. मराठे तर बेसुमार दांडगाई करू लागले आहेत, एक टोळी दिल्लीवर; तर दुसरी बंगाल्यांत ओरिसा, डाका, राजमहालकडे; तिसरी कर्नाटकावर तर चौथी सुरतेवर असा सारखा धुमाकूळ चालला आहे. सन १७०६ त त्यांनीं सुरत, भडोच व गणदेवी लुटली. कोणत्या म्हणजे मुलखांत ते नाहीं अशी जागा नाहीं. अजीम व कामबक्ष हे दोन मुलगे बादशाहाच्या मरणाची वाट पहात टपून जवळ बसले आहेत. त्यांची धास्ती बादशाहास अहोरात्र लागलेली आहे. आपली फौज ह्यास मिळेल म्हणून बादशाहा फौजेस नेहमी लांबलांबच्या प्रांतांत पाठवून आपण बहुतेक सडाच राहतो. अहमदनगरास तो एकदा सडकून

दक्षिण हिंदुस्थान.

हिंदुस्थानचा नकाशा.

आजारी पडला तेव्हां तो मेल्याची गप्प उठली ; आणि मग जो काय गोंधळ सर्व राज्यांत उडाला तो कांहीं विचारूं नये. तो खरोखरी मेल्यावर पुढें काय होणार हें त्यास जिवंतपर्णी डोळ्यासमोर दिसून आलें.

अहमदनगरास पोचल्यावर आपलें इतिवृत्त संपलें असें बादशहास वादूं लागलें. आपण आतां थोड्या वेळानें मरणार अशी खाली होतांच बादशहानें वजीर असदखान यास जवळ बोलविलें; आणि त्याजकडून खजीना खोलवून फौजेचा चढलेला सर्व पगार आपल्या समक्ष देऊन टाकला. मरण समर्थी तो बोलला ' मी आतां सुखानें मरणार; कारण मुसलमानी धर्माच्या शत्रूंचा नाश करण्यांत मी कसुर केली नाही एवढें तरी लोक माझ्या-विषयीं खात्रानें म्हणतील.' 'वडील मुलगा शहाअलम यानें आपल्या पश्चात राज्यावर यावे ' अशी व्यवस्था करण्याविषयीं जवळच्यांनीं त्यास आग्रह केला असतां तो म्हणाला मी कोण त्यास नेमणार ; परमेश्वराच्या हातची ही गोष्ट आहे. दोन प्रहरानंतर दोन तासांनीं बादशहाचें प्राणोत्क्रमण झालें.

शिवाजी महाराजांचें जयसिंगास पत्र

' नागरीप्रचारिणी पत्रिका ' नांवाच्या हिंदी त्रैमासिकांत बाबू जगन्नाथदास यांनीं शिवाजी महाराजांचें, जयसिंगाच्या नांवें, फारशी भाषेंत लिहिलेलें काविताबद्ध असें एक पत्र प्रसिद्ध केलें आहे. तें कदाचित बनावट असलें तरी त्याचा लेखक औरंगजेबाचा समकालीन व इतिहासाचा मर्मज्ञ असला पाहिजे अशी फारशी भाषाभिज्ञांची खात्री झाली आहे. तें येथें सारांश रूपानें दिलें असून त्यावरून शिवाजी महाराजांच्या वेळेच्या व ताराबाईच्या वेळेच्या ध्येयांत किती फरक पडला होता याचा उलगडा होण्याजोगा आहे.

हे श्रेष्ठ सरदारा, तुझ्यामुळे राजपुतांची मान उन्नत आहे. तुझ्यामुळे बाबरवंशाची राज्यलक्ष्मी अधिक प्रबल झाली असून तुझे सहाय तिला मिळत आहे. हे प्रबल व प्रौढ जयशाहा ! 'सेवाचा' (= शिवाजीचा) प्रणाम व आशीर्वाद स्वीकार. परमेश्वराने तुझे रक्षण करून तुला धर्माचा व न्यायाचा मार्ग दाखवावा. मी असें ऐकलें आहे कीं मजवर हद्दा करण्यासाठी व 'दख्खण' जिंकण्यासाठी तू आला आहेस. हिंदूंचें हृदय व नेत्र यांच्या रक्तानें तूं जगांत यशस्वी होऊ पहात आहेस. पण तुझ्या हें लक्षांत आलें नाहीं कीं यानें तुझ्या तोंडास काळोखी फासली जात आहे; कारण या कृत्यानें देशावर व धर्मावर आपत्ती ओढवली आहे. जर तूं क्षणमात्र अन्तर्मुख होऊन आपल्या हाताकडे व झग्याकडे विवेक-दृष्टीनें पाहशील तर हा रंग कोणाच्या रक्ताचा आहे व या रंगाचा रंग इह-पर लोकां काय होणार हें तुला समजेल. जर तूं आपणहून दक्षिणदेश जिंकण्यास आला असतास तर माझे शिर व डोळे तुझ्या रस्त्यावर बिछान्याप्रमाणे पसरल असते. मी तुझ्या घोड्याबरोबर मोठी सेना घेऊन आलों असतो आणि देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंतची भूमि तुला जिंकून दिली असती. पण तूं सज्जनांना फसविणाऱ्या औरंगजेबाच्या थापास भुलून इकडे आला आहेस तेव्हां या वेळीं तुझ्याशीं कोणता डाव खेळावा हें मला समजेनासें झालें आहे. जर तुला सामील व्हावें तर त्यांत मर्दपणा नाहीं; कारण मर्दलोक प्रसंगाची सेवा करीत नाहींत. सिंह कधीं भिन्नेपणा दाखवीत नाहीं. बरें;जर मी तरवार व कुन्हाड यांचा उपयोग केला तर दोनहि बाजूनीं हिंदूंचीच हानी होणार.मोठ्या दुःखाची गोष्ट ही आहे कीं मुसलमानांचें रक्त पिण्याखेरीज इतर कामासाठीं माझ्या तरवारीस म्यानांतून बाहेर पडावें लागेल ! जर या लढाईसाठीं स्वतः तुर्क आला असता तर आम्हां वीरपुरुषांना घरवसल्या शिकार लावल्याप्रमाणें झालें असतें. पण जेव्हां अकजलखान व शाइस्ताखां यांच्या हातून काम झेपत नाहीं असें दिसलें तेव्हां तुला आम्हांशीं युद्ध करण्याकरितां नेमलें आहे; कारण स्वतः औरंगजेब आमचा मारा सोसण्यास समर्थ नाहीं. हिंदूलोकांत कोणी बल-

शाली राहू नये आणि सिंहांनी आपसांत लढून घायाळ व भ्रांत व्हावें आणि गिधाडांना जंगलाचें स्वामित्व प्राप्त व्हावें अशी औरंगजेवाची इच्छा आहे. ही गूढ नीति तुझ्या ध्यानांत येत नाही यावरून त्याचा जादूनें तुला भूल पाडली आहे असें प्रत्ययास येतें. तूं जगांत बरे वाईट पुष्कळ प्रसंग पाहिले असशील; बागेंतून तूं फुलें व कंटक या दोहींचा हि संचय केला असशील; पण आम्हां लोकांशी युद्ध करून हिंदूंचें शिर धुळीस मिळविण्याचें काम मात्र तूं करूं नये. प्रौढ वयांत अल्लडपणा न करतां सादीच्या या वचनाचें स्मरण कर “ सर्वच ठिकाणीं घोडा फेकतां येत नाही. कधीं कधीं ढाल फेकून पडून जाणें योग्य अमर्ते. ” व्याघ्र, मृगादि प्राण्यांवर व्याघ्रता करतो; पण सिंहाबरोबर गृहयुद्ध करण्यास प्रवृत्त होत नाही. जर तुझ्या तीक्ष्ण तरवारींत पाणी असेल व घोड्यांत दम असेल तर हिंदु-धर्माच्या शत्रूवर हल्ला करून इसलामाचें जड मूळ खोदून टाक. जर या देशाचें राज्य दारा शिकोह यांस मिळालें असतें तर आम्हां लोकांवर त्यांनीं कृपा, अनुग्रह केला असता. पण तूं जसवंतसिंहास दगा दिलास व उच्च नीच यांची पारख तुला करता आली नाही. आजवर किरकोळ शत्रूंशीं गांठ पडल्यामुळें तुझा दम कायम राहिला आहे. परंतु तू आतां सिंहाशी युद्ध करण्याची धिटाई करून आला आहेस. एवढ्या धावपळीनें तुला काय मिळत आहे ! तूं मृगजळाच्या मार्गे धावत आहेस. एखाद्यानें फार परिश्रम करून एखादी सुंदरी हस्तगत करावी आणि ती आपल्या शत्रूच्या स्वाधीन करावी अशा तुच्छ व्यक्तीसारखा तूं आहेस. तू या नीचाच्या

१ शहाजहानाचा सर्वांत वडील मुलगा दारा शिकोह हा अकबराप्रमाणे हिंदु-मुसलमानांना ममतेनें वागवावें या मताचा होता. जेव्हां त्याचा श्यामगडच्या लढाईत पराभव झाला तेव्हां तो सिंध प्रांतांतून जसवंतसिंहाच्या संमतीनें आत्र. मीरास आला. परंतु जयसिंहाने पत्र पाठवून जसवंतसिंगाचें मन कलुषित केल्यामुळें दारास अजमीर येथे सहाय मिळू शकले नाही व औरंगजेबानें शेवटीं त्याचा पराभव केला.

कृपेचा काय अभिमान धरतोस ? जुझारसिंहाच्या कामाचा परिणाम काय तुझ्या लक्षांत नाही ?

कुमार छत्रसाले यांजवर तो कशा प्रकारची आपत्ती आणू पहात होता हे तू जाणतोस. या खेरीज इतर हिंदुलोकांवर या दुष्टाच्या हाताने काय काय अनर्थ आले आहेत हेही तुला माहीत आहे. इष्ट हेतु साधण्यासाठी तो बापाचा व भावांचा खून पाडण्यास भीत नाही. राजभक्तीची सबब सांगत असशील तर तू शहाजहानाशी कसे वर्तन केलेस याचे स्मरण कर. जर विधात्याने तुला अकलेचा अंश दिला असेल व मर्दपणाची तुला चाड असेल तर तू आपल्या जन्मभूमीच्या संतापांत आपली तलवार तापीव व अत्याचारांच्या दुःखाने पडणाऱ्या आसवानीं तिला पाणी दे. हा प्रसंग आम्ही लोकांनी आपसांत लढण्याचा नाही कारण हिंदुलोकांवर या वेळी मोठे कठिण कार्य येऊन पडले आहे. आमची पोरंबाळे, देश, धन, देव व पवित्र देवपूजक या सर्वांवर त्याच्यामुळे पराकाष्ठेचे दुःख कौसळले आहे. आणि हाच क्रम आणखी कांही दिवस चालेल तर आम्हां हिंदुलोकांचे चिन्ह देखील पृथ्वीवर राहणार नाही. मूठभर मुसलमानांनी आमच्या एवढ्या देशावर प्रभुत्व गाजवावे ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. पण हे प्रभुत्व त्यांच्या पराक्रमाचे फळ नव्हे. जर तुला अकलेचे डोळे असतील तर पहा. आम्हा बरोबर तो कशा गोड गोष्टी बोलतो व चेहऱ्यावर कसकसे रंग आणितो; आमच्या पायांत आमचीच बेडी अडकावतो व आमच्याच तरवारीने आमची शिरे कशी कापतो ते लक्षांत घ्या. आम्ही लोकांनी या वेळी हिंदु, हिंदुस्थान व हिंदुधर्म यांच्या संरक्षणार्थ

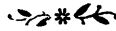
२ ओडशाचा राजा जुझारसिंह बुंदेला याने जहांगीर व शहाजहान यांची इतकी एकनिष्ठपणे सेवा केली होती की त्याला ' राजा ' ही पदवी व चार हजाराची मनसब मिळाली. परंतु औरंगजेबाने पुढे त्यास क्षुल्लक कारणावरून पदच्युत केले व जुझारसिंहास जंगलांत दणवण करीत फिरावे लागले.

३ छत्रसालाचा बाप चंपतराय याने औरंगजेबास पुष्कळ वेळा सहाय दिले होते. परंतु पुढे किरकोळ कारणावरून चैमनस्य येऊन चंपतरायास आत्महत्या करावी लागली. नंतर छत्रसालाने शिवाजीची मदत मागितली.

फार जोराचे प्रयत्न केले पाहिजेत. तरवारीस पाणी देऊन (जशास तसें या न्यायानें) तुर्कांचा जबाब तुर्कांतच दिला पाहिजे. जर तूं मारवाडचा राजा जसवंतसिंग व मेवाडचा राणा राजसिंह यांच्याशीं ऐक्य करशील तर फार मोठें काम होईल अशी आशा आहे. चोहकडून उठावणी करून तुम्ही या सर्पांचें डोकें दगडांनीं ठेंथून टाका; म्हणजे कांहीं काळपर्यंत तरी त्याला दक्षिण प्रांतांत आपलें जाळें पसरतां येणार नाहीं. तेवढ्यांत मी व माझे भालब्रह्मादर वीर विजापूर व गोवळकोंडा येथील दोनहि बादशहांना जिकतो मेघासारखी गर्जना करणाऱ्या सैन्यानिशीं मुसलमानांवर तरवारीचा पाऊस पाडीन; आणि सर्व दक्षिण देशांच्या पटावरून इस्लामाचें नांव किंवा चिन्ह धुऊन टाकीन. त्या नंतर कार्यदक्ष वीर व भाला चालविणारे घोडेस्वार यांना बरोबर घेऊन प्रचंड लाटा व कोलाहल माजवणाऱ्या नदीप्रमाणें दक्षिण देशांतील पहाडांतून बाहेर पडून मैदानांत येईन; आणि अत्यंत जलदीनें तुम्हा लोकांच्या सैबस हजर होईन; व तुम्हांस हिशेब विचारीन. चोहीकडून भयंकर युद्ध उपास्थित करून रणांगणांत दंगल माजवून आम्ही लोक आमच्या सेनेच्या लाटा दिल्ली येथील त्याच्या जर्जर झालेल्या घरांत पोहचूं. म्हणजे त्याच्या नांवांचे औरंग (राजसिंहासन) राहणार नाहीं व जैब (शोभ) हि राहणार नाहीं. तसेच त्याची अत्याचाराची तरवार राहणार नाहीं व कपटाचें जाळेंहि राहणार नाहीं. शुद्ध रक्तानें भरलेली नदी वाहवून आम्ही आमच्या पितरांच्या आत्म्याचें तर्पण करूं. हें काम कांहीं फार कठिण नाहीं. फक्त हृदय व डोळे आणि हात यांची अवश्यकता आहे. दोन अंतःकरणें एक होतील तर पहाड तोडतां येईल व मोठ्या सैन्याच्या समूहाच्या ठिकच्या उडवितां येतील. या विषयासंबंधी मला तुझ्याशीं फार बोलणें चालणें कराययाचें आहे; तें पत्रांत लिहिणें सयुक्तिक नव्हे. तूं म्हणशील तर मी समक्ष तुझ्या भेटांग येईन व माझा बेत तुला कळवीन. तरवारीची शपथ, घोड्याची शपथ, देशाची शपथ व धर्माची शपथ- घेऊन मी सांगतों कीं अमें करण्यानें तुझ्यावर आपत्ती येणार नाहीं. अरुजलखानाचा शेवट कसा झाला हें लक्षांत आणून तूं शाकित होऊं नको. त्यानें बाराशे लढवय्ये हबशी माझा घात करण्यासाठीं ठेवले होते. त्याच्यावर मी

प्रथमच हात चालविला नसता तर या वेळीं हें पत्र तुला कोणी लिहिलें
 असें? मला तुझ्यापासून अशी भीति नाहीं कारण तुझ्या माझ्यांत कांहीं
 शत्रुत्व नाहीं. जर मला तुझे उत्तर अनुकूल आलें तर रात्री मी एकटा
 तुझ्या भेटीस येईन. शाइस्तेखानाच्या खिशांतून मी जें पत्र काढून घेतलें
 आहे तें गुप्त पत्र मी तुला दाखवीन. तुझ्या डोळ्यावर संशयाचें पाणी
 शिंपडून तुझी सुखनिद्रा नाहीशी करीन. तुझ्या स्वप्नाचा खरा खरा फलादेश
 करून नंतर तुझा जबाब घेईन. जर या पत्राचें उत्तर माझ्या मनाजोगें न
 येईल तर मी आणि माझी तीक्ष्ण तरवार आहे व तुझी सेना आहे.
 उद्या सूर्य आपलें मुख संध्याकालांत लपवील तेव्हां माझा अर्धचंद्र (तर
 वार) म्यानांतून बाहेर पडेल. बस. कल्याण असो.

स्वामिकार्यार्थ आत्मार्पण करणारा वीर

खंड १७ लेखांक २९]

श्री

[शके १६२५ पौष शुद्ध १५]

राजश्री शामजी हरी नामजाद व कारकून

वतमान भावी प्रांत मावळ गोसावी यांसी

अखाडितलदमी अलंकृत राजमान्य सेवक शंकराजी नारायण
 सचिव. नमस्कार.सुा सन अर्वा मया व अलफ.माा प्रतापजी हैबतराऊ सि-
 लंबकर देशरख तर्फ गुंजनमावल याचे बाप संताजारीऊ सिलंबकर वतना-
 मुळें राजगडी नामजाद ठेविले अशास किल्ले मजकुरास औरंगजेबाचा परी
 घ आला. खासा मोर्चा मार्ची सुवेला किले मजकूर येथें तटानाजक भिडला
 आणि लगट केला. ते समई संताजीराव याणी हिंमत धरून गनीमासी
 युद्धप्रसंग शर्तीनसी करून गनीम मारून काढिला. तों अकस्मात गनीमाक-

कडील भांडीयांचा गोळा येऊन लागतांच स्वामिकार्यावरी ठार जाले. संता-
जीराऊ याणी शर्ती करावयाची तैसी केली. गनीम मारून काढिला. मशार-
नुले स्वामिकार्यावरी खर्च जाले. अशास इनामाची तिजाई व हकाची चौ-
थाई देशमुखापासून दिवाणांत वसूल ध्यावया तह आहे. त्यास प्रस्तुत संता-
जीराऊ स्वामिकार्यावरी खर्च जाले; याकारितां प्रतापराव सिलंबकर देशमुख
ताा मजकूर यास इनामाची तिजाई व हकाची चौथाई माफ केली असे.
तरी सदरहूचे तोंड साल दरसाल लावीत नव जाणें. प्रतिवर्शी नूतन पत्राचा
आक्षेप न करणें. पत्राची तालीकें लेहोन घेऊन असल पत्र भोवटियास
फिराऊन देणें. छ १३ रमजान सुरु सूद बार पौ छ २१ मिनहू.

औरंगजेबाची कानउघाडणी

औरंगजेबाचा एक मुलगा प्रथम संभाजीकडे आला आणि नंतर तेथून इरा-
णास गेला. तो इराणच्या शहाची मदत घेऊन हिंदुस्थानावर केव्हां चाल
करून येईल याचा नेम नाही अशी धास्ती औरंगजेबास वाटत असल्यामुळे
आपल्या मुलां परत आपणाकडे यावे अशा हेतूने औरंगजेब पत्रे पाठवीत
असे. त्यास उत्तर देतांना शहाजादा अकबर यानें एका पत्रांत बापाच्या
कारकीर्दीवर खरमरीत टीका केली आहे. तें पत्र ' मनुची ' नें समग्र
दिलें आहे. त्यांतील मुद्याचा भाग असा आहे:—

बाबा, तुमचेंच उदाहरण मी नेहमी डोळ्यापुढें ठेविलें आहे.
इतकें चांगलें उदाहरण दुसऱ्या कोणाचें सापडणार ? ज्या रजपुतांनी अक-
बर, जहांगीर व शहाजहान यांस मनापासून साह्य केलें त्यांचा आश्रय मी

१ तोफेचा २ मेले ३ सरकारांत ४ ठराव, वडिवाट ५ तगादा, मागणी
६ नकल

केला यांत वाईट तें काय केलें ? जसवंतसिंग तुमच्या भुलथापास भुलला नसता तर तुम्ही आज हिंदुस्थानचे बादशहा झाले नसता. असे हे रजपूत लोक आपल्या राज्याचे खांब होते. पूर्वी फौजेत रजपूत पाहिजे असले म्हणजे एकाचे ठिकाणी शंभर उमेदवार येत. हल्लीं तुम्ही तीन तीन वर्षे डांगोरा पिटून सुद्धां दहा पांच माणसें जमा होत नाहीत. हा प्रभाव कशाचा ? आज इतके तुमचे अंमलदार आहेत, पण एकाची तरी तुमच्यावर खरी भक्ति आहे काय ? फौजेतील सर्व लोक दारिद्री झाले आहेत. कोणापाशीं हत्यार नाही. एक कवि किंवा ग्रंथकार निपजत नाही. व्यापाऱ्यांची व धनिकांची लूट होते व खून होतात. रयत धुळीस मिळाली, दक्षिणचा प्रदेश जो पूर्वी केवळ स्वर्गलुप्त वाटत होता तो हल्लीं ओसाड, निर्जन व निर्धन झाला आहे ! विजापूर, औरंगाबाद हीं केवढीं मोठीं व सुंदर शहरे, पण हल्लीं मातीशिवाय तेथें जास्त काय आहे. तुम्हीच सांगा, ह्या सर्वांचें कारण काय तर तुमचा परधर्मद्वेष. तुम्हीं हिंदूवर जिझिया बसविला, त्यानें लोक सर्व तुमच्यावर उठले; जाळपोळ व लूट करू लागले, त्यानेंच देश धुळीस मिळाला.

तुमच्या राज्यांत एक तरी प्रकार असा आहे काय की ज्याची मला तारीफ करता येईल ? थोर थोर पुरातन घराणां सर्व धुळीस मिळालीं. सर्वत्र लुच्चांचा बाजार भरला आहे. राज्यकारभार सर्व हलकट लोकांच्या हातांत आहे. हातांत जपमाळ, काखेंत कुराण आणि डोक्यास मोठेसें पागोटें असले म्हणजे तुमचा त्यावर पूर्ण भरंवसा. अशी मंडळी तुमच्या राज्याचे आधारस्तंभ !

असा सर्व राज्याचा नाश झालेला मला पाहवेना. तेव्हां अत्यंत कष्टांन मी देशत्याग करून इकडे आलों. आतां मी शांत आहे. परमेश्वर तुम्हांला दीर्घायुष्य देवो. मीच परत येऊन राज्य करावें म्हणतां, त्यास तुम्ही राज्य सोडून मक्केस चालते व्हा म्हणजे मी येऊन दाखवितों कसें राज्य करावयाचें तें. आजपर्यंत काय करामत होती ती तुम्हीं करून दाखविलीत. आतां वृद्धापकाळीं परमार्थसाधनच तुम्हांस योग्य आहे. जास्त लिहून तुम्हांस त्रास होईल म्हणून पत्र पुरें करितों.

भुतें घालणें व देवभोळेपणा

खंड १७ लेखांक ४३] श्री. श्रीरोहिडमल

करीना बाबाजी कोंढालकर यास चांदजी कोंढालकर यानें भुतें लाऊन घर बुडविलें. गुणाजी कोंढालकर दसरियाचा घट उठविला ते दिवसीं मुखवटा व रुमाल भगतानें श्री यास वाइला होता. तो गुणाजी घेऊन जाऊ लागला. त्यावर चांदजी बोलिला कीं “ गुणाजी पाटील ! हा रुमाल माझे तरवास बांधावयास देणें. ” गुणाजी बोलिला कीं “ चांदजी ! हा देवाचा रुमाल देवास असों दे; तुला हि देत नाहीं, मी हि घेत नाहीं. आल्या दसरियास देवाचा देवास पांघरून ” म्हणून गुणाजी बोलिला. त्यावर गुणाजीची व चांदजीची बोली जाली, म्हणऊन कटकटले. तेच दिवसीं गुणाजी घरीं गेला. घरीं गेल्यावर त्याला हांव येऊन डोईं दुखू लागली, म्हणून बाळोजी देवास अंगारियास आला. देवास प्रसाद लाविले. देवानें प्रसाद दिले कीं “ चांदजीनें देव व भुतें पेंसली ” म्हणून बाळोजी चांदजीस म्हणूं लागला कीं “ तूं माझ्या बा ला अंगारा दे. ” तो अंगारा देईना मग च्यार दिवसांनीं गुणाजी मेलला. त्यावर मूठमाती द्यावयास श्रीजननजिवळ गेला. तेथें बाळोजी चांदजीस बोलिला कीं “ तूं रगताचा टिळा लाविलास. ” चांदजी सारे गांवकरियादेखत बोलिला कीं “ मी टिळा लाविला. अझून काय जालें ? ” त्यावर गुरें वासरें कितकि मेलीं. बैल मेले. मी कोठें गेलों नाहीं. त्या देवास पुढें तो म्हणे कीं “ माझी लाग मीच मारतां. त्यास माझे लेक दोन. थोरला लेक भुतांनीं मारिला. धाकटा लेक याचे डोळे गेले. आंधळा जाला. ” या उपर सन खमस खमसैनांत एक म्हस दोन मीहेने चारापाणी खाईना. देवास पुसे . तो म्हण “ माझी लाग ” त्यावर चापजीस म्हणे कीं “ तू माझी म्हस वाचव ” तो काहीं आंगारा नेदी. मग मी श्री राजजाईस गेलों. तेथें मनास आणिल. तिनें सांगितलें कीं “ चापजीनें तुजवर देवभुतें घालून तुझें घर व तुझा बाप—लेक मारि-

ला हैं खरें. तू त्याच्या गला पड ” म्हणऊन गांवास आलों. श्री राणजा-ईचा भगत राणोजी गौलाहि आणिला. देवळी पांच जण भले लोक मेलऊन राणोजी गौल्याने श्री रोहिडमलास प्रसाद लाविले. त्याणेहि प्रसाद दिलें कीं “ चापजीनें भुतें लाऊन याचें घर मारिलें हें खरें .” तो हुबर घालू लागला कीं “ माझी भुतें नव्हत.” त्यावर राणो गोला चापजीस बोलिला कीं “ तू हि भगत आहेस. तूंच आपले हातें प्रसाद लाव. आणि देवास पूस हें खरें कीं काय ? ” मग चापजीनें आपल्या हातें प्रसाद लाविले ‘ मी भुतें लाऊन बालोजीचें घर बुडविलें हें खरें कीं काय ? ’ देवानें प्रसाद दिला कीं “ चापजी ! तूच भुतें लाऊन बालोजीचें घर बुडविलें हें खरें . ” ऐसें पडतालेयोनसी सांगितलें. मग चापाजी बोलिले कीं “ बरें . तुझे अंगी कलंक लागिले. आतां हे ह्मस पाय पसरून मरते . तिला निकालमपण अंगारा लाव तें उठली म्हणजे हें खरें. नाहीं-तर देवभगत सांगतात हें अगदी लटकें . ” त्यास चापाजीनें त्याचे ह्मसीस अंगारा लाविला. दोन महिनें म्हस पडली होती ते उठोन गुरांत जाऊन चरो लागली इत्यादि.

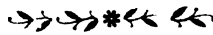
४ दुहीचे दुष्परिणाम

मराठ्यांना बुडविण्यासाठी औरंगजेब महाराष्ट्राच्या उरावर वावरतांना दिसत होता तो पर्यंत स्वामिनिष्ठा व संकटाची जाणीव या दोन भावनांनीं प्रेरित होऊन मराठे एकजुटीनें वागले. शिवाय प्रत्येकास जहागीर व लूट मिळविण्याची पूर्ण मुभा असल्यामुळें स्वामिनिष्ठा व स्वार्थ यांचाहि मेळ बसे. पण औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर शाहूची सुटका झाली तेव्हां सर्वत्र परिस्थिति पालटली. मोगलांचा निःपात झाल्यामुळें महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्या-

वरचें संकट टळलें. परंतु कोल्हापूरकर व सातारकर असे दोन धनी शाल्या-मुळें मराठ्यांची स्वामिनिष्ठा दुभंगली. व ज्या धन्याकडून आपणास अधिक जहागीर किंवा मोठी पदवी मिळेल त्याच्या पक्षास आपणास मिळण्यास हरकत नाही असे महाराष्ट्रांतील सरदारांना वाटूं लागलें. या दुहीनें दाहा बारा वर्षे महाराष्ट्रास फारच हतबल केलें. कारण शाहु व ताराबाई यांनी प्रतिपक्षांकडील सरदार फितूर करून आपला पक्ष प्रबळ करण्याचा प्रयत्न केला. शेवटीं कोल्हापूरदरबारांत दुफळीं माजून व ताराबाईस कैदेत टाकून राजसबाईचा मुलगा संभाजी गादीवर आला तेव्हां ही यादवी कमी झाली. परंतु सातारकर व कोल्हापूरकर यांमधील भाऊवंदकीचें भांडण ताराबाई व राजसबाई यांच्या मधील सवतिमत्सरानें तात्पुरतें मंदावलें इतकेंच. त्याचा वीमोड असा केव्हांहि झाला नाही. ही दुहीची कीड मराठी राज्यास अगदी अखेरपर्यंत भोंवली. या यादवीत कोणता सरदार कोणत्या पक्षास मिळाला ही गोष्ट फारशी महत्त्वाची नव्हती. परंतु स्वार्थासाठी फितूर होऊन शत्रुपक्षास मिळण्याचें जें वाईट वळण या वेळीं लागलें तें शेवटीं मराठ्यांच्या नाशास कारण झालें.

आपापसांत फंदफितूर

[१६३३ अ. भाद्रपद व. ७]

स्वास्ति श्री राज्याभिषेक शके ३८ खर संवत्सरे अधिक भाद्रपद बहुल सप्तमी भृगुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपति याणीं समस्त सेना-धुरंधर-विश्वासानिधि राजमान्य राजश्री जयसिंग जाधवराव सेनापति जपतन मुद्दव यांस आज्ञा केली ऐसीजे. तुम्ही विनंतीपत्र शुद्ध एकादशीचें पाठविलें तें काल पृष्ठी गुरुवारी प्रविष्ट जाहलें. सारांश लिहिला कीं "आपली निष्ठा स्वामींच्या चरणीं. स्वामींची सेवा करावी आणि यशकीर्ति

संपादावी. दुसरे राजश्री जाधवराव स्वामींच्या पायाव्यतिरिक्त दुसरें दैवत जाणत नव्हते. राज्यांत दुही निर्माण जाहली ते प्रसंगीं त्यांनीं प्रतिज्ञापूरः सर स्वामीसनिध बोलीन स्वार जाहले. परंतु कालगतीनें सर्वांची बुद्धि एका प्रकारें जाहली. तन्मुळें त्यांचा हेतु पूर्ण करावा हें अंतःकरणीं धरून आजीपर्यंत याचमानी राहून राजश्री आप्पाजी थोरात, दमाजी थोरात, शहाजी निंबाळकर, संताजी पांढरे आदिकरून सामील करून घेऊन, शाहूनीं केल्या लोभाची आस्ता न धरितां, त्यासी वैमनस्य दर्शवून राजश्री परशराम पंडित प्रतिनिधी व राजश्री खंडेराव दामाडे स्वामींच्या लोभाचे सेवक ह्या प्रसंगांत असावे या अर्थें “ आपल्या समाधानास या उभयतास पाठवणें ” म्हणोन मुद्दा सांगोन पाठविला. त्यावरून उभयतांस व राजश्री रामसिंग मोरे यास शाहूनीं पाठवून दिले. त्यांच्या व आपल्या भेटी जाहल्या; व राजश्री हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर आले. यांचीही भेटी जाहली. तों अगोदर आपण व राजश्री थोरात, खंडेराव दामाडे व संताजी पांढरे बसोन घाट घटला होता. तो सरलष्कर यांस सांगतांच त्यांचे चिर्त्ती हेंच होतें. मग हे व आम्हीं अवघें वर्तमान सरदार कटांत घेऊन राजश्री परशराम पंडित प्रतिनिधि यांस विचारांत घेतले. त्यास स्वामींची द्राही फिरविली. खुशाली केली आणि गडकिल्यास आम्हीं आपलीं व पंडित मशारनिव्हेर्ची पत्रें पाठविली आहेत. याउपरीं नीट सातारियाखाले चालोन जाऊन राज्यांतील दुही निःशेष करितों. स्वामींनीं खुशाली केली * पाहिजे ” म्हणोन हें वर्तमान विशदें लिहिलें. तें श्रवण गोचरें करून संतोपातिशय जाला, तो पच्चारूड किति काय म्हणून करावा ! कार्यकर्ते, पराक्रमी, मायेचे हिंदु सेवक असावे ते तुम्हासा-

* येथपर्यंत धनाजी जाधवरावाचा मुलगा चंद्रसेन यानें शाहूच्या पक्षांतील मंडळी फोडण्यासाठी काय काय डाव योजले आहेत याची हकीकत देणारें जें पत्र भाकट्या शिवाजीस पाठविलें होतें त्याचा सारांश झाला. यास उत्तरा दाखल कोल्हापूर दरबाराकडून हें पत्र लिहिण्यांत आले आहे. त्याचा मुख्य भाग येथून सुरू झाला.

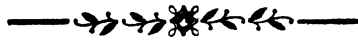
लिखेच कृतकमें असावे. पूर्वोत्तर स्वामीचे कृपेचा अर्थ व राा (धनाजी)
 जाधवराव यांनी कैलासवासी राा स्वामीचे वेळेपासून राज्याभिवृद्धी विषयी
 केले श्रम-साहस व सांप्रत दुहीमुळे राज्याभिवृद्धीस जाला अपाय, चित्तांत
 आणून, पुढें स्वामीचें राज्य वृद्धीतें पाववून यशकीर्ति संपादावी हें मनीं
 धरून हें महत्कार्य सिद्धीतें पाववून जो अर्थ विशदें लिहिला तो उचित व
 यथार्थच लिहिला. तरी तुम्ही दीर्घदृष्टेच आहां. हें राज्य समग्र तांम्राकांत
 जालें असतां कैलासवासी स्वामिनीं लहानापासून थोरस
 आपली माया लावून अवधियांवरी सद्यत्वे कृपामृतवृष्टी करून दिनप्रति-
 दिनीं राज्य वृद्धिगत पावविलें. ते प्रसंगीं कैलासवासी स्वामीचे संपूर्ण कृपेस
 पात्र एक जाधवराव जाले ते आपल्या कर्तृत्वावरी व हुकुमवारदारी एक-
 निष्ठेवरी जाले. राज्याभिवृद्धीविषयी त्याहीं कांहीं सामान्य कसाला श्रमसा-
 हस केला नाहीं. जीविताची तमा न धरितां स्वामिकार्याच तत्पर राहून
 कैलासवासी स्वामीनीं जे समर्थी हुकूम केला ते समर्थी कर्नाटकांत फौजांनीं
 धावोन जाऊन कैलासवासी स्वामीस प्राप्त जालीं संकटें निरसन करून
 स्वामिगौरवाचें सुख त्यांहींच अनुभविलें व सेवाधर्म करून त्यांहींच कैला-
 सवासी स्वामीस संतुष्टविलें. तेव्हां कैलासवासी स्वामीस मशारनिव्हेविना
 दुसरे प्रिय कीं प्राण होते असें नाहीं. सर्व प्रकारें कार्यास येतील हा भरं-
 वसा दृढ मनीं मानिला होता. तदनुरूपच राव मशारनिव्हेनीं स्वामीचें
 चरणीं चित्तालय करून औरंगजेबासारखा मोठा शत्रु राज्यांत पसरला
 असतां आपल्या शूरत्वाच्या व कर्तेपणाच्या योगें शत्रूचा हिसाव न धरितां
 राज्याच्या संरक्षणार्थ असाधारण कसाला केला. स्वामीच्या तपोबलप्रभावे-
 कडून शत्रु पराभव पावविल्याचें यश मशारनिव्हेस प्राप्त जाहलें. तदनंतर
 ससुद्रवल्यांकित अवनिमंडळ निःकंटक करून स्वामीचें शासन चालवावें
 आणि कृतकार्य व्हावें हा हेतु रावमशारनिव्हेनीं धरून हुजूर येऊन मनसबा
 योजिला. तों दुहीचा प्रसंग प्राप्त जाहला. ते समर्थी स्वामीस दुसरा
 कोणाचा भरंवसा होता कीं काय ? दुही निःशेष करावी हे आंगेजणी राव
 मशारनिव्हेनीं करून प्रतिज्ञापुरःसर स्वामीचे सेवेसी संतोषकारक व हौस
 जाणून स्वार होऊन गेले. त्यास वैपरीत्य कालवशें सर्व लोकांस एक प्रकारें

मोह प्राप्त जाहला. तन्मुळें राव मशारनिह्हे कृतसंकल्प सिद्धीतें न पावला. त्यांचे पुत्र तुम्हीं. त्याच सारिले कृतकर्म आहां. तुम्हां वितरिक्त त्यांचा संकल्प शंवटास नेणें आणखी कौण करूं पाहतां ? व दुहीमुळें राज्याभिवृद्धीस अपाय जाला हा विचार मायेच्या सेवकाविना दुसरियाचे मनांत थेंऊं पहातो कीं काय ? ज्यास यश कीर्ति संपादणें अगत्य त्यासच हा विचार. ते तुम्ही मायेचे यशकीर्त्या दक्षित सेवक म्हणूनच हा दीर्घदृष्टीचा विचार तुमच्या चित्तांत आला; आणि जाधवराव यांचा कृतसंकल्प 'दुही निःशेष करून समुद्रवलयंकित पृथ्वीत स्वामीचें शासन चालवून कृतकार्य न्हावयाचा' होता तो सफल कराव्या उदित होऊन बुद्धिवैभवंकडून समग्र सेना नानाप्रयत्नें व द्रव्यसाहित्येंकडून ज्यांचे त्यापरी सजली जाऊन आपल्या विचारांत घेऊन राजश्री परशराम पंडित प्रतिनिधी व खंडेराव दाभाडे व मानसिंग मोरे यांस आपणाजवळीं आणावयाचा विचार कल्पून त्यांस आणून एकाग्रतेनें संपूर्ण स्वामीचें राज्य स्वामीचे सेवेसी तत्पर केले आणि आपलें कर्तपण प्रगट करून जाधवरावांचा संकल्प सिद्धीतें पावविला. ही गोष्ट कांहीं सामान्य केली नाही. हे तुमची दीर्घदृष्टी व आंगेजणी व बुद्धीचे वैभव व शूरत्वाचा प्रसंग चित्तांत मनन करून पाहतां दुसरी साम्यता आहे असें नाही. अतएव स्वामीच्या राज्याचा अभिमान श्रीस संपूर्ण आहे; व जाधवराव याणीं कैलासवासी स्वामीची सेवा त्रिकर्ण बुद्धीनें करून संपूर्ण कृपा संपादिली होती. तद्योगें तुम्हांसारिले बुद्धिप्रगल्भ पराक्रमी पुत्र त्यांस होऊन स्वामीचे शेवेसी तत्पर जाहले. हे कडून स्वामींनीं राज्यांतील दुही निःशेष मानून संपूर्ण पृथ्वीत स्वामीचें शासन चाललेंच असें मनांत आणून तुमच्या भरोशानें स्वामी निश्चित आहेत. तदनुरूपच तुम्ही सातारियाखाले येऊन निग्रह करावा आणि राज्यांतील दुही नाहीशी करावी ऐशा विचारें फौजानिशीं येत आहां. ती गोष्टीची त्वरा करून योजिला मानस हा पराक्रमेंकडून अल्प कालें सिद्धीतें पाववून पुढें अनुपदेकडून ताम्राक्रांत राज्य साधावें. एकाग्रता होय तें करणें आणि संतोषाचें वर्तमान हुजूर लिहून पाठविणें. स्वामींनीं खुशाली केली पाहिजे म्हणून तुम्ही हर्षेंकरून लिहिलें तरी यापक्षां दुसरा संतोष काय आहे ?

तुमच्या विनंतिपत्राचा लेखनार्थ श्रवण होतांच स्वामीनीं तोफांचे आवाज करवून खुशाली कर्तव्य ते बहुत केली. राजश्री परशरामपंडित प्रतिनिधी यांस स्वामींच्या चरणावितरिक्त दुमरा निजध्यास नाही. त्याचे अंतरां हाच मानस होता तो श्रीकृपे अविघ्नतेनें घडला; आणि त्याणीं आपण एकरूप होऊन गड किल्यांस पत्रें पाठविलीं. स्वामीनीं पंडित मशारानिल्ले स्वामीचे मायेचेच सेवक आहेत. स्वामींच्या राज्याभिवृद्धीविषयीं त्याहीं बहुत श्रम केले आहेत. अपायेकरून त्यास दगा जाला होता तेही राजश्री जाधवराव याणींच त्यांचा अभिमान धरून संकटांतून रक्षिलें. त्यामागें तुम्हीं त्यास अंतर न दिलें. हा सविस्तर प्रसंग—तुमचे मायेचा—पंडित मशारानिल्ले यांनीं हुजूर लिहिला होता. तदनुरूप स्वामीनीं त्यास समाधानयुक्त पत्र विस्तारें पाठविलें आहे. गडकिल्ले यांस त्याहीं तुम्ही पत्रें पाठविलीं. गोष्ट उत्तम केली. ते तुम्ही अखत्यारीचे सेवक आहां. पुढें हि ज्यास जें लिहिणें तें लिहिणें. तें लिहून समस्त स्वामींच्या पायाशीं एकनिष्ठेनें वर्तत तें करणें. स्वामीनीं हि हुजरून गड किल्लीयांस व हशम लोकांस पत्रें पाठविलीं आहेत. “ राजश्री हैयतराव निंबाळकर सरलष्कर यांची चित्तवृत्ती स्वामीचे चरणीं सट्ट आहे. स्वामीनीं मशारानिल्लेस समाधानपत्र पाठविलें पाहिजे ” म्हणून; तरी त्यांचे बाप राजश्री हणमंतराव होते त्याणीं कैलासवासी स्वामीचे वेळेपासून त्यांची व स्वामीची सेवा निष्ठेनें करून स्वामीची कृपा बहुतच संपादून घेतली होती हें प्रसिद्ध आहे. त्यामागें मशारानिल्ले यांनीं हि आपली माया स्वामींस बहुतच लाविली आहे. त्यांचे सर्व प्रकारें स्वामींस अगत्य आहे. हल्लीं तुमच्या लिहिण्यावरून स्वामीनीं त्यांस समाधानपत्र सादर केलें आहे. “ राजश्री रावजी थोरात व खंडेराव दाभाडे व संताजी पांडरे याणीं ये प्रसंगीं बहुतच कपाला करून कार्याची प्रघटनः केली त्यास समाधानपत्रें पाठवावी. स्वामी धनी आहेत ” म्हणोन तरी मशारानिल्लेनीं सेवाधर्मांसहित उत्तमपणास योग्य चित्तीं तोच प्रसंग करून तुमच्या चित्ताचें ठायीं एकरूप होऊन महत्कार्य संपादिलें; यणेंकरून स्वामी त्यावरी संतुष्ट आहेत. त्यांची हि विनंतिपत्रें हुजूर आलीं होती. त्यांनीं तुमच्या कर्तव्याचा प्रसंग बहुतच विशदें लिहिला आहे. तरी ते

सेवक लोभ करून चालवावे असेच आहेत. स्वामींनी व्यास चिन्तानुरूप समाधानपत्रें पाठविलीं आहेत. वरकड हि तुमच्या लिहिण्याप्रमाणें 'राजश्री मानसिंग मोरे, राजश्री शाहाजी निंबाळकर, हणगोजी नाईक निंबाळकर व मरिजी पवार आदिकरून कुल सरदारांस समाधानपत्रें व नावांस जागेवून पत्रें पाठवावया आज्ञा केली पाहिजे,' म्हणोन लिहिलें. त्याप्रमाणें समाधानपत्रें पाठविलीं आहेत. समस्तास देऊन दिलासे करणें. अतःपर कोणी सेवक-लोकां विलक्षण कालगती करून घडोन आल्या आचरणाचा संशय मनांत आणावा असें नाहीं. मध्यें कांहीं दिवस कालाची कुटिल गति होती. अन्यथा तुम्हांसारख्या सेवकलोकांस आणि स्वामींच्या पायाचा वियोग होणें होता कीं काय ; याकारिता स्वामींच्या चिर्त्ती कोणी एकाचें वैषम्य कीं संदेह नाहीं. अवघ्यांहीं तुमच्या विचारें स्वामिकार्याची आंगेजणी करून कार्य-सिध्दी करावी. अशाच स्वामींनी अवधियास आज्ञापत्रां आज्ञा केली आहे. याउपरि शीघ्रतेनें चिन्तानुरूप स्वामिकार्य सिध्दीतें पाववून संतोषाचें वर्तमान लिहून पाठविणें. तुम्हीं वंशजपणास जे गोष्टी योग्य तेच गोष्टी संपादून कीर्तीस पात्र जाला. सर्व गोष्टीनें मातोश्री साहेब व स्वामी हि बहुत संतोषी जाहले. याउपरीं दुसरें जें कर्तव्य तुम्ही लिहिलें तें निःशेष करून स्वामीसंतोषाचें वर्तमान लिहून पाठवून द्यावें. बहुत लिहिणें तरी तुम्ही सुज्ञ असा. मोर्तब असें [भारतवर्ष, पत्रें, लेखांक ५०]

देशमुखीसाठीं एका जातीच्या दोन जाती

वाईच्या देशमुखीसाठीं शिवशाहींत व मोगलाई अमलांत पिसाळ मंडळांचें आपसांत तीस चाळीस वर्षेपर्यंत एकसारखें भांडण सुरू होतें. संभाजी छत्रपतींच्या कारकीर्दीअखेर सूर्याजी पिसाळानें रायगड हस्तगत करण्यास औरंगजेबास मदत केली, व पुढें तो बाटून मुसलमान हि झाला.

यानंतर शाहूच्या कारकीर्दीत हा तंट्या पुनः उपस्थित झाल्यावेळीं शाहू-
नें घनाजी जाधवाचें सांगणें न ऐकतां निम्मी देशमुखी पुनः सूर्याजीकडे
देण्याचें ठरविलें. त्या वेळीं सूर्याजी विरुद्ध भीड घालू पाहणाऱ्या घनाजीस
सूर्यराव मोठ्या अभिमानानें सांगतो कीं 'मी एका जातीच्या दोन जाती
पाहून देशमुखी सोडविली.'

श्री

देशमुखी प्रांत वाई राजश्री नागोजीराव नाईक पिसाळ मूळ पुरुष
याशी नऊ गांव चालत होते. त्यांनीं आपले पुत्रांस गांव वाटून दिले.
याशी तपसीलः—

थोरले बायकोचे पुत्र ५ पांच.
त्यापै॥ दोघांचें नकल झालें.
तिघे पुत्र राहिले. यांशीं गांव दि-
ल्ले ४॥ याशी तपसील.
२ राजश्री सूर्याजीराव पिसाळ.
१ चांदक संमत हवेली.
१ तडवळें संमत कोरेगांव
मोकदम तेथील धुमाळ व झांजुरणें
१ राजश्री रामोजी नाईक
याशी लहासुरणें संमत कोरेगांव.
साळ याशी मरटें संमत निंब.
-॥- मौजे वोग्गडें निम्में निम्में
तिघाशे देशमुखीचा हकदारी
हिशास रूपये ५ पांच

धाकटे बायकोचे पुत्र तीन.
यांशीं गांव ४॥.
यांशी तपसील.
-॥- मौजे वोग्गडें निम्में.
३ संमत कोरेगांव.
१ कटाकपूर किन्हई भोसल्याची
१ पाडळी फाळक्याची
१ सोनकें संमत वाघोली
धुमाळाची.

सदरहू येणेंप्रो। वांटणी आपले आपली खात होते. कोणाचा तंटा भांडण हा कालपर्यंत नाही. सदरहू न्याहारखान गोरी यानें मातुश्री पिलाऊ यांजपासून देशमुखी घेतली. आणि फिरोन कोणी पिसाळाची देशमुखी म्हणेल त्यास पायलीभर मीठ चारावें असें झालें. यावर राजश्री सूर्याजीराव पिसाळ याणीं पातशाहापार्शी जाऊन गळा कफणी घाळून दिवा दिवच्या लाऊन फिर्याद केली. मग पातशाहापार्शी अर्ज करून न्याहारखान तगारि केला. ते समर्या वतनास खर्च सावकाराचें कर्ज घेऊन दोन लक्ष रुपये खर्च केला. पादशाहास व दरबार खर्च करून वतन बहाल करून घेतलें. मग सूर्याराव वाईस आले. ऐशियास पिलाऊ पिसाळ याशीं पुत्र नव्हता. त्याणीं आपले दीर गंगाजी नाईक यांचा पुत्र दत्ताजी नाईक आपले ओटियांत पुत्र म्हणून घेतलें. ते व सूर्याराव एक होऊन पातशाहापार्शी वतनाचा मजकूर जो जाला, तो सूर्याराव याणीं दत्ताजी नाईक याशीं निवेदन केला. त्यावरून दत्ताजी नाईक समाधान पावले. दत्ताजी नाईक सूर्याराव यासी बोलिले जे:—पिसाळाचे वंशीं तुम्ही खस्त करून गेले होते, त्यास दोन लक्ष रुपये खर्च करून वतन सोडविलें, त्यास जो खर्च पडला तो तुम्ही सांभाळणें, आणि देशमुखीचें वतन निम्में तुम्ही खावें, निम्में आपण खावें ऐसा करार होऊन श्रीकृष्णातीरीं रवीषोंडीजवळी देशपांडिये व देशक व कसबे मजकूरचे पाटील व चापशेट व म्हाजण समस्त मिळऊन गंभीर सागर गोसावी याचे मठीची एक रोटी आणून दत्ताजी नाईक याणीं आपले हातीं घेऊन श्रीकृष्णेंत उभे राहून रोटी निम्में बरोबर करून अर्धी रोटी आपले लेंकाचे हातीं केशवजी नाईक याचे हातीं दिली. निम्में रोटी अर्धी सूर्याराव पिसाळ याचे पुत्र पदमसिंगराव याचे हातीं निम्में दिली. त्याजवरी तेच प्रसर्गी निम्में देशमुखीचें वतन निम्मेंचें पत्र सूर्याराव याशीं करून दिलें. वाई देशांतील गांव निम्में निम्में तारोतार व इसाफती व इनाम तारोतार निम्में वाटून दिलें असे. दत्ताजी नाईक याणीं सूर्याराव याशीं शिक्क्यानिशीं आपल्या हातें कागद करून दिला. त्यावर दत्ताजी नाईक बोलिले जे:—एक शिक्का असू दणें. त्यांम सूर्याराव बोलिले जे:—तुम्ही निम्मे देशमुखीचा शिक्का करणें

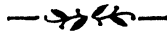
आम्ही निमें देशमुखीचा शिक्षा करूं. त्याजवरून उभयतांचें भांडण लागलें. त्याजवरी माहाराज छत्रपति स्वामी मोंगलाईहून या प्रांतीं आले. त्यास तुळापुरीं मुक्कामीं दत्ताजी नाईक जाऊन स्वामीस गैरवाका विदित करून सारे देशमुखीचीं पत्रें करून घेतलीं. धनाजी जाधवराव यांचे विद्यमानें पत्रें घेतलीं. हें वर्तमान सूर्याजीराव याशीं विदित नव्हतें. हें वर्तमान सूर्याराव याशीं कळिल्यावरी सूर्याराव याणीं थोरात यांचे हातें महाराज छत्रपति स्वामीचें दर्शन घेतलें. सदरहू देशमुखीची हकीगत सदरहू प्रो सांगितली. आणि मोंगलाईत असतां ही महाराज छत्रपति स्वामीसही वर्तमान दाखल होतें. त्यास स्वामी बोलिले जे:—तुमचे निमें देशमुखीचें वतन तुमचे तुम्हास देऊं. निमें दत्ताजी नाईक यास देऊं. ऐसा करार होऊन मजल दर मजल सातारियाशीं आले. तेथून पुढें मजल दर मजल पन्हाळियाशीं गेले. तेथून पंचगंगेवर गेले. तेथें धनाजी जाधवराव याणीं स्वामीस अर्ज केला जे:—वांई देश खराव झाला आहे. अवघे देशक बरोबर आहेत. याशीं कौल, वस्त्रें, घेऊन रवाना करणें, हणोन अर्ज केला. त्याजवरून दिव-श्याच्या सलामाच्या समई वस्त्रें सदरेस आणविलीं. ते समई धनाजी जाधवराव सेनापति याणीं स्वामीस अर्ज केला जे:—दत्ताजी नाईक देशमुख याशीं वस्त्रें देणें. त्याजवरून महाराज स्वामीनीं मंदिलाचा पदर घेऊन हात वर केला. ते समई सूर्याराव याणीं महाराज स्वामीस थोरले महाराज स्वामीची द्राही दिली कीं, दोही हातीं दोन मंदिले घेऊन दोवांचे हातीं दोन पदर देणें, त्यास धनाजी जाधवराव बोलिले जे:—दत्ताजी नाईकास वस्त्रें देणें. मग सूर्याराव याणीं धनाजी जाधवराव याशीं जाव दिला जे:— “मी कांहीं जाधव यादव नव्हे ! तुम्ही कन्हाडची देशमुखी दहा हजार रुपयाची घेतली ! ऐसा कांहीं आपण नव्हे ! आपण आहे तो दत्ताजी नाईकाचा तुरा आहे ! तुरुकहांडीस देशमुखी पडली होती. त्यास दरवार खर्च लाखोलाख रुपये खर्च करून एक जातीच्या दोन जाती पाहोन देश-मुखी सोडविली. ” त्याजवरून महाराज छत्रपति यांनीं मंदिलाचा हात वरत, होता तो मांडीवरी ठेविला. त्याजवरी मागती धनाजी जाधवराव महाराज स्वामीस बोलिले जे:—दत्ताजी नाईक याशीं वस्त्रें देणें. त्यास महाराज

स्वामी बोलिले जे:—गोही देत असतां बळजोरीनें वस्त्र कसें घावे. आर्षी वाघांची समजावणी करणें. तोंवर वस्त्र राहूं देणें. मग तमाम कचेरी गेली. त्याजबरोबर सूर्याराव ही गेलें, आणि कचेरीचे बाहेर बसले. मग महाराज स्वामीनीं सूर्याराव याची याद केली, जगनाथ चोपदार याशीं आज्ञा केली कीं, सूर्याराव कोठें आहेत, त्यास बोलाऊन आणणें. ते गोष्टीं सूर्याराव यांनीं ऐकून हुजूर महाराजापार्शीं उभे राहिले कीं, आपण येथें जवळ आहोंत. महाराज बोलिले जें:—अम्हांस नजर देणें. तुमचें वतन तुम्हांस निम्मेच्या सनदा करून देतो, आणि निम्मेच्या सनदा दत्ताजी नाईक याशीं ही देशमुखीच्या करून देतो. त्याजवरून सूर्याराव याणीं राजश्री राजजी थोरात व सुलतांजी थोरात व दमाजी थोरात यांजकडे जाऊन त्याजपासून कर्ज घेऊन सौनें, रुपें १५,००० पंधरा हजाराचे व नक्त रुपये १५,००० येकूण तीस हजार रुपये नजर, महाराज स्वामीस देऊन व दत्ताजी नाईक यांनीं ही धनाजी जाधवराव याचे गुजारतीनें नजर स्वामीस देणें ती दिल्ली. त्याजवरी रांगणाचे मुक्कामी राजश्री दत्ताजी नाईक याशीं निम्में देशमुखीचीं पत्रें करून दिल्लीं. व सूर्याराव पिसाळ यास ही निम्में देशमुखीचीं पत्रें करून दिल्लीं. शिक्याचा मजकूर उभयतांनीं महाराज स्वामीस पुशिला. त्याजवर हि महाराज स्वामी बोलिले जे:—वांई देशाची लावणी करणें. आम्हीं हि त्या प्रांते आल्यावरी शिक्याचा मजकूर विल्हेस लाऊं. त्याजवरी उभयता देशास आले. महाराज स्वामीचीं छावणी जाहली. मग दुमरें वर्षीं महाराज स्वामी या प्रांतीं आले. किल्ले वंदनगडावरी छावण्या करून राहिले. मग वंदनचे मुक्कामी गंगाजी नाईक व दत्ताजी नाईक व त्यांचे भाऊ कुल पिसाळ मिळाले, तेथून कूच होऊन मराठियावगी राजश्री स्वामींचा मुक्काम जाहला- तेथें तमाम अष्ट प्रधान व चंद्रसेन जाधवराव असे होते. ते समई सारे पिसाळ उभे करून महाराज स्वामीनीं गंगाजी नाईक याशीं विचारिलें जें:—सूर्याराव तुम्हांस काय होते? ते बोलिले जे:—माझा पुतण्या होय. त्यावरी दत्ताजी नाईक याशीं विचारिलें. त्यास दत्ताजी नाईक बोलिले जें:—गंगाजी नाईक आपले दास, व आपले भाऊबंद सारे सूर्याराव याशीं मिळाले. मग दत्ताजी नाईक

बोलिला जे:—सूर्याराव आपला भाऊ नव्हे. त्याजवरून महाराज स्वामिसि राग आला. मोंगलाईतील न्याहारखानानें देशमुखी घेतली होती ती सूर्याराव यानेंच सोडविला असें महाराज स्वामीस विदित होतें. आणि हल्लीं ही येथील मजकूर कित्येक लोकांनीं निवेदन सूर्याराव यांजविशीं केला होता. त्याजवरून देशमुखीचें वतन अमानत करून जोत्याजी केसरकर सर देशमुख यांचे हवेली देशमुखीचें वतन केलें असे. सूर्याराव हि यांच्या हाताखाली देशमुखीचा कारभार करीत होते. त्याजवरी महादजी गणेश यांच्या हाताखाली सूर्याराव कारभार करीत होते. त्याजवरी मोरो जिवाजी देशपांडे यांच्या हवेली देशमुखीची मुतालकी करून सूर्याराव यांशीं महाराज छत्रपति बोलिले:—मौजे वोझडें हा गांव कुलबाब कुलकानू देखील हक्कदार देखील दरोबरस्त खाऊन सुखरूप राहणें. असें असतां जनाई जाधवीण भुईंजकर इनें महाराज स्वामीस अर्ज करून राणोजी नाईक पिसाळ यांशीं वोझडेंपैकी दोन चाव्हर जमीन बरोबर चोपदार देऊन मोजून पदरी घातली. दोन चाव्हर खात होते. याशीं साक्ष देशाधिकारी व देशक.

[खं. ३ ले. ६४ पृ. ६४.]

हरणाचा तंटा

चंद्रसेन जाधवराव मोगलाईतील चौथाई सरदेशमुखी बावतीचे अंमल बसवावे, उगवावे म्हणून फौजा सनदा देऊन, पोख्त सामान तयारी करून देऊन रवाना केले. दमाजी थोरात पाटस तर्फेतील हिंणगांव येथें गढी करून पुंडपणा करीत होते. स्वाऱ्या करू लागले. व उदाजी चव्हाण हे करवीर प्रांती अथणीकडे राहून वडगांव येथें असोन उभयतांहि संभाजीराजे यांचे लक्षांत राहून, सातारा प्रांतापर्यंत स्वारी करावी, चव्हाणचौथाई म्हणून घ्यावी; गांव लुटावे, मारावे असें करूं लागले. महाराजांनीं सर्व कारखाने किल्ला सातारियावरी ठेवून वरता वाडा बांधविला. शाहु—तलाव

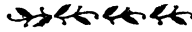
म्हणून तळें केलें. कांहीं लोक वरत, [कांहीं] खाली रहावे असें केलें. जाधवराव सेनापति यांचे पदरी बाळाजी विश्वनाथ बाबतीच्या मामलती करून होते. ते फौजेंत जाधवराव यासमागमें होते. एके समयी लष्करचें कूच जालें. रवे पडली. त्यांत हरण उठलें. त्याचे मागे पिराजी राऊत म्हणून—बाळाजीपंत यांजकडील पथकांत—शिलेदार होते ते लागले. पुढे मुकाम होऊन डेरे राहुच्या जाल्या त्यांत व्यासराव म्हणून ब्राह्मण कारकून जाधवराव यांजकडील होते त्यांचे राहुटीत हरण शिरलें. त्यांचे मागे पिराजी राऊत लागून गेले. राहुटीत पाठीशी आले म्हणून व्यासराव राहुटीचे तोंडी उभे राहिले. तों हे जाऊन “ आमची शिकार द्यावी ” म्हणू लागले. तेव्हां व्यासराव “ आम्ही ब्राह्मण, आमचे राहुटीत आलें, पाठीस निघालें. तें देतां नये. मारू नये ” बोलले. राऊतहि आग्रहास आले जे “ आमची शिकार आम्ही नेऊं. ” असा उभयतांचा आग्रह. तेव्हां पिराजी राऊत याणीं भाला टाकिला. तों हे पुढे जाले यांस लागला. जखम जाली. हें पाहून पिराजी राऊत जाऊन बाळाजीपंत यांस वर्तमान कळविलें. “ अशी गोष्ट घडली. या उपरि बचाव करणें आपणांकडे आहे ” म्हणून सांगितलें. तों हें वर्तमान सेनापतीस समजलें, ‘ ब्राह्मणावर वार टाकिला, जखम शिकारीसाठी केली, हें अयुक्त जालें म्हणून पारपत्य शिक्षा त्यास करावी ’ असें ठरवून बाळाजीपंत नानांस सांगून पाठविलें जें “ तुम्हांकडील स्वारांनें ब्राह्मणावर जखम केली त्यास पाठवून द्यावा. चौकशी करून शिक्षा जाली पाहिजे. ” तेव्हां बाळाजीपंत नानांनीं सांगून पाठविलें “ हरणावर भाला टाकिला तों राव मध्यें आले याजमुळें लागला. अपराध खरा. परंतु सरकारच्या पदरचे लोक आहेत. येऊन अम्हांपाशीं पोचलें. पाठीस पडले. त्या अर्थां क्षमा करावी. पारपत्य करणें, तैनात बुडवणें, घालवणें, दूर करणें आम्हींच करितों. ” असें सांगून पाठविलें असतां सेनापति आग्रहास पडले जे “ त्याचें पारपत्य च जालें पाहिजे. पाठवून द्यावे. ” ते समयी बाळाजीपंत हि आग्रहास आले. कळोन स्वार पथके रवाना केले

१ रांग लागलो. २ बाळाजी विश्वनाथ. ३ चंद्रसेन जाधवराव, घनाजीचा मुलगा.

जे “ सुप्रयुक्त राऊत हातीं न देत तरी हल्ला करून पथकं लुटून, धरून आणावें. ” हें वृत्त कळतांच हेहि पथक तयारी करून कूच करून निघोन चालले. लोकांस ताकीद केली जे “ जमून जाऊं नये. थोडे थोडे टोळ्या करून चहू वाटेनें जिकडें जसें कळेल तसें निभावून जेजुरी, सासवड येथें सर्वांनी येऊन पावावें. ” आपण शे सवाशे स्वारानिशीं एका मागें निघोन चालिले. हें वर्तमान जाधवराव यांस समजलियावरून दोन तीन हजार फौज जमवून पाठविली. “ त्यांच्या मागें जाऊन जेथें सांपडतील तेथून धरून आणावे ” सांगून रवाना केले. बाळाजीपंत याणीं अंबाजीपंत पुरंदरे यांचे हातून सचिव याशीं राजकारण करून पुरंदर किल्ल्याचे आश्रयास जाऊन राहिले. बाळाजीपंत फौज गेली त्याचे हातीं लागले नाहीत. हें वर्तमान कळलियावरून [सेनापतींनीं] आपण खासा फौजसुद्धा कूच करून बारामतीवरून सुपें येथें येऊन सचिव यांसी सांगून पाठविलें जे “ बाळाजीपंत यांस तुम्ही आश्रय देऊं नये. दिव्हा असतां आम्हांस तेथें येणें प्राप्त आहे. तुमचे मुलकाची खराबी होईल. ” यावरून सचिव याणीं बाळाजीपंतास सूचना केली “ तुमचा परिणाम येथें लागणार नाही. ”या उपरि आपला परिणाम महाराजांस शरण जाऊन आश्रय केल्यावाचून लागत नाही; ऐसा विचार करून पांडवगडची माची थोर, जागा बिकट. लोक सुद्धा दम खावयाम योग्य आहे तेथे लोक ठेवून महाराजाकडे सांगून पाठवून, विचार आणवून, तेथें जावेसें करून पांडवगडचे माचीस जाऊन उतरले. आणि अंबाजीपंत पुरंदरे यांचा व खंडोबल्लाळ यांचा स्नेह आहे; यांचे वाद प्रकरणीं जाणें येणें त्यांत स्नेह जाला होता. त्यांचे विद्यमानें बोलणें करावें म्हणून त्यांस पाठविलें. त्याणीं जाऊन भेट घेतली. आणि उभयतां मिळोन महाराजापार्शीं बोलणें केलें जे “ बाळाजीपंत शहाणे, कर्ते, शिपाई, मोठे माणूस. याजवर सेनापतींनीं असें गुदरले म्हणून स्वामीस शरण आले. रक्षिलें पाहिजे ” ऐसें समजाविलें. यावरून आपणास चांगलें माणसाचा संग्रह करणें आहे; तेव्हां जाधवराव आग्रहास पडले

त्यास समजोन सांगोन घडेल तसें करणें. म्हणून अभयपत्र देऊन हुन्नर यावें सांगितलें. [चिटणीसकृत शाहुचरित्र.]

मराठ्यांना दिल्लीस आमंत्रण

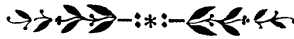
पादशाईत पादशाहा यांशीं सर्वाध्यक्ष सैद होऊन वजीरी कारभार करू लागले ते निजाम उन्मुलुक वगैरे सरदार यांस असह्य जालें. आणि दोनभाग होऊन एकमेकांस घालवावें ऐशी मसलत वाढली यावरून औरंगाबादेस हसन अल्ली खान सैद होते यांस आलम अल्लीखान सैद याणीं लिहिलें जे “जुल्यकारखान वगैरे सरदार याणी फरोखशाहास अनुकूल करून बखेडा आरंभिला आहे.” यावरून हसन अल्ली याणीं संक्राजी मल्हार यांस “ मसलत कशी करावी ? तुम्ही येथें सुभ्याचें काम बंदोबस्त राखावा; आपण फौज जमाव घेऊन दिल्लीस जाऊन बखेडो मोडितो ” विचारिलें. ते समयीं संक्राजी मल्हार याणीं मसलत सांगितली कीं “ शाहू राजे पादशाहींतून सुटून आले. सर्व आपले दौलतीचा बंदोबस्त केला. मातभर सरदार व कर्ती माणसें, मुत्सद्दी, कार्यकर्ते जमविले. फौज, पागा, कारखाने मोडलेले जमविले. आणि फौजसुभे मोठेमोठे पाठवून मुलूख अंमल कार्वाज केला. त्यांशी सख्य करावें. म्हणजे ते सहजच आपले सुभ्यांत उपद्रव करणार नाहींत. त्यांची फौज व लोक मदतीस बरोबर घेऊन जावें म्हणजे थोर मसलत व मोठीं कार्ये घडून येतील. नाहींतरी मसलत दुर्घट आहे. ” यावरून हसन अल्ली बहुत खुष होऊन ‘तुम्ही पूर्वी त्यांचे पदरीचे. तुम्हींच या कामास जाऊन तह ठरवून पन्नास हजार फौज त्यांची कुमकेस बराबर यावी [असें करावें]. त्याचा खर्च देऊन व त्यांचे मतलब काय असतील ते येथे करावयाचे व पादशाहापाशीं करून द्यावयाचे ते कबूल करावे. आणि दक्षिणेंत जे आमचे तर्फेचे कामावरी राहतील त्यांची मदत त्याणीं राखावी ऐसें ठरवून यावें ” सांगितलें. तेव्हां संक्राजापतं याणीं मनांत विचार केला जे “ महाराजांचा प्रताप, देव

विचित्र आहे. गुण ही सर्व राजचिन्हें दिवसेंदिवस वृद्धीस पावावें ऐसेंच आहे. आपण पूर्वी पासोन त्यांचे पदरचे त्यांचें अन्न भक्षिलें आहे. त्यांचें दर्शन होईल. त्यांची सेवा घडावी ऐसा योग सहज प्राप्त जाला आहे. ” म्हणोन हसन अल्लीखानापार्शी जाऊन मसलत सिद्ध करितों ऐसें मान्य केलें त्यांनीं बराबर लवाजिमा मातबर, हत्ती घोडे व पांच हजार फौज, स्वार, गारद ऐसे मोठे योग्यतेचा दिव्हा व महाराजांस पोशाख वस्त्रें जवाहीर हत्ती, घोडे, उत्तम पदार्थ ऐसे देऊन रवाना केले. ते आले. संक्राजी मल्हार पूर्वाचे आपले सचिव व सैदाकडून वकीलीस येतात कळोन महाराजांनीं प्रतिनिधी व अष्ट प्रधान व सरदार सर्व आणाविले. संक्राजांपंत आले त्यास सामोरे जाऊन मोठे योग्यतेनें भेटी जाल्या, त्याणीं नजर केली. सरकारांतून *बादली चादर घातली. त्यांस राहण्यास जागा याचे लवाजम्या सुद्धा राहण्याजोगी नेमून देविली. यानंतर बोलण्यास प्रारंभ केला तेव्हां संक्राजांपंत यांनीं सैदाची बोलणीं सर्व विदित केलीं. “ यांत महाराजांचीं कार्ये असतील ते आज्ञा करावी त्यास दरमहा काय तो नेमावा ” बोलले. ते महाराजासीं मानलें आणि सांगितलें जे “ पूर्वी जैसिंग राजे येऊन महाराजांचा तह होऊन दिल्लीस जाते समयां स्वराज्य दरोबस्त पावले, घाट, कोंकण, वरघाट, बालाघाट चालावा. सहा सुभे दाक्षिणेंतील चौथाई व सरदेशमुखी चालावी ऐसा तह जाला त्याप्रमाणें चालावें. मातुश्री व कभिले तेथे राहिले ते येणें घडावे ” ऐसे मतलब ते निवडोन यादी करून फौज घेऊन जाण्यास मुख्य प्रधान बाळाजी विश्वनाथ व खंडराव दामाडे सेनापति व संताजी भोसले परसोजी भोसले सेनासाहेब सुभा यांचे पुत्र व पंवार विश्वासराव ऐसे सरदार व पन्नास हजार फौज नेमिली. त्यास दररोज पन्नास हजार रुपये या प्रमाणें पंध्रा लक्ष रुपये दरमहा पावावा ऐसें ठरावून मतलबाची यादी करून दिल्ली आणि सध्याच ठाणि-यांत मोगलाई अमलाचे सुभे होते व स्वराज्याचे जिमेचे बाहेर राहून अमल घत होते ते मोगलाई ठाणीं सदरीं लिहिलीं तीं उठवून दरोबस्त अमल

स्वराज्याकडे यावा ऐसें सांगितलें. ते संक्राजीपंत याणी सैदास लिहून मत-लबाची यादी तह ठरावून आणिला. व ठाणेदार यास सोडचिठ्या आणून मोंगलाई अमल उठवून “ दरोब्रस्त अंमल स्वराज्याकडे मतलब दिलीहून व्हावयाचे ते करून तेथून देतां ” ऐसा तहनामा ठरावून पाठविला. शके १६३६ जयनाम संवत्सरे; सन खमस अशर मया व अलफ याप्रमाणें तह होऊन संक्राजीपंत याणी महाराजास मेजवानी सर्व अष्टप्रधान व सरदार व कारखानदार व राजमंडळ यांस वख्तें जवाहीर यथायोग्य देऊन केली. महाराजांनी हि पंतास मेजवानी त्याजकडील मुत्सद्दी कारकून व सरदारसुद्धा वख्तें, जवाहीर, हत्ती, घोडे बराबर दिले. आणि औरंगाबादेस जाण्याचा निरोप दिल्या. ते निघोन गेले.

मल्हार रामरावकृत थोरले शाहूचरित्र. पृ. ३७-३९

एसूबाईच्या सुटकेसाठी खटपट

गुप्ते दफ्तर]

[१६३९ फाल्गुन शु-५

स्वस्ति आ राज्याभिषेक शके ४४ हेमलंबी नाम संवत्सरे फाल्गुन शुभा ५ इंदुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी याणी राा राा यादवराउ मुनशी यास आज्ञा केली ऐसिज. तुम्ही माघ बहुल १३ चें विनंतिपत्र पाठविलें तें फाल्गुन शुद्ध ४ स प्रविष्ट होऊन वर्तमान विदित जालें. “सरदेशमुखीचा परवाना पहिले जाला होता तो गलत करून हल्ली नवा परवाना सिद्ध करविला. त्याची नकल काजीचे मोहरेनिशी पाठविली असे. व पहिले पेसकसी मोकरर जाली होती त्याचप्रमाणें जरा बाजरा रदवदल करून स्वामीस कळण्यास पाठविली आहे. यावरून सेवकाचे चाकरांचे

मजुरा हाईल” म्हणोन कित्येक प्रकारें लिहिलें. ऐशास जो पूर्वी प्रधानपंती. निर्वाह केला होता त्यासंबंधें दुसरी बोली असलेली याकरितां तुम्हीं सेवक लोक व तुम्हांस जे लिहिणें तें लिहावें लागलें. येथील आज्ञेवरून तेथें तुम्हांस रदबदलेस जोर पाँहोचला आणि पहिलेच मोकरर बेरजेवरी काम होऊन आलें. तथापि तुमच्या शहाणपणास अगर कष्ट मेहनतीस स्वामीनी शब्द लाविला ऐसा अर्थ नाही. हे प्रसंगीं तुम्ही श्रमसाहस केलेती तदनुरूप तुमचें उर्जित करणें आवश्यकच आहे. तुम्ही आपले मनांत कदापि विपर्यास न मानणें. पुढें हि स्वामिकार्यावरी एकनिष्ठपण राहोन स्वराज्याची सनद सत्वरच तयार करून घेणें. राा शंकराजीपंताच्या व तुमच्या लिहिल्यावरून चौथाई व सरदेशमुखी परवाना व स्वराज्याची सनद ऐसे तीनहि मतलब तों विल्हे लागले. राहिले मातुश्री येसूबाईसाहेब व चिरंजीव राा मदनसिंग यांचें आगमन जालें आणि स्वामीची व त्यांची भेटी जाली म्हणजे नवाबाच्या वचनाप्रमाणें राा शंकराजीपंत दरम्यान पाडिले व तुम्ही कष्ट मेहेनत केली त्याची सार्थकता होऊन अवघेच मतलब सिद्धीस पावले. तर मातुश्रीचेविशीं व चिरंजीवाचेविशीं प्रतिक्षणां स्मरण देऊन त्यांचे अविलंबें आगमन होय ते गोष्टी करणें. विस्तारें राजश्री शंकराजीपंत यांचे पत्री लिहिलें आहे त्यावरून कळेल. बहुत काय लिहिणें.

[मराठी रियासत म. वि. पृ. १०३]

कर्नाटक कीं दिल्ली ?

बाजीराव बळ्हाळ व चिमणाजी बळ्हाळ बहुत कतें शहाणे निघाले. राज्यवृद्धीची उमेद धरून बहुत पराक्रम करून दाखवावा, महाराजांची कृपा, संपादावी म्हणोन “ आपणास हिंदुस्थानची चौथाई सरदेशमुखी साधण्याच सुभा सांगावा ” म्हणोन विनंति केली. हें महाराजांनीं ऐकून बाजिराव

यांजवर बहुत संतोषी जाहले. महाराजास हिंदुस्थान साथ्य करावयाचे बहुत मानस. यावरून प्रतिनिधी व सर्व मुत्सद्दी जमा करून विचार पुसिला. तेव्हां श्रीपतराव प्रतिनिधी याणीं “ पादशाहाचा तह जाला आहे. स्वामीचा मनोदय हिंदुस्थान साथ्य करण्याचा आहे तोहि घडोन येईल. आधीं कर्नाटक प्रांत थोरले महाराजांनीं साथ्य केलेला गेला आहे. तो साथ्य सर्व फौज पाठवून करावा. नंतर ही मसलत करावी. ऐसे आमचे विचारे दिसते ” बोलले. यावरी ते समयीं बाजीराव याणीं उत्तर केलें कीं, “ प्रतिनिधि अशी मसलत काय देतात ? पादशाही कमजोर जाहली. कांहीं जीव राहिला नाहीं. बखेडे बहुत जाले आहेत. पादशाहा आमचे कुमकेनें पादशाही रक्षावी असें इच्छून आहे. यांत च त्याचे हि बखेडे मोडवे. आपला स्वराज्य अंमल पूर्वीं बसला नाहीं तो बसवावा. किलिजखान नजीक. त्याचा तह विघडून खटला करतील याचा हिसाब काय धरावा ? [असें म्हटलें तर] राज्य कसें करावें ? आणि थोरले महाराज याणीं जातीनें औरंगजेब शाहाजोदपणांत येऊन दौलताबादची पादशाही घेऊन औरंगाबाद बसवून सुभा करून राहिले. त्याचा हिसाब न धरितां विजापूर भागानगर पादशाहीतील अंमल बसविला. व त्याचे सुभ्यांतील अंमल घेतला. यानंतर हि संभाजी महाराज याणीं सर्व दौलत फौज बुडविली.पूर्वीं मोठीं मोठीं कायें वडीलीं केलीं तशीं न करावीं तरी मोठीं पदे कशास धरावीं ? आम्हांस सनदा मात्र द्याव्या. फौज, खजीना सर्व स्वामींचे चरणाचे प्रतापें करून सिद्ध करितों. राज्य साथ्य करितों. किलिजखान याचा हि शह राखून हिंदुस्थानची मसलत करितों. दोन्हीं आम्ही आटोपतों. कर्नाटकची मसलत करणें त्यास पादशाही बुडविली [आहे]. पूर्वींचीं राज्यें विजापूर, भागानगर याजखालील मुख्य साथ्य जाले च आहेत. हे घरांतील मसलत आहे. हुजुरांत व मोठे सरदार यांतील कोणीतरी रवाना होऊन मसलत जाली म्हणजे सहज साथ्य होईल. हे प्रतिनिधींनीं मसलत संभाळावी. थोरले महाराजांचा संकल्प हिंदुस्थान काबीज करावे ऐसा राहिला. त्याजसाठी स्वामींचा अवतारउदय जाला. पुण्यप्रतापहि तसाच आहे यास्तव आधीं हें साथ्य करावें आणि संकल्प शेवटास न्यावा. पादशाहानीं आपण होऊन

बलाऊन नेऊन तह करावा जैसे दिवस श्रीनें प्राप्त केले. त्यास बाळाजीपंत नाना जाऊन सर्व राजकारणें, हिंदुस्थानचे राजे रजवाडे यांचीं करून सिद्धता जाली आहे. महाराजांचा प्रताप जें कार्य मनीं धरिलें तें घडोन यावें ऐसा आहे. यास्तव यासमयीं हा उद्योग करावा हें उत्तम आहे. ” ऐसे बोलिले. यावरून महाराज बहुत संतुष्ट होऊन बोलले जे “ बाळाजी-पंत नानाच्या उदरीं तुम्हीं जन्मला तें युक्त आहे. तुम्हांसारखे कतें पदरीं असतां हिमालया पलीकडील हि किन्नरखंडीचे राज्य साधता येईल. मग या मसलतीचे काय अशक्य आहे ? तुम्ही हिंदुस्थान प्रांती जावें. इकडील सर्व सरदार व हुजरात व मानकरी फौज आहे. तेव्हां निजामउन्मुल्लुख याणीं शेखी केलियास पाहता येईल व कर्नाटक प्रांती हि फौज रवाना करून सोडिता येईल. ” ऐसें सांगोन महाराजांनीं बाजीराव यास वस्त्रें बहुमान व सनदा देऊन निरोप दिल्हा.

मल्हाररामरावकृत शाहू महाराजांचें चरित्र पृ- ४४- ४६.

राजबधूचा समेट.

१

तह जाहला त्या समयीं प्रथम स्वारी साधारण नाम संवत्सरीं सन इहिद्दे सल्लासीन माघमासीं साताऱ्याहून श्रीमन्महाराज शाहूराजे यांजकडून श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजीमहाराज छत्रपति यांसि न्यावयास आले व नांवनिशी श्रीपतराव प्रतिनिधी व नारोराम मंत्री व अंबाजी पुरंधरे पेशव्यांचे मुतालिक व कृष्णाजी दामाडे व निंबाळकर व पांढरे व कित्येक नामीनामी सरदार किल्ले पन्हाळियाच्या मुक्कामीं फौज सुद्धां आले. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति साहेबांस सर्वत्रांनीं नजर व दुस्त

व जडजडाव, जवाहीर, हत्ती, घोडे नजर करून सत्के करून जोहार केले त्या उपरि पद्धतीप्रमाणें चादरा त्यांसि देऊन विडे होऊन ते किल्ले खाली उतरले. उपरांतिक महाराज स्वामींची स्वारी किल्ल्याखाली होऊन देवळें नावली एथें मुक्काम जहाला. तेथून कूचदरकूच जाऊन वाठारावरी मुक्काम केला. शाहूराजे उमरजेवरी होते. श्रीपतराव व नारोराम मंत्री वाठाराहून पुढें उमरजेस गेले आणि शाहूराजे यांसह कऱ्हाडा पुढें जखीणवाडीच्या नजीक माळावरी घेऊन आले. त्यांजवरोबर संपूर्ण सरकारकून व नामीनामी सरदार वगैरे फौजा लक्ष पावेतों जखीणवाडीहून रावताची कोरगिरी वाठारा पावेतों म्हणतां दोन्ही सैन्यें मिळून दोन लक्षपर्यंत जथ जहाला. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति सोन्याच्या अंबारति स्वार होऊन समागमें सरकारकून व सरदार व नामीनामी खांसे सरदार दहापांच हजारपर्यंत होते, कोरगिरीतून मुजरे घेत स्वारी जहाली. श्रीमन्महाराज उभयतां बाणाचे खास्तीवरी उभे राहून मध्यें लोक फरक करून बनवा टाकिल्या. नामीनामी लोकानिशीं शाहूमहाराज घोड्यावर स्वार होऊन आले. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपतींची स्वारी हत्तीवरी होती ते घोड्यावरि स्वार होऊन बनवा बिछावल्या होत्या तेथें येऊन उभयतां महाराज घोड्यावरून उतरले. परस्पर संनिध येऊन, ऐक्यता होऊन शाहूमहाराज यांच्या पायावरि डोई श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांणी ठेविली. महाराजांनीं परस्परे उभयतां बंधुंनीं आलिंगनें केलीं त्या वेळेस मोहरा व रुपये व सोन्याचीं फुलें व रुप्याचीं फुलें परस्पर सत्के जहाले. त्या समयीं तोफेची सरबत्ती व नानाप्रकारचीं वायें व शहाजनें वाजवून आनंद जाहला. फाल्गुन शुद्ध ३ तृतीया मंदवारी दोन प्रहरां याप्रमाणें भेटीचा समारंभ जाहला. तदनंतर शाहूमहाराज याणीं श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांचा हात धरून उभयतां बंधू एक अंबारीमध्ये हत्तीवर स्वार झाले, खवासखान्यांत दोन मोर्चलें घेऊन संभासिंग जाधवराव बसले. संपूर्ण फौजेच्या कोरगिरीमध्ये जोहार घेत कऱ्हाडापर्यंत गेले कऱ्हाडा नजीक कृष्णातीरी मुक्काम जाहला. दक्षिणतिरी श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी

महाराज छत्रपतींचा मुक्काम, उत्तर भागी श्रीमन्महाराज राजश्री शाहूराजांचा मुक्काम होता; त्या डेरियापर्यंत उभयतां महाराज गेले. त्या वेळेस शाहूमहाराज यांची ज्या हत्तीवर स्वारी होती त्या हत्तीस व दुसऱ्या हत्तीस व दोन रंगविलेले घोडे एक रुप्याच्या जिनाचा व एक जरी बादली जिनाचा व दुस्तबादली व जडजवाहीर व ढालतलवार याप्रमाणें देऊन श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति नदी आलीकडे आपल्या डेऱ्याच्या मुक्कामास आले. कऱ्हाडाहून उमरजेस उभयतां बंधू महाराजांची सडी स्वारी जहाली त्यांणीं श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपतीस हजार रुपये सत्का करून बादली दुस्त व जडजवाहीर व हत्ती व रंगविलेले घोडे बादली जिनाचे दिले. शाहूमहाराजांच्या आग्रहानें उभयतां ऐक्यता असून साताऱ्यासि शिमगी पौर्णिमा व्हावी म्हणून ममतायुक्त बोलून श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज छत्रपति यांसि घेऊन सातारियासि गेले, त्यासमयीं संपूर्ण शहरचे लोक बाहेर येऊन उभयतां बंधूंचा समारंभ पाहून सत्के व खैरात बहूत झाली. आणि साताऱ्यांत पेशव्यांच्या वाड्यांत मुक्काम जहाला. दोन महिने मुक्काम होता. संपूर्ण सरकारकून व नामीनामी सरदार यांणीं श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज यांसि मेजवानी केली. नऊ हत्ती व चाळीस घोडे व जडजवाहीर व दुस्त असे बहुमान आले. शाहूमहाराज यांणीं रवानगी समयीं हत्ती व रंगविलेले घोडे सामानमुद्रां व ढालतलवार व जडावाचा खंजीर व दुस्तबादली दिली, व रोख दोन लक्ष रुपये दिले, आणि रवानगी केली. बरोबर सरकारकून फत्तेसिंग भोंसले फौजेनिशीं देऊन श्रीमन्महाराज यांची स्वारी पन्हाळियासि पावती केली. शाहूमहाराज चार कोस घालवीत येऊन माघारे सातारियासि गेले. त्या वेळेस तहनामा जहाला त्याची यादी अलाहिदा असे. कलम.

[काव्येतिहास सं. पत्रें, यादी पृ. ३९३.]

सातारचे शाहु छत्रपति व कोल्हापूरचे संभाजी यांच्या दरम्यान शके १६५३ च्या चैत्र वद्य २ स जो तहनामा झाला त्यातील कलमें अशी होती.

तहनामा चिरंजीव राजश्री संभाजी राजे यांसि प्रति राजश्री शाहूराजे याणी लिहून दिल्हा. सुरुसन इहिदे मलासीन मया व अलफ फसली ११४० छ १६ सावान विरोधिकृत संवत्सरे चैत्र वद्य २ वितपसीलः—

कलम १ . इलाखा वारुण महाले तहत संगम दक्षिणतीर कुल दुतर्फी मुख्ख दरोवस्त देखील ठाणी व किल्ले तुम्हांस दिले आसत.

कलम २ . तुंगभद्रेपासून तहत रामेश्वर देखील संस्थानें निमे आम्हांकडे टेवून निमे तुम्हाकडे करार करून दिली असत.

अलम ३. किल्ले कोपळ तुम्हांकडे दिल्हा. त्याचा मोवदला तुम्ही रत्नागिरी आम्हांकडे दिला.

कलम ४. वैडगांवचें ठाणें (किल्ला) पाडून टाकावें.

कलम ५. तुम्हांशीं जे वैर करितील त्यांचें पारिपत्य आम्हीं करावें. आम्हांशीं वैर करितील त्यांचें पारिपत्य तुम्हीं करावें. तुम्हीं आम्हीं एक-विचारें राज्याभिवृद्धी करावी.

कलम ६. वारणेच्या व कृष्णेच्या संगमापासून दक्षिणतीर तहत निवृत्तिसंगम तुंगभद्रेपावेतों दरोवस्त देखील गड ठाणीं तुम्हांकडे दिली असत.

कलम ७. कोंकणांत साळशी पलीकडे तहत पंचमहाल अकोले पावेतों दरोवस्त तुम्हांकडे दिले असत.

कलम ८. इकडील चाकर तुम्हीं ठेवूं नये. तुम्हांकडील चाकर आम्हीं ठेवूं नये.

१ हल्लीच्या सातारा जिल्ल्यांतील बत्तीस शिराळ्याचा पेटा म्हणजे वारुण महाल
२ करवीरकरांनीं हें ठाणें पाडलें नाहीं. ३ कृष्णा तुंगभद्रेचा संगम.

कलम ९. मिरज प्रांत-विजापूरप्रांतींचीं ठाणीं देखील-अथणी, तासगांव वगैरे तुम्ही आमचे स्वाधीन करावीं.

एकूण नऊं कलमें करार करून तहनामा लिहून दिल्या असे, सदरहू प्रमाणें आम्हीं चालू. यास अंतराय होणार नाही. [इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास पृ. ४२.]

सरंजामी पद्धतीची अवश्यकता

शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीत सरंजामी पद्धति व जहागीरदार यांची वाढ होऊ न देण्यासंबंधी विशेष खबरदारी घेण्यांत आली होती; पुढें राजारामाच्या वेळीं या पद्धतीचा आश्रय केल्यावाचून मराठी राज्य टिकत नाही असें समजून तत्कालीन मुसद्यांनीं ती पत्करली, आणि शाहूच्या वेळीं आपसांत माजलेल्या यादवीतून मार्ग काढण्यासाठीं कोल्हापूरकर व सातारकर या दोघांनीं हि ती वाढविली. तिची वेसुमार वाढ होऊन मुख्य सत्तेस बाधा पोचू नये अशी तजवीज करण्यासाठीं माधवरावाच्या कारकीर्दीपर्यंत थोडे बहुत प्रयत्न झाले; पण ते व्यर्थ गेले. तथापि त्या काळीं सरंजामी पद्धति एका दृष्टीनें राज्याभिवृद्धीस अवश्यक होती असें कै. रा. व. गणपतराव जोशी यांचें मत होतें. त्याचा मथितार्थ असा आहे (मराठी रियासत मध्य विभाग पृ. १३८-१३९) :—

राज्यकारभाराच्या हल्लीच्या स्थितीवरून आपण सत्कालीन स्थितांचा अंदाज करितों; त्या वेळचे स्थितिभेदाचे कित्येक महत्त्वाचे प्रकार आपण घ्यानांत ठेवीत नाहीं. अलीकडच्या पांच पन्नास वर्षांत दळणवळणाचीं साधनें सरकारास चांगलीं उपलब्ध झाल्यानें एखाद्या मध्यवर्ती राजधानीतून दूरदूरच्या कोनाकोपऱ्यांचा व सरहद्दीचा बंदोबस्त योग्य रीतीनें होऊ शकतो. तशीं साधनें नसल्यास दूरच्या सरहद्दीच्या बंदोबस्तासाठीं कांहीं

तरी विशिष्ट तजवीज सरकारास करावी लागते. या कामी किल्यांची योजना शिवाजीने केली; परंतु राज्यविस्तार झाला म्हणजे ही किल्यांची योजनाहि पुरी पडत नाही. किल्लेदार फितूर होऊन शत्रूस सामील झाल्याची उदाहरणे पाहिजे तितकी आहेत. अशा स्थितीत दूरदूरच्या प्रांतांत जहागीरी देऊन आपल्या भवंशाचे अनेक स्वतंत्र व जबाबदार सरदार पेशव्यांस मुद्दाम बनवावे लागले. स्वतःच्या बचावासाठी व निर्वाहासाठी या जहागीरदारांस जिवावर उदार होऊन शत्रूशी लढावे लागे; आणि सभोवार शत्रु प्रवळ असल्यामुळे, आपल्या सरकाराशी निष्ठेने वागून त्यांकडून आपणास वेळेवर मदत येईल अशी तजवीज त्यांना ठेवावी लागे. बुंदेलखंड, माळवा वगैरे दूरचे प्रांत पेशव्यांनी जिंकिले. तेव्हां तेथे शिंदे, होळकर, बुंदेले वगैरे शूर सरदारांस कायमचे वास्तव्य करून देऊन पेशव्यांनी ठेविले नसतें तर त्या अंदाधुंदीच्या काळांत सातारा राजधानीतून तेथील प्रदेशाचा बंदोबस्त राहू शकला नमता. अकलकोटास फत्तेसिंग भोसल्याची स्थापना झाल्याने निजामाच्या छातीवर दडपण बसले; आणि मुरारराव घोरपड्याने गुचीस राहून कर्नाटकास शह दिला. गुजराथेंत गायकवाडांची व वऱ्हांडात भोसल्यांची स्थापना याच हेतूने झाली. पुढे दक्षिण महाराष्ट्रांत पेशव्यांनी पटवर्धनांची स्थापना याच उद्देशाने केली. अशा जहागीरी निर्माण करितांना होतां होई तो जहागीरदार आपल्या हुकमतीत वागतील असेच इसम प्रथम नेमण्यांत येत असत. पण पुढे अनेक कारणांनी ते बंडे करित तो प्रकार वेगळा.

एक छत्री राज्य कोणत्याहि कारणाने मोडले तरी त्यांत असलेले बरेचसे जहागीरदार अवशिष्ट राहतात. मराठ्यांचे राज्य नाहीसे झाले. परंतु त्या वेळचे अनेक जहागीरदार आज इंग्रजी राज्याखाली संस्थानांच्या रूपाने नांदत आहेत. परंतु भोगल बादशाहींत जहागीरदार नसल्यामुळे ते राज्य नाहीसे झाल्यावर मागे अवशेष कांहींच राहिला नाही. आज सुद्धा हिंदुस्थानांत एकंदर पांचशे संस्थानांपैकी मुसलमानी संस्थाने अवघी पांचच आहेत. इराणदेश मुसलमानांनी अल्पकाळांत जिंकला. बंगालप्रांत इंग्र-

जांच्या हातांत जाण्यास पांच वर्षे पुरलीं. परंतु महाराष्ट्र देश जिंकण्याचा प्रयोग इंग्रजांना शेषन्नास वर्षे चालवावा लागला.

५ स्वराज्याचें साम्राज्य

वारणेच्या तहानें कोल्हापूरकर व सातारकर यांमधील यादवी तात्पुरती बंद पडली; तरी तिचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न, निजाम, स्वार्थ साधण्यासाठी, करीत होता. तेव्हां निजामाची समूळ सत्ता उलथून पाडण्यासाठी दिल्ली येथील राजकारणांत मराठ्यांचें वर्चस्व प्रस्थापित होणें अवश्यक आहे असें बाजिरावानें ठरविलें. रजपूत राजे देखील या वेळीं मुसलमानांच्या विरुद्ध उभे राहण्यास उत्सुक झाले होते यामुळें सर्व हिंदूंनीं मिळून मुसलमानी पादशाहीची सत्ता हस्तगत करावी ' असा हिंदुधर्म रक्षणाचा मुद्दा बाजिरावास रजपुतांच्या मनावर बिंबवितां आला. यापूर्वीं फारतर ' स्वराज्याभिवृद्धी ' विषयींचे उद्गार मराठी मुत्सद्यांच्या तोंडून अधून मधून निघत; पण यापुढे हिंदुधर्माचा व दिल्ली सर करण्याचा विचार मराठे बोलू लागले. यामुळें हळुहळु स्वराज्याचें साम्राज्य बनलें.

मल्हारजीच्या तरवारीचा प्रताप

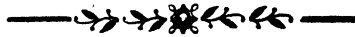
[शके १६५३]

रजपूत रजवाडे यांचा इरादा, कसेंहि करून, सर्वांनीं एकदिल होऊन बादशाहीस धक्का द्यावा. सर्वां जयसिंगास पुढें करून दक्षणी घोडेवाले यांस बगलेंत घेऊन, देवदर्शनाचें मिसें उजनीस आले. एकाएकी उघड होता नये.

सबब इंदुरकर मंडलोईस मल्हारजी होळकरांकडे पाठविलें. कीं 'तुम्ही जुवा-
मर्दीचा इरादा धरला आहे. त्यापशीं तुम्हांस तमाम राजेरजवाडे लहानमोठे
सामील करून देऊं. दयाबहादूर, सुभा उज्जन-पादशाई-आहेत, त्यांचें
पारिपत्य करून धारा उज्जन येथें अंमल तुमचा होऊन पुढे चाल चालू
झाली म्हणजे एक समयावच्छिन्न लहानमोठे रजवाड्यांचे वकील तुम्हापाशीं
आणितों.' अशी मसलत करून इंदूरचे जमीनदार मल्हारजींकडे पाठविले.
मल्हारजी व बाजीराव यांनी मसलत करून बाजीरावास माघारे पुण्यास
रवाना करून, आपण सडा, घोडा राऊत मर्दाना उतराबयाचे उद्देशांत; तों
नंदलाल मंडलोई दोनशें स्वारानिशी येऊन दाखल झाले. भेटी झाल्या.
सवाई जयसिंगांनी रवानगी करतेसमयीं जे पर्याय बोलण्यांत आले ते सर्व
बोळून आशा दुराशाही विशेष दाखविली. त्यास मल्हारजींनी आज्ञा केली
'आम्हांस घांटांतील वाट निटोप्याची दाखवावी. दोन प्रहरचे संधीस
आम्हांस त्याज्वर नेऊन सोडावें, इकडे दयाबहादूर धारचे मुक्कामी येऊन
घाटाचा बंदोबस्त करून होते. परंतु इंदूरकर जमीनदार व वढवाणीकर
या उभयतांनीं अनोळखी घाटवाट काढून सुभ्याकडील बंदोबस्त जागचे
जागीच राहून, नर्मदा उतरून, सूर्योदयापूर्वीं घाट चढोन गेले. उदाजी
पवारहि त्याच वाटेनें उतरून घांटावर होळकरास सामील झाले. उन्हा-
ळ्याचे चैत्राचे दिवस. अदकोशावरून 'हरहर महादेव' करून घोड
घातले. बाहेरचे बाहेर एकसहा कत्तल केली. तोफखाना आपलासा केला.
पायदळ कडव्यासारखें कापलें. दयाबहादूर पांच हजार स्वार घेऊन आला
ते नाहीसें करून दयाबहादुराचें डोकें हत्तीवर कापलें.* विठोजी बुळे याज-
पाशीं दोन हजार स्वार भागे ठेऊन मल्हाराव आठ हजार स्वारानिशीं
उज्जनीस येऊन अंमल चालू केला. कांहीं एक अवघड पडलें नाहीं.
एवढा सुभा एका छाप्यांत बुडविला. हा दक्षण्यांचा बेत. काळ श्रीमं-
तांचा प्रताप मल्हारजींचे तलवारीचा. रजवाड्यांचे वकील आले त्यांस
घेऊन पुण्यास आले. तेथें वकीलांची बोलणी होऊन बाजीराव यांजला
समागमें घेऊन माळव्यांत आले. सवाई जयसिंगाचे विचारें दिल्लीचे
आसपास धुमाकूळ उडविला. जाळपोळ अशी केली कीं दिल्लीचे बाहेर

चाळीस कोस ना दिवा ना बत्ती. कुंजपुरा लुटला. फौजेंत सुवर्णांचा संग्रह झाला. बादशाही हालतून माघारे फिरले. सवाई जयसिंग, बाजीराव व होळकर यांच्या भेटी झाल्या. जयसिंगाजवळून तीस लाख रुपये घेतले. तेथून निघोन देशांत आले. [होळकरांची कैफियत पृ. ९-१०]

दयावहादुरावरील स्वारी

मुसलमानांचा पाडाव करून हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठी बाजीराव बळाळाच्या वेळीं रजपूत व मराठे किति एकोण्यानें वागत होते याची कल्पना पुढे दिलेल्या पत्रावरून होण्याजोगी आहे:—

मराठी रियासत मध्यविभाग पृ. ३६९.] [१६५३ कार्तिक शु. ७

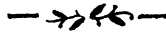
सिद्धीश्री १०८ महाराव नंदलालजी प्रधान व भाइजी ठाकर नरहर दासजी कानुनगो संस्थान इंदोर जोग. श्री अमरगढसु महाराजाधिराज श्री सवाई जसिंगजीकृत प्रमाण बंचजो. अत्र कुशल. तत्र कुशल श्रीजीकी कृपासुं चाहिजेजी. अपरंच. हकीकत एसी के मालवेकी हकीकत आपकी तरफसुं लिखी आई थी वो सब मालुम हुवी. और ताा २९ रविलाखरका पत्र राजश्री बाजीराव बळाळ पेशवा प्रधान दखनसु लिखयो* की 'आपके संकल्पके माफिक ताा २१ के रोज मालवेमे फते हुई. ओर दयावहादुर सुबा रणमे काम आया. इसमे रावसाहेबजी व ठाकर नरहरदासजी व मयारामजी वकील इनने अपने तनमनघनसे भाई बेटे सरदार मुदार्मत दी.

* हे युद्ध धारनजीक तिरला या गांवीं शके १६५३ अश्वीन वद्य ८ रोजी झालें.

१ यांशि २ सुं=डून ३ वाचावे. ४ पाहिजे ५ विशेष ६ कडून * येथून अवतरण संपेपर्यंतचा मजकूर बाजीराव बळाळ ने सवाई जयसिंगास पाठविलेल्या पत्रांतला आहे. ७ रावसाहेब = इंदूरके जमींदार नंदलाल मंडलेई. ८ सहाय

परंतु मांडवघाटपर पादशाका सुवाने बंदोबस्त ऐसा करा था, कि रस्तेमे तीन सुरंग लगाई थी. और फोज पचीस हजार तयार थी. घाट चढते मरेठी फौज बहोतसी मरने लगी. और जरासो कदम उपर चढे तो मांडव-वालो सुरंग दागे, तो कुल फोज गारद होवे. ऐसे मोकेपर रावसाहेबने खबर दी. और मांडवघाटका रस्ता बदलाकर दूसरे रस्ते-भेरो घाटसे-फोज चढाली. और अपने भाई, बेटे व सरदारोके घाटपर सुरंगमे उडाये. और मुकाबलेमें कट गये. बहोतसी मदत करी के उसका हाल लिख नही सकता.' ऐसा लिखा आया. सो 'आपकुं लिखते हैं कि यहबात आपने तप-सिलवार लिखी नहीं. हजारें शाबास है के फकत हमारे कोलके उपर आप सब मालवे के सरदार रहकर, अपना धर्मका कल्याण होना, और मालवेमे धरमकी यह बात विचारकर मालवेयेसे मुसलमानोको चोपट किये. और धर्म कायम रखा. हमारा मनोरथ आपने पुरा किया, इसबद्दल हमने पेशवाको लिखा है की 'आपके मरजीके माफीक मालवेके सब सरदारोंका बंदोबस्त भञ्जा होगा. जैसा तुम इनकु बहादरीसे लाये हो, इसी माफक उनका मालवेमे जमाव डालना. ऐसा न हो कि इनके पाव पहिले सरीके उठ जावे. तीन बखत मालवेमे आनकर पीछे गये कुछ मिला नहीं. सो इसका पूरा विचार रखना. और दुरंदेश विचार समजना. जादा आपकु लिखनेमें आता नहीं. आप दौना सरदार हो. तारीख ५ जमादिलअव्वल सन इसने सलासीन मया व अलफ.

शनवारवाड्याच्या कोटास मनाई

तीर्थरूप* राजश्री राज तथा राजश्री आप्पा स्वामीचे सेवेसी. विनंति. आजि मंदवारी प्रातःकाळी दरबारास गेलों होतों. राजश्री नारबोवा व

१ हकीकत. १० तें. ११ बहुत, फार. १२ वचन. १३ चोपट = हाकलणे, नष्ट करणे. १४ सूझ.

*हें पत्र बाजीराव व चिमाजी यांना लिहिलेंलें आहे.शाहूच्या दरबारांत (साता-

आणीकहि कित्येक लोक मुजऱ्यास आले हांते. तेव्हां राजश्री स्वामी बोलले कीं “ राजश्री प्रधानपंत पुण्यास कोट बांधितात, येविषयी पहिले हुजरे व कागद पाठविले. परंतु ते गोष्ट न ऐकतां आपलाच हेका करून किल्ला बांधितात. तस्मात् मोंगलाचें पुण्याचें ठाणें बसावें असें त्याच्या मनांत आहे कीं काय ? सिंहगड किल्ला जवळ, तेथें चिंवरंदी कोट पक्कें काम करितात. द्वाही हुजुरे याणीं दिली, तथापि मोजीत नाहींत आणि कोट बांधितात. राजश्री सचिव पंताचा किल्ला सिंहगड जवळ आहे. ऐशियास सचिवाकडील किल्यास मोंगलाचा मोर्चा बसवावा असें त्याचे चिन्तांत आहे [कीं काय] हें कांहींच कळत नाहीं. तसेंच जागा जागा किल्ले वाघोली व नांदडे व वाडी व आंबी वगैरे जाणीं किल्ले बांधितात. मोंगलाची आवाई जाली तरी यांतून एकहि जगा रुजणार नाहीं; आणि आपलें आपल्यासच प्रतिबाधक कर्म कां करितात ? व वडीलही उगेच डोळे झांकितात. परंतु गळफास बसेल. पूर्वीं पिलाजी जाधव वाडा बांधित होते, तेव्हां आम्ही मनाई करित होतो. परंतु राजश्री चंद्रसेनराव जाधव थोराताची पाठ राखित यामुळें वाडीस कोट जाला. शेवटीं राजश्री बाळाजीपंत धरिले. तेव्हां तीच वाडी पुरंदरास मोर्चा जाहला व मुख्य हैराण जाहला. आम्ही सांगत होतो तें न ऐकिलें. शेवटीं त्याच गोष्टीस आलें. तसेंच हेंही कर्म आहे. राजश्री प्रधानपंतांनीं कांहीं पुण्यांत कोट बांधावा असें कांहीं नाहीं. ” म्हणून बहुत श्रमी होऊन बोलले. चोरपाळतीनें बातमीहि पाठविणार आहेत. “किल्ला कसा बांधितात ” ? असें आहे. तरी स्वामींनीं राजश्री स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें

ऱ्यांत) पुण्यासभोवतीं कोट बांधण्याविषयीं काय चर्चा चालत असें याची माहिती या पत्रांत दिली आहे. १ शाहू छत्रपति. २ शाहू महाराज ‘ गढी बांधू नका,’ म्हणत असतां पिलाजी जाधवानें चंद्रसेनाच्या सल्ल्यानें दिवे घाटावर जाधवाच्या वाडीस कोट बांधिला. तो कोट अश्रयाला घेऊन दमाजी थोरातानें पुरंदर किल्ल्यापासून पुण्यापर्यंतचा मुख्य मारून काढिला. त्या गर्दीत बाळाजी विश्वनाथ दमाजी थोरातच्या हातीं सुण्याकडे जात असतां सांपडला. जाधवाच्या वाडीच्या कोटांनें पुरंदरला जशी मोंचेंबंदी झाली तशी शनवारवाड्याच्या कोटांनें सिंहगड किल्ल्याला होईल व पुढें संकट येईल, हा शाहूच्या म्हणण्याच्या रोख.

किह्या न बांधावा. हवेली भोवतीं बुरूज न घालितां चार दिवाळीं मात्र करावीं. जुनें काम आहे तें कांहीं फार पक्कें तों नाहीं. परंतु उगोच भ्यासुर दिसते. त्यास पांढरे मूर्तीनें भिंतीचे बाहेरील अंग सारवावें म्हणजे डोळे-फोड दिसणार नाहीं. अर्थसूचना लिहिला आहे. स्वामी खावंद आहेत. खातरेस येईल तें करावें. विदित जालें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[खं. २ पृ. ६६]

इचलकरंजीकर व घोरपडे

तालूक]

श्री

[१६५७ कार्तिक वद्य ३]

राजश्री व्यंकटराव नारायण गोसावी यांस

अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित राणोजी घोरपडे सेनापति. दंडवत. विनंति उपरि. यथील क्षेम जाणून स्वकीय लेखन करणें. विशेष. नांदणीचे मुक्कामीं तुमचे आमचे भेटी जाली. कितेक मनसुबीचे बोली जाली. ते समयीं तुम्ही विनंति केली जे “ राजश्री संताजी घोरपडे सेनापति कैलासवासी याणीं आमचे बाप तीर्थरूप कैलासवासी यांस पुत्रपणें नवाजून त्यांचे हातीं सेवा घेऊन त्यांचें ऊर्जित करून चालविलें. त्यामागें आमचे बापांनीं राजश्री राणगासाहेब नेणते होते त्यांस हातीं घेऊन भाऊपणें चालोन जंगनामोश करून सेवा केली. त्यामागें राजश्री पीरसाहेब लहान असतां आमचे बापांनीं त्यांचे नांवें दौलत करून श्रमसाहेब बहुतच केला. जंग राखिला. पीरसाहेब प्रबुद्ध जाले (तेव्हां) त्यांपाशीं पूर्वपद्धती-प्रमाणें एकनिष्ठें सेवा केली. सेवा करीत असतां आमचे तीर्थरूप यांस

३ कोनाड्याची भित.

१ लौकिक, पराक्रम.

देवाज्ञा जाँहली. ते समयीं आम्हीं नेणते होतो. आमची मातुश्री लक्ष्मीबाई व आम्हीं उभयतां बहिरेवाडीस होतो. तेथें पीरसाहेब येऊन मातुश्रीचें समाधान केलें. आम्हांस मांडीवरी घेऊन पुत्रवत् चालवावें ऐसी स्थापना केली.” ते समयीं आम्हांस योगक्षेम चालवावयाबद्दल “मामले मिरज येथील वतन देशमुखी व सरदेशमुखी वतन कर्यात १८ अठरा, सरदेशमुखी वतन कर्याती चार एकूण २२ कर्याती वतन आहे. त्यापैकीं परभारे हुजूर चालत आहेत कर्यात इटे व कर्यात भाळवणी. दोन्ही कर्यातीचे देशमुखी व सरदेशमुखी चालत आहे. बाकी देशमुखी, सरदेशमुखी कर्याती सोळा व सरदेशमुखी वतन कर्याती ४ चार. एकूण वीस कर्याती वतन आपलें. त्यास तुम्हां पुत्रवत् आहे. तुम्ही निष्ठेनें वर्तावें, आम्हीं तुमचें चालवावें, हें योजून सदरहू वतन तुमचें स्वाधीन केलें आहे. आमचे नांवाचे वतनी शिक्के आहेत. ते तुमचे स्वाधीन केले आहेत. वतनाची देखरेखी करून दिवाण-राऊळ समजाऊन वतनबाबेचे हक्क व इनाम व कानूबाब जकाती विश्वा तुम्हीं अनुभवून एकनिष्ठेनें सेवा करीत जाणें म्हणून वचन देऊन पत्र दिलें आहे त्याप्रमाणें आम्हीं अनुभवीत आहों. हल्लीं साहेबहि प्रबुद्ध जाला आहे, व त्याप्रमाणें चालवीत आहेत. आणि पत्रहि करून द्यावें ” म्हणून विदित केलें. त्यावरून आम्हीं मनास आणितां तुमचे वीडलांनीं व तुम्ही अजीपावेतो एकनिष्ठेनें सेवा केली. पुढें हि करीत आहों. तुमचे चालवावें हें अगत्य जाणून तुम्हांस वचन दिलें आहे. त्यास तुम्ही प्रस्तुत थोर धंदीं करितां हे हि गोष्टीचें आम्हांस समाधान जालें. तुमची स्त्री सौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री येईबाई यांचे आमचे भेटी जाली. तुमचें पूर्ववत् चालवावें याजकरितां तुमचे पुत्र चिरंजीव राजश्री नारायणराऊ हे आमचे पुत्र ऐसें जाणोन कृपालु होऊन कसबे इचलकरंजी व मौजे शिरदोण दोन्ही गांऊ इनाम करून दिले आहेत. सदरहु दोन्ही गांव तुम्हांकडे दिलें आहेत. वतन

२ दिवाण = कारभारी मंडळ. राऊळ = राजाचे कुटुंब. ३ शाहू महाराजांच्या दरबारीं राहून मोठमोठ्या सरदान्या व मोहिमा करितां. ४ बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची कसबे अनुबर्हि.

व दोन्ही गांव अनुभवून सुखरूप राहणें. शालिवाहन शके १६५७ राक्षसनाम संवत्सरे कार्तिक बहुल ३ गुरुवासरे. सुरुसन सीत सलासनि मया व अलफ. रवाना छ १५ जमादिलाखर. मौतव. शिक्का.

बाजीरावाचा कर्जबाजारीपणा व ब्रम्हेंद्रस्वामी

श्री

श्रीमत् परमहंस परशरामबावा स्वामींचे सेवेसी:—

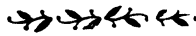
विनंति सेवक अज्ञाधारक बाजीराऊ कृतानेक विज्ञापना. महाराजांनीं खंडूबरोबर आशीर्वादपत्र पाठविलें व कित्येक आज्ञा केली. तरी बावा, आम्हांस काय चिंता आहे ? तुम्ही जालेत गोसावी, आणि आम्हांकडे प्रपंच लाविला. त्या प्रपंचामुळें आम्ही जोड इतकाच केली की वीस लाख रुपये कर्जदार जालों. कर्जदारांचे नरकांत कुजतां इतकेंच मेळविलें. या दुःखास्तव गतवर्षी पंपरीस आलों तेव्हां सारें तुमच्या हवालें करून मोकळें होऊन देवाची सेवा करावी हा हेत धरून स्वामीस विनंती केली. स्वामी कृपाळु होऊन आश्वासन दिलें “ भार्गव तुझे ध्यानी आहे. फत्ते तुझी होईल; व पैकाहि उदंडसा मिळोन कर्ज फिटेल. सर्व साह्यकारी भार्गव आहे. ” तेवढे वचनावर दृष्टि देऊन होतों. त्यास चिरंजीव तुझा तिकडे गेला होता. यश मात्र थोडें बहुत आलें. पैका न मिळाला. लष्करचे हाल श्रीरंगपट्टणचे वेळेस जाले होते तसे च जाले. आपण या गोष्टीचा शोध करावा. आतां नित्य उठोन कर्जदारांचे पायां पडावें. शिलेदारांचे पाया पडतां पडतां कपाळ छिनत चाललें. आतां हीं सुलें आम्हांस नकोत. तुम्हां या आणि आपला कारभार संभाळा. अगर टाकून द्या म्हणाल तरी टाकून उठोन येतो. वरकड तुम्ही आपल्या पैक्यासाठीं लिहिलें तरी स्वामीनें कांहीं चिंता न करावी. आमचा जीव आहे

तां पैकियाची काय चिंता आहे ? कोणे समयीं पैका पाहिजे तें आम्हांस हि कळतें. पैका पावता करूं च. आतां प्रस्तुत तां आमचा जीव च मात्र आहे. तो येथें येऊन घेणें अगर तेथें बोलावशील तरी सर्वसंग टाकून येतो. तुम्ही थोर देव. तुम्हांस वचनास धरावें तें वचन खरें न जालें म्हणून आम्ही लेकरांनीं तुमची रड तुम्हांपासी रडावी आणि रडतियाची अशी तुम्ही पुसोन परिणाम त्याचा करावा तो कराल. तुमचें झाड लाविलें तोडाल तरी आतां तोडा, वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे. तुमचे दबवणीस आम्ही कां भिजं ? मारशील तरी तूच, बावा, मारशील. यांत हि कीर्ती तुझीच आहे. आणि आम्हां लेकराचे लडिवाळ चालवून कीर्तिरूप होशील तरी तूच होशील. गांवचा मजकूर लिहिला कीं शिष्य पाठविणें त्याचें ह्वालें करूं. तरी शिष्य मीच आहे. मला बोलवावें; मीच येतो. हा कारभार पाहावासा असला तरी येऊन आटपणें. पाहिजे तरी, आम्ही मुतालीक तुझे. टाकून द्या म्हणाल तरी येतो. नाही, चार दिवस आमचे च हातून ध्यावास असेल तरी तैसीच आज्ञा करावी. आम्ही तां कर्जदाराचे नरकांत बुडालों. तुझे वचनावर अवंदाचे सालीं जर मला कर्ज व राजा व लोक यांचे देणियापासून मुक्त करशील यास्तव देवाजवळ आमचा प्राण देऊं. आम्हांस लेकरास मुक्त कराल ऐसें वचन अभयपूर्वक आलिया एवढे आठ महिने आणीक जीव धरून पाहूं. यांत जर आम्ही कृत्रिम लिहिलें असेल तरी आम्हांस तुझी च शफत असे. काय तें उत्तर लवकर पाठविणें. तैसीच तजवीज करूं. तू देव कैसा कीं आमची कृत्रिमता किंवा निर्मळता न कळे. ध्यानांत येईना तेव्हां आम्हीच प्राक्तनाचे गाढे. आमचें कपाळ फुटलें ! तुमचा कोप आम्हां गरीबावर कशास ? जे दुष्ट असतील त्यांजवर करा कीं ? तेणेंकरून प्रजा सुख पावे. आज दाभाडे, गायकवाड, बांडे कोटी कोटी रुपये खजीने आणि मीन आम्ही तुझे पायांपाशीं व धन्याचे पायाशीं निघेनें वर्ततो ते अन्नास महाग जालों ! त्यांत आम्ही चिपळुणें, तुझे वाढविले. लाज तुला असावी. लाज धरशील तरी त्यांजवर कोप करा; आणि आमचें उर्जित करून, राहिलें ब्राह्मणाचें काम करून ध्या. नाही

तरी आम्हांवरी कोपराग कशास पाहिजे ? आपले स्वाधीन करून घे आणि आम्हांस मुक्त कर. आणीक एखादा देव पाहून सेवा करूं. पिंपरीसच बोलिले आहां की “ माझा राग तुजवर होणार नाही. कदाचित् रागें भरलों तरी चालणार नाही. ” त्यास आतां लिहिलें की “ पिंपरीस मरत होतां. ज्वरानें शुद्ध नव्हती, ते बोली प्रमाण नाही. ” तरी मरत होतास तरी रात्री च माझे रक्षणास कैसा आलास ? ह्या गोष्टी कैशास लिहिता ? जर आम्ही उमगतों न, तरी त्वां भार्गव च साक्ष असेल. आतां च उठोन संन्यासी होऊन एखादेकडे उठोन जावें ऐसे वाटत नसेल तरी भार्गवाची शपथ आहे. परंतु मागती कांहीं विवेक धरून धीर धरून पाहतों. जर धीर धरवेल तरी धरवून पाहूं. नका म्हणाल तरी आम्ही तों सिद्धच आहां. सेवेसी श्रुत होय. हजार रुपये साताऱ्याहून धावडशीस पावते करणें म्हणून पूर्वीच खंडूचें अगोदर दोन दिवस पत्र लिहून पाठविलें आहे. पावले असतील अगर पावतील. उत्तर पाठवावें हे विशति.

ब्रम्हेंद्र चरित्र. पृ. ३९

भोपाळचें युद्ध

१

श्रामंत बाजीरावसाहेब व चिमाजीआपा असे उभयतां स्वारीस निघाले. छ १० साबान रोजी सांगवी नजीक करवंदबारीनं बाजीराव भोपाळाकडे गेले व आपा परतोन खानदेशांत येऊन तारापुराहून साष्टीकडे गेले. छ १४ जिल्काद निजामुन्मुल्क सिरोजेस होता. तो भोपाळाजवळ चांगली जागा पाहून बाजीराव याची वाट पाहत बसला होता. बाजीरावाचे लष्कर तेथें पोहोचताच त्याणीं ‘ निजामुन्मुल्क आसरा धरून बसला, तस्मात याचे मनांत भीती आहे ‘ असें समजून छ ३ रमजान रोजी भोपाळजवळ लढाई सुरू केली. त्यांत निजामाकडील रजपूत लोकां ५०० पडले. घोडे-

स्वार सात शे मेले. मराठ्याकडलि १०० पडले व ३०० जखमी झाले. ते समयीं बाजीराव दोन बाणांचे टप्यावर उभा राहून ' निजामुन्मुद्रक आपली जागा सोडून निघाला असतां त्यांजवर एकदम हल्ला करावा ' अशी वाट पहात होता. परंतु ती जागा त्याणें सोडिली नाहीं. मग बाजीराव याणें फौजेच्या टोळ्या करून निजामा सभोंवतीं गराडा घातला; व त्यास धान्य व गवत वगैरे मिळेनासैं केलें. छ १९ रमजान रोजीं याप्रमाणें तजवीज केली. निजामास असैं संकट प्राप्त झाल्याचें वर्तमान कळतांच त्याचे मुक्ते विषयीं कुमक पाठविण्याची तयारी होऊ लागली. परंतु बाजीराव यांस पक्कें ठाऊक होतें कीं ' खानडौरान वजीर याचें निजामाशीं वांकडे आहे; यामुळें तिकडील फौज येणार नाहीं. ' कदाचित् हैदराबाद व औरंगाबादेकडून मदत येऊ लागल्यास त्याचे बंदोबस्ताविषयीं पेशवे याणीं व शाहु महाराज याणीं रघोजी भोसले यास लिहिलें असतां त्याणें ऐकिलें नाहीं. चिमाजी आपा मात्र लोक जमा करून तापीच्या काठीं राहिला होता. त्यास बाजीराव याणें पत्र पाठविलें कीं ' यासमयीं तुला फौज मिळेल ती जमा कर; व दक्षिणेंत पत्र पाठवून फत्तेसिंग भोसले व शंभुसिंग जाधव व सरलष्कर यास भाण. बांडे व दामांडे हे मजकडे येत नसतील तर तूं आपल्याजवळ घेऊन तापीवर राहा. यावेळेस मराठे एकचित्त झाले तर मुसलमान लोक दक्षिणेंतून हाकून घ्याव. याची संधि हीच आहे. ' निजामुन्मुद्रक अशा अडचणींत पडला तेव्हां ती जागा सोडून दूर गेला. परंतु तोफा वगैरे सामान फार होतें. सबब तो माघारा फिरून भोपाळचे किल्ल्यांत शिरला. ती जागा लहान. कांहीं लोक आंत व कांहीं बाहेर असे राहिले. तेव्हां तो नबाब, कांहीं सामान भोपाळ येथें व कांहीं इसलामगड येथें ठेऊन बाहेर पडून दाराईसराई गांवा पावेतो पोहोंचला. तेथें पेशवे याणीं शिंदे होळकर यांस पाठवून मीरमानाखान फौजदार मारला. दोन हजार फौज बुडविली. खुद्द पेशवे याणीं नबाबाचे रोखे जाऊन तीन कोसाचे अंतरानें मुकाम केला. नबाबांनीं पाठ देऊन कुच केलें. भोपाळचे तळ्याचा आश्रा केला; व पेशवे यांजकडील फौजांनीं दाणा वैरण बंद केली. तीन शेर धान्य नबाबांचे लष्करांत झालें. नबाब देकळाचें कुसू रचून अडचणींत राहिले. रात्रंदिवस तिरंदाजी व गोळी

पेशवे याणीं त्याजवर चालविली. त्यामुळे नवाबाचे लोक राश्रदिवस घोड्या-वरील व हत्तीवरील हौदा न उतरतां राहिले. नवाब हौद्यांत बसून राहिले. अशी फजीती होऊ लागली. तेव्हां छ २६ रमजानीं तह ठरला कीं 'बाजीराव यास चंबळा व नर्मदा यामधील मुलुखाचें आधिपत्य प्राप्त होण्यास बाद-शाहास नवाबांनीं अनुकूल व्हावें; व याशिवाय पन्नास लक्ष रुपये बाजीराव यांस स्वारी खर्चावद्दल द्यावे.' असें ठरून लढाई महकूम झाली.

[खंड २१ शकावली पृ. ७६]

२

(ब्रह्मेन्द्र. चरित्र. पृ. ५०) श्री १६५९ पौष वद्य १४

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसि:—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरि येथील कुशल ता। छ २७ रमजान जाणून आपणाकडील कुशल लिहीत जाणें. यानंतर तुमचीं पत्रें छ ८ रमजानचीं वरणगांवचे मुकामचीं विश्रामावरोवरी आलीं व दुसरीं पत्रें छ ११ रमजानचीं आलीं तीं छ २४ रमजानीं पावलीं. लेखनार्थ विस्तारें कळला. येथील वर्तमान काल पत्र लिहून पाठविलें आहे त्यावरून कळलेंच असेल. अलीकडील वर्तमान तर नवाब बुनगे कांहीं भुपाळांत व कांहीं इसलामपुरांत टाकून सलुखाची संदर्प लाऊन कोस दोन कोस चालतात. आपल्या फौजा चौतर्फी चालवून दाणागळ्या घासलकडी बंद केली. एक रुपयास एक शेर अन्न जाहलें. तें हि कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त जालें. घोडी पळसाचा पाला खाऊं लागली. परवा छ २५ रमजानीं मोंगल पठाणांनीं भाड्याचे बैल खादले. रजपुतास तों केवळ उपास पडों लागले. ऐसा प्रसंग जाहला. तेव्हां नवाब सर्वांचें दुःख पाहून बहुतच काहिला होऊन सलोखाविशीं त्वरा केली. बोलीच्या प्रसंगास पहिलेंच आवदुल खेरखान व सयद लष्करखान व अनवरअल्लाखान होते. सांप्रत आयामल्ल यांहीं सांगोन पाठविलें कीं बोलांचालीच्या प्रसंगांत आपणास बोलाविल्यास आमची अब्रू आहे; व आम्ही तुमचे शुभचिंतक असों. यावरून आयामल्ल यांसहि पाठवून द्यावें, म्हणवून नवाबास राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत यांससमागमे सांगोन पाठविलें. त्याजवरून नवाबांनीं आयामल्ल यांस भेटास पाठविलें. भेटानंतर

आयामहल यांस पहिले त्रिवर्ग यांस सांगोन बोलीचालीचा ठराव केला कीं “माळवा दरोबस्त घावा. पादशाही सनद दिल्लीस गेल्यावर करून घ्यावी. द्रव्याची बोली पहिली राजश्री धोंडो गोविंद यांचे विद्यमानची आहे, त्याची रजवदल करून जें साधेल तें करून घ्यावें. नर्मदे व चमेलमध्ये राजे आहेत त्यांजपासून आम्ही पैके घेतों, तैसा कमपेस घेणें तो घ्यावा. राजे यांस निरोप देऊन नवाबांनीं दिल्लीस जावें. कोणेविशीं तफावत न करावी. जे गोष्टीनें आमचें बरें होईल तें करावें.” या गोष्टीनें मजकुरांत घावें तैसी सिवत जाला (१) काल छ २६ रमजानीं सदहुंप्रमाणें करार करून नवाबांनीं माळवा दरोबस्त जाहागीर सुभेदारीचे यादीवरी दस्तकत करून दिलें. व ‘द्रव्यहि साधेल तें पादशाहापासून करून देऊ’ ऐसैं खातदस्तकानिशीं याद लिहोन दिलें. राजश्री पिलाजी जाधवराव व राजश्री बाबूराव मल्हार नवाबांचे दर्शनास पाठवून दस्तकखतानिशीं याद करून दिली. यावर तमाम लष्करास व वाणियास ताकीद करून इरसाल पोहोचवून दिव्हा. अतःपर नवाब आपले बुरंगे बाहेर दक्षिणेस रवाना करून दिल्लीस जातील. सारांश नवाबास अडचणीचा प्रसंग प्राप्त जाला म्हणवुन आपण हावभरी होऊन बुडवावयाच्या सायासास लागावें तर नवाबाची फौज, तोफखाना व बंदोबस्त पाहतां आवधाच ध्यानांत आला. रोहिले, बुंधेले व रजवाडे व सवाईची फौज व खेची व नरवर आदिकरून खासा नवाब देखील तीस पसतीस हजार. या खेरीज तोफखाना.तोहि कोणे प्रकारचा हें तुम्ही जाणतच आहा. सभांवता आराबा चालून तमाम फौजेनिशीं तोफखान्याचे पाठीं चालावे तर राउत अगर पाथीचे माणूस निघावया गरज नाही. बंदोबस्तीनें चालत उठावें तर घोडे माणूस बहुत खर्च होऊं लागले. धावयाविणें तग करून बुडवावें तर मोंगल लोक मागें सरखणार. जुंजतां दिसगत लागल्यास चार दिवस निघोन जातील. हा अर्थ व तुम्ही कितीएक विचार लिहिला तो चित्तांत आणून सौरस्याचा प्रसंग संपादिला. जो नवाब चौथाई व सरदेश-मुखीची नांवें घेत नव्हता त्यानें ‘ माळवे दरोबस्त ’ ऐसैं खासदस्तकानें लिहून [दिलहें] व लिहितां उच्चार केला कीं, “ यामागें कधींच गोष्टी न जाहली ते या प्रसर्गां जाहली.” व नवाबांनीं हे गोष्टी मान्य करणें दुरा-

पस्त. पुत्राचे नांवें सुभेदारी करून समागमें आणिलें व्या माळव्याची दरो-
बस्त सनत करून देता ! नवाबाच्या चित्तांत कल्पांत आला. परंतु काय
करील ? संकटाचा प्रसंग देखोन द्यावें लागलें. जे राजेरजवाडे याचें, आपलें
बरें इच्छून कश्यप धरून होते ते त्यास हातचे सोडावे लागले. हें दुःख
लहान सामान्य न जाहलें. आपा ! राजश्री स्वामीचें तपोबळ, वाडिलांचें
पुण्य समर्थ तरीच ही गोष्टी घडोन [आली]. अन्यथा होणें कळलेंच
आहे. आज पादशाहींत नवाबासारिखा अमीर दुसरा कोण आहे ? याणें
जो पाया घालून दिला तो अवध्यांत श्रेष्ठ आहे. नवाब अतःपर दिल्लीस
जातील व समागमें कोणी द्यावयाचा तो देऊन नवाब दिल्लीस गेलियावरी
या प्रांताचा व राजवाडियांचा बंदोबस्त कर्तव्य तैसा करून. होईल वर्तमान
तें लिहून पाठवूं. काहीं द्रव्य नवाबाजवळ मागावें ही इच्छा होती, परंतु
नवाब द्रव्याचा लोभी. पूर्वी याची साहित्य केली ते समर्थी मन वाढवून
द्रव्य देववळें नाहीं, ते हल्लीं पदरचे देतील हे गोष्टी तशासारखी. दिल्लीस
भेल्यावर सार्वभौमापासून प्राप्त जाहल्यास चुकणार नाहीं. करार जाला यांत
अंतर न करावें ऐसी जानरोटी नवाबांनीं दिली. अतःपर नवाब खता
करतील, कदाचित काळक्रम दुर्बुद्धि निर्माण जाली तर केलें पावतील. श्री
त्यास जय देणार नाहीं. लोभ असो दीजे हे आशीर्वाद.

बाजीराव बल्लाळाची दिल्लीवर स्वारी.

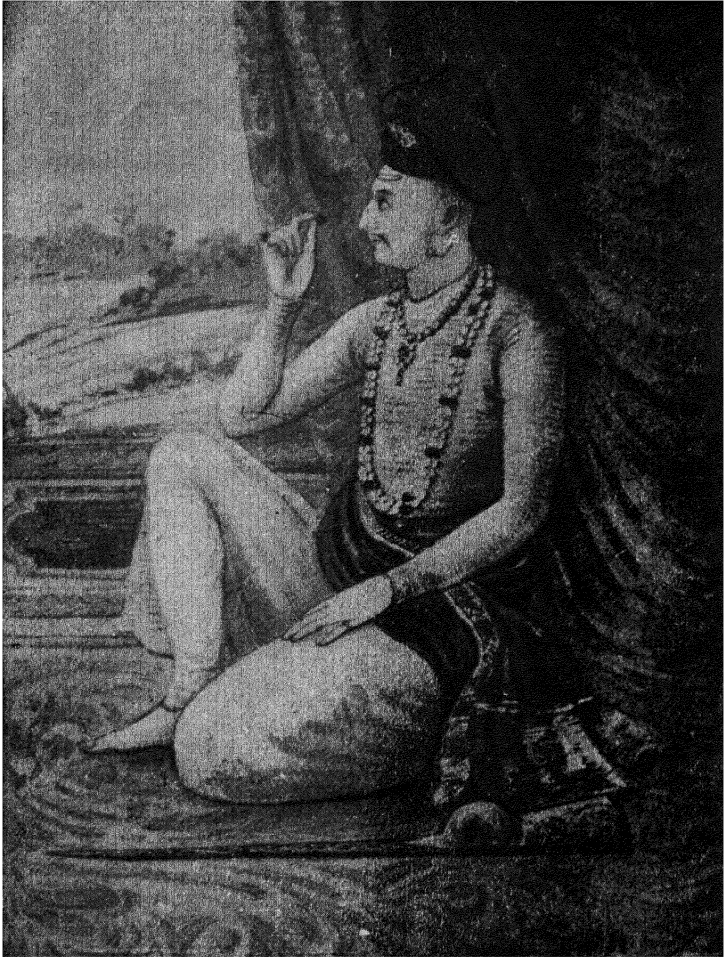
श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरि येथील कुशल तागाईत वैशाख
वद्य छ १५ जिल्हेज मुा नजीक सवाई जयनगर जाणून स्वकीय कुशल
लिहति जाणें. विशेष. बुनगेरु बुंदेलखंडाचा राजा जगतराज याचे हवालें

जयपुरचा सवाई जयसिंगजी

[पृ. १९६ अ.]

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे

करून, बुंदेलखंडांत रवाना करून, आम्ही मंडे जाहलों. याचें वृत्त मादतखानाचें युद्ध होऊन सरदार आल्याचें वर्तमान विस्तारे लेखन करून चतुर्भुज कासिदा बरोबर पत्तें पाठविलीं. तीं पावोन सविस्तर कळलेंच असेल. सादतखान यमुना उतरोन आगरियासी आला. त्यांनी गांठ घालावी. तरी तो आगरियाचा आसरा करून राहिला. तेथें जाऊन युद्ध करावें. तरी तो आश्रियाचा असतां मॉडेल न मोडेल कळत च आहे. जरी गंभीर यमुनेच्या संगर्मी दिल धरून राहावें तरी ते जागा ज वृ न को त र खळ्या फार. खानडवरा व महमदखान बंगम वगैरे दिल्लीहून आगरियाम येत होते व [ते आणि] सादतखान एक जाल्या मनमवा भारी पडेल. याजकरिनां संगर्मी राहणें उत्तम नव्हें. दुसरे, सादतखानांनीं पादशहास व खानडवरा व कमरदीखान वगैरे अमीरांस लेहून पाठविलें कीं, “ मराठ्यांची फौज यमुना उतरोन आली होती, ते बुडविली. दोन हजार स्वार मारिले, दोन हजार नर्दांत बुडाले. मल्हारजी होळकर, विठोबा बुळे कामास आले. बाजीराव याची धाड आली होती, तिची गत हे जाहली. त्याचे फौजेंत याकी राहिली नाही. आपण यमुना उतरोन मराठे बुडवुन चंमेली पार करितों ” म्हणून कित्येक गप्पा लेहून पाठविल्या. पादशहासी मजुरा करून घेतला. पादशहांनीं खुशाली करून सादतखानास वस्त्रं व मोत्यांची माळ व हत्ती व शिरपाव पाठविला. व वकीलास हि शिरपाव दिला. आपली बाजू मर करून घेतली. वरकड हि अमीरास कित्येक प्रकारं धिः-कारून लिहिलें. तें वृत्त राजश्री धांडो गोविंद यांणी वरचेवर लिहून पाठविलें. तात्पर्यार्थ, ‘आमचे फौजेंत जीव नाही. केवळ निर्जीव; बुडवून नेस्तनावूत केली;’ अमें लिहीत [लपंडाव] करून दाखविले. मंगली कारभार आपण एकत जाणतच आहेत. करावें थोडें, लिहावें फार. पादशहास मत्य भासलें, तें मिथ्या केले पाहिजे. त्याचे विचार दोन; एक सादतखानास बुडवावें किंवा दिल्लीस जाऊन दिल्लीचे पूर जाळावें, तेव्हां मिथ्या होईल. त्यास सादतखान आगवें सोडीनासे देखोन आम्ही दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला. पूर जाळावे व मराठे आहेत असें पादशहास अवलोकन करवावें ऐसा विचार करून ३ २६

जिल्ह्यादी कुच करून, पादशाही रस्ता सोडून, लांबलांब मजला करून, दमनमिग धुडामण जाट याचे मुलखांतून नेत्रातियाचे सरदे डोंगर किनाऱ्याने चालिला. खानदौरा व वंगम आगरियाम गेले. यांची व मादतखानाची भेटी छ २ जिल्हेजीं जाहली. धोडोपंत खानदौरापार्शी हांते. मादतखानांनीं खानदौराम सांगून पाठविलें की “ बाजीराव याची फौज आपण मोडली. बुनगे पळाले. ते खासा हि चमेल उतरोन गेलें. अद्याप तुम्ही त्याची खुशामत करितां ! वकील ठेवून घेतला आहे, हा कांथ्या विचारं? वकीलाम निरोप देणे. ” त्यावरून धोंडो गोविंद वकील यांनीं निरोप दिल्हा. मादतखानानें सांगितलें यावरून वकीलास निरोप द्यावा अमें खानदौराचें थोरपण नव्हतें. परंतु त्याणीं त्याचा शक चित्तांत न आणून यासीं निरोप दिल्हा. आम्हांजवळ आले. कमर्दीखान व अजमुल्लाखान वगैरे आले. आम्ही त्यांजसीं गांठ न घातली. साता कोसांवर उजवे बाजुस आमचे हातें त्यांस टाकून, लांब लांब मजली वसि वीस कांसांच्या करून दोन मजलींनीं छ ७ जिल्हेजीं दिल्लीस बारापुला व कालिकेचे देऊळ उजवे हातें टाकून, कुशवंदी नजीक शहर येथें मुकाम केला. पुऱ्यास आगी देऊन म्याक शहर करावें; त्यास दिल्ली महास्थळ, पादशाहा बरघात जाल्ल्यांत फायदा नाहीं. दुसरे, पादशाहाचें व खानदौराचें चित्तांस मद्रव करावयाचे आहे. मोगल याम मद्रव करू देत नाहींत. व अमर्याद केल्यास, राजकारणाचा दौरा तुटता. याकरतां आगी लावायाचें तहकूब करून, पादशाहास व बखतमल यांसीं पत्रें पाठविलीं. शहरांतून दोन हत्ती व घोडी, उंटें आलीं हौती तीं सांपडलीं. लष्करचे लोकांनीं शहरचे लोक भवानीचे यात्रेस बाहेर आले हौते, त्यास झांबडा झांबड केले. दुसरें दिवशीं बुधवारी पादशाहाचे आज्ञेन बखतमल यांणीं उत्तर पाठविलें की धोंडोपंतास पाठविणें; त्यावरून मशारनिव्हेम पाठवावें तरी आम्ही शहराजवळ आलों. यामुळें दिल्लींत गलबला जाला. यामुळें पाठविला नाहीं. “ भला मजुरा व स्वार पाठवून देतां. आम्ही शहरानजीक राहिल्यानें शहराम उपसर्ग लागेल. याकरितां कुच करून झीळच्या तळावावर जातां. ” म्हणून उत्तर पाठवून आम्हीं कुच केलें.

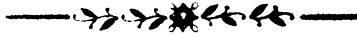
शहराजवंतून येत असतां पादशहांनी नवाब मीर हसनखान कोका दरोगा वाम चौकी, नवाब अमीरखान व खोजे राजे अफजुलखान, राजे शिवसिंग जमातदार रिमाले अमीर व मुजफरखान नायब वध्विगिरी आहार्दा याणी व नवाब मुजफरखान, खानदौराचे वंधु सात आठ हजार फौजेनिमी शहराबाहेर रिकायगंजाजवळ आले. राजश्री मटवाजी जाधव पुढे गेले होते. त्यांची व मांगलांची गांठी पडली. झटापटी होत होती. मशारानहंणी आम्हांस सांगान पाठविलें. त्यांजवरून राजश्री मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे व राजश्री तुकोजी पवार व जिवाजी पवार व यशवंतराव पवार व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरी पाठवोले. त्यांचे त्यांचे झुंज होऊन मोगल मोडिले. राजे शिवसिंग वगैरे दहा वारा दरवारी ठार जाले. नवाब मीरहसनखान कोका जखमी जाला. दिगरवादे चौकी पादशहाचे अडीच तीनशे मेले. चारशें माणूस जखमी जाहलें. गेजअफजुलखान व अमीरखान व मुजफरखान वगैरे शहरांत पळोन गेले. दोन हजार घोडा पाडाव जाहला. पांच महा हजार पळोन गेले. राजश्री राणोजी सिंदे याजकडील इंद्रोजी कदम यांगी चोटाम गोळी लागोन दोन बाटें गेलीं. वरकड नामांकित माणूस कोणी ठार जालें नाहीं. घोडे, माणूस जखमी जाले. तदनंतर आम्हीं झीलच्या तळावर मुकाम केला. मंध्याकाळच्या चार घटका दिवस राकी राहिला. तीं कमर्दीखान पादशहापुरावरून आल्याची बातमी खबर आली. ते च अर्णी आम्ही तयार होऊन गलों. त्यांचे आमचे फौजेचे युद्ध जाहलें. वारांत गेलेला एक हत्ती राजश्री यशवंतराव पवार याणी घेतला. घोडी, उंटें लष्करांत आलीं. त्यास दिवस अस्तमानास गेला. रात्रीचा दम धरून चौगीर्द मोगल वेढून बुडवावा, तरी झीलचा तलाव मोळा कोस लांब, उजवीकडे कमर्दीखान, पुढे शहर. दुसरें, आम्ही दिल्लीस गेल्याचें वर्तमान नवाब खानदौरा व सादतखान व महमदखंगस यांसी छ ७ जिल्हेजी मंगळवारी राधाकुंडाचें मुकामी कळतांच मडेसड होऊन पंचवीस तीस हजार फौजेनें वडेलास वृत्तीस कोस येऊन मुकाम केला. दुसरे दिवशीं आलावर्दाच्या नालियावर पंचवीस कोस मुकाम केला. गुरुवारी प्रातःकाळीं खानदौरा व सादतखान व

बंगस व कमर्दीग्वान सारे एक होणार. एक झाल्यावर सोमणार नाही व शहर समीप. यास्तव मोंगलास टाकून चहूँ कोसावर मुक्काम केला. आम्हांकडील फिरंगोजी पाटणकरास गोळी लागोन ठार जाहला. वरकड हि दाहा पांच माणूस व घोडी जखमी जाहली. मोंगलाकडील दाहा पांच ठार झाले. दाहा वीस जखमी जाहले. गुधवारी मादतखान व खानदौरा, बंगस सारे कमर्दीग्वानाजवळ आले. आलावर्दीपासून झीलच्या तलावापर्यंत मुक्काम करून आहेत. आम्ही मोंगल पाठीवर घेऊन दावांत आणून बुडवावे, या विचारं कुच करून रेवाद, कोटपुतळी, मनोहरपुरावरून आलों. परंतु अद्याप मोंगल सारे आलावर्दी व झीलच्या तळावरी आहेत म्हणोन बातमी वर्तमान आले. व मीरहसनखानचा कोका पाहिल्या झुजांत जखमी जाहला होता तो मेला म्हणोन वर्तमान आलें. खानदौराची पत्रावरी पत्रें राजश्री मवाई जयसिंगजीस गेली. त्यांवरून ते पंधरा मोळा हजार फौज व तोफखाना देखील स्वार होऊन वामावियावर गेले आहेत. खानदौराचे भेटांस जातात. मवाईची पत्रे ममतायुक्त आपला मुख्य रक्षावा म्हणोन येतात. व आम्हांकडील व्यंकाजी राम त्याजपासी आहेत. त्याजपासून लिहवीत अमतात. आम्ही त्यांचे मुख्यवाचे वाटेस जात नाही. वाटेनें दाणादुणा देतील. अभयसिंग जोतपुराम आहेत. आम्ही ग्वाल्लेर, भडावर प्रांते आतां चाकी साकी राहिली आहे ते वसूल करून मोंगल मागे मागे आले तरी त्यांस हैरानपेरोमान करून, पाईची धापा देऊन, धांवतां धांवतां च खराब होत तेंच करून, दावांत आणून, गांठ घालून राजश्री स्वामींचे पुण्ये व वडिलांचे आशीर्वादे बुडवितों. आमची चिंता न करणें. मुख्य गोष्टी पादशाहाचे व खानदौराचे चित्तांत मद्रख करावयाचें आहे. मोंगल याणीं हिंसत धरली आहे. त्यांतें शीरउपस्त मादतखान आहे. याचा गर्व हत श्रीसंकल्पें जाहलियाम सर्व मनोदयानुरूप होईल. जरी मनोदयानुरूप मद्रख जालिया करूं; नाहीतरी मद्रख करीत नाहीं. दिह्रीभवतां मुख्य खालसा केला. पुढें मोनपत पाणिपत यमुनापार मुख्य राहिला; तोही ताराज करून मोंगल अत्रास महाग होत ऐसें च केलें जाईल. मागाहून होईल तें वृत्त ग्रह्यांस लिहून पाठवूं. कदाचित् मोंगल दिह्रीस राहिलें. तरी आगरियास

जाऊन, अंतर्वर्तीत उतरून, मुख्य कुल मारून ताराज करिता. नशाब निजामन्मुख याणी गडबड केली, रेवा उतरले, तरी तुम्ही मागे शह देणें. पेशजी लिहिलें आहे त्याप्रमाणे करणें. मारून ताराज करणें. इकडेस सक नाही. तिकडेस हि नाहीसा करणें. निजाम याम पायबंद असल्या उत्तम आहे. लोभ असो दीजे हे आशीर्वाद.

(ब्रह्मेंद्र. चरित्र पृ. २१)

मोंगलांचा विश्वाम धरू नये

पैा ङ २२ माह्रम

राजमान्य राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान याम आज्ञा केली ऐमोजे. प्रस्तुत तुम्हांकडून विनंतिपत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. कोटे आहां, काय विचार, पुढें कोठपर्यंत जाणार; मुख्य, अमीर महवर्तमान, काय करित आहेत हें सविस्तर दिन प्रतिदिन लिहीत जाणें. मांप्रत आंगरेया-नजिक गेलच असाल, पलीकडील भेटांचा विचार घडणार म्हणून परस्पर षोकिलें. ऐशियाम मोंगली मनसुबा; इमान देऊन आपला मतलब साधि-तील. त्यांचा विश्वाम मानावा ऐसा अर्थ नाही. याजकरिता शहरांत जाऊन भेट घ्यावयाचा मनसुबा करित असाल तरी सर्वथा न करणें. भेट न घेतां दुरूनच ज्याचे हातें तुमचें राजकारण असेल त्यापासून आपलें मतलब साधावयाचें ते साधणें. हावभरी होऊन त्याचे विश्वासावरी जाल, याजक-रिता लिहिले आहे. तुम्ही बुधमंत. कार्यकर्ते, यशस्वी मेवक आहांत. विचा-राम चुकणार नाही हा स्वामीस निशा आहं. तरी बहुत विचारें करून जें करणें तें करून आपली याज्ञ सर होऊन येई तें करणें. पलीकडील अमीर

तुम्हासी विंबकावरी आहेत. आणि नबाब निजामन्मुटक इकडून फारच वळवळ करून त्या प्रांते येत आहेत. त्याचा विचार कांहीं कळत नाही. तरी बहुत बहुत सावधपणें मनसुबा करणें, मोंगली विचार तुम्हांस न कळेमा काय आहे. आपला नक्ष राहून योजिला मनसुबा सिद्धीम पावे ते गोष्ट करणें. जो विचार करीत अमाल व घडोन येत असेल तो वरचेवरी हुजूर लहोन पाठवीत जाणें. वरकड सविस्तर री। महादजी अंबाजी लिहितील त्याजवरून कळों येईल. आन* वृत्त दिनचर्येचे वरचेवर लिहिन. फुड मनसुबा काय? व बांली काय मुद्याची? तेहि लिहिन. फुड कोठवर जान तेहि लिहिन. त्याची मुखभान (?) आहे यावर न जान. त्याच वाट कदाचित भेटांचा प्रसंग पडला तर लिहिन. मुख्याचे जय भेटांचा प्रसंग पडला तर वळकटी करन, आन लिहिन. बहुत काय लिहिन, मूज असा.

[मगठी ग्यामत मध्यविभाग पृ. ४०७]

वसईवर मराठ्यांचें निशाण

१

तुमच्या हातूनच पुढें कार्य घेऊं

श्री

शके १६५९ भाद्रपद वा ३०

राजश्री गंगाजी नाईक अणजोरकर व शिवजी नाा अणजोरकर यांमः—अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य. स्तो चिमणाजी बह्लाळ आशी-वांद.सुा ममान सलासीन मया अलफ.सांप्रत वसईवरी हल्ला जाहला ते ममई कार्य न जाहलं म्हणून तुम्हीं कांहीं मनांत दिलगीर न होणें. शबास तुमची

* येथून अक्षर खाशांचें म्हणजे शाहुमहाराजांचें.

कीं तुम्हीं मन वाढवून मेहनत उत्तम प्रकारें केली ! ज्याणीं साहेब कामा-
 प्याठाईं मन वाढवून कामकाज केलें आहे, त्यांचें मर्ब प्रकारे ऊर्जित केले
 जाईल; व कोण्ही साहेब कामावर ठार झाला असेल, त्यांचे मांग मुला
 माणसांचें चालविलें जाईल. कार्य आजी न जाहलें, तरी पुढे तुमचे हातून
 घेतले जाईल. तुम्हीं आपलें समाधान अर्गों देणें. जाणजे. क. २८
 जमादिल्लावल. बहुत काय लिहिणे ? [वंड ६ ले. ११५]

२

मीच तुमचा बाजीराव !

श्री

१६६० पौष व. १३

गंगाजान्दर्वीसमान मातुश्री वेणूबाई काकी वडिलांचे मेवेसी:—अपत्ये
 बाजीराव ब्रह्माळ साष्टांग नमस्कार वािा येथील ताा पौष वद्य १३ पावेतों
 स्वकाय लिहित जाणें. विशेष. पौष शुभा ११ स तारापुरावर हल्ला केला ते
 ममर्यां बाजी भिवराव तोंडांत गोळी लागून कैलासवासी जाहले. ईश्वरें मोठें
 अनुचित कल ! तुम्हास मोठा शोक प्राप्त जाला. आमचा तर भाऊ गेला
 त्यास, तुम्ही वडील. दुःखाचें पारिमार्जन करून विवक करावा. त्यांचीं मुलें
 व चिमणाजी आप्पा आहेत, त्यांचे हि त्याजपेक्षां अधिक चालेल. परंतु
 आमचा भाऊ गेला. बाजू गेली. उपाय नाही. त्यास, चिमणाजी भिवराव
 हे पाटाविले आहेत. हें सांगतील तें ऐकावें. मारांश, मी च तुमचा बाजी-
 राव असा विवक करून धीर धरावा. मजवर दृष्टी द्यावी. बहुत काय
 लिहिणें. लाभ कीजे हे विनंती. [व. ३ १६७ पृ. १७६.]

वसईवरील शेवटच्या हल्याचें वर्णन

श्री.

१६६१ वैशाख व० १

श्रीमंत महाराजश्री परमहंस बाबा स्वामींचे मेवेसि. आपलें चिमाजीने कृतानेक साा नमस्कार. विज्ञापना. येथील कुशल ताा वैशाख बहुल प्रतिपदा पर्यंत मुक्काम वसई स्वामींचे आशीर्वादकरून मुखरूप अमा. विशेष. स्वामींचे अभयावरून वसईस मोचें माघ शुभा दशमिस लाविल्ले. त्यादारभ्य मोचें चालविले व धमधमे चार पांच बांधले. सुरंग चालविल्ले. जे जे उपाय स्थळ हस्तगत करावयाचे ते केले. फिरंगी यांनी निराकरणाचा मंत्र-पूर्वी युद्ध प्रसंगी मोठ्या मोठ्या सुरांनी-केले-तदन्वये फिरंग्यांनी सुरंगावर व धमधमेयावर गरनाळा टाकिल्या. सुरंग विच्छिन्न केले. पनळ लावून पाणी मोडिल्लें. आगांचे अँडे जळके टाकून त्यावर तेल, दारू, राळ टाकून चार चार रोज डोंबराही मारखा करीत. वरकंदाजी व तोफाजी फिरंगियाची निस्सीम म्हणावी तैशी. तथापि स्वामींचा आशीर्वाद व दंड हें सवळ शस्त्र आम्हांजवळ. त्याचे प्रतापे इकडून तोफा लावून फिरंगियांच्या तोफा मना केल्या. सफेल पाडून लेश केली. वसई जागा बांका बुलंद सुरंगाचा उपाय नाही. परंतु स्वामींचे कृपाकटाक्षें सुरंग चालवून दोही बाजूंनीं खांब, वरती तक्तपोशी, त्यावर दोन अडीच हात रेती टाकून सुरंग नेऊन पोहोचोऊन, दानशे पाथरवट लावून, मोठे मोठे चिरे फोडून सुरंगाचे बुधलियाम जागा करून, वैशाख शुभा पंचमीस सकल सिद्धता करून, सुरंग लोकांस बाजू यांटून देऊन, नगारेयाची इशारत करून, सुरंग उडतांच मवांनीं यलगाराम उठावें, बुरजावर चढावें, शिड्या टेकून चढावें ऐसा करार करून. वैशाख शुभा ६ बुधवारी दोन घटका दिवस प्रातःकाळचा येतांच सुरंगांस वत्या दिल्या. डावे बाजूचे सुरंग कांहीं उडाले, कांहीं उडणें होते, तां च लोकांनीं उतावळी करून

कोटावर चाटून घेतले; ती दुसरे मुरंग ते च बाजूचे उडाले, त्याणी लोक दडपले व जाया व ठार जाले. तसे च उजवे बाजूचे मुरंग उडाले, एक दोन उडतां च बुरुजाम वाट जाहलीशी देखून लोक वरते चढले, तीं दुसरे मुरंग उडाले, त्याणी वरतें लोक चढले होते ते उडोन गेले. लोक कचरले. हिरमोड होऊन काम बंद पाडिलें. फिरंगी याणीं संभाळून हुके व गरनाळा व रेजगरीचा मार न भूतो न भविष्यति केला. त्याणें लश्करचे लोकांस व हपमास अवमान राहिले नव्हतें. उज्वे बाजूचा मातवर मुरंग राजेश्री मल्हारजी होळकर यांजकडील उडणें होता, त्याचा शोध करून, पुन्हा त्यां बुधले घाटून रंजक दुरस्त करून लोकांची निवड केली. आणि मुरंग उडतां च खामत्या निशाणें चढवावींसा करार करून वैशाख शु॥ ७ गुरुवारी उजवे बाजूचा मुरंग उडविला. ते च ममयीं लोक जाऊन बुरूज अर्धा उडाला त्याजवर चढले. फिरंगीयांनीं सफलीच्या आंतून मेढा घाटून पेटी भरून तोफां लाऊन तयार होतांच तथें फिरंगी वळाऊन हुके गरनाळाच्या दारूच्या पोत्यास आग लावून मार केला, व रेजगरीचा मार सीमे परता केला. लोकावरी अग्नीचा पर्जन्य करून भाजून काढिले. तथापि स्वामींचे अभय, आशीर्वादाचें वप्रकवच लोकांचे आंगीं होतें, तेंणेंकरून आगीची तमा न धरितां लोकांनीं हत्यार वरे वजेंन केलें. फिरंगीयांनीं मरदुमी, शिपाईगिरी करावी तैशी केली. त्याप्रमाणें इकडील लोकांनीं भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध केलें. या मांग युद्धें बहुत जाली. परंतु या लढाईस जोडा च नाही. सर्व स्वामींचा आशीर्वाद. लोक बुरूज सोडीनातसे जाहले. तेव्हा स्वामींच्या दंडकप्रहारें करून फिरंगी धर्मद्वेषे वेदित्त होऊन अष्टमीस प्रहर दिवसास कबूलास आले. कबूल घेतला. 'आठ दिवसांत कविलासुद्धां झाडून जातोमे' करार केले. याजवरून मार महकूप केला. फिरंगी याणीं कविले वस्तभाव गलवतांत भरिली. काल वैशाख पोर्णिमेस फिरंगी झाडून गेला. स्वामींचे पुण्येंकरून जागा फत्ते जाहली. लश्करचे व हपमाचे लोक मुरंगानें उडाले व जाया ठार अदमासं पांच हजार किंवाहुना विशेष होतील. तैमे च फिरंगीयांचे मात आठशे मालीस ठार व या निराळे जखमी जाले. भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध जालें. वमई बांकी जागा, पश्चिमेकडून समुद्र, दक्षिणेकडे व्हाडी, पुर्वेकडे

खाजणाचाखल, तिहीकडून किमपि इलाज नाही. एक उत्तरेकडून उपाय. तिकडे हि रेति, धर नाही. स्वामी साक्षात्कार ईश्वराचा अंश; स्वामींनी, वसई दिली. त्रिवार लिहिले, ते शब्द अन्यथा कसे होतील ? वरकड वसईची गोष्ट मानवी लोकांनी म्हणावी असें नाही ! वसई स्वामींचे आशीर्वादे फत्ते जाली. श्रीचें सुदर्शन धर्मद्वेष्याचे मस्तकीं वज्रप्रहार होऊन टोपीकर म्लानत्व पावलें. अन्यथा वसई वसई होती ! व फिरंगी आगीचा पुला होता ! स्वामींचे कर्तृत्वास पार नाही ! स्वामींचा महिमा स्वामी जाणत ! आम्हा मानवी लोकांम काय कळे ? “वसई फत्ते होतां च सवाशे पुतळी पाठवून देणे व श्री भुलेश्वराम सव्वाशे रुपयांचा मुगुट घातला ” म्हणोन आज्ञा केली. याजवरून स्वामींचे आज्ञे प्रमाणें वसई फत्ते होतां च श्रीनिवास केदार याजवरोवर पुतळ्या सव्वाशे व श्रीभुलोवाम मुगुट सव्वाशे रुपयांचा घातला ते रुपये १२५ सव्वाशे स्वामींचे मेवेशी पाठविले आहेत. प्रविष्ट होतांल. आम्ही लेंकरें स्वामींचीं असां. सर्व प्रकारें कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. स्वामींचे वितरिक्त दुसरें दैवत आम्हां काय आहे ? मारांश, स्वामींच्या आशीर्वादे व दंडाच्या प्रतापें कार्य सिद्धीतें पावलें असे. स्वामींचा महिमा आम्ही वर्णाव्यास सामर्थ्य धरित नाही. श्रीनिवास केदार पुतळ्या व रुपये देऊन रवाना केले आहे ते लवकरच पावतील. वर्तमान त्वरेने विदित व्हावें यास्तव हे पत्र पुढे रवाना केलें असे. संवसी श्रत होय. हे विज्ञापना. [लं ३ ले. २७ पृ. २१]

४

पाश्चात्यांचें उपमर्दन

श्री

१६६१ ज्येष्ठ व. ६

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस बाबा स्वामींचे संवसी. अपत्यें चिमाजीनें कृतानेक माष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागाईत ज्येष्ठ बहुल

षष्ठीपर्यंत स्वामीचें आशीर्वादें करून यथास्थित असे. विशेष. सोमाजी बरा-
बर स्वामींनी आशीर्वाद पत्र पाठविलें, ते प्राविष्ट होऊन मंतोषावासी
जाहली वसई फत्ते जाहली त्यावरून स्वामींनी मजला कित्येक कृपा-उत्तरें
गौरवून दाशरथी आदिकरून साधुउपसाधु देऊन आज्ञा दिली. तर सर्व मामर्थ्य
स्वामींचे आशीर्वादाचे. वसई 'दिल्ली, दिल्ली' हे उत्तरें त्रिवार स्वामींनी लेख
केली व स्वामींनी पाटमास मज दर्शन दिले तेथे हि वसईविशीं अभय दिले.
तदनरूप स्वामींनी वसईवर मुदर्शन प्रेरून धर्मद्वेष्यांचा निःपात केला.
येरवीं वसई मई होती असें [नवतें] व टोपकर अग्निरूप होते. त्याच्या
सर्व शक्ती कुंठित करणें हा प्रताप स्वामींचा, आम्हां मानवी लोकांचे हें
कृत्य नव्हे. श्री रघुनाथ [याणीं] वानरां हस्ते समुद्री पाषाण तरवून
लंकेशादिक त्रिकुटाचळाचे मर्दन केलें. तैमैच श्रीकृष्ण यादवाहस्तें श्लेष्मादि
देत्यांचे निर्दलण केलें. याच प्रकारें पाश्चात्यांचें उपमर्दन स्वामींनी करून
वसईत ध्वजारोपण केलें. स्वामी मूर्तिमंत ईश्वररूप आहेत. स्वामींचा प्रताप
कर्तृत्व वर्णावयास आमची बुद्धी नाही. प्रपंचिक विचारें स्वामींनी मज
महत्व देऊन आज्ञा दिली. तर हे सर्व भूषण स्वामींचे आहे. मी
स्वामींचा असे. [का. इ. सं. पत्रें पृ. ४९]

चिमाजीचें अभिनंदन

वसईच्या किड्यावर मराठ्यांचे निशाण लागल्याचे आनंदकारक
वर्तमान ऐकून एका सरदारानें आपले विचार चिमाजी आपास लिहून
कळविले; ते असे:—

श्रवणें बहुत आनंद जाला. त्याचा विस्तार लिहिता विस्तार आहे. वसई
[म्हणजे तेथे] एक्या तोंडानें झुंजावें; कोट विलंद, गची रुंद; मोर्चा अथवा सुरंग

चालवीन म्हटल्यास पाणी लागते. फिरंगे यासारखे झुंजणार. असें अमोन अप्रतिम तर्तूद करून उघडे मुरुंग चालविले. त्याणीं हि प्रत्योपकार यथाविध केला. तत्रापि स्वामीचें पुण्य व पराक्रम अप्रतिम. तन्मुळें त्याजवर मलावत वसून ईश्वरावर तवकल केली. तन्मुले फिरंगी यावर मलावत वसली. दक्षिणची फौज म्हणजे मऊ लागले म्हणजे बेजरब घेणार. कठीण लागलें म्हणजे फिरोन पहाणें नाहीं. ऐशी पूर्वापार या राज्यांतील तऱ्हा. [असें] सरदारांत कर्म जाहलें नाहीं. पुढें हि होणें नाहीं हा तो निश्चय च आहे. स्वामी केवळ ईश्वरी अवतार तन्मुळें ह्या फौजेम ह्या हिमती जाहल्या. ज्या प्रकारें वानराकरवून लंका घेविली त्या प्रकारें हे गोष्ट जाहाली. दक्षिणी फौजेस उपास करून व छातीचा कोट करून झुंजावे हे हिंमत पूर्वी कोणी केली ऐसे ऐकिले हि नव्हतें. परंतु स्वामी माक्षात् ईश्वराचे अवतार ह्यामुळें हें कर्म होतें तेंच सशय नाहीं. सर्व प्रकारें ओढ, उपास करून हिंमत धरणें आणि योणप्रमाणें झुंजणें ही गोष्ट सर्व स्वामींच्या पुण्याची आहे. नाहींतरी औरंगजेब पूर्वी हि पादशाहा जहाले होते. त्यानीं ही कर्म करावी. परंतु त्याम हि तवकल न जहाली. स्वामींचे पुण्य थोर. तत्प्रभावे हें होतें. नाहींतरी ह्या गोष्टी विचाराच्या वाटेनें या समयांत व्हाव्या ऐसें येत नाहीं. स्वामी ईश्वराचे अवतार हे गोष्ट खरी. येथें संशय नाहीं. आम्ही मानवी लोक, नानाविध मनाचे प्रकार, निश्चय होत नाहीं. मारांश येतदर्थी पर्याय मनांत आणिनां अंत चित्तांत येत नाहीं. सर्व गोष्टी ईश्वरावतारासारख्या आहेत. जे संवक हे पराक्रम पहात असतील त्यांचे जन्म धन्य आहेत. जे कामास आले त्याणीं तों हा लोक आणि परलोक साधिला. ज्यापासून ईश्वराची सेवा जितकी घडावयाची अमते त्याप्रमाणे घडते. मारांश हे तर्तूद, हे मर्दुमी, या समयांत हे हिंमत, हे गोष्ट मनीं हि कल्पवत नाहीं. हीं कर्म ईश्वरगममान आहेत. सेवेमी श्रुत होय हे विनंति.

का. इ. म. पत्रे यादी पृ. ४३१

समशेर गाजली यापरीस थोर तें काय ?

महत्त्वायु चिरंजीव विजयभवन रणधीर रणशूर अर्जुनतुल्य उदाजी पवार यांम आशा ऐसीजे:—तुम्हीं पत्र पाठविले तें पावोन संतोष जाहला. शाक पावल्या. देवाची आणि सुदाम्याची भेटी जाली. श्रीनें सुदाम्याचें दरिद्र विच्छिन्न केलें. तैमें तुमचें पत्र पाहोन श्रीम संतोष बहुत जाला. निष्ठा देखोन तुम्हांवर श्रीची कृपा विशेषात्कारें जाली. याउपरी आदले जन्मीचे क्लेश व याही जन्मीचे कष्ट दूर होऊन संतोष आणि जय पावाल. अंतरसाक्षाची भेट तों श्रीची जाली. याउपरी बाह्यात्काराची भेट तुमची आमची श्री करील, तेव्हां सर्व मनोरथ श्री पूर्ण करील. सुदामनगरी सुवर्णाची जाली. तुम्ही लिहिलें जें “ यजमान श्रमाचा जाण होऊन कृपा करीत नाहीं. ” अशाम तुमची समशेर गाजली, तिचा नामोश त्रैलोक्यांत जाला. यापरीस थोर तें काय ? श्री सूर्याने कवच-कुंडलें कर्णास दिलीं, तैसंच श्रीनें अंगचें कवच तुम्हांम पाठविलें आहे. दुर्याधनाचे हार्ती राहू होता. तो अपार द्रव्य वाटी. परंतु मरेना. त्याची कीर्ति नाहीं; आणि पांडवांची कीर्ति अव्यापि त्रैलोक्यांत वाखाणतात. पहा; येथे उदंड भक्त आहेत, परंतु तुमची (कीर्ति विशेष आहे.) *

[ब्रम्हेद्र-चरित्र]

नादिरशहाची स्वारी

राजश्री शामर्जापंत मामा स्वामिंचि मां:—

मेवक बाबूराव मल्हार साष्टांग नमस्कार विनंति. येथालि कुशल ताा फाल्गुन शुद्ध नवमी बुधवार सुकाम जयपूर यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल

* या पत्राचा पुढील भाग गहाळ जाहला आहे.

लिहिणें. विशेष आम्हीं दिल्लीहून पादशाहामागमें तोहमासकुलीच्या लढाईस गेलों होतो. न्यास दिल्लीहून साठ सत्तर कोसांवर त्याची यांची गांठ पडली, हें वर्तमान पूर्वी तुम्हांस लिहिलें आहे. अलीकडील वर्तमान महमदशाहाची फौज तोफखानियाचा आमरा धरून मोचें बांधून वसली. तोहमासाचे कजलवास येऊन गोटाभोंवतें रोज माणमें मारिताती. मादतखान वीस हजार फौजेनर्मी आला. दुसरे दिवशीं पातशाहाची मुलाजमत केली तीं कजलवासांनीं बुनगियांवर घातलें, हें वर्तमान ऐकोन मादतखान त्यांचे फौजेवर चालोन गेला. मागाहून अमीरही तयार होऊन गेले. युध्य मोठें जालें. मादतखानास कजलवामांनें धरून नेलें. अमांरुत्तमराव जखमी होऊन रणांत पडले. यादगारखान, मुसफरखान वगैरे पांच अमीर मारले गेले. दाहा वारा हजार फौज मारिली. कोण्ही कोण्ही पळून गेले. याप्रकारें पूर्वी जालें. त्याउपर, अमीरुत्तमराव डेरियास येऊन येका दो रोजा मृत्य पावले. तदनंतर या फौजेचा इस्तकहाल राहिला नाहीं. तेव्हां नवाब असफजांनीं मद्रक आरंभिला. मैद लष्करखानास तोहमासाकडे पाठविलें, आणि आपण जाऊन भेटून आले. दुसरे दिवशीं पातशाहास नेऊन भेटून आले. त्याउपर कमर्दीखान, गाजदीखान, असफजा मेजवानी खावयास गेले. मेजवानी खाऊन आले. तोहमासकुली याचे डेरियास यावें हा करार जाला. तो आठ पांच रोज गुदरले, तीं यांच्या लष्करांत अन्न न मिळें ऐसं जालें. सा सात रुप्यो शेर अन्न न मिळें ! वैरण तीं किमपि न मिळें. पांच पांच उपोषणं लोकांस जालीं तेव्हां आसफजास तोहमामांनं बोलाविलें. ते व मैदलष्करखान व हपीजुद्दीखान व गाजदीखान व मैदमहमदखान ऐसे गेले. ते दोन रोज पर्यंत फिरोन न आले. तिसरे दिवशीं पातशाहास बोलाविलें. हे गेले, ते लष्करासमीप जाऊन राहिले. त्यांचे दर्शनास कोण्ही न आले. रात्रौ पातशाहाजवळ आसफजा व मादतखान मात्र आले. त्याउपर पातशाहा तोहमासाच्या डेरियास जाऊन आलियावर पातशाहाभोंवतीं चौकी वसविली. असफ व गाजदीखान वगैरे अमीर कैद केले. प्रातःकाळीं तोहमासाकडील लोक येऊन शाहाजादा नेला. तोफखाना लेऊन नेला. कमरदखानास धरून नेले. तोंपर्यंत रविवारी चतुर्दशीस तिमराप्रहरपर्यंत लष्क-

गांत आम्ही होता. हे नजरेने पाहून, मग छातीचा कोट करून लष्करांतून हत्ती, उंटे, माणसं वस्तभाव कुलमुद्धां निघालों. उंटे, हत्ती, पायीचीं माणसं रस्तियास लावून, आम्ही वाट टाकून रानांत निघालों. एक रात्र रानांत होतां. दुसरे दिवशीं चाळीस कोसांची मजल करून दिल्लीच्या गस्त्यास मिळालों. सादतखान कजलबासांची फौज घेऊन दिल्लीस आला. त्याचे पाठीमागें दिल्लीस तिसरे दिवशीं पावलों. तेच दिवशीं दिल्लीहून ती कोसां-वर महमदखानाचे सराईस येऊन राहिलों. चौथे रोजीं पळवलाम आलों. पांचवे रोजीं मुरजमल्ल जाट याची भेटी घेऊन मुकामाम आलों. त्याउपर जयपुराम मंगळवारी फाल्गुन शुद्ध अष्टमीस पावलों. येथे धोंडोपंत होते त्यांची भेटी जाली. उंटे हत्ती हि दिल्लीस येऊन पुढें रेवाडीवरून आली. एका दो रोजीं जयनगराम दाखल होतां. ईश्वरानं माठें संकट टाळून अब्दुल्लां वाहेर काढलें. तुम्ही खबर ऐकोन हैराण व्हाल, यास्तव मुजरद कासीदाबरोबर पाठविले आहे. चकतियाची पातशाही बुडाली ! इराणी जाली ! याउपर बरी गोष्ट आहे ऐमं नाहीं.

पौ फाल्गून वद्य अमावास्या शके १६६० काल्युक्त नाम संवत्सरे मन हजार ११८८ छ २८ जिल्हेज सु। तिसा सत्यामान मया व अलफ.

२

श्री

शके १६६१ चैत्र शु. २

राजाश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री अंताजी नारायण स्वामी गोसावी यांसि:

पोष्य बाजीराऊ ब्रह्माळ प्रधान नमस्कार विनंति. उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. सांप्रत तुम्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही तरी मविस्तर लिहीत जाणें. येथील वर्तमान तर बऱ्हाणपुरानजीक मुकाम आहे. उत्तर प्रांते जावयाचा विचार राहिला. दिल्ली-

कडोल वर्तमान तरः राजश्री बाबूराव मल्लार यांची व राजश्री मवाई जैमि-
गर्जी यांचीं पत्रे—छ २५ जिल्हेजर्ची पत्रे— जैनगरर्ची आर्ली. त्यांत वर्तमान
हैं च की नादरशाहा तर्ती बैसले. महमदशाह व निजामन्मुल्क व कमरुद्दी-
खान व गाजुद्दीखान तमाम अमीर व मुत्सद्दी कैदेंत आहेत. नादरशाहानें पात-
शाही खजाना व अमीरांचा खजाना, मिळोन एक अर्बुज जमा केला. आणखी
शहरांत खणती लावून पैसा जमा करीत च आहेत. धनाचा व विशादीचा
सुमार नाहीं. निजामन्मुल्क व कमरुद्दीखान यांची दौलत कुल्, हत्ती, घोडे,
पैका जप्फ केला. म्त्रिया होत्या त्यापौ एक दोन ज्यांच्या त्यास दिल्या.
वरकड धऊन कजलवासस दिल्या. वरकड शहरांत कल्पांत जाला असं. पन्नास
हजार माणूस कजलवाशांनीं जिवें मारिले. आड विहिरी भरून निघाल्या. व
कजलवास हि मारले गेले. कितेक दिल्लीतील हवेलिया जाळून खाक केल्या;
कितेक जळत आहेत, कितेक लुटल्या, कितेक लुटीत आहेत. कोण्हाचे हवे-
लीत कोण्ही जाऊ पावत नाहीं. नादरशाहा कोटांत आहे. कजलवास कुल
शहर लुटीत आहेत. महर्गता मोठी जाली आहे. दिल्लीतील माणसे बाहेर
जाऊं पावत नाहींत; बाहेरील आंत जाऊ पावत नाहींत; तमाम रहदारी
बंद जाली आहे. ज्या गोष्टी कधीं ऐकिल्या नाहींत; त्या गोष्टी कजलवाशां-
नीं दिल्लींत केल्या आहेत. मोठा उत्कापात जाला आहे. दिल्लीचा बंदोबस्त
जाला नाहीं. मादतखान मृत्य पावलियावरी दिल्लींत इतका प्रसंग जाला
आहे. ईश्वरानें विचित्र करणी केली आहे. दिल्लीचा बंदोबस्त जालियावरी
नादरशाहा अजमेरीच्या पिराच्या दर्शनास येणार आहेत. यास्तव सबाइजर्नीं
आपलें व लोकांचे कविलें उदेपुरास पाठवून सडे जाले आहेत. कदाचित्
नादरशाह अजमेरीस आलें तर त्याच्यानें झुजावत नाहीं. उदेपुरास जातील.
इकडील दक्षणेच्या फौजा मातवर जातील तेव्हां नादरशाहासी प्रसंग पडेल !
तुम्हास वर्तमान कळावं यास्तव हिहिलें आहे. तुम्हास पूर्वी कितेक लिहिलें
आहे त्याप्रौ वर्तणूक करणें. लोभ अमा दीज हे विनांत.

[खंड ६ प. २४३]

नादिरशहाच्या स्वारीच्या वेळची दिल्लीदरवारची हकीकत मराठी दरबारा-कडे तपशालवार येत होती हें इतिहाससंग्रहांतील (ए. टि. भा. २ पृ. ७१८ मधील) पत्रावरून दिसून येण्याजोगें आहे. त्यांत छ. २० पासून २७ पर्यंतची आठ दिवसांची हकीकत आहे. त्यांपैकी निवडक भाग येथें दिला आहे.

छ २० रोजः— निजामनमुलूक यास पुत्र जाला. घरच्या मुत्सद्यांनीं घरांतच नजर गुजरानली. नौबत वाजविली नाही. कलम १.

छ २१ रोज बुधवारः— निजामनमुलुकांनीं पादशाहास अर्ज केला कीं ' गनीम मराटे नर्मदा उतरून माळव्यांत फौज आली. तुम्ही म्हणाल की आपणास खबर न केली. ' त्यावरी त्याणीं उत्तर दिलें कीं ' तुमचा लेक त्यांचा हरोल आहे. ' त्याउपरी निजामांनीं अर्ज केला कीं ' त्यांचे कैदेत आहे. त्यानें पुढे घालून आणिले असल, तर आपणास दखल नाही. ' मग त्या उपरी त्याणीं आज्ञा केली कीं ' मराठ्यासीं सख्ख करा. ' त्याउपरी त्याणीं उत्तर दिले कीं ' पादशाहा गेल्याखेरीज होत नाही. ' कलम १.

चंद्र २३ रोज. शहरांत खबर आहे कीं नादिरशहानें महजर वमोर्तब तयार केले कीं 'आपल्या वतनांतून दिल्लीची पातशाही ध्यावयासाठी खंदा-रास आलों. खंदार घेतलें. तेथून पातशाहास एलची महमदशाहास पाठविली. त्यानीं जवाब न पाठविला. तेथून काबलास आलों. किल्लेदारास घरून कैद केलें. आणि पठाण खोऱ्यांत होते त्यांसी युद्ध करून पेशावरास आलों. नासरखान काबूलचा सुभा राहात होता. त्यास धरलें. त्याउपरी लाहुरास आलों. जकीरियाखान लाहुरचा सुभा त्यास धरिले. तेथून महमदशाहासीं युद्धप्रसंग होऊन, पादशाहास कैद केलें. दिल्लीची पादशाही घेतली. त्यावर येथील रयतेनें हरामजादी केली. तेव्हां + + + लाख सात हजार माणूस मारलें गेलें. त्यास आपण सर्वत्रास सज्या दिल्या. पुढें पादशाही महमदशाहास देऊन आपल्या मुलकास जावें, आपल्या आज्ञेत राहावें' इतकें बोलिला. तें महजरांत लेहून महमदशाहाची वगैरे त्याच्या अमीराची मोहर करविली.

चंद्र २५ रोजः—नादरशाहा बोलिले की “ आपण इलायतेस जाऊं, बलख व बुखारा व कासगर व काबूल व लाहोर व हिंदुस्थान आपले समशेरीच्या कुवतेने घेतलें. परंतु भाई मिरजा महंमदशाहा यांनी, बहुत आपणास रजावंद राखिलें. त्यास त्यापासून आपण कांहीं घ्यावें ऐवें नाही. हा तख्ताचा खावंद आहे. आम्ही महंमदशाहास ऐसें लेखतो की मीर तैमूर याचे जागां लेखतो. संपूर्ण मुद्रक जो घेतला आहे तो लेखी करून मरंजाम करितों. आता भाई मिरजा महंमदशाहा तख्तावरी कायम करून विलायतेस जातों. ” तयारी कुचाची आहे. कलम १.

चंद्र २६ रोजः—हुकूम जाला की “ शहरांत धांडोरा पिठणें. एक प्रहर चार घडि दिवस आलियावरी अवघें माणूस जितकें शहरांत आहे, तितके बाहेर निघेत. ” त्यावरून कळतें की खजाना शहरांतून लष्करांत जातो. कलम १.

चंद्र २७ रोजः—शहरच्या माणसास धांडोरा पिठून ताकीद जाली होती; त्यास आणून खजानाची ओझी त्यांच्या डोईवर देऊन मालेमार बाग आहे तेथे घेऊन गेलें. खबर आहे की चंद्र २९ जिल्हर्जी अगर पाहिले मोहरमी कुच होईल. परंतु इतबार येत नाही.

बाजीराव-मस्तानी

१

मस्तानीच्या नादी लागून बाजीराव दुराचारी वनले अशी चर्चा ठिकठिकाणी ऐकूं येऊं लागली; तेव्हां शाहुमहाराजांनी या संबंधी चौकशी केली त्याबद्दल पुढें दिलेल्या पत्रांत उल्लेख आहे.

पुा तीर्थरूप राजश्री नाना व तथा राजश्री भाऊ स्वामींचे शेवेसी. विनंति. शेटी मलीक स्वामींकडून येथें आला, त्याजबरोबर पत्र पाठविलें तें

१ हें पत्र महादोषा पुरंदरे यांनी लिहिलें आहे. २ पेशव्याकडून

पावलें. मेटीनें राजश्रीमै वर्तमान सविस्तर स्वामीकडील सांगितलें. महाराजांनीं ऐकून घेऊन मागती येकीकडे सेटसि न्हेऊन पुमिल. त्याणें सांगितलें कीं “ पेशवे सुखरूप आहेत. कामकारभार पूर्ववत्प्रमाणें च होत आहे. आपल्या बंदोबस्तानें आहेत. ” ‘ ब्राह्मणाचे हात तोडले ’ ‘ कलावंतिणी राखल्या ’ ‘ दारू पितात ’ ‘ धुंद जहाले ’ म्हणून महाराजांनीं एकिलें होतें; परंतु सर्व शोध बारकाईनें घेतला व दिसेना हि सर्व आला. अगदी वाष्कळ. नाना बहुत खबरदार आहेत. तेव्हां महाराज बालल कीं “ लवंडिचे लोक भलतेंच सांगतात. सर्व लटकें. नाना खुशाल आहे कीं ; ” तेव्हां हा म्हणाला कीं “ खुशाल आहेत. ” महाराज योलले “ इतकेंच असलें म्हणजे जाहलें. नाना जिवानें खुशाल असला म्हणजे सर्व रें आहे. लाकांचे मजकूर आम्ही कोठें मानतो ; तूं सांगतोम हें खरें. बारांना वाईट नाना. तेवढा माझा चाकर माझे पदरीं मातबर आहे, सुखरूप असला म्हणजे जाहलें. ” मग शेटी म्हणाला कीं “ सुखरूप आहेत. ” हें वर्तमान शेटीनें येऊन आम्हांजवळ सांगितले. खरेंच आहे. परभारी शेटीनें जव्हां राजश्रीजवळ स्वामींचें पत्र दिल्लें, महाराजांनीं वाचलें, [तेव्हां] दरबारीं लोक फार होते. यास्तव शेटीला म्हणाले “ इकडे ये. तुला वर्तमान पुमावयाचें आहे. ” अमें मदरेम बोवून पलीकडे शेटीला घेऊन गेले. वर्तमान पुशिलें. यानें हि सांगितलें. हें हि वर्तमान राजश्री गोविंदराव याणीं सांगितलें. कीं, “ नानांचें वर्तमान पुसायासी सेटीस याप्रमाणें पुशिलें व जावसाल हि उत्तम जाहला. आतां महाराजांचें निदर्शनास आलें. ” इतक्या उपरी राजश्री दरबारीं काय चर्चा करितात व वाईजवळ काय चर्चा फारितात हें हि येक दीं दिवर्शा कळेल. तदोत्तर शेवेसी लिहीन. शेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[भा. व. ऐ. पत्रे यादी वगैरे ले. ६४.]

२

नानासाहेब व चिमाजी आपा यांनीं मस्तानीम बाजीरावापासून दूर करून राजवाड्यामध्ये बंदोबस्तांत ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला. त्या प्रसंगीं मस्तानीनें आपला साळसूदपणा दाखारविण्यासाठी पुढील पत्र नानासाहेबांस लिहिलें आहे असें ' इतिहाससंग्रहकार (ऐ. टि. भा. २ प्र. १२) यांचें मत आहे.

श्री

मेवेसी विज्ञापनाः—साहेबीं रात्रीस वाडियाभंवत्या चवक्या बसावयामी आज्ञा केली आहे कीं ' हे पळून जातील तरी जाऊं न द्यावी.' तरी साहेबांस पुसल्यावांचून जाऊं [देऊं] हें होणें नाहीं. ऐशास साहेबांस वसवास असेल की ' रावसाहेब यांसी चोरून नेतील, अथवा रात्री दिवसां हरतजविजीनें जातील. ' ऐसे कितेक गोष्टीनें खतराच असेल, तरी आज्ञा होईल तर वाडियांतील दाहा बायका जेथे निजत असतील त्यांत निजावयामी तेथेंच येत जाईल. यासी साहेब धणी आहेत. जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं. हे तसलिमात.

हा महाराष्ट्रधर्म नव्हे

[१६५७ मार्गशीर्ष व. ९.

राजश्री फोंड सावंत भोसले सरदेसाई प्रांत कुडाळ यामी पत्र कीं ' राजश्री गोपाळ रामराव याचा कविला तुम्ही अटकावून ठेविला आहे.

१ भीति, धास्ती. २ संशय, अंदेशा. ३ येथें इतिहाससंग्रहकारांनीं 'जाईन' असें छापलें आहे. परंतु हें पत्र मस्तानीनें लिहिलेलें नसून तिच्या तर्फें हुसऱ्या कोणी तरी लिहिलें असावें व अस्सल पत्रांत ' जाईल ' अशी अक्षरें असावीं असें सुचविण्यासाठीं येथें हा पाठ घातला आहे. ४ हें पत्र शाहूच्या दरबारांतून फोंड सावंतास पाठविण्यांत आलें असून

त्यामी निरोप देऊन पाठवण ' म्हणून पूर्वी तुम्हांस लिहिले होते, परंतु ते गोष्टी न केली. ब्राह्मणाचा कविला अटकेंत ठेवावा हा महाराष्ट्रधर्म नव्हे. प्रस्तुत हे स्वामीमन्निर्घे आहेत. तरी त्याचा कविला त्याम मुक्त करून पाठवून देणें म्हणून पत्र १. मीत मलामान मया व अलफ, रजव २२. [वाडकृत शाहुमहाराज रोजनिशी पृ. २१७.]

आंगरे व इंग्रज

[१६६२ चैत्र वद्य १०]

इंग्रजांच्या मदतीने नानामाहेबांनी आंग्र्यांची आरमारी सत्ता बुडविली ही गोष्ट भावी परिणामाच्या दृष्टीने चुकीची झाली. परंतु या प्रकणीं इंग्रजांची मदत घेण्यांच उदाहरण नानामाहेबांनी नव्यांन घातलें नसून चिमाजी आपानी पूर्वी हा पाया घातला होता असें पुढील पत्रावरून ठरते.

श्रीमत् परमहंस बाबा स्वामींचे भेवशीः—

चरणरज चिमणाजी ब्रह्माळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार, विनंती येथील कुशळ तागाईत छ० २३ मोहरम चैत्र वद्य दशमी मुक्काम किले कोरिगड घाटमाथा यथास्थित असो विशेष. औरंगाबादेहून पारनेरानजीक आलों. तेथें 'राजर्षी मंभाजी आंगरे मरखेल एकाएकी आलीबागेंत उतरोन हिराकोट घेतला, मागरगड घेतला, चौलचा कोट घेतला, थळाचा कोट घेतला आलीबागेंत कुलाब्याचें पाणी बंद केलें. ये समय येऊन आपलें रक्षण करावें' ऐसें मानाजीचें पत्र नाना जवळ आलें. येतांच नानांनी चार पाचशें राऊत वासुदेव जोशी, व विठ्ठल शिवदेव व अंताजी नारायण या समांगमें देऊन रवाना केले. आम्हांस मानाजीचें पत्र होतें तें आम्हांकडे पाठविलें.

त्यांत ' ब्राह्मणाचीं बायकामुले अटकेंत ठेवणें हा महाराष्ट्र धर्म नव्हे ' असें म्हटलें आहे. २ शाहु महाराजाकडे.

पत्र मार्गी पावलें. तेच दिवशीं लांब मजल करून घोडनदीवर मुक्काम केला. तेथूनच मानार्जास आश्वासनाचें पत्र लिहून रवाना केलें. दुसरे दिवशी विसां कोसांची मजल करून लोहगांवास आला. मानार्जाचे कुमके विषयीं इंग्रजांसहि पत्रें पाठविली. तेच दिवशीं पुण्याहून चिंरजीव नानांस रात्री बोलावून आणून त्यां समागमें सारी फौज देऊन रवानगी केली. तेथून पांचवे रोजी कुलाबयास जाऊन पोहेंचले. आपणहि पुण्यास जाऊन तीन दिवस तेथें राहून मातुश्रींचें दर्शन व आज्ञा घेऊन स्वार होऊन काल तेथें आलों. नाना तेथें पावले. तेच दिवशीं संभाजीकडील चौकी बाहेर उभी हिराकोटाजवळ आश्रयास होती ते मारिली. पंचवीस तीस माणूस कापून काढिलें. तुळाजी आंगऱ्या जखमी धरून आणिला आहे. इंग्रजही अगोदर कुलाबियास येऊन पाणी सामान जें पाहिजे तें कुलाबियास पांचविले. व सांप्रत तो आरमारानिशीं कुलाब्या जवळ आहे तेथून तोफांचा मार दिला. त्यामुळें आलीबागेत सरोन हिराकोटचे उत्तरेस आश्रयानें मोचें बांधून राहिले आहेत. नानां सागरगडा खालून खार्डीचे कडेन गेले तेथें पंचवीस माणूस संभाजी कडील आलें होते. त्यांत सरदार होता तो व पाच सात माणूस जिवें मारिलें व वरकड पळाले. सात जण धरून आणिले. जर संभाजी लोंकर निकाल काढून जीव वाचवून निघोन गेला तर उत्तमच जालें. गुराब व थोरली गलबतें इंग्रजांचे भयानें सुवर्णदुर्गाकड लावून दिली आहेत. लहान गलबतें व महागऱ्या मिळोन साठ दागिनें तरती साखरीचे खाडीजवळ ठेविली आहेत. जर धीर धरून मोचेंबंदी करून राहिला तर मोचें लावून पारपत्याचा विचार करणें तैसा स्वामींच्या आशिर्वादाचे बळें करीतच आहों. इंग्रजांस 'मार्ग देऊन जाऊं द्या' म्हणून संभाजीनें सागून पाठविलें होतें परंतु इंग्रजानें मान्य केलें नाहीं. आम्ही औरंगाबाद प्रांती आहों, ये प्रांती ध्यान नाहीं, ऐसा समय पाहून [संभाजी] आले होते. तुमचा आशिर्वाद आमचे मस्तकी असतां त्यास समय काय फावणार आहे ! कळावें म्हणून लिहिलें असे. मानार्जाची स्थापना आम्हीं केली. परंतु त्यास स्मरण न राही ऐसें जहालें. कितेक प्रकारें वावगी वर्तणूक आम्हांशीं केली. त्याचा विस्तार लिहिल्यानें चित्तांत येणार नाहीं. जे समर्थी पाय पाहूं तेव्हां

विदित करूं. उरण जागा फिरंग्यांची ते आपणच बळावंली. तैसेच आमच्या उरावर बांधिला (१) ते विशीं व पैक्याविशीं वारंवार लिहिलें. परंतु ते गोष्ट चित्तांत न ये. आज पांचां वर्षांत एक पैसा आमचा देणें तो दिला नाहीं. बहुतच अमर्यादा मांडिली. यास्तव त्याचेही डोळे उघडावे, याकरितां तजविजेनें पाल व भिरगड दोन्ही जागे संभाजीच्या हातास जात होते, तेथील लोकांचा दिलासा करून ते जागे धऊन आपली निशाणें चढविलीं. तैसेच फिरंगी याचें उरण बळाविलें होतें तेंही घेतलें. आजच फत्ते जाल्याचें पत्र उरणाहून आलें. सारांश त्याचे डोळे उघडले. व सर्वप्रकारे संभाजीचे हातान जीवही ये समया वाचविला असे. सारांश इतकाही प्रताप स्वामींचे आशिर्वादाचा आहे. तेणें करून सर्व विचार होतात. दुसरा अर्थ नाहीं. कर्ज फिटेल ऐसें स्वामींचे मुखावाटे निघालें आहे, तेंही शेवटास जाईल. स्वामींच्या आशिर्वादोवगळें दुमरें जाणत नाहीं. उद्यां परवां घाट उतरोन कुलाब्या पावेंतो जाणार आहे. तेथें न पावतां अगोदर संभाजीचा निकाल जाला तर उत्तमच आहे. नाहीं तर तेथवर जाऊन होईल तें वृत्त लिहून पाठवूं. निरंतर आशीर्वाद पत्र पाठवात जावें. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[का. इ. सं. पत्रे यादी, लेखांक ५८.

पेशवे-काव्य

औरंगाबाद येथील भगवंतराव यादव मुनशी नांवाच्या कवीनें चौपन्न श्लोकांचें एक लहानसें स्तुतिपर काव्य रचून तें श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांस अर्पण केल. त्यांत बाळाजी विश्वनाथापासून नानासाहेबापर्यंत झालेल्या ऐतिहासिक पुरुषांचें काव्यमय वर्णन केलें आहे. व्यापैकीं नमुन्यादाखल येथें

बारा श्लोक दिले आहेत [भा. इ. सं. मं. वा. इतिवृत्त शके १८३७.
पृ. १४७.]

ज्याचे मुख्यप्रधान वंघ सकळा विख्यात पृथ्वीवरी ।
बाळाजी प्रभु विश्वनाथस्वनें आनदली वैखरी ॥
जेणें राज्यतरुसि यत्न-उदकें प्रस्फुल्ल केले जनीं ।
शाहूछत्रपतीस हर्ष दिधला उत्कर्ष राज्यासनीं ॥ १ ॥
तत्पुण्यांश नर्भी रवी-शशि महाशौर्यें यशें शोभले ।
बाजीराव प्रतापवंत विजयी, आपा चिमाजी भले ॥
ज्याच्या कीर्ति-पराक्रमासि स्तविता षेषा पडे मौनता ॥
तेथें केवि गुणाब्धि त्या नृपतिचा जिव्हा तरे वर्णिता ॥ २ ॥
पादाक्रांत करुनि म्लेच्छ नृपती शिवराज्य हें राक्षिलें ।
दीना दुर्बल भाग्यवंत पुरुषा समदृष्टिनें लक्षिलें ॥
लंकेंच्या सम दुर्ग थोर वसई जे सिंधुमध्ये असे ।
पाहा क्रूर पराक्रमासि करुनी ते घेतलेसे कसे ॥ ३ ॥
कैलासासम पर्वतावरि पाहा जे स्थापिली पर्वती ।
तेजःपुंज स्वरूप पाहुनि तिचें भानू शशी लाजती ॥
विश्वाची जननी प्रसन्न वदना जे पूर्ण आशा करी ।
तीच्या पादसरोरुहासि नमिती भावे विरंची हरी ॥ ४ ॥
व्यासें अर्जुन-विक्रमासि कथिलें अद्भूत श्रीभारतीं ।
केलें त्यासि जयी प्रसाह्य बरवा होऊनिया श्रीपती ॥
त्याचा शौर्यप्रताप हा प्रगटला भूभार हारावया ।
भाऊसाहेब कीं सदाशिव स्वयें दुष्टासि मारावया ॥ ५ ॥
शत्रूचें दळ ही असंख्य असतां येंके सरे मोडिलें ।
कारुण्यें जिवदान देउनि पाहा शरणांगता सोडिलें ॥
केला विक्रम थोर या कलयुगीं घेऊनिया देश हां ।
पापाचा तिळतुल्य ही नुरविला या भूवरीं लेश हां ॥ ६ ॥

श्रीमत्शौर्ययशं विराजित जये रघुनाथ अवतारला ।
 दादासाहेब हा तपोधन महा सत्कीर्तिनें शोभला ॥
 जिंकूनी कुरुदेश गुर्जर तथा लाहोर मुलतान हो ।
 शत्रूचा परिहार गर्व करुनी केले तथा म्लान हो ॥ ७ ॥
 ज्याच्या दुंदुभिचा ध्वनी करितसे दिग्ब्याळ बाधिर्यता ।
 शौर्ये वीर्य पराक्रमें निज यशें शोभे ध्वजा उन्नता ॥
 गायकवाड पवार जाधव भले ब्रीदें जया साजती ।
 सेनाधीप असंख्य थोर कुळिचे वर्णू तयातें किती ॥ ८ ॥
 ढमढेरे कवडे हि भापकर ते समरंगणीचे गडे ।
 शस्त्राचे रगडे करुनि दामिती शत्रूदळा रोकडे ॥
 शिंदे होळकरादि सैनिक बळी वीरश्रिये शोभले ।
 अश्री धारकरी अनेक चढती भारी शतायाकळे ॥ ९ ॥
 पाहा आहमज देवदुर्ग दुसरे विख्यात जे दक्षर्णा ।
 येथें शीघ्र शिवध्वजा उभविल्या घेऊनि एके क्षर्णा ॥
 होते दुष्ट उपप्रवासि करिते ते सर्व निर्दालिले ।
 विष्णूनें अवतार हा धरुनिया धर्मासि संस्थापिलें ॥ १० ॥
 दुर्गे दश बुन्हाणपूर गृहिलें हो याच संवत्सरी ।
 शौर्याचे रविची प्रभा विकसली सर्वत्र देशांतरी ॥
 केलें हें जयपत्र त्या नृपतिचें श्रवणार्ह या किंकरें ।
 लीपी प्राकृत गोविली निजकरे स्मर्णार्थ ह अक्षरे ॥ ११ ॥
 षष्ठी वद्य तिथीसि जाणुनि महा हो मार्गशीर्षांतरी ।
 आनंदे महदोल्खवे शुभादिनी गोदावरीच्या तिरि ॥
 श्रीमंता करि अर्पिली कमळ जे रत्नादधी आत्मजा ।
 रायें द्रव्य अपार शुद्धमतनें दानृत्व केलें द्विजा ॥ १२ ॥

परदेशी व परप्रांतीय लोकांची नावे.

नानासाहेब पेशव्यांची स्तुती करतांना ' पंतप्रधानाख्यान ' कर्त्याने परदेशी व परप्रांतीय लोकांचे उल्लेख केले आहेत ते असे.

ताम्रास्ताम्राननाः स्युस्तलतरदृशः श्यामलाः श्यामलाः स्युः ।
 फैरंगा. फेरुरगा भयभरितगिरो भंगुरा इंगरजाः ॥
 डिंडीरा डिंगमाराश्चरणशरणगा आरवा आरवाः स्युः ।
 शाहोः कोटीरहीरप्रबलभुजबलत्वद्भुजोद्यत्प्रसंगे ॥ १ ॥
 तावत्सूरत कच्छ मच्छ भखरा जंगाल बंगालजाः ।
 फर्शांन खलीन चीन बलख ब्रोखार घोगारजाः ॥
 तावत् सिंद वलिंद बंदर पुरूकालेषु ते त नृपाः ।
 यावत्ते नृप मौलिमंडन दृढः खड्गो न दोर्दण्डगः ॥ २ ॥

दीक्षित पाटणकर

काशी येथील नारायण दीक्षित पाटणकर यांना चिमाजी आप्पा व नाना साहेब यांनी पाठविलेल्या ९ कलमी पत्रांतील चार कलमें येथे दिली आहेत. त्यावरून पेशव्यांचा दीक्षितांशी कशा प्रकारचा संबंध होता हे दिसून येईल. [का. इ. सं. पत्रे]

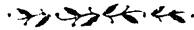
' कोणी मंत्रशास्त्री भेटतील आणि अनुष्ठान करा म्हणतील तर ते गोष्ट न करणें. कोणाचा मंत्र न घेणें. शिवपूजन व विष्णुपूजन व गायत्रीचा जप व वेदोक्त अनुष्ठानें करीत जाणें.' म्हणून लिहिलें. तर आज्ञे-प्रमाणें च करीत जाऊं. ' स्वधर्मकरून आचरण करणें, कोणी दुराचरण

करति असतील त्यांस शासन करावें' म्हणून लिहिलें. त्यांस अवश्यमेव लिहिल्या प्रमाणेंच वर्तणूक करूं.

रायाचें (= बाजीरावाचे) वैभवाची वृद्धी व्हावी यास्तव आपण बहुत श्रम आज पावेंतो केलें. पुढें जोपर्यंत आपण आहे तोपर्यंत तुमच्या कल्याणास्तव श्रम करावयास अनमान न करूं ' म्हणून लिहिलें; तर राज, स्वामीस, मातापितराचे ठायीं मानीत होते. त्यांच्या कल्याणास्तव स्वामीनी श्रम केले तर ते गोष्टीचें अपूर्व काय आहे ? बालकाचें कल्याण इच्छावें हें मातापितरांस सांगावें लागतेंसं नाहीं. पुढें हि आम्ही लेकरें स्वामीचीं आहों. आमचें कल्याण व आमची बुद्धि उत्तम कार्याच्या ठायीं दिवसें दिवस [लागून] यशाची अभिवृद्धी होय ऐसा आशीर्वाद स्वामी देतीलच व देवाची प्रार्थना करतीलच यांत संशय नाहीं.

राज्यप्राप्तीकरितां पूर्वी सत्तावीस लक्ष दूर्वा वाहिल्या आहेत. बाकी त्र्याहत्तर लक्ष राहिल्या आहेत. त्याचा विध राजश्री वासुदेव दीक्षितास ठांवका आहे. तेविशीं त्यास सांगितलें असें ते दूर्वा देवास वाहतील.

पेशवाईतील प्रौढ मराठीचा प्रारंभ

१

थोरल्या आबासाहेबांनीं जो स्वराज्यवृक्ष लावला तो पुढे एक शतक, सवाशतक पावेंतो चांगलाच फोफावला. महाराष्ट्राचें महत्तर राष्ट्र या काळांत झालें. सर्वत्र महाराष्ट्राचा वचक व दरारा ' न भूतो ' बसला ! त्या काळांतील बाळाजीपंत नाना. बाजीराव, नानासाहेब, माधवराव, हरीपंत तात्या, पटवर्धन मंडळी, भाऊसाहेब, चिमाजीआप्पा, हिंगणें, नाना फडणवीस, माणकेश्वर, विंथूरकर, शिंदे, होळकर, दाभाडे, जाधव, आंग्रे,

भोसले, धायगुडे, रास्ते, गायकवाड, विवलकर, घोरपडे, रघुनाथरावदादा, गोपिकाबाई, अहिल्याबाई, आनंदीबाई, गंगाधर यशवंत, जिवबादादा, पानशे इ. इ. शेकडो वीर मुत्सद्यांचीं हजारो पत्रें मिळालीं असून त्यांचे पाच पन्नास खंड छापून प्रसिद्ध आहेत. ते वाचून पाहतां फारमी भाषा पोटीं पचवून पुनरपि संकृताभिमुख होऊन आमचे मुत्सद्दी कशी डौलदार, घाटदार, ऐटबाज, 'राजाश्रिया विराजित राजमान्य' भाषा बोलूं, लिहूं लागले होते त्याचा ठसठसीत प्रत्यय येतो.

स्वराज्याचें साम्राज्य झालें ! ध्यवहार अफाट अफाट झाला. राजकारणें दाही दिशाला खेळूं लागलीं ! त्यावेळीं वाणीला वैभवाचें तेज चडलें ! तिलां विलासाची चटक लागली व ती अधिक नटवी, लज्जतदार व प्रौढ बनली. नानासाहेब पेशवे, चिमाजी आप्पा, नाना फडणीस इत्यादिकांची पत्रें, खलिते बगैरे वाचतांना युरोपियन मुत्सद्यांच्या डिस्पॅचेसची अगठवण होते. पूर्वीची ती लहान लहान, सार्धी, सोपीं वाक्यें व शुद्ध मराठी वळणाचे शब्द जाऊन, प्रौढ, संस्कृत समास व लांबलचक व घोसदार वाक्य-रचना त्या जागीं आली.

[प्रो. पोतदारकृत मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार]

२

श्री

चिरंजीव राजश्री नाना यासी. प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक आशीर्वाद. उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. या प्रांती प्राचीन हिंदू राजे सर्व संस्कृतप्रवीण. वेश्यामद्यादिकांचा अति अनादर. साता पिढ्यांचे श्रीमत्, साता नृत्यगीतवाद्यव्युत्पत्तिप्रवीण, स्वजातीय अनेक स्त्रिया प्रवीण, त्यांसी रत; किंचित् जितेंद्रियहि आहे; नर्माची रीत; देवब्राह्मणाची विशेष मर्यादा व शोभा; जिचे अवलौनमात्रै अधर्मिष्टास धर्मरती उत्पन्न होणार. गाणार कम्पतम स्वर, वर्जावर्जादिक

१ हें नामांकित पत्र नानासाहेब पेशव्यांनीं पुरंदरच्यास लिहिलें आहे.

शास्त्रप्रमाणरतीनिं गाणार; वेदशास्त्र किंचित जाणतात; त्यांत जे मुख्य ते तां पाहिलेच नाहींत; जे मुख्य ते निरापेक्ष, सर्वधर्मसमृद्धि. त्यांचे शिष्यवर्ग अनेक; प्रयत्ने आणून विद्यादृष्टीनें पाहतां अतिश्रेष्ठ स्वदेशज; स्थूलदृष्टीनें पाहतां मात्र अरमणीय; वाग, फुलें, मरोवर, कमळें इत्यादि शोभा जे महाप्रयत्नें लहानशी करावी त्याची तो गणना नाही; ज्याचें तेज पाहतांना असें वाटतें कीं, यांची प्रार्थना करून स्वदेशास न्यावें; परंतु ते विदेश भूमी जाणून प्रार्थना केली असतां न येत; इकडील नद्या अमृतोपम; बहुत जनास स्वजलप्रदानें समृद्धिवंत करितात, व पांथांस आनंद व राज्यास द्रव्य-वृद्धि करितात; ज्यांचे महचारें वोढ्याची उपमाहि आसण्या राक्षस स्वभाव नद्यांस न ये; उत्तर प्रांतांतील सर्व मनुष्य शुभ्र; त्यांत एक रामचंद्र व कृष्णजी शाम त्यांचें वर्णन करितात; देशी एक ईश्वर श्रमयुक्त जाले; इकडील सर्वही नीलांबुदसंभ्रम; परंतु धर्मरूपे पाहतां जे हंसोपम; सर्वही मर्यादशील; आयापेक्षां व्यय थोडा; अधर्मापेक्षां धर्म फार. शैव्यमध्वालिंगधर्तें सर्वही स्वमताभिमानित; शौर्य धर्माविषयीं नायमाराव्यतिरिक्त सर्वही युक्ती-योद्धे; हे सर्व तुम्हांसवर्तमान पाहावें उचित असतां, अनेक शोभा टाकून, एक स्वल्प शोभा अंगीकरून गेलां, हे उत्तम न केले !!! पुढे तरी स्वकीयागमनेंकरून या प्रांताचे अवलोकन करणें उचित असे. तुम्हांसवर्तमान इकडे येणें झालिया उर्वरित शृंगारसाधनं प्रयत्न पूर्वक पाहण्यांत येईल. राजकार्यप्रसंग विचार करितां भागिरथसमान कैलासवासीयांनीं उत्तरेहून दक्षिण पावेंतो सुवर्णनादिप्रवाह चौबीस वर्षे वाहविला. त्यांचे आशीर्वादे अलीकडेही निरंतर वर्षमान वाहात असतां, देशाधिकारी व सेनामुख्य व अकृत्रिमास पूर्ण त्या नदीनें संतुष्ट केलें. एक तृष्णामात्र त्या सुवर्ण वोघानें वर्षमान केली. दक्षिण देशांतून सुवर्णनदी मार्गे रघोजी, फत्तेसिंग बावांनी आणिली परंतु जागां जागा जिरली. मध्यें बहूत दिवस दक्षिण नदी न वाहिली. श्रीइच्छेनें या वर्षीही कालानरूप द्रव्य—नदी उत्तमच या सैन्यांत आहे. परंतु पुण्याकडे जातां रुक्षदेश फार आहे, यामुळें सर्व जिरून जाईल. एकदां उत्तरेकडील सुवर्ण नदी व दक्षिणेची नदी दोहींचा संगम सगरकूप समान पुणें या स्थळीं, मध्यें न जिरतां पूरयुक्त योग घडणें तेव्हां ऋणोद्धार

श्रमसार्थक इहलोक, परलोकी उत्तम होईल. भागीरथी सम्रासाठी उत्पन्न परंतु विश्वाते उद्धार करिते. तशी या कार्ळी हे उत्तर-दक्षिण-नदी वाहते, बहुत जनांस उपकार होतें. मर्वही नद्या जलोर्षे समुद्रास जातात. एक कावेरी मात्र बहुत लोकांनी उपयोगास आणिली. तशी हे द्रव्यनदी मुख्य-कार्य थोडें व गौणजनकार्य मात्र बहुत करिते. हा न्याय अन्याय, हा विचार माधी दृष्टीवत अमतील त्यांनी विचारून, पुण्यातील रुधता दूर होय, व मय्यें कार्याकारण जिरे, ऐसें करणें, हें योग्य असे. राा छ ९ जिल्काद. बहुत काय लिहिण ? हे आशीरवाद.

[वं. ६ ले, १६०.]

पेशव्यांच्या अधिकाराची गुणदोषचर्चा

पेशवाईच्या अधिकारासारखा अधिकार दुनियेंत कधी कोणी चालविला नसेल ! पेशवे दिल्लीच्या बादशाहाचे सुभेदार, छत्रपतींचे प्रधान व आपल्या स्वतःच्या राज्यापुरते मालक होते. हे तीन विजातीय संबंध एके टिकार्णी आल्यामुळें त्या व्यक्तींचे म्हणजे पेशव्यांचें राज्ययंत्र बरेंच बिकट व नाजूक झालें होतें ! बादशाहाचे नोकराशी म्हणजे मुरत, जंजिरा, सावनूर अर्काट वगैरे संस्थानांच्या नबाबांशी दोस्त-सरकार या नात्याने त्यास वागावें लागे. हे संस्थानिक चौथसरदेशमुखीच्या ऐवजी फक्त खंडणी देण्यास पात्र होते. निजामाशी पेशव्यांचा संबंध त्याहून अधिक निकट होता. कारण की मोंगलाईच्या सहा सुभ्यांत ठाणी बसवून चौथ सरदेशमुखीचा वसूल परभारें घेण्याचा प्रघात पेशव्यांनी यापूर्वी पुष्कळ पाडिला होता, त्यामुळें मोंगलाईचे व पेशवाईचे नफानुकसान एकच असल्यामुळें हर्षामर्षाचे प्रसंग वारंवार येत. हे सर्व परके संस्थानिक वगळले म्हणजे राज्यांत पेशवाईस स्वतःहून हि वरिष्ठ अशी दोन संस्थानें होती. त्यापैकी पहिले सातारकर छत्रपतींचें संस्थान पूर्णपणें त्यांच्या ताब्यांत होतें. पण दुसऱ्या म्हणजे करवीर संस्थानाचा प्रकार निराळा होता. तें संस्थान कोणासही खंडणी देण्यास पात्र

नसून स्वतःपुरतें स्वतंत्र व पृथक् झालें होतें. इतकें असून पुनः शिवशाही-
 मध्ये त्याचा अंतर्भाव होतच होता ! त्या खालचा दर्जा नागपूरकर व
 अकलकोटकर भोसले, गायकवाड, प्रतिनिधि, मन्त्री, आंग्रे व वाडीकर
 सावंत इत्यादि संस्थानिकांचा असून ते पेशव्यांच्या बरोबरीचे होते. त्यांनी
 जेथपर्यंत राज्यांत कांहीं फंदफितूर केला नाहीं तेथपर्यंत त्यांच्या संस्थानांत
 ढवळाढवळ करण्याचा पेशव्यास अधिकार नव्हता. हे सर्व मालिना जुजबी
 खंडणी देण्यास पात्र होते. यापैकी कांहींजणास कर्बीकाळी तर कांहींस दर
 वर्षी लष्करी चाकरी करावी लागे. आंग्रे, मन्त्रि व सावंत यांस लष्करी
 चाकरीचें कलम लागू नव्हतें. आमपास कोठें काम पडलें तर नितक्यापुरती
 त्यांनी जुजबी फौजेनिशी मदत करावयाची असे. तसेच पाटणकर, घोरपडे
 वगैरे हुजरातीचे मानकरी होते तेहि सर्व मानानें पेशव्यांच्या बरोबरीचेच
 होते. त्यांनीहि जेथपर्यंत फंदफितूर केला नाहीं तेथपर्यंत त्यांच्या वाटेस
 जाण्याचा पेशव्यास अधिकार नव्हता. या मानकऱ्यांत मातबर होते त्यांच्या
 सरंजामाम लहान मोठे तालुके होत. पण गरीब-पांच दाहा स्वारांचे धनी-
 होते त्यांच्या सरंजामाम एवांद खेडेंच लाऊन दिलेलें होतें. हे सर्व मानकरी
 फक्त लष्करी नोकरी करणारे होते. त्या खालचा दर्जा पेशव्यांनी ज्यांच्या
 सरदान्या उत्पन्न केल्या होत्या त्यांचा. ते शिंदे, होळकर, रास्ते, पटवर्धन,
 चिंभूरकर, वगैरे असंख्य होते. त्यांवर मात्र नारायणराव साहेबांच्या खुना-
 पर्यंत पेशव्यांची मत्ता अबाधित चालत होती. सर्व दर्जाचे लोक वर सांगि-
 तलें आहेत, त्या सर्वांचा सांभाळ होऊन त्यांचें ऊर्जित न्हावें, त्यांचे पर-
 स्परांत कलह होऊन रयतेची पायमल्ली न व्हावी व ती रयत निर्भय व
 संतुष्ट रहावी म्हणून शाहू महाराजांनी मराठी साम्राज्य ' शिवस्व ' म्हणून
 पेशव्यांच्या हवाली केलें. थोरल्या मुलावर संसाराचा व कुटुंबाचा भार
 सोंपवून एखाद्या मनुष्यानें महायात्रेस जावें त्याप्रमाणें महाराजांनी पेशव्यावर
 राज्य सोंपवून कैलासवास केला. ती जबाबदारी ओळखून पेशव्यांनी हें
 ' शिवस्व ' यथाशक्ति संभाळिलें यात काय संशय ? त्यांनी कोणाच्याही
 दौलतीचा अभिलाष केला नाहीं, अपराधावांचून कोणास शासन केलें नाहीं.
 सामर्थ्यानें उन्मत्त होऊन कोणाम पायाखाली तुडविलें नाहीं, रावापासून

कापर्यंत सर्वांचे मानमरातब व सरंजाम यथास्थित चालविले हें त्यास मोठें भूपणास्पद आहे. महाराजांनीं भोसले, गायकवाडास अधिकार दिला असता तरी याहून अधिक त्यांचे हातून खचित झालें नमतं ! नाना फडणीस ह्यात होते तोंपर्यंत पेशवाईचे हे सर्व कायदे निर्वाधपणें चालले. रावबाजीच्या कारकीर्दीत मात्र त्यास हरताळ फासला गेला. त्याचे फळहि त्या उल्लू पेशव्यांस तत्काळ मिळालें !

शाहूमहाराजांच्या स्वार्थत्यागानें मराठी राज्याचें आत्यांतिक कल्याण झालें असें मात्र मुळींच नाही. आजचें मरण उद्यावर ढकलले गेले इतकेंच काय तें झालें ! असें होण्याचें कारण ' धड ना धनी ना नोकर , अशी पेशव्यांची स्थिति हेंच होय. शाहूमहाराजांच्या ज्या मनदेनें पेशव्यास अधिकार मिळाला त्याच मनदेनें मराठी राज्यांत आपापल्या क्षेत्रापुरते असंख्य पेशवे आपोआप निर्माण झाले ! राज्यकारभाराचे सर्व चातुर्य काय तें ' जुनें मोडूं नये. नवे कर्तू नये ' या वाक्यद्वयांत समाविष्ट होऊन बसलें ! महाराजांच्या वेळेचे सरंजाम, तैनाता, अधिकार या सर्वांस मिरासदारीचा हक्क प्राप्त झाला ! पेशव्यास एखादा किल्ला पाहिजे असलं तरी त्यांस किल्लेदाराचा मिराशी हक्क आडवा येऊं लागला ! कारण कीं सरकारचें धान्य, खजिना व बंदिवान हें सर्व हवालीं करून घेऊन राखणें व परचक्र आलें तर त्याशीं लढाई करणें हे जेथपर्यंत आपण करीत आहों, जेथपर्यंत आपण राज्याशीं हरामखोरी केली नाही, तेथपर्यंत आपणास काढण्याचा पेशव्यास अधिकार नाही हें किल्लेकन्यास माहीत होतें ! एखाद्या शंभर स्वारांच्या पथक्यास तूं स्वारांचे पथक मोडून पायदळांचें पलटण तयार कर असें पेशव्यांनीं मांगितलें तर तो पथक्या म्हणणार कीं " महाराजांच्या वेळेस जसा सरंजाम होता तसा बाळगून मी चाकरी करीत आहे. त्या बाहेरची गोष्ट मला करावयास सांगण्याचा तुम्हांस अधिकार नाही " ! यद्यपि एखादा पथक्या कबूल झाला तरी त्याचे कारभारी, मुजुमदार, फडणीस व स्वारसुद्धा असली गोष्ट कबूल करावयाचे नव्हत. कारण ते हि सारे मिरासदारच ! महादजी शिंद्यांनीं पलटणें तयार केली तीं दिल्लीच्या बादशाहाच्या दौलतीतून ! ते काम ते मराठी राज्याच्या दौलतीतून करूं जाते तर मिरासदा-

वैशाख

श्रीगुरुदेवकी आज्ञानुसारकी यह
 काही विचारांत लेई

यह महाद्वार मन्नेरीको उखे उखे भूख. घरे
 रकीका उखे री पानेरी पीएत मरुवे
 रीने मरुवे मरुवे नीने मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे
 मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे मरुवे

नागपुरचे रघोजोराथ भोसले यांचें
 हस्ताक्षर [पृ. २२६ अ.

मोक्षदायीकामयीने भावक्यापुत्र
पुत्राच्या (७७) म (७७) म्ही गदा परवगा
ब्राह्मणेनेच म्ही म्ही पुत्रे पुत्राचे म्ही
नवे व म्ही म्ही व्हीन इत्यादि गोळा
मी म्ही म्ही न म्ही म्ही म्ही इत्यादि
नदाची म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही
म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही म्ही

नागपुरचे रघोजीराव भोसले यांचे
हस्ताक्षर [पृ. २२९ अ.

रांनी उलट त्यांचेच उच्चाटण केलें असतें. या मिरासदारामुळें सरदारांस मय नार्हीसैं झालें, कशीबशी चाकरी करून दिवस काढण्याची चाल पडली आणि त्यामुळें राज्याची वाढ खुंटली. राज्यांतल्या फौजा गोळा करून, पेशव्यांनी परमुलखीं म्वाऱ्या करून महाराष्ट्रांत दौलत आणावी, राज्य वाढवावेंवत्यांतलें तेज वउत्साह कायम राखावा अशी शाहूमहाराजांची मनीषा होती. एक दोन पेशवे बरे निघाले तांपर्यंत त्या मनीषेचें साफल्य होतें गेलें. परंतु पुढें तो प्रकार बंद पडतांच मराठी राज्य इंग्रजांच्या तडाक्यात कपालमोक्ष करून घेण्याची वाट पहात बसलें !

[ग्वरेकृत इचलकरंजी संस्थानाचा इतिहास, प्रस्तावना पृ. ९४.]

पद्धती घालोन काम चालवावें

शिक्षा किंवा पद्धति यांची अवश्यकता मांगतांना नारायणव्यवहार-शिक्षाकार म्हणतो:—

मनुष्याचा उपयोग राज्यांत व्हावा एतन्निमित्त शिक्षेचा सारांश लिहिला आहे. हा सर्व व्यवहारी उपमेस ध्यावा. सर्वांस शिक्षा एकरूप असावी. शंभर अश्व एक शिक्षेनें शिकवून तयार केले तर त्यांचे स्वभाव, कार्य एकरूप होत असतें. तसें जें जें कार्य करणें त्या व्यवहाराचे मनुष्यास एक सारखे शिक्षेनें शंभर माणूस तयार केले तर तितके माणूस एक कार्यास उपयोगी पडेल. त्यास म्हणावें “ शंभर शहाणे, अकल एक. ” नार्हीतर आपलाले बुद्धीनें शहाणें झाल्यास एकाचे शहाणपण एकास मिळणार नार्ही. तीं माणसें व्यर्थ श्रम करून त्यांच्यानें कांहीं संरक्षण होणार नार्ही. यास्तव राजानें जपान शिक्षायुक्त वर्तविल्यास तोच विश्वकुटुंबी म्हणावा. न केल्यास राजाचा व प्रजेचा हि नाश आहे. यास्तव जागा जागा पद्धति घालोन काम चालवावें. [खंड ४ पृ. ८.]

मराठे व इंग्रज यांचा समकालीन उत्कर्षार्पकर्ष

मराठे व इंग्रज यांच्या परस्पर संबंधांच्या कालावधीचे चार विभाग करता येतात. (१) १६४८ ते १७६१. इंग्रज मराठ्यांशी नमून वागत असून त्यांच्याशी स्नेह जोडू पहात होते. (२) १७६१ ते १७८६. इंग्रजांचे बस्तान इतर प्रांतांत पुष्कळ बसलें. मराठ्यांशी कलागत करून आपली शक्ति अजमावावयाचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण त्यांचा पराभव होऊन तो फसला. (३) १७८६ ते १८००. मराठे व इंग्रज हे परस्परांस तुल्यबल असे लखून परस्परांशी बरोबरीच्या नात्याने व सहकारितेने वागू लागले. (४) १८०० ते १८१८. मराठे कमकुवत होऊन इंग्रजांचा पक्ष वरचढ झाला.

पहिल्या कालावर्षांत इंग्रजांनी आपला व्यापारी पेपा पुरा राखला होता. मराठे म्हणजे छत्रपति व त्यांचे पेशवे वगैरेकडे आपले वकील पाठवावे, नजराणे द्यावे, व्यापारी सवलती मिळवाव्या, जकार्तीची माफी करावी, रंगीवेरंगी मनेवेधक किंवा उपयुक्त माल विकून गिन्हार्डिक जोडावे व स्वस्थपणे व्यापार करण्यास परवानगी द्या म्हणजे झाले — आम्हांस कोणाच्या भांडणांत पडावयाचें नाहीं किंवा आम्हांला मुलूख मिळविण्याची अपेक्षा नाहीं — असें भासवावे असें त्यांचे धोरण होतें. इंग्रज व मराठे यांचा उत्कर्ष बराच काळपर्यंत एकसमयावच्छेदेंकरून समांतर असा हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत होत होता. पण ज्या काळांत मराठ्यांच्या सत्तेचा चढ होऊन उतार हि झाला त्या काळांत इंग्रजांच्या सत्तेचा चढ मात्र एकसारखा होतच होता. त्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष सावकाश संथपणे पायरी पायरीने होत होता; व तिनें माघार अशी सहसा खाल्ही नाहीं. इंग्रजांनी हि कित्येक लढायांत हार खाल्ही; तसेंच मराठ्यांशी झालेल्या पहिल्या युद्धाच्या प्रकरणाप्रमाणें इतर कित्येक प्रकरणांत त्यांच्या धोरणाची थोडी बहुत पिछेहाट झाली. पण भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या लाटा किनाऱ्यावर फुटून परत येतातशा दिसल्या तरी एकंदरीनें पाण्याची प्रगतीच असते;

त्याचप्रमाणें लढाईत तात्पुरता पराभव किंवा राजकारणांत तात्पुरती पिछे-
हाट झाली असली तरी एकंदरीनें इंग्रजांच्या सत्तेला व ऐश्वर्याला भरतीच
भरत होती.

इंग्लंडांत ज्या वेळीं हिंदुस्थानच्या संपत्तिमत्तेविषयी आश्चर्यपूर्ण चर्चा
होऊन व्यापारी कंपनी बनवून व्यापार करण्यास निघण्याचा इंग्रजांचा वेत
चालू होता, त्या वेळीं इकडे हिंदुस्थानांत मोंगलांचा अंमल दक्षिणखेरीज
बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत बसला होता. दक्षिणेत मोंगलांचा अंमल नव्हता
तरी इतर मुसलमानांचा होता. या वेळीं मराठ्यांची स्थिति चमत्कारिक
होती. त्यांनीं या तीन हि मुसलमानी दरबारांत सरदाऱ्या व मनसबदाऱ्या
व त्या बरोबर येणारें पारतंत्र्य पत्करलें होतें. इतकेंच नव्हें तर निरनि-
राळ्या मराठे घराण्यांमध्ये हाडवैर माजलें असून मुसलमान पातशाहींनीं मरा-
ठ्यांतील अंतःकलहावर मुख्य भिस्त ठेवली होती व तो कलह शांत न
होईल अशी ते व्यवस्था करीत. ज्या सालीं लंडन येथें ईस्टइंडिया नामक
इंग्रजी व्यापारी कंपनी स्थापली गेली त्याच्या आदल्याच सालीं मालोजीचा
मुलगा शहाजी भोसले याचें जाधवराव याची कन्या जिजाबाई इच्याशीं
लग्न झालें. या वेळीं शहाजी अवघा पांच वर्षांचा होता. १६१२ सालीं
इंग्रजांनीं सुरतेस वखार स्थापली तेव्हां शहाजी सतरा वर्षांचा हाता.
शिवाजीच्या जन्मापूर्वींच इंग्रजांनीं जहांगीर व शहाजहान यांजकडून परवा-
नगी मिळवून बंगाल्यांत व्यापारी वखारी घालण्यास सुरवात केली होती.
त्यांनीं मच्छलीपट्टणास वखार घालून मद्रास इलाख्यांत आपला पाय
रोवला, तेव्हां शिवाजी चार वर्षांचा होता. व शिवाजीच्या वयाच्या
पाराव्या वर्षी इंग्रजांनीं खालीं मद्रासेस फोर्ट सेंट जार्ज किल्ला बांधण्याइतकें
आपलें बस्तान बसविलें होतें (१६३९). शिवाजीनें महाराष्ट्रांतील
प्रमुख किल्ले हस्तगत करून, अफजुलखानाचा वध करून, विजापुराकडून
कल्याणापासून गोव्यापर्यंत व भीमेपासून वारणा नदीपर्यंत मुलूख हस्तगत
केला त्या सुमारास इंग्रजांना मुंबई बेट मिळून मुंबई इलाख्याच्या कोकण-
पट्टीच्या तोंडीं त्यांचा प्रवेश झाला होता. डच हतप्रभ झाले होते. मात्र
पोर्तुगीज अजून जोरांत होते. शहाजी वारून शिवाजी हा विजापूर दरबारा-

पासून सर्वस्वी स्वतंत्र झाला त्याच साली इंग्रजांची व शिवाजीची मुरतेम प्रथम लष्करी सलामी झाली व इंग्रजांना बंदरावरील जकातीपैकी शेकडा एक इतका कर शिवाजीने माफ केला. शिवाजीच्या राज्यारोहणाच्या सुमारास इंग्रजांचे बस्तान मुंबई इलाख्याकडे यथातथाच होते. पण बंगाल्यांत व मद्रासेकडे त्यांची प्रगति होत होती. राज्यारोहणापासून दुसऱ्या साली इंग्रजांनी चंद्रनगर येथे वखार घातली. त्यांचे व फ्रेंचांचे युद्धप्रसंग अत्रापि व्हावयाचे होते.

शिवाजीच्या मृत्यूपासून पांचवे साली (१६८५) मुंबई बेटांत ईस्ट इंडिया कंपनीची प्रतिष्ठापना झाली. व तिकडे बंगाल्यांत हि पुढच्याच वर्षी त्यांनी कलकत्यास आपले ठाणे बसविले. दक्षिणेत औरंगजेब मराठ्यांशी लढत असतां इंग्रज हळूहळू आपला व्यापार वाढवीत होते; व ज्या साली झुलफिकारखानाने जिंजीचा किल्ला हस्तगत करून राजाराम महाराज व त्यांचे बरोबर सर्व मराठेशाही संकटांत घातली त्या साली कलकत्यास इंग्रजांनी फोर्ट वुइल्यम किल्ला बांधला. १६८७ साली इंग्रजांनी औरंगजेबाशी युद्ध करण्याइतके मनःसामर्थ्य संपादन केले होते; या युद्धांत अर्थातच त्यांचा टिकाव लागला नसता व या अविचाराच्या कृत्यामुळे ' आपण फार संकटांत आलो आहो ' असं सर्व इंग्रज समाहर्ताना वाटू लागले असत; पण दक्षिणेत मंभाजीने औरंगजेबांशी विरोध करण्यास याच वेळी गांठ पडून इंग्रजांस मोठे सहाय झाले. इंग्रजांचा मुख्य बंदरानर्जाक असल्यामुळे व औरंगजेबाचा सर्व रोख घाटमाथ्यावरील प्रदेशाकडे असल्यामुळे इंग्रज एका अर्थाने त्याच्या सपाख्यांत महसा सापडण्यासारखे नव्हते. शिवाय इंग्रज हीं बुंगुरटी आहेत, तीं केव्हांच चिरडून टाकूं; पण मराठ्यांचा समाचार मात्र आधी घेतला पाहिजे असे त्यास वाटत असावे.

मंभाजीच्या वधाच्या दुसऱ्याच वर्षापासून (१६९०) इंग्रजांची निवळ व्यापाराची दृष्टि जाऊन तिच्याबरोबर इकडील मुलखापासून वगळ उगपन्न करण्याची दृष्टी आली होती. याच सुमारास त्यांनी विलायतेंत आपणाकरितां एक नैऋत्य उभारण्याची व्यवस्था केली असून हिंदुस्थानांतील

राजेरजवाड्यांशीं जरूर तर युद्ध करण्याची परवानगी घेऊन ठेवली होती.

राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर दोन वर्षांनी हिंदुस्थानांशीं तुटक व्यापार करणाऱ्या निरनिराळ्या इंग्रज व्यापारी कंपन्या मोडून युनायटेड ईस्ट इंडिया कंपनी नामक एकच संघटित व्यापारी कंपनी बनली. अर्थात कंपनीच्या व्यापाराला व सामर्थ्याला एकीमुळे बरकत आली. १७०७ साली औरंगजेब मृत्यु पावल्यापासून पुढील काळांत मराठ्यांची सत्ता वाढण्यास सुरुवात झाली. पुढच्याच वर्षी शाहू मराठ्यांमिषक झाला. (१७०८) व पुढें दाहा वर्षांच्या आंत बाळाजी विश्वनाथ यानें दिल्लीहून चौथ्याई व सरदेशमुखी यांच्या मनदा आणून पादशाही राजकारणांत मराठ्यांचा हात प्रथम शिरकाविला. त्याच सुमारास (१७१५) इंग्रजांनी हि दिल्लीच्या बादशाहापासून बंगाल्यांतील अडतीस शहरें व व्यापारावरील कराची माफी मिळविली. येथपासून पुढें एका वाजूस मराठे व दुसऱ्या वाजूस इंग्रज अमें दुतर्फी राजकारण दिल्लीच्या दरवारी सुरू झालें तें १८०३ साली इंग्रजांनी शिवाच्या हातून दिल्ली शहर काबीज करीपर्यंत सतत सुरू होते. पहिल्या बाजीरावानें दिल्लीवर स्वारी केली (१७३४) व निजामाचा पराभव करून त्याच्यापासून माळव्याची सनद दिल्लीच्या पातशहाकडून मिळवून देण्याची हमी घेतली (१७३८); चिमाजी आप्पानें वसई घेऊन इंग्रजांचे प्रतिस्पर्धे जे पोर्तुगीज यांचा पाडाव केला (१७३९), नानासाहेब पेशव्यानें माळव्याची सनद मिळविली, सदाशिवरावभाऊनें कर्नाटकावर स्वारी करून सावनूरच्या नवाबाकडून २५ लक्षांचा मुतूख मिळविला. या सर्व अवधींत इंग्रजांचें फ्रेंचांशीं कर्नाटकांत युद्ध सुरू झालें होतें; व ज्या साली रघुनाथरावानें उत्तर हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्याच साली कर्नाटकांत फ्रेंचांना माघार घ्यावी लागून इंग्रजांची सरशी झाली. रघुनाथराव पेशवे व क्लाइव्ह साहेब यांचे पराक्रम अनुक्रमें दक्षिणेंत व उत्तरेत समकालीन घडले. १७५७ साली इकडे दक्षिणेंत मराठ्यांनी श्रीरंगपट्टणाला वेढा देऊन ३२ लक्षांची खंडणी घेतली, तर तिकडे बंगाल्यांत लॉर्ड क्लाइव्ह यानें प्लासीची लढाई जिंकून इंग्रजी राज्याची त्या प्रांतांत स्थापना केली. ज्या साली (महणजे १७५८ मध्ये) अटकेवर झेंडा लागला त्या

सालीं फ्रेंचांच्या हातून उत्तरसरकार हा प्रांत जाऊन मद्रासेकडे इंग्रजांची सरशी झाली. १७६० सालीं मराठ्यांनीं उदगीरच्या लढाईत निजामाचा पराभव करून ६० लक्षांचा मुदख मिळविला, त्याच सालीं इंग्रजांनीं बंगालचा संपूर्ण ग्रास केला. अशा रीतीनें अनेक वर्षे समांतर चालूं असलेल्या इंग्रज व मराठे यांच्या यशाची जोडी फुटण्यास १७६१ सालीं प्रारंभ झाला. कारण, या सालीं पानपतास मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला. व ह्याच सालीं इकडे मद्रासेकडे फ्रेंच सरदार लाली याचा पुरा मोड होऊन इंग्रजांनीं पांडिचरी शहर घेतलें.

[मराठे व इंग्रज -उत्तरार्ध पृ.-१-५]

पेशव्यांच्या दरबारांत घड्याळाचा प्रवेश

ह

१६५७ कार्तिक शु. ३०

अजम अकरम बाजीरावजी पंतप्रधानजी उस सलामतः—मेहरबान कदरदान फौजदास्त फौजरसा अजिदिल एखलास कपितान शामील वाकर मेहजर मुकाम जंजिर मुंबई सलाम बाजद सलाम. खैर अंजाम महवल मकसूद अंकी, मोहिनाचा किताबतनामा मुजरत फतेमार सोबत रवाना केला. तो मुकाम मजकुरीं दाखल होतांच, इंजानेवास मुफसल जाहाला. ऐसीयासी अजम कपितान इंचबर्ड तों स्वारीस रवाना जाहले असेत. ते इंजानेवास अजम मशारनिले तफेंनें वकिलात फरमाविली असे. दिगर मोहिवाकडील घडियाळ तयार करोन उतावळी रवाना केलें पाहिजे. तर हें घडियाळ दुरुस्त करोन मोहिवाचे फतेमार या सोबत जात असे. यासी खर्च लागला. तो आपण अजम मशारनिले कपितान याचे खातीं लिहिला असे. दराज काय लिहिणें? प्यार मोहबत असूं देणें. येथे सार शिकार खिजमत

फरमावीत जाणें. खिजमतेस हाजीर असो. तारीख २८ जमादिलाखर उर्फ इंगरेजी तेरीख ३ नोवेंबर सन १७३५. [ऐ. टि. भा. ४ पृ. २]

शाहू महाराजांचा मृत्यु व रामराजाचें सिंहासनारोहण.

श्री

[सातारा दसर]

[१६७२ वैशाख शुद्ध १४]

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति सेवक अमृतराव शंकर दिनकरराव साष्टांग दंडवत प्राा विज्ञापना. सेवकाचें वर्तमान ताा छ १२ जमादिलावर महाराजांचे कृपावलोकनें करून यथास्थित असे. विनंति. सेवकावरी कृपा करून आज्ञापत्र छ ६ सफरीचें सादर जाहालें तें छ १३ रबिलाखरी पावलें. मस्तकीं बंदून सनाथ जहालें. “ श्रीमंत कैलासवासी महाराजांसें आधिक मासांत अनारोग्यता प्राप्त जाहाली. उपाय बहुत जाहाले. तथापि होणारानुरूप छ १५ मोहरमीं राजश्री स्वामींनीं कैलासवास केला. सौा बाईसाहेबांनीं सहगमन केलें. मोठी अनुचित गोष्ट जाहाली. ईश्वर इच्छेस उपाय नाहीं. कैलासवासी महाराजासारिखा गरीबनवाज राजा होणें नाहीं. परंतु भावी पदार्थ ऐसाच होता. कैलासवासी महाराज वर्तमान असतां, आम्हांस समीप बोलावून, स्वकीय सार्थकाविसी व सलतनेतेच्या बंदोबस्ताविसी कित्येक प्रकारें सांगितलें. त्यावरून आगाव पंचवीस तीस हजार फौज जमा करून सातारां

१ येथून अवतरण संपेपर्यंत नानासाहेबांच्या पत्राचा सारांश २ शाहू-महाराज ३ सौजन्याविषयीं प्रसिद्ध ४ राज्याच्या

राहिलों. राजश्रीनी परलोकसाधन करितांच, तमामें पुरजात व कारखाने व राजमंदिरी चौक्या ठेवून बंदोबस्त केला. राजश्रीस माहुलीसंगर्मी नेऊन यथोचित सार्थक केलें. राजश्री राजारामसाहेब पानगांवी होते. त्यांस आणावयाच्या विचारांत कैलासवासी महाराज होते. तेव्हां प्रसंग जाहलियावरी आणावयास फौज पाठविली. छ २६ मोहोरमी आले. तमाम राज्यांतील सरदार, सरकारकून, अरकानीदौलतानी, समस्त लहानथोरी तसलीमात बर्ज्या आणिली. श्रीनें राज्यपदारूढ केलें. छ ६ सफरी सिंहासनारूढ जाहाले. मोठा जर्दूस जाहाला. उमर बेवीस, तेवीस धर्षोची. ताण्ण्य राजतेजयुक्त, प्राक्तनवान आहेत. तदनुरूप किमपि व्यंग न पडतां, राज्याचा बंदोबस्त उत्तम रीतीनें जाहाला. उभयतां सरदार माळवा प्रांते रवाना जाहाले.” म्हणून लिहिलें तें कळलें. कैलासवासी महाराज केवळ अवतारी, पुण्यवान होते. दिग्विजय संपादून तमाम राजप्रजा स्वामीस निरवून परंधामास गेले. स्वामीनी यथोचित सार्थकता करून, त्यांच्याच मनोभिष्टानरूप राजश्री छत्रपति स्वामीस पदारूढ केलें. राज्यभाराचा बंदोबस्त उत्तम रीतीनें केला. या गोष्टीचा कीर्तिघोष या दिशेस आगाऊ पंधरा दिवस प्रविष्ट जाहाला. मित्रशत्रूस आल्हादखेद प्राप्त जाहाला. राजश्री छत्रपती स्वामीचे व स्वामीचे पदरी अगाध पुण्य. तन्मुळें किमपि व्यंग पदार्थ न पडला. पूर्वी श्रिमंत कैलासवासी रावसाहेब व श्रिमंत आपासाहेब वर्तमान असतां सेवकासमक्ष चर्चा केली कीं “ राज्यांतील सेवा व खावंदाचे चितवाती असते तरी, एक वेळ प्रजापाळण करून दाखवितों. ” त्यास उभयताचे मनोभिष्ट पूर्वपुण्यें स्वामीचे पदरी आलें. उत्तर, दक्षण, पश्चम, तीन दिशेचा बंदोबस्त महाराजांच्या तेजप्रतापें सहजगतीनें जाहालाच आहे. राहिली पूर्वादिशा. येथील बंदोबस्त सेनासाहित्यें अथवा सामदामडंडभेदें

५ सर्व ६ पेठा ७ दौलतीचे खांब=मुख्य मुत्सद्दी. ८ वंदन, प्रणाम. ९ वजाविली (?) १० उत्सव, समारंभ. ११ बाजीराव व चिमार्जी १२ ह्यात. १३ बंगाल वगैरे प्रांत. अमृतराव या वेळीं बंगाल्याकडे स्वारीत गुंतला असावा असें दिसतें.

करून सेवकास शत्रुमित्रा देखतां यशस्वी करून चरणाजवळ नेणें हेही सबळ कीर्ति महाराजांची आहे. नवाब महावतजंग यांस येला आला, तो त्याजकडे कौसीद घेऊन मेदनीपुरास गेले आहेत. उत्तरे जाहालियावरी सेवेसी येतील, सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[इतिहाससंग्रह ए. टि. भा. १ पृ. ६६]

रामराजाची जवानी.

थोरल्या शाहू महाराजांच्या नंतर जो रामराजा पदारूढ झाला तो बरेंच दिवस अज्ञातवासांत असल्यामुळें त्याला खुद्द राणी सकवारवाईचे पश्चाभिभानी लोक (भोसले कुळांशी) अनौरस मानीत. पण हा रामराजा धाकट्या शिवाजीचा मुलगा होता; हें ऐतिहासिक सत्य दळदळीतपणें सिद्ध झालें असून सुद्धा तंजावर येथील वारसाच्या खटल्यांत ' हल्लींचे सातारकर, भोंसल्यांचे अस्सल वंशज नव्हेत ' असें प्रतिपादन, कांहीं स्वार्थी लोकांकडून केलें गेलें ही अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे. पुढील पत्र हें, या दुर्दैवी रामराजाची, प्रत्यक्ष अस्सल जवानी आहे.

श्री

१६७१ फाल्गुन शु. ५

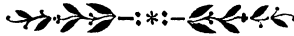
स्वस्ति. श्री राज्याभिषेक शके ७६ शुक्लनाम संवत्सरे, फाल्गुण शुद्ध पंचमी, गुह्वासरे, क्षेत्रियकुलावतंस श्री राजाराम छत्रपति याणी समस्त

राजकार्य धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री भगवंतराव पंडित अमात्य हुकमतपन्हा व राजश्री शिवराम पंडित छंदोग अमात्य मुतालीक यासी आज्ञा केली ऐसीजे:—

निळो सोनदेव यांसी, तीर्थस्वरूप कैलासवासी थोरले शिवाजी याणीं राज्य संपादन केलें. ते समयीं वतनी मजमू सांगोन, त्यासी सर्व ल्हिहण्याचे मुख्यार करून दिव्हा. महाराजांनीं व त्याणीं बहुत प्रेनें किले कोट जुने होते त्याचा पुस्तपन्हा करून नवे किले बांधिले. उपरांत, विज्यापूर, भागानगर दौलताबादच्या पातशाहांनीं फौजा रवाना केल्या. त्यांसी लढाया देऊन पराभव केले. पुढें दिल्लीहून सुभे आले तेहि पराभविले. जैसिंग याणीं थोरले महाराज व संभाजी महाराज दिल्लीस नेले. ते समयीं निळो सोनदेव याणीं राज्य रक्षिलें. दिल्लीहून आल्यावर निळो सोनदेव मृत्य पावले, नंतर राज्याभिषेक जाला. त्याजवर तुमचे बाप रामचंद्र नलिकंठ यासी मजमूचे दरख दिल्ले. तीर्थस्वरूप कैलासवासी संभाजी राजे व शाहू राजे पातशहाम हस्तगत जाले. तीर्थस्वरूप कैलासवासी राजारामसाहेब चंजीस गेले. मागे पातशाहासी रामचंद्रपंतांनीं लढाया देऊन राज्य संरक्षिलें. तीर्थस्वरूप महाराज, मातुश्री आईसाहेब व आमचे तीर्थरूप शिवाजी महाराज व तीर्थस्वरूप संभाजी महाराज रांगणियाचे मुलकी असतां तीर्थस्वरूप कैलासवासी शाहू महाराज दिल्लीहून आले. ते समयीं त्यांसी अनकूल न व्हावें म्हणोन मातुश्री सांहेबी व तीर्थरूपांनीं रामचंद्रपंताजवळ शफत घेतली. यामुळें शाहू महाराज सातारियास राहिले. आमचे तीर्थरूप व चुलते पनाळियास राहिले. त्याजवरून शाहू महाराज आबासाहेब याणीं तुमचें अमात्यपद दुसरियास दिल्लें. आमच्या तीर्थरूपांस आमच्या चूलत्यांनीं नजरवंद ठेविलें. उपरांत तुम्ही कीलक संवत्सरीं सातारियास येतांच तुमचें अमात्यपद व दरख तुम्हांस दिल्लें. याजकरिता बाबासाहेब याणीं वारणचा तह करून तुम्हांस घेऊन गेले. पनाळियास तीर्थरूप नजरवंद असतां आमचा जन्म जाला. ते काळीं वडिलांनीं आम्हांस शिवराम पंडित यांचे स्वाधीन केलें. त्याणीं आपली स्त्री सौ दुर्गाबाई याजवळ बावाडियास ठेविलें. त्याणीं पंधरा सोळा वर्षे पुत्रापेक्षाहि लोभ करून

संगोपन केलें. ते वेळेस मातोश्री साहेबांनी राजश्री भगवंतराव हरी दसरदार यांस तीर्थस्वरूप आवासाहेब यांच्या अनुमते नेहमी बावाडियास जाऊन साहेबांस व महाराजांस हरवस्त वर्तमान कळवीत आले. तेथें बोभाट हाऊं लागला. याजकरितां पानगांवी पोहोचविलें. तेथें व तुळजापुरी हा कालपर्यंत आज्ञातवास कर्मिला. हल्लीं आवासाहेब याणीं सातारियाचे मुकामीं आणून प्रकट करावयासी तुम्हांस शिराळियाहून आणिलें. तों त्यांचे शरीरीं स्वस्थ नाहीं. आरोग्यता जालियावर प्रकट करावें. इतकियांत कैलासवास जाला. हल्लीं मातुश्री साहेबीं राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान व गोविंद खंडेराव चिटणीस यांसी आज्ञा करून आम्हांस आणून सिंहासनरूढ करून लग्न केलें. तुमचे दरख पूर्ववत् तुम्हांस द्यावे म्हणोन आज्ञा जाली. त्याजवरून पेशजी दरखदाराकडून दूर करून तुमचें अमात्यपद व सर्व लिहिण्याचे दरख करार करून दिल्ले. [ग्रंथमाला, १२० वा अंक]

शिंदे होळकरांचा पराक्रम.

श्री.

१६७३ ज्येष्ठ शु. ९

बाळाजी बाजीरावाचें जयाजी शिंदे यांस पत्रः—

तुम्हीं जयनगराहून निघालियावर एक पत्र आलें. त्या आलीकडे पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तुमची व नबाब वजीर यांची भेटी जाली, यमुना पार होऊन कादरगंजाजवळ दहा हजार पठाण सरदारसुद्धा बुडविला; तेंहि वर्तमान भरभारेंच येऊन पोहोंचलें. तदोत्तर अहमदखा पठाण बंगस प्रयागास म्हासरौ करून होता तो उठवून फरोखाबादेस येऊन लढाईस नमूद

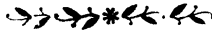
१ अयोध्येचा नबाब सफदरजंग २ आसरा (१)

जाहाला. त्याची तुमची लढाई सुरू जाहली. अहमदखा बंगशांनी फरोका-
बाद गंगातीरास बेहडाँ अडचण जागा पाहून आराबाँ रघून त्याची तुमची
नित्य लढाई होऊ लागली. तथापि वर्तमान लिहिलें नाहीं. याजवरून
अपूर्वता, आश्चर्य वाटले. प्रस्तुत राजेश्री दामोदर महादेव यांचें पत्र छ७जमा-
दिलावरचें छ ५ रजबी येऊन पावलें कीं “ अहमदखा बंगस बहादूरखा
रोहिल्यास शरण जाऊन त्यास दहा बारा हजार स्वारप्यादे यांशी कुमकेस
आणिलें. सरदाराची फौज व जाटांची फौज व नवाब वजीराची फौज
गंगापार होऊन छ ३ जमादिलाखरी लढाई जाली. बहादुरखा रोहिला
बुडाविला. हजारों घोडी धेतली. हत्ती पाडाव केल. हें वर्तमान बंगसांनी
ऐकून धावरा जाला. दुसरे दिवशीं पळून गंगापार गेला. लष्कराच्या लोकांनी
घोडी पाडाव आणली तोफखाना पाडाव केला.” म्हणोन लिहिलें. तें श्रवण
होऊन संतोषाच्या कौटी जाहल्या. शाबास तुमच्या हिमतीची व दिलेरी
रुंस्तुमीची ! व शाबास लोकांची. आमच्या दक्षिणच्या फौजांनी यमुना
गंगापार होऊन रोहिले पठाणांसी युद्ध करून आपण फत्ते पावावे हें कर्म
लहान सामान्य न जालें! तुम्ही एकनिष्ठ, कृतकर्म सेवक; या दौलतीचे स्तंब
आहां ! जे चित्तावर धरितां ते घडून येतात. पहिली यशावह कर्म संपा-
दिलीत ततोभ्याधिक हें यश संपादिलेंत. या यशास जोडाच नाहीं. परंतु
केल्या मनसुबियाचा अर्थ किमपि लिहीत नाहीं ऐसें नसावें. सर्वदा आपलें
कुशल वृत्त लिहित जाणें. तेंगें करून संतोष होत जाईल. मोठा मनसबा
कठिण होता. नाना प्रकारचीं येथें वर्तमानें उठतात. तुमचें पत्र तों येत
नाहीं. याजमुळें चित्त चितेंत हांत. इराण, तुराण, पावेतों लौकिक जाला
कीं वजीर मोडला, पळाला असतां फिरोन फत्तेच्या मसनदीवरें वसविला.
याजहून यश कोणतें अधिक आहे ? या उपरि तथील रंग भरून, स्वकार्य

३ नाल्याच्या प्रवाहामुळें झालेली खोल भेग. ४ तोफखाना ५ हिंगणे
६ शिंदेहोळकरांची. ७ सुरजमहल जाट. ८ धरलें. ९ अति आनंद
१० धारिष्टाची व पराक्रमाची ११ सफरदजंगास पठाण लोकांनी पदच्युत
केलें होतें त्यास पुनः वजीरी दिली.

साधून, आपले मुलखांत येणें योग्य आहे. छ ७ रजव बहुत काय लिहिणें.
लेखनमीमा. [का. इ. सं. पत्रें ले. १६२]

म्हैसूराकडील राजकारण

श्री

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे मेवेसी. विनंती. सेवक मुकुंद श्रीपत साष्टांग दंडवत विज्ञापना. येथील श्रेम तागाईत छ २३ रबिलाखरपर्यंत स्वामींचे कृपेकरून सेवकांचें व प्रांत मजकूरांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनी पेशजी आज्ञापत्र सादर केलें कीं “ नंदराज सर्वाधिकारी यांस व हैदर नाइकास जीद वाढला आहे. या समयीं अंतरंगी संदर्भ लाऊन नंदराजाकडून करारनामा आणवावा कीं ‘ चौथाई व सरदेशमुखीचा अंमल बसवून द्यावा. ’ येणेंप्रमाणे आपले मोहरेनिशी लिहून दिलिया, हैदर नाइकाचें पारिपत्य करून नंदराजाची स्थापना करावी ” म्हणोन. येविपर्यी पेशजी लिहिणें तें लिहून पाठविल्यास नंदराजाकडील पत्रें मोघम आलीं होती. तीं पत्रें मेवेसीं रवाना करून सेवकाकडून मेवेसीं विज्ञापत्रें लिहिलींच आहेत. त्यांवरून श्रुत जाहलेंच असेल. अलीकडील वर्तमान. नंदराजाकडे सविस्तर लिहून पाठविलें कीं ‘ मोघम लिहिल्यास कार्यभाग समर्पक होणार नाहीं. आपले मोहरेनिशी श्रीमंतांचे नांवें करारनामा,

१२ काव्येतिहाससंग्रहकार या पत्रासंबंधी म्हणतात “ हें पत्र वाचून हल्लींच्या हतवायि लोकांसहि क्षणभर स्फुरण येईल. तेव्हां ज्यांनीं असे पराक्रम केले त्या लोकांस हा स्वामिगौरव अमृताहून गोड लागून शरीर दुणावलें असेल.”

चौथाई व सरदेशमुखीचे अंमल वसवून देवितां, फौजेचे खर्चास तरतूद करून लिहून पाठविल्यास फौजेसुद्धां कुमक करून तुमची स्थापना केली जाईल ' म्हणोन लिहोन पाठविलें आहे. करारनामा व खर्चाचे मजकुरास मेवकाचे नांवी त्याचे कारभारी यांचे नांवचें पत्र पाठविलें आहे. सदहू पत्रें बहुत निकडीनें ब्राह्मण माणूस घेऊन छ २१ रोजी रात्री येऊन होसकटेस दाखल जाहले. बजिन्नस त्यांचे मोहरेचा करारनामा येथें ठेविला आहे. त्याची नकल व कारभारी व्यंकटराव व श्रीनिवासराव वरकी यांचें पत्र आमचे नांवी आलें तें पत्र, देखील नंदराजांनीं सेवकास लिहिलें पत्र, बजिन्नस सेवेसी पाठविलें आहे. त्यावरून सेवेसी श्रुत होईल. म्हैसुराकडील वर्तमानः— नंजराजाकडील जमाव अर्धकोस अलीकडे चौकीवंदी करून उतरले होते. हैदर नाईक आपले जमावासुद्धां पट्टणापलीकडे दोन कोस उतरले होते. त्याचा यांचा अर्धकोसाचा तफावत होता. नंजराजाकडील कित्येक फिरंगी वगैरेनीं फितुरांत मिळाले. त्याजवरून वीस दिवसाखाली लढाई जाहाली. ते समयीं फितुरीमुळें हैदर नाइकांनीं एक पेट घेऊन किल्याचे समोर एक मोर्चा कायम केला आहे. हैदरनाइकाकडील जमाव पैकीं कृष्णगिरीकडे कित्येक फौज गुंतली आहे. हल्लीं म्हैसूरजवळ दोन हजार स्वार व तिन हजार ब्रा, तोफा वगैरे सामान आहे. नंदराजाचें मत जे ये समयीं कुमक पावल्या कार्यभाग विवेक होऊन आपली स्थापना होते. पुढें ऐसा समय मिळणार नाहीं. त्याजवरून जरूर जाणून राजश्री भगवंतराव त्रिंबक व राजश्री महिपतराव कवडे यांजकडे दोन आवतें पत्रें पाठविलीं. परंतु तिकडे बसालतजंगाचा शह लागला होता. हल्लीं बसालतजंग दरकुच अदवानीकडे जाणार ऐसी आवाई घातली आहे. त्याचे जाणें तिकडे जालिया कडपेकडील जमाव येईल. ते जमाव आल्या घोरपडेकडील जमाव आणून स्वामींचे पुण्यप्रतापकरून राजकार्य घडऊं ये. या जरूरास इतके प्रयत्न होणेस गांठी कैशी पडेल ? थोर राजकारण अनायासें येऊन बनलें आहे. फौज हाताखाले नाहीं. त्यावरून आणखी टाकोटाक कडपेकडील फौजेस लिहिणें तें लिहिलें आहे. येविषयीं हुजुरून फौज रवाना करून आणि कडपेकडील राजश्री भगवंतराव त्रिंबक व महिपतराव कवडे यांचें नांवें

लिहिणें तें लिहून सांडणस्वारास पाठवून, कुमक पोहचेमे आज्ञा केल्यास काम घडून येणेस संशय नाही. यावरी सेवकाम जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक केली जाईल. सडी फौज पांच हजार स्वार जलद रवाना करावे. याहीर बुणगा माधारा येईल. सडी फौजेस ताकीद खरू व्हावें की 'कुच दरकुच बारा कोस, चवदा कोस येणेंप्रमाणें येऊन पावावे' ऐशी आज्ञा व्हावी. येविप्रयी राजेश्री मुरारराव घोरपडे व महिपतराव कवडे यांचे नावें ताकीदपत्रें सादर व्हावी. नंदराज यांजकडे हैदरनाईक यांनी राजकारण लाविलें होतें की 'क्ष हो. चे राज्य तुम्हांस देतों. खाऊन सुखी राहणें.' परंतु सेवकांनीं इकडून वरचेवर धीर देऊन पत्रें लिहीत गेले, व स्वामींचें अभयपत्र त्यांस होतें तें प्रविष्ट केल्यावरून त्यांस धैर्य येऊन, हैदरनाईकाची गोष्ट कबूल न करितां, स्वामींचे ठायीं निष्ठा धरून, म्हटल्याप्रमाणें कबूल करून, करारनामाहि लिहोन पाठविला. सारांश हल्लींचा समय पुढें येणें नाही. हल्लीं अल्प कष्ट करून नंजराजाची स्थापना होऊन चौथ सरदेश-मुखीचा अंमल बसतो, पुतें संस्थान आपलें होतें. राजेश्री नंदराज यांजवळ हल्लीं तीनशें फिरंगी, दीड हजार स्वार, तीन हजार बार, तोफखाना सरंजाम आहे. परंतु त्यास कुमक नाही. सरकाराकडून कुमक जाहलियास ते तिकडून, आम्ही इकडून त्यांचे पारिपत्य यथास्थित होईल. सारांश, अंगेजी केल्यास हैदर नाईक याची विशाद कांहींच नाही. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना. [ए. टि. भा. २ पृ. ६१-६२]

६ पादशाहीच्या संरक्षणाची जबाबदारी

थोरल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत मराठ्यांच्या 'स्वराज्याचें साम्राज्य बन् लागलें होतें. परंतु या साम्राज्याचें दिल्लीच्या पातशाहीशीं कशा प्रकारचें नातें असावें हा प्रश्न संदिग्ध राहिला होता. पातशाहीच्या

वजीरांशी व नवावाशी लढत असतांना देखील पातशाही सनद मिळविण्याची इच्छा मराठे व्यक्त करीत होते; पण सनद मिळविणे याचा अर्थ पादशाही दरबारांतिल सर्व कारभाराचीच मूर्ते आपल्या हाती घेणे असा असल्याचें हळु हळु त्यांच्या दृष्टीपत्तीस आले. अवदालीच्या मोहिमांमुळे तर या सूत्रचालकानें पातशाहीच्या संरक्षणाचीहि जबाबदारी पत्करली पाहिजे असें दिसून आलें. अशा रीतीनें सनदा व राजसूत्रे यांच्या प्राप्तीबरोबरच उत्तरेकडील संरक्षणाची जबर जबाबदारी मराठ्यांच्या अंगावर येऊन पडली. या कामी शिंदे व होळकर हेच प्रामुख्यानें वागत होते व त्यांच्यावर भिस्त ठेऊनच बादशाहाने पुढें दिलेला करारनामा मराठ्यांशी केला. या वेळच्या दिल्लीच्या बादशाहाचें नांव अहमदशहा व मुख्य वजीराचे सफदरजंग; ' नवाबबहादर ' व ' वजीरबहादर ' असे उल्लेख या अहदनाम्यांत म्हणजे करारनाम्यांत येतात ते या सफदरजंगाचे. रोहिले व अहमदशहा अवदाली याचा दंगा मोडण्याकरिता या वजीरानें मराठ्यांना मदतीस बोलावले होते. मुलतान, पंजाब, सिंध, रजपुताना व रोहिलखंड इतक्या विस्तीर्ण प्रदेशावर चौथाई वपविण्याचा हक्क मराठ्यांना या करारनाम्याच्या जोरावर प्राप्त झाला व या हक्काच्या संरक्षणार्थ पुढे दहा वर्षे अवदालीशी, रोहिल्यांशी व रजपुताशी त्यांना झुंजावे लागले.

या करारनाम्याच्या पूर्वार्धांत (अर्जांत) अमुक अमुक कामगिऱ्या अमुक अमुक किरायातीमाठी आम्हीं करूं असा मराठ्यांच्या तर्फे अर्ज केला आहे; व त्याचें उत्तर उत्तरार्धांत दिलें आहे. येथे पूर्वार्धाचें अधुनिक मराठींत भाषांतर दिलें आहे. मूळ करारनामा फारशीत लिहिलेला असावा. त्याचे तत्कालीन मराठी भाषांतर सापडलें तें इ. स. राजवाडे यांनी शोधून व त्याचें भाषांतर करून तें म. इ. सा. खंड १ च्या पहिल्या लेखांकाबरोबर छापलें. त्यांतून हा उतारा घेतला आहे.

दिल्लीच्या पातशाहाशी बरोबरीच्या नात्यानें करारनामा करण्याचा अधिकार त्यावेळी हिंदुस्थानांत कोणालाच नाहीं असा सार्वत्रिक व लोकमान्य समज असल्यामुळे या करारनाम्याला अर्जांचें स्वरूप आलें आहे हें उघड आहे. वाजीरावानें इंग्रजाना जसें सर्व राज्य दान दिलें त्या

प्रमाणेंच दिल्लीच्या पातशाहानें सर्व हिंदुस्थान ह्या सनदेनें पेशव्यांना देऊन टाकिलें. ह्या सनदेत सातारच्या महाराजांचें नांव नाहीं!

[खंड १ पृ. ३.]

राजश्रिया विराजित वाळाजी वाजरिव यांस दिलेल्या उच्च फरमानाची नकल.

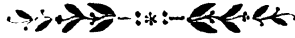
प्रस्तुत राजश्री महारराव होळकर व पादशहाचे दोस्त आणि वीरशिरोमणी जयाजीराव शिंदे यांच्याशी तह येणेंप्रमाणें केला कीं—

'श्री महोदेवाची व वंडेरावाची व धर्माची व स्मृतीची शपथ व साक्ष तुम्हां आमहांस आहे कीं आम्ही आमरणांत तुमची आज्ञा व सेवा व चाकरी व तुमच्या शत्रूंचें पारिपत्य करण्याचा मनापासून प्रयत्न करूं—मग तो शत्रु अवदाली असो किंवा दुसरा कोणा राजा असो अथवा एखादा लहान मोठा जमींदार असो—सारांश जो कोणी सरकारचा हुकुम मोडील त्याला तंबी देऊ व हुजूरच्या पुढें आणि आपल्या हुकुमाच्या एक केसभरही कमजास्त वर्तणूक करणार नाहीं. जेणेंकरून आपल्या अखंड राज्याचे व खुद्द हुजूरचें कल्याण होईल अशीच तजवीज करूं; आणि जेणेंकरून हुजूरचें व नवाबवहादराचें समाधान व वजीरवहादराची मर्जी राहिल त्याच गोष्टी अमलांत आणूं; आणि जो कोणी हुजूरजनाय यांचा व नवाबवहादराचा दोस्त असेल त्याला आम्ही आमचा दोस्त म्हणूं व जो कोणी हुजूरचा व नवाबवहादराचा शत्रु व दुष्मन असेल त्याला आम्ही आपला शत्रु समजूं; आणि जो कोणी सरकारच्या हुकुमी आपलें तनमन खर्चणार नाहीं त्याला आम्ही शिक्षा करूं. आणि पन्नास लक्ष रुपयापैकी अवदालीच्या पारिपत्याकरितां तसि लक्ष रुपये आमहांस पावते झाले व मुलतमन, पंजाब, थटा व भकर या सुभ्यांची व त्याच्या फौजदारीची व चार महालांच्या साऱ्याची व हिसार, संवळ मुरादाबाद व बदाऊचे फौजदारीची चौथ आमच्या सैन्याच्या खर्चाकडे लावून दिली आहे; आणि दोन भाग हुजूरच्या म्वाल्साकडे लावून दिली आहे. आणि एक हिस्सा वजीरवहादर व नवाबवहादर यांजवळ असणाऱ्या पात शाही सैन्याच्या खर्चाकडे लावून दिली आहे. येणेंप्रमाणें करार केला आहे.

आणि पवित्र अजमीर मुभ्याची मुभेदारी व नारनोल व मांभर वगैरेची फौजदारी व त्यांच्या मुतालकी व अकबरावादेची मुभेदारी व मधुरा वगैरे यांची फौजदारी व मुतालकी व दुसऱ्या शर्तीतल्या मुभेदाऱ्या व फौजदाऱ्या व त्यांचे नजराणे सेवकास मुकरर केले आहेत व वक्षीम दिले आहेत. म्हणून आम्ही शपथपूर्वक कौलकरार करितों की ह्या मुभेदारीतील व फौजदारीतील राजांच्या व जमीनदारांच्या अब्रूप्रमाणें मामूल वहिवाटीला अनुसरून सर्व अटी पाळीत जाऊं व त्या मुभेदारीचे व फौजदारीचे जे हक्क व लवाजम असतील त्यांचा कवजा घेऊं; व मुभ्यांचा व फौजदाऱ्यांचा पक्का बंदोबस्त करूं; व पातशाही राजे रजवाड्यांचे ताब्यांतील मुदुखापैकीं जुना प्रांत कोणी बळकाविला असेल तो त्याच्या ताब्यांतून काढून अर्धा सरकारांत देऊं व अर्धा सैन्याचे खर्चाकरितां आम्ही आपलेकडे ठेवूं आणि एखादा प्रांत त्वालमा करण्याचे वेळेस व फिमाद्यांचे पारिपत्य करण्याचे वेळेस जी अधिक फौज, सरदार, शिपाई व तोफग्याना आम्ही ठेवूं ती हुजुरतैनातीतील समजत जावी. आम्ही दोघे व इतर अमरि उमराव नित्याप्रमाणे हुजुरच्या सेवेत हजर राहूं. आणि अबदाली वगैरेंचें पारिपत्य करण्याचे कामीं आमचाच मल्ला हुजुर ऐकतील तर तें काम आम्ही स्वतःच बजावूं. आणि तें काम करण्यास हुजुरची म्बारी स्वतःच जाणें जरूर पडेल तर आम्ही आपल्या म्बारीबरोबर येऊं आणि जिवापाड मेहनत करूं. अथवा तें काम अमीरांच्या हातून होत असल्यास आम्ही विनंति करूं त्या अमीरांचाच पाठवावं; किंवा त्यांची मल्ला घेऊन तें काम आम्ही करूं. आपण आज्ञा कराल त्या वेळेस हुजुरत घालणार नाही. आणि केलेल्या कौल कराराखेरीज हुजुरची आज्ञा विशेष मानून व धर्म व स्मृति यांचें जागीं आपली आज्ञा मानून, ह्या तहाच्या पूर्वी ज्या जागा हुजुरच्या ग्याम ताब्यांत होत्या त्या आम्ही आपल्या ताब्यांत घेणार नाही. इतकेंच नव्हे तर त्या जागांचा बंदोबस्त ठेवूं. जे जहागीरदार सरकार चाकरी करीत नसतील त्यांच्या जहागीरी सरकारांत दाखल करूं; आणि त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊं; आणि केलेल्या कौलकराराशीं कधीहि फिरणार नाही. आणि जन्मापर्यंत आपले ताबेदार-राहूं. आम्हांस जर दक्षणेस जाण्याचें अगत्य पडलें तरी

हुजूरच्या चाकरीकरितां व शत्रूंच्या पारिपत्याकरितां येथें फौज ठेवून जाऊं. तमेंच जो वायदा करूं त्याप्रमाणें विनश्रूक परत येऊं. लहानथोरांची शिफारस आपल्यापार्शीं विचारपूर्वक करूं. आम्ही मुसलमानांच्या व हिंदूंच्या धर्मांचें मरक्षण करूं. कोणाला अडथळा करूं देणार नाही. ज्या अर्थी अवदालीवर मोहीम करण्याकरितां तीम लक्ष रुपये आपण आम्हांम दिले आहेत त्या अर्शी अवदाली ह्या अगर पुढील वर्षी आल्याम त्याचें पारिपत्य करण्याम यत्न करूं. पंजाब, मुलतान, थटा, भकर व चार महाल मजारफ कात्रील व मुरादाबाद, मंत्रल, हिसार व वदाऊं ह्या सुभ्यांची चौथ आम्हांला आपण दिली आहे. ती हुजूरचे देान हिस्मे व वजीरवहादर व नवाबवहादर ह्यांच्या फौजेच्या खर्चाकरितां एक हिस्मा देण्याचें ठरलें आहे; तर मुद्रव मजकूरचा बंदोबस्त केल्यावर आम्ही आपली चौथ घेऊं. सुभेदारी पेशकशा शिवाय पातशाही जमेदार व रजबाडे यांच्या पेशकशांच्या ज्या बाबती हुजूरचे कारकून लोक दाखवून देतील त्या वसूल करून, त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊन बाकी सरकारांत पोचती करूं. सुभ्यांतील व फौजदारींतील बदालतीचे जे किल्लेदार व दरोगे नेमले आहेत यांच्या नेमणुका व बदल्या हुजुरनीच कराव्या. किल्लेदारांना मोंपाविलेले किल्ले व गांव आणि दिवाणी व खानगी पातशाही खिदमता, तमेंच त्यांचे लवाजमे व लवाहक व बागा व इमले ह्यांच्यावर आम्ही जबरदस्तीने हक सांगणार नाही. पातशाही मुत्सद्यांच्या भोगवड्याम अडथळा करणार नाही. त्यांना मदत करूं व करीत जाऊं. पातशाही शहराच्या आंत बाहेरचा बंदोबस्त करूं आणि रस्त्यांत उपद्रव करणाऱ्या व वाट मारणाऱ्या चोरांचे व हरामखोर किल्लेदारांचें पारिपत्य करूं. जेणेंकरून व्यापारी व मुशाफर मुरझित रहातील असें करूं जे जहागीरदार जहागिरी खाऊन आज्ञेत रहात नाहीत त्यांच्या जहागिरा हुकमाप्रमाणें जप्त करूं; व त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊं. देान व धर्म व महादबजी व खंडेरावजी दरमियान आहेत.

मत्सेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव.

वाळाजी विश्वनाथानें छत्रपति शाहू याच्या अमलाखालीं जे मोठ मोठे लोक होते त्यांची चांगली जूट केली. त्यावेळीं सर्वांचा भाव शिवाजी महाराजांच्या गादीकडे असे. पण या सर्व मंडळीस एकत्र करून सुरळीतपणें कामकाज करावयाचें ही शक्ति शाहू महाराजांत नव्हती. मग राज्य चिरस्थायी करावयाम जी रचना करावी लागते ती करावयाची कोठून अमणार ? पेशव्यांनीं आपल्या अलौकिक बुद्धीनें ही जूट एकत्र करून त्यापामून पुष्कळ कार्ये केलें खरें, पण त्याम चिरस्थायीपणा जेणेंकरून येईल असें एखादें कार्य त्यांच्या हातून झालें नाहीं. त्यांच्यापैकी पुष्कळांनीं निःस्वार्थतेनें छत्रपतीच्या नांवानें राज्य केलें खरें. तरी त्यांच्या कर्तृत्वशक्तीनें अथवा छत्रपतीच्या कमकुवतपणानें त्यांचें प्रस्थ माजलें व ते स्वतःच मराठी राज्याचे चालक होऊन बसले. पेशव्यांनीं मराठी मत्सेचें प्रस्थ माजविण्यासंबंधानें जिवापाड परिश्रम केले व तें त्यांनीं माजविलेंहि; पण त्याबरोबरच त्यांनीं आपलें स्वतःचेंही प्रस्थ माजविलें ! हें इंग्लंडच्या इतिहासावरून अधिक स्पष्ट रीतीनें सांगतां येईल. चॅथम, पिट, ग्लॅडस्टन, वीकन्सफील्ड इत्यादिकांनीं इंग्लंडचें वैभव वाढविलें व हेस्टिज आणि क्लाइव्ह यांनीं हिंदुस्थानांत तेंच केलें; पण आपआपला कार्यभाग आटपला कीं मग ग्लॅडस्टन कोण व क्लाइव्ह कोण ? तसें त्यांनीं केलें नाहीं. शिवाजीनें आपलें राज्य आर्धी व्यवस्थित करून मग त्यांत अष्टप्रधानांच्या नव्या पद्धतचिं बीजारोपण केलें. पण तिकडेही जर कोणाचें नीट लक्ष गेलें नाहीं तर मग हजारां कोसांवरून आलेले विदेशी लोक या परदेशांतही आपआपला राज्यकारभार किती व्यवस्थित रीतीनें व सुरळीत प्रकारानें करीत आहेत हें पहावयाचें कोणी ? आपण म्हणजे राजसत्ता वळकवावी हा पहिल्या पेशव्याचा हेतूहि नव्हता. पण अधिकार, जागा आणि जाती या वंशपरंपरा चालावयाच्या दुष्ट व घातुक साधनां आम्हांस आपलें हित तर साधतां आलें नाहींच, पण त्यायोगें इतिहासांत जो धुमाकूळ उडवून दिला आहे तो सांगतां

पुरवत नाही. हे सांगावयाचे कारण हेच की पेशव्यांनी जे केले तेच पुढे होळकर, शिंदे, गायकवाड, पवार, भोंसले इत्यादिकांनी केले. ज्याप्रमाणे सूर्याचे किरण सूर्याकडे मण्यांतून जाऊन केंद्रांत मिळताना व पूर्वीची असमर्थता सोडून साधारण जिन्नस जाळावयास समर्थ होतात त्याप्रमाणे मराठी सत्तेचे झाले नाही. कारण त्या राज्याची रचना सूर्याकडे मण्याप्रमाणे नव्हती. त्यामुळे त्यांच्या प्रभावाची किरणे एकत्र होऊन जो परिणाम व्हावयाचा तो झाला नाही. पेशव्यांनी आपल्या सरदारांस वाढवून मराठ्यांच्या राज्याचा विस्तार केला खरा, पण त्यामुळे प्रत्येकाचे लक्ष आपआपल्या प्रांताकडे लागले. त्यामुळे आपणाम एकत्र राहून कांहीं कार्य करावयाचें आहे इकडे कोणाचें लक्ष लागेना. ह्या प्रांतविस्तारांतच भावी अधःपतनाची चिन्हे बीजरूपानें दिसतात. हा राज्यविस्तार करण्यापेक्षा आपल्या राज्यास स्थायकत्व कशांनं येईल, याचा विचार करण्याकडे कोणाचें लक्ष गेलें नाही. त्यांचें लक्ष आपल्या संस्थानाकडे लागल्यानें जितकी संस्थानें तितकी केंद्रस्थानें झाली. त्यामुळे उद्दिष्ट कार्य करावयाचें सामर्थ्य मराठी राज्यास राहणें शक्य नव्हतें.

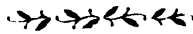
पेशव्यांनी आपल्या हाताग्यालच्या सरदाराम जे मुखेल दिले, त्यांचे त्यास मालक केले न हीं. पेशव्यांनी आपल्या सरदारांशी असा नियम केला होता की त्यांनी आपल्या मैत्र्याच्या पोषणार्थ जमिनीचे अर्धे उत्पन्न घेऊन बाकीचे उत्पन्न पुण्याकडे पाठवावे. या सरदारांनी आपल्याकडे मोंपविलेल्या गांवांचें जर नीट संरक्षण केले नाही तर त्या गांवकऱ्यास आपल्या मालकाविरुद्ध पेशव्याकडे गाव्हणें करतां येत असे. पेशव्यांनी प्रसंगानुरूप अशी गांवे जप्तहि केली होती. पण हा प्रकार पुढे पुढे बदलत गेला. ज्याप्रमाणें छत्रपति निर्बल होऊं लागतांच पेशव्यांचें प्रस्थ माजलें त्याप्रमाणें पेशवे निर्बल होऊं लागतांच त्यांच्या सरदारांचें प्रस्थ माजलें व ते पेशव्यास डोईजड झालें. पेशवे ब्राह्मण म्हणून त्यांनी छत्रपतीस मागे टाकलें नाही अथवा पेशव्यांचे सरदार हे मराठे म्हणून त्यांनी भट पेशव्यास मागे टाकलें नाही. राणोजी शिंदे वारला तेव्हां (इ. स. १७४५) मन्हाररावाकडे ७४॥ लाखांचा मुद्दम्व होता. त्यापैकी होळकरांनी ३७॥ लाख आपणाकडे

डेवून चाकीचे ३७ लाख पुण्याकडे पाठवावे असं होतं. पण पुढं होळकर हळुहळु या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करूं लागले. अशा प्रकारांत आपल्या स्वतः माठी कांहीं राहत नाही म्हणून त्यावेळीं ' खानगी ' हें एक निराळें प्रकरण काढलें. या प्रकरणामुळे दिवसेंदिवस राष्ट्रोदरांत कमी कमी खुराक जाऊं लागला. त्यायोगानें त्याम चिमटा वसून त्याच्या इतर अवयवांची हि वाढ खुंटली.

नवीन उत्पन्न झालेले सरदार ज्याप्रमाणें आपआपलें हित पाहू लागले त्याचप्रमाणें त्यांचे कारभारी व भाऊवंद हेही आपआपलें हित पाहू लागले ! इतकेंच नव्हं तर ही साथ लहानमहान अधिकाऱ्यापर्यंत जाऊन पोहोचली व ज्याप्रमाणें श्रीशिवाजी महाराजांच्या मूळ भराठी राज्याचे दोन भाग झाले त्याप्रमाणेंच या संस्थानापैकी कित्येकांचे अनेक भाग झाले व कांहीं तर कायमची लुप्त झाली.

[पुण्योत्तमकृत देवी श्री अहिल्यावाई चरित्र पृ. ११९-२३]

आम्ही शिवाजी महाराजांचे शिष्य

श्री.

शके १६७४ कार्तिक वद्य १०

राजश्री पिलाजी जाधवराव गोसांवी यांम—

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

स्वो बालाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद. उपरि. येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणें. विशेष. नवावांनीं राजश्रीचे जावायाचें जागिरीचें मजकुरावरून वार्डट मानून तुटता सालजाव तुम्हांसी केला. वरकड नासरजंगाचे मर्जीप्रमाणें गरमी दाखवावी ऐमा विचार अवलंबिला. त्यास थोर आहेत, जे इच्छितली ते करतील ! करात. आम्हांनीं स्नेह चित्तापासून करावा, सर्व-

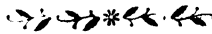
प्रकारें आम्हांम निग्यालम करावें, यासाठी नवाबांनीं जानवाग व खानाग पाठविलें. त्यापार्शीं किल्ल्याचा मजकूर नवाबाचे मर्जीप्रमाणें आम्ही कबूल केला. वरकडहि कितेक अर्थ जे नवाबाचे उपयोगाचे, तेच सांगून पाठविले. आमचा स्वार्थ त्यामध्ये कांहीं नाहीं. असें असतां नवाबांनीं सर्व एकीकडे ठेऊन गरमी दाखऊ लागले तर, आम्हांस श्रीकृपेनें काय चिंता आहे ? किल्ल्याचा तर आम्हांकडून गरमनरम मध्यस्तां करवीं बोलवून इमान प्रमाण आम्हापासून घ्यावा व आमचे जावसाल उडवून द्यावे असें करूं पाहातात; तर तें कैमें आम्हांस अनुकूल पडतें ? जे जे अर्ज आम्ही मध्यस्थावरावर सांगून पाा आहेत ते आयकून सर्व प्रकारे आपलें नानोकुरान करून देतील तेव्हां आम्हीहि किल्ल्याविशीं इमान देणें तें देऊं, नाहींतर जें त्यास बरें दिसेल ते ते करतील. आम्ही गर्नीमलोक शिवाजी महाराजांचे शिष्य आहां ! छ २३ मोहरम बृहस्पतवार संध्याकाळ (लेखनसीमा)

श्री

[खंड ६ पु. ३५६]

राजा शाहु नरपति हर्षनिधान
बाळाजी बाजीराव मुख्यप्रधान

साऱ्यांनीं एकमतें विचार करावा

श्री

[१६७५ वैशाख व. ९]

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर येशवंत स्वामी गोसावी यांसी पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंती. उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करणें. विशेष. मोगलाचा आमचा तह जाहला. तेव्हां तुम्ही व राजश्री मल्हारबा होते च. जें होणें तें तुम्ह्या साऱ्यांच्या विचारें च जाहलें. ऐमें असतां मोगलांचे किले मल्हार-

यांनी व किरकोळ लोकांनी घेतले. त्याम किल्याच्या जागिरा सरकारांत जप्त जाहाल्या तेव्हां किल्ले यावयाम कांहीं अगाद आहे ऐसें नाहीं. सहजांत येतील; व आले. परंतु आम्हीं त्यासी करार केला तो करार लटका होऊन आपल्याकडे अंतर येतें. याजकरितां हे गोष्ट न करणें उचित. त्याम किल्ले घेतले तेव्हां इमानास अंतर आलें. मोंगलाचे मनांत विकल्प जाहला. तो दूर करून करारावर नजर देऊन आपले वजनानें त्यास किल्ले देऊन तह पका करावा अथवा या गोष्टीवर मोंगल न आइके तरी जो विचार करणें तो सारियानें एकमतें करून करावा. जुजावें. मोंगल नाहींसा करावा. दोहींतून जो विचार करणें तो केल्यासिवाय न जावें. आम्ही हि येतो. याप्रो मल्हारबास व तुम्हांस येक दोन पत्रें लिहिलीं असतां मल्हारबा गेलेच म्हणून वर्तमान आहे. तुम्ही मात्र नामिकाजवळ आहां. त्याम आर्धी तों मल्हारबा जवळ असल्याम त्याणीं माघारें लक्ष प्रकारें यावें. आणि आम्ही हि आठा चंद्र दिवसीं पुणियास येतां उपगार्तिक जो विचार उचित तोच करूं. जर हे गोष्ट न बनली, त्याचे येणें न जाहलें तरी तुम्ही जवळ आहां. पत्र पावतांच कोण्हे गोष्टीचा उजूर न धरितां जलदीनें स्वार हाऊन पुणियास येणें. तुम्हासी या गोष्टीचा विचार आचार बोलणें तो बोलोन तुमची खानगी केली जाईल. तरी सत्वर येणें. आम्ही कुसुंदवाडानजीक कृष्णा उत्तरतीरीं आलों. सौ मातुश्री जिजाबाई किरकोळ कामासाठी भेटास आली. एका दो रोजीं जातील. श्रमिंत माहाराज मातुश्री आईसाहेबाचा दर्शनाचा आग्रह आहे. त्याम त्याणीं निखालसपणें कृपा केलिया भेट घेऊन तेथलि हि निर्गम एका दो ती रोजांत करून लौकरीं च पुणियास येतो. तुम्ही हि येणें. दिरंग न लावणें. तुम्ही सत्वर यावें. येथील विचारानरूप करावें. येणें करून लौकीक उत्तम व चित्तास प्रसन्नता आहे. विस्तार काय लिहिणें ? छ २२ रजव बहुत काय लिहिणें हे विनंति.

[चंद्रचूड दत्त पृ. ३५]

कर्जापुढें इलाज नाही !

श्री

पु। राजश्री मल्हारजी होळकर, जयाजी शिंदे गोसावी यांसि.

आशीर्वाद उपरि. नवाब लौकर आले तर गंगे आलीकडे भेट होईल. तूर्त नदीस पाणी आहे. अथवा नवाबास तूर्त एकाएकी जवळ नेतां येत नाही, सबब एव्हां नवाबाची भेट महकूब करून जलद तुम्ही आम्ही मिळोन कामास जावें. ते नरम केलियावर नवाबांनीं जवळ यावें. ते समयीं मावळाश भेट होईल. परंतु भेटीस गुंतून काम नासावें ऐसें नाही. सैद लष्करखान, जानवा कित्येक तजविजांनीं आज पावेतो रहाविले. इतक्यांत नवाबाकडील तितके माणूस येऊन पावल्यास पुढेंही रहातील. सेवटेंत भरंवसा नाही. कां की, मलावतजंगाचे कुचाचे गरमीनें दुदील होतात. नवाबांनीं जमी न करावी एतद्विषयीं लिहिलें त्यास जमीची तांतड सहसा नव्हती. नालबंदीस तोटा तूर्त दहाचा आला, तुम्हांही ऐवज न पाठाविला, यास्तव जरूर पोटाचे संकटासाठीं रसदा घेतल्या. सर्वांपुढें इलाज आहे; पोटापुढें, कर्जापुढें, इलाज नाही. तो विचार परीं काय लिहावा ? भेटी नंतर समक्ष एक वेळ फार वाईट तुम्हांशीं बोलूं यांत संशय नाही. हणमंतराव निंबाळकरास लौकर एखादा मान्य पुरुष पाठवून भेटास न्यावें. आम्हांशीं बोलले ते बेमान केलें. तें खरें लटकें हें परीक्षा जलद पाहावी. सारांश तुमचे भेटीसाठीं व पुढील तोंडजोडीसाठीं इतके दिवस मुकाम केला. या उपर जलद येणें. सहसा विलंब न करणें. छ २९ जिलकाद बहुत काय लिहिणें. लेखनसीमा. [का. इ. सं. ले. ३९१]

१ दुदील= हिकडे तिकडे, अनिश्चित.

दीक्षितामर्षत राजकारण

श्री

पौ॥ पौष वद्य १ सोमवार शके १६७६. छ १५ रविलावल

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री वासुदेव दिक्षित स्वामीचे सेवेसी:—

विद्यार्थी बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक नमस्कार विनंती उपरि येथील क्षेम जाणून स्वकीय कुशल लिहीत गेलें पाहिजे. विशेष. आपलें पत्र प्रविष्ट जाहलें. आमचा उदासीनतेचा अर्थ व त्यांचें समाधान करावयाचा विचार लिहिला तो अक्षरशहा अवगत जाइला. आम्हांसही खानाचें पत्र, मक्केस जातो, दस्तक व साहित्य हीं लागल तें द्यावें, म्हणून आलें. ऐशास खान दीर्घदर्शी, खेरीज यामारवें मनुष्य या जिल्ह्यांतून उदासीनतेनें गेल्यास आमचे नुकसान व नवाबाचें बहुत च नुकमान, ऐसें शहाणे लोक मानतील. इतकें उदास त्यानें व्हावें हें योग्य नाही. विवेकेंकरून नवाबाजवळच राहावें. त्याजविशीं नवाबास आम्ही कधीं ही सांगावयास अंतर करणार नाही. व आम्ही सांगितल्यावर नवाब ही त्याचें महत्व रक्षूनच चालतील. कदाचित् हा विचार मनांत न ये तर दिल्लीस जावें. तेथें मातबर शेवा करावी. हा ही प्रकार चित्तास न ये तर आम्हाजवळ रहावें. हें ही दौलत स्नेहाचे मागें त्यांचीच आहे. असें कोणतें संकट पडलें कीं, सर्व सांगतात तें न ऐकतां मक्केस जावें ? दोनी पक्षांतून एखादे पक्षाचा बळवोत्तर पाहून, त्याचा अवलंब करून रहावें, उदास न व्हावें हा उत्तम पक्ष आहे. तुम्ही त्यांस समजावून सांगून जितकें होईल तितकें करावें. करू तर नवाबाचा सर्वाधिकार, नाही तर काहीं च न करूं असें म्हटल्यास कसें कार्यास येईल ? ते खांबद, हे सेवक. खांबदाचे सेवकाचे अर्दीनें आजपर्यंत कोणाचेंही

चाललें कीं काय ? याचा विचार खान पुतें जाणतात. तो आपले ध्यानांत आणून, ज्यांत आपलें स्वरूप राहे, नवावाची चाकरी घडे तें करावें, योग्य आहे. आम्ही ही यांचे स्वरूपास अंतर पडे असें कदापि करणार नाहीं. तुम्हीही समजावून सांगोन, ज्यांत त्यांची मर्जी हमवार राहे तें करणें योग्य. मामोपचारें व आपलेकडून ही खानाचें बरें करावयास अंतर मागें केलें नाहीं, पुढें करणें नाहीं. परंतु तुटे तों त्यांनीं ही तोडूं नये. त्यांनीं ही तोडून गेलियास, शहानवाजखान सूखच मानतील. यास्तव यांनीं तुटे तों चोढावें, हें अति उत्तम. असें असतां मनास येई तर, सर्व प्रकारें जाहाजाचें साहित्य करूं. मुंबईस साहित्य करून देऊं. इंग्रजाजवळून साहित्य करून देऊं. जो पक्ष ते अवलंबतील त्याचें सर्व प्रकारें साहित्य करूं. परंतु त्यांनीं न जावें, समजून रहावें, हेंच उत्तम आहे. छ ९ राबिलावल. हे विनंती.

म. इ. सा. खं. ६ले. ४४८ पृ. ४९९

शिपाइगिरी व मुत्सद्देगिरी यांतील भेद

श्री [१६७७ भाद्रपद शु. १३]

पु॥ राजश्री दत्ताजी शिंदे गोसावी यांसि.

आशीर्वाद उपरि. “बिजेसिंगास उत्तम प्रकारें तंग केलें आहे, वरकड कोणाच्यानें काहीं त्याची कुमक करवत नाहीं, स्वार्थीनीं त्याचे वकिलास साफ सांगून निरोप द्यावा, कैलामवासी आपांनीं जो अभिमान धरिला

१ बिजेसिंग=नागोर, जोधपूरचा राजा.

२ तंग करणें=गच्च बांधून टाकणें, ताण देणें, पक्या पेचांत आणणें.

३ आपा=जयापा शिंदे.

होता तो शेवटास नेलियानें लौकिक व स्वामीकार्य, सर्वास जय्ये' म्हणोन लिहिलें. त्यास आपानी जें अवलंबिलें तें आम्हांस सर्व प्रकारें करणें; परंतु हा राजकार्य प्रसंग आहे. आपासही येथून बुद्धिवाद, आपा असतां, चार महिने पांच महिने मागे, लिहित गेलों. तीं पत्रें तुम्हीं पाहिलींच असतील. दूर पथ, दो वपानीं हिंदुस्थानांतून फौज आली, एकाएकी येऊन तयार करतां उशीर लागतो. हे लोकांची येथील रीत तुम्हांस ठाऊकच आहे. हंगाम, फौज सिद्ध, ऐसा असता तर एक खर्चंद आज वीस हजार फौजे-निशीं तुम्हांजवळ प्रविष्ट झाल्या अमता. परंतु नाइलाज. गैर हंगाम व दूर पथ याजमुळे विलंब लागला. श्रीकृपेने दीढ महिन्यांत पांच सहा हजार फौज येऊन पावेल. मागाहून खांसाही वीस हजार फौजेनिशीं येतच आहे. तुम्ही अवलंबिलें कार्य ते अगत्य आम्हांस करणे. परंतु होणारानुरूप आपानी हातेर वोढिलें. शिपाईगिरीची रीत केली. सरदारगिरीचा प्रकार न केला. जेव्हां प्रथम भारथी लढाई मारली, त्या उपरि नव्या दवावांत नूट सोखून मख्ख हर प्रकारे, पुढील संकट दूर देशीनें जाणून, करून मोकळे जहाले अमतें तर आज प्रयाग अंतरवेद व आलीकडील

४ सर्व संभव ? सर्वास भय ? भेट ?

५ दत्ताजीनें फौजेची कुमक मागितली होती त्यावर हें प्रत्युत्तर आहे. दत्ताजी मारवाडांत जयापाचा सूड उगवण्यांत गुंतला होता. हें पत्र नानासाहेबांनीं त्यांस लिहिलें आहे व तें सर्व खुद्द त्यांच्याच हातचें आहे. हें पत्र वाचून पाहिलें असतां दूरदर्शित्व व मुत्सद्दीगिरी वगैरे गुण ह्या राजकार्य धुरंधर पुरुषाच्या आंगां कसे होते हे ध्यानी येईल.

६ खावंद=खांसा, धनी. पेशव्यांच्या घराण्यापैकीं कोणी तरी एक, असा भाव.

७ भारथी=जंगी, अरेतुरेची, भारथी युद्धाच्या तोडीची. ह्या लढाईचें वर्णन, भाऊसाहेबांची बग्वर पृष्ठ ११ ते २० यांत पहावें.

८ दवाव=दरारा. नव्या दवावांत = लढाईचा जो त्याजवर दाव, दरारा पडला त्या वेळीं.

९ दूरदेशी=दूरदर्शित्व, पुढील नजर.

खेचीचा मुळक सोडविणें वगैरे कामें सर्व ही सरकारकफायतीची होऊन गेली असती. परंतु होणारास इलाज नाही. तुम्हांही आज पावेतों शिपायगिरी केली. आतां सरदाराची रीत धरून तजविजीनेंचे कांहीं काम करावी, जरूर संकट पडेल तेथेंच नेटून शिपाईगिरी करावी. तुमचा अभिमान ईश्वराम आहे व मजवर ईश्वरी कृपा आहे तों तुमचे साहित्याम कधी चुकणार नाही. ती पिढ्याचे एकनिष्ठ मेवक, कामाचे अमतां, तुमचा अभिमान नसावा हें कधीही या घरांत घडणार नाही. सर्व प्रकारें समाधान चित्ताचें करून अष्टपैलूचे रीतीनें जसा जे ममयीं प्रसंग पहाल तसा मनसबा करीत जाणें. सत्वरच येथून फौजही येऊन पोचत आहे. विजेसिंगाचा वकील 'पन्नास लक्ष द्यावे, रामसिंगास थोडीशी जागा पोटापूर्ती द्यावी,' ऐसें बोलत होता. आम्हीं ते गोष्ट मान्य केलीच नव्हती. सांप्रत हा प्रसंग जहाला याजमुळे आम्हीं साफच व्यास जाव दिला की, 'या उपर आम्हांस तह कर्ता अनकूल पडत नाही. तुम्हीं जाणें.' ऐसें म्हणून निरोप दिल्या. तेथें ते आतां चर्चा लागले असतील. व मध्यस्थ मारले गेले, यामुळे मध्यस्तीसही कोणी शिरत नसेल. अद्याप त्यांनीं रामसिंगास पंधरा विसांची जागा दिली व तुमचा शिबंदीखर्च मसलतखर्च फिटोन दहा लाख जाजती दिले तर घेऊन सल्लूव करून त्या संकटांतून सुटावे. हें राज्यभार अष्टपैलूपणास उचित आहे. तेथील प्रसंगानुरूप करणें. फौज तों तुमचे साहित्यास रवाना करीत असों. छ ११ जिल्हेज बहुत काय लिहिणें.

शिक्षा. (लेखन सीमा.) [का. इ. सं. ले. ३५१]

१० कफायत=फायदा, लाभ.

११ शिपाईगिरी व सरदारी या दोहांत जो भेद येथें दाखविला आहे तो ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. त्याप्रमाणेंच शिघ्याची स्तुति करतां करतां व कैवार घेतां घेतां त्यांस दोष दिला आहे तोही प्रकार मोठा खुबीदार आहे.

१२ पंधरा विसांची=१५-२० हजारांची. ह्या मारवाड प्रकरणाची हकीगत भाऊसाहेबांच्या बखरीत समग्र आहे.

तत्प दिव्याचा प्रकार

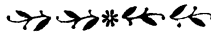

न्यायाधीशामार्फत साक्षीपुराव्यानें अगर पंचामार्फत तंत्र्याचा निकाल लागण्याजोगा नसेल तेव्हां दिव्य करण्याची एक पद्धति पूर्वापार चालत आली आहे. त्याचे अनेक प्रकार आहेत. त्यापैकी एकाचें वर्णन येथे दिलेल्या उताऱ्यांत आलें आहे. हा वाद कल्याण प्रांतांतील एका देशपांडे-पणाच्या वतनावहलचा होता. पंडित = नानासाहेब पेशवे.

त्यावरून पंडित मशारनिव्हेनी राजश्री सदाशिव चिमणाजी यांजकडे तुम्हां हरदू वादीयांस पुण्यास रवाना केलें. ते तुम्हां हरदू वादीयांची समजावीस करीत होते. ते समयीं हि गणेश दत्ताजी समजावीस रजावंद जाहला नाहीं. दिव्य करावयास राजी जाहला. त्याजरून श्रिवज्रजोगिणीचे स्थळ दिव्यास नेमून देऊन कल्याणास पाठविलें तेथें ब्राह्मणांच्या संमतें गणेश दत्ताजीचा भोगवटा जाहाला. याजकरितां त्याजला दिव्य वोलिलें नाहीं ऐसें जाहलें. तो निर्णय त्याहीं पंडित मशारनिव्हेस लेहून पाठविला. त्यावरून तुम्हां हरदू वादीयांस पंडित मशारनिव्हेनी फिरोन आपणांजवळ नेलें; तेव्हां सर्वांचे मतें तुम्ही दिव्य करावें ऐसा इत्यर्थ जाहला. त्याप्रमाणें तुम्ही दिव्यास रजावंद जाहला. त्यावरून पंडित मशारनिव्हेनी स्वारीस जाते समयीं तुम्हां हरदू वादीयांस समागमें नेऊन श्रीगोदातीरीं कसब्रे कोपरगांव परगणे कुंभारी येथें श्रीशुक्लेश्वर संनिध, उभय गंगातीरीचे व आपले जवळील शास्त्रज्ञ ब्राह्मण यांचे विचारें धर्मशास्त्र विज्ञानें, स्वारीसंमतें पंचाशत पळें (म्हणजे वजन लोखंडी गोळा तोळे १६६॥ = एकशें साडेसाहासष्ट तोळे, दोन मासे) याचा, कोळसे अग्नि लावून, भातियांनैं फुंकोन, त्रिवार तप्त करून, तुज राघो नारायणाचे हात धुवून, चिन्हें लेहून ठेऊन, तुमचें कपाळीं भाळपत्र बांधून, तुमच्या हातावरी अश्वत्याचीं सात पानें ठेऊन, कण्या सुतानें गुंडाळून, सदरहू तप्त गोळा

सांडसानें धरून, तुज राघो नारायणाच्या हातावरी ठेऊन सात मंडळें चालोन जाऊन आठवे मंडळी गोळा ठेवावयास सांगितलें. त्याजप्रमाणें तू सात मंडळें चालोन जाऊन आठवे मंडळी कुड करून, कणीक घालून गोळा ठेवावयासी नियत स्थळ केलें होतें तेंथें ठेविला. तेव्हां कणीक जळीं लागली. भुलोजी पाटील ढमढेरे तळेगांवकर यांनीं सरमाच्या पेंढ्या गोळ्यावर ठेविल्या. त्यांनीं अग्नि घेऊन अग्निच्या ज्वाळा निघों लागल्या. याप्रमाणें शालिवहान शके १६६६ रक्ताक्षीनाम संवत्सरे, पौष्य शुद्ध एकादशीस तुम्हांपासून तप्त दिव्य घेतलें. उपरांतिक तुमचे हात सर्व सभेनें व गणेश दत्ताजीनें पाहिलें. अणू मात्र अग्निस्पर्श जाहला नाहीं. फिरोन तुमच्या दोन्ही हातांस थैले घालून लाखोटे केले. दुसरे दिवशीं द्वादशीस समस्तानीं व वादीयानें तुमचे हात पाहिले. पूर्वींची चिन्हें लेहून ठेविलीं होती. त्यांस तिळप्राय पालट जाहला नाहीं शुद्ध, खरे दिव्यास उतरलां. सत्यपूर्वक पुरातन वतन तुमचें होतें तें श्रीनें तुम्हांस खरें करून दिल्लें. गणेश दत्ताजी लायेणी कजिया करीत होता तो खोटा जाहला. त्यानें येजितवत तुम्हांस लेहून दिल्लें. इत्यादि.... [वतनपत्रें, निवाडपत्रें वगैरे पृ. ५५]

अटकेवर झेंडे ।

१

अटकेवर झेंडे लावल्यानंतर, नानासाहेबांनीं बोलावल्यामुळें तिकडील व्यवस्था न लावतां रघुनाथरावानें परत फिरण्याचा विचार कायम केला. पुढें दिलेलें पत्र रघुनाथरावानें नानासाहेबांकडे पाठविलें असून त्यांत इराणपर्यंत मराठ्यांचा पत्रव्यवहार चालत असल्याचें लिहिलें आहे. [इ० सं० ऐ० स्फु० ले० इ० स० १९१६] १६८० चैत्र वद्य १२

“लाहोर, मुलतान, काश्मीर वगैरे अटकेकडील सुभ्यांचा बंदोबस्त करून अंमल बसवावा; त्यास कांहीं जाला, कांहीं होणें; तोहि लौकरच करितों. तयमूर मुलतान व जहानखान यांचा पाठलाग करून फौज लुटून घेतली. थोडीशी झडत पडत अटकेपार पिशावरास ते पोचले. अबदली इराणावर चालून गेला, त्याची फौज इराणच्या पातशहानें लुटून घेतली. अबदाली कंदाहारास आला. इराण्याची फौज पाठलाग करित आली आहे. जबर-दस्तखान व मुकर्रबखान या प्रांतींचे सरदार व जमनिदार अबदालीचे जबर-दस्तीमुळें त्यास रुजू होते, तेहि बदलोन हंगामा करितात. हल्ली “ रफाकें होऊन सेवा करून दाखऊं, अबदालीस तेंबी करूं ” ऐशा त्यांच्या अर्थ्या आल्या आहेत. अबदालीचा धर सुटला आहे. सारांश त्याचा जोर तिकडून होतो ऐसे नाहीं. तिकडून इराणचे शहानें जेरदस्त केलें. इकडून जोरा पांचवून सरकारचा अंमल अटकेपार करावा. त्याचा पुतण्या व दौलतेचा वारस स्वामीपार्शी देशास आला, तो स्वामीर्नी आम्हांकडे पाठविला होता. त्यास अटकेअलीकडे थोडीशी जागा बसावयास देऊन अटकेपार काबूल पिशावरचा सुभा देऊं. अबदालीच्या फौजेवर अबदुल समदखान सरहिदेत होता तो सरकारांत पाडाव आहे. तो व आणखी या प्रांतीची फौज, इराणी, मोंगल देऊन मशारनिव्हेची रवानगी करितों. हे तिकडील पैरवी करितील. स्वामीचें पुण्यप्रतापें अबदालीस जोरा पांचवून तंत्री करितील. पारिपत्य उत्तम प्रकारें करून अटकेपार अंमल बसावतील. लाहोर प्रांती रेणको अनाजी व रायाजी सखदेव ऐसे ठेविले. गोपालराव गणेश यांचाहि पैगाम आहे तेहि राहतील. इराणचे पातशहाचे स्वदस्तुरचे कागदहि आम्हांस व मल्हारबास आले होते कीं “ लौकर कंदाहारेस यावें आणि याचें पारिपत्य करून अटकेची हद्द करावी. ” परंतु आम्ही तर काबुलचा सुभा अबदुल रहीमखान स्वामीर्नी पाठविला, त्यास देतां. फौज वगैरे थोडे बहुत साहित्यहि करितों. काबूल व कंधार हे अटकेपारचे सुभे, हिंदुस्थानाकडे

१ मान्य २ दंगाधोपा ३ दोस्त, स्नेही ४ शिक्षा, मारामारी ५ विनं-
तिपत्रें ६ कमजोर ७ स्वारी शिकार, पाठलाग. ८ जोर, शह ९ संधान, संकंध

अकबरापासून आलमगीरपावेतो होते ते आम्ही विलायतेंत कां द्यावे ! या-स्तव तूर्त येथें सुभे देतो; त्यांसहि (= इराणच्या शहास) या सुभ्यांची दर-कौर नसेल. तो इराणचा अंमल करील. आम्ही कंधारपावेतो अंमल बसवून तूर्त त्यास गोडच जाव पाठविणार आहों. जंबू काश्मीर वगैरे तमाम वर्काल आले आहेत. मामलत थोडीबहुत अटकेअलीकडील करित आहों. पलीकडील तूर्त होत नाही. खटपट मात्र होईल. तूर्त तांतडींमुळें जें होईल तें करितों. पुढील स्वारीस जो कोणी सरदार मीतबर येईल तो बंदोबस्त करील. मुख्य दो, चौ करौडीचा वसूली. परंतु जमीदार मंवास मोठमोठे आहेत. आम्ही नांवास मात्र खंडणी करितों. जेथें पंचवीस लक्षांचा मुख्य तेथें एक दोन लक्ष येणेंच कठिण आहेत. तूर्त माघारे फिरावयाचा डौल स्वामीचे आशेवरून धरिला आहे. याजमुळें जें होतें तेंच करितों. तटी लावीत नाही. तूर्त अदिनावेगावरच सारा यवतियारें दिव्हा आहे. त्यासच कमाविसीनें लाहोर, मुलतान दिव्हे आहे. यंदा तर सारें शिवंदीखालीच जाईल, शिवंदी वारतांच कठिण पडेल. दोन तीन वर्षांनीं कांहीं सोईस लागेल. स्वामीस कळावें. ”

२

श्री

१६८० चैत्र व. १३

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब स्वामींचे सेवेशीं विनंति सेवक अंताजी माणकेश्वर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना सेवकाचें वर्तमान ताा चैत्र वद्य १३ शुक्रवार मुकाम दिल्ली स्वामींचे कृपावलोकरें करून यथास्थित जाणोन स्वकीय लेखन करावयासी आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. सेवकाम स्वामींनीं कृपा करून पत्र छ ९ साबानचें पाठविलें तें पावलें. वर्तमान

१० जरूरी ११ घाई, गडबड १२ मोठा, मोठ्या सैन्यानिशीं १३ स्वतंत्र संस्थानिक, पुंड १४ अधिकार, सत्ता १५ प्रासंगिक उपयोगासाठीं ठेवलेल्या फौजेच्या खर्चापार्यांच सर्व वसूल संपून जाईल.

लाहोरचें फत्तेचें व शत्रूचें पारपत्याचें व तिकडील मुलूख काबीज केल्याचें लिहिलें तें सविस्तर वाचून परम आनंद जाला. तो पत्री कोठवरि ल्याहावा ? हिंदुस्थानांत कीर्त, लौकिक मातवर जालीं. कुल् राजे, उम-राऊ, सुभे, यांस दहशत पडली, सारे हिंदुस्थानचा सूड अबदल्ली पासून एक स्वामींनी घेतला. तेणेंकरून यशाचे पर्वत जाले ! स्वामी यशस्वी च आहेत. याचा विस्तार सेवकास लेखन करावयामी सामर्थ्य कैचें ? हें वर्तमान वजीरानीं ऐकोन बहुत च हर्ष मानिला. शत्रूनीं बहुत उन्मत्ता करून मधुरा क्षेत्रीचा कट्टा केला होता. त्याचें फल ईश्वरें लवकरी च दाखविलें! स्वामीस यश आलें याचा संतोष वजीरानीं फारच मानिला. त्याचा परिवार कोठवर लिहावा ? स्वामी अवतारी पुरुष आहेत. त्यांची स्तुत मनुष्यांनीं काय करावी ? वरकड इकडील सविस्तर वर्तमान आलाहिदा पुरवणिया लिहिल्या आहेत. त्या ध्यानास आणून त्यांचीं उत्तरे वेगळालीं पाठवावयास स्वामी समर्थ आहेत. सारांश गोष्ट, सेवकास आश्रा स्वामीचे पायाखेरीज कोठें हि नाही. येविषयी वारंवार सेवकांनीं लिहावेंसैं नाही. स्वामींच्या दृष्टीस थोडकेच दिवसांत पडेल. जरि स्वामींची छावणी लाहोर प्रांतीं जालीं तरी वजीर पातशाहास घेऊन छावणीस आपल्याजवळ घेऊन येतां. जरि करितां आपण कांहीं आपली दहा हजार फौज ठेऊन इकडे येतील तरी हे दौवे सरदार आपल्या सरदारांजवळ ठेवतील. आपण जेथें खासा छावणी करतील तेथें च हे खासा वजीर छावणी आपल्याजवळ करतील. आपणा वेगळें कोठें खासा निराळे रहात नाहींत, परंतु वजीर व लहान मोठे सर्वत्र म्हणतात 'खासा छावणी न जाली तरि पठाण मागतीं लाहोर प्रांतीं पाऊसाळां येतील,' उगे च लोक म्हणतात तें सेवेशीं लिहिले. करणें न करणें यख्त्यार खावंदाचा. वजीराच्या यावयाचा निश्चय कोणे प्रकारचा कोणे स्थळीं ती आशा निवडून सेवकास व वजीरास ल्याहावी. त्याप्रमाणें त्या स्थळीं दाखल होऊन राजश्री विठ्ठल शिवदेवहि सत्वर च सेवेशीं येतील. त्याज हि प्रमाणें राजश्री कृष्णराव हि येतील. सर्व विनंती करतील. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. पैा छ५ रमजान [का.सं.पृ.३१२]

तुपाच्या घागरीवर उंदराचें पिटकुलें

लाहुराकडून रघुनाथराव दादा मसलत फत्ते करून देशास जात असतां मार्गी जनकोजी शिंदे यांस भेटावयास आले. तों जनकोजी शिंदे यास वर्तमान कळतांच फौजेसुद्धां भेटावयास गेलें. दादासाहेबहि मुकामापासून दोन कोस आडवे आले. उभयतांच्या भेटी झाल्या. जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास येऊन एकांती जनकोजी शिंदे यास मनसबा दिला की, “तुम्ही आवंदाची मसलत बुडविली तरी पुरवेल. क्रोड रुपये शिवंदी वाढली तरी देज. परंतु नजीबखान रोहिला याचें पारिपत्य करून त्यास जिवें न सोडावें. एवढी जोड आम्हांस द्यावी. आम्हांच पारिपत्य केलें असतें, परंतु मल्हारराव यांस त्यांचे अगत्य पडलें. त्यांचा धर्मपुत्र म्हणोन त्यांनीं अगत्य धरून आपले तर्फें अंतर्वेद प्रांत व कुरुक्षेत्रापासून कुंजपुरा देखील चाळीस लक्षाची मामलत त्यांचे स्वार्थीन केली. मल्हारराव यास पुत्र बहुत ! माधवसिंग जयनगरकर व बिजेसिंग मारवाडी व आणखी बहुत आहेत. त्यांत हा नजीबखान रोहिलाहि पुत्र जाहला आहे ! जितके यांनीं पुत्र म्हणाविले त्यांचा फळादेशहि भोगीतच आले. परंतु त्यांचा अभिमान जाईना. त्यांचे जितके धर्मपुत्र तितके मात्रागमनी आहेत. आम्ही त्यास पिसाळलिया कुतरियाची गत केली असती. परंतु ‘तुपाचे घागरीवर उंदिराचे पिटकुले बसतें’ तैसा प्रकार जाहाला. आतां तुम्हांस पदर पसरून जोड एवढीच मागतों, ” असें म्हणतांच जनकोजी शिंदे यांनीं तसलीम करून अर्ज केला की, “दादासाहेब, आम्ही आपले बारगीर, आज्ञा कराल त्याप्रमाणें वर्णतूक होईल. नजीबखान म्हणजे कोण जिन्नस ? याचें पारिपत्य आम्हांकडे लागलें. पण आपण लाहूर, मुलतान, पंजाब, देखील आटके पायेतों मुल्ख काबीज केला, आतां आम्हांस मोहिमेस रान कोणतें ? ” असें म्हणतांच दादासाहेब यांनीं

१ तुपाची घागर=मल्हारराव, पिटकुलें=नजीब. नजीबावर घाव घालावा तर मल्हारराव दुखवतो.

उत्तर केलें कीं, “ नजीबखान याचा शिरच्छेद केलिया आम्हांस तुमची सर्व जोड पावली ” याप्रकारें तीन वेळां जावसाल जाहाला. मग परस्परें वहुमान हत्ती, घोडे, जवाहीर देऊन राजश्री रघुनाथराव देशास येण्यास चालते जाले.

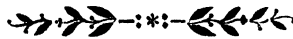
आठ पंधरा दिवसा मागाहून मल्हारराव त्याच मार्गानें आले. त्यांस यास वारा कोसांचें अंतर होतें. शिंदे होळकर यांची चित्तशुद्धता नव्हती. तेव्हां मल्हारराव यांनीं गंगोबा तात्यास जनकोजी शिंदे यांजकडे पाठविले. गंगोबा तात्या भेटून सविस्तर वर्तमान ममतापुरस्कर केवळ अजीज होऊन जावसाल केला कीं, “ सुभेदार यांचें वृद्धापपण; आणि तुम्हीं सुज्ञ मनुष्य आहां, सुभेदार भेटावयास येतात तुम्हीं अन्हेर न करावा, ” म्हणोन बोलातांच जनकोजी शिंदे यास तिरस्कार आला आणि उत्तर केलें कीं, “ त्यांची आमची भेट आतां स्वर्गी. अझूनहि जें तुम्हांस उचित दिसेल तें करावें ! ”

मल्हारराव यांनीं वर्तमान ऐकून अधिक उणें जावसाल ध्यानास न आणून विचार केला कीं, ‘ मूल आहेत, ’ म्हणून कूच करून शिंदे यांचे लष्करानर्जाक दोन कोसावर मुक्काम केला. मान, महत्त्व ध्यानांत न आणितां मल्हारराव तयार होऊन जनकोजी शिंदे यांचे डेरियास चालले. हें वर्तमान जनकोजी यांनीं ऐकून निश्चय केला कीं, “ आतां आडवें जावें हें उचित. नाही तर अश्लाघ्यता येईल. म्हणोन जनकोजी शिंदे तयार होऊन आडवे जाऊन भेटले. त्यांस डेऱ्यास आणोन सत्कार केला. नंतर आठ पंधरा दिवस मल्हारराव यांचे येथें रात्रदिवस राहून चित्तांतील किलाफ तोडिला. [होळकरानीं] मुलास हार्ती देऊन देशास जावयास निरोप मागितला. ते समर्थी जनकोजी शिंदे यांनीं अर्ज केला कीं, “ सुभेदार, तुम्हीं आम्हांस वडील आहां, तुम्हीं अटके पावेतो मुलूख काबीज केला. आम्हांस मोहिमेस रान असुंदे कोणतें ? ” तेव्हां मल्हारराव यांनीं उत्तर केलें कीं, “ तुम्हांस रान एक आहे. भागीरथीस पूल बांधोन अयोध्येवर जावें. सु

भाऊदौला यास तंबी पोंचवून पाहिजे ते रुपये मिळतील. रान असुदें आहे, 'जनकोजी शिंदे यांनी उत्तर केलें कीं, "भागीरथीस पूल बांधणें कसें घडेल ?" तेव्हां मल्हारराव यांनी सांगितलें कीं, "नजीबखान रोहिला यास हातीं धरून त्यांचे हातून हें काम करून घ्यावें, " हें वचन ऐकतांच जनकोजी शिंदे यांनी जावसाल केला कीं, "नजीबखान रोहिला मात्रागमनी गाजुदीखान याचे येथें वाढला, त्याचें सार्थक केलें ! हें तुम्हीं जाणतच आहां. त्यांत कार्यातुर होऊन काळावर नजर द्यावी तरी खावंडांचा द्रोही. त्यांनी आम्हांस मोहीम नजीबखान याजवरील नेमून दिली आहे, असें असतां हें कर्म केल्यास श्रेष्ठ स्वामिद्रोही व्हावें ! त्यांत आम्हांकडे केवळ शिलेदारी कर्म नाही. आम्ही सरकारचे पागेचे वारगीर असें आहे. आम्हांकडून हा विचार घडूं नये, " असें म्हणतांच मल्हारराव यांनी उत्तर केले कीं, "बाबा तुमचा मूल-स्वभाव. अटकेपासून रामेश्वरपर्यंत एक छत्री राज्य जाहालें, हिंदुस्थानांत एक नजीबखान मात्र खूळ राहिलें आहे. त्याचें पारपत्य केलिया पेशवे आटकेपासून जासुदाहातून पैसा आणवतील. मग तुम्हीं आम्ही सहजच निर्माल्यवत जाहलों. मग कोणी पुसणार नाही. यास्तव एवढे खूळ रक्षून जें करणें तें करावें, " याजप्रमाणें सांगोन मल्हारराव होळकर यांनी आपला पालक पुत्र तुकोजी होळकर दोन हजार फौजे-निशी शिंदे यांजपार्शी टाकून, निरोप घेऊन देशास चालिले.

[भाऊसाहेबांची बखर पृष्ठ ४४-४७]

उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणें.

श्रीराम.

छ २९ जिल्काद.

१६८१ वैशाख व. १

श्रीमन्महाराज राजश्री पंत प्रधान स्वामींचे सेवेसीः— विनंति सेवकः
रामराऊ नीलकंठ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम तागायत

वैशाख कृष्ण १ पर्यंत मुकाम यमुनातीर नजीक रामड्याचा घाट यथास्थित असे. विशेष, स्वामी महाराजांचें आज्ञापत्र सादर जालें. महाराजांनी आज्ञा केली येणेंप्रमाणें:—

“ राजश्री दत्ताजी शिंदे व राजश्री जनकोजी शिंदे यांजकडील पत्रें अलीकडे येऊन वर्तमान कळत नाहीं. मारवाड्यांचा निर्गम होणें, तेथील पैका मातबर उगवणें, त्याचा विचार कसा केला तो लिहिणें ” म्हणोन आज्ञा केली. ऐसीयासी तेथील गुंता विशेष केला नाहीं, जे श्रम, बहुत, फळादेश स्वल्प; डोंगर कोरून उंदीर काढावा. दुसरें, अनृत भाषण करणें हें तों त्या लोकांचा स्वभावधर्म परंपरागत आहे. यास्तव पूर्वीं मुख्य निमे-निम घेतला तो करार व कांहीं ठाणीं बसवून, मुळुखाची खराबी जाली. दमदिलांसा देऊन कमाविसदार ठेविले आहेत. बांजेसिंगाकडील पैका येणें बहुत. त्यामध्ये त्यांजला संशयपूर्वदोषांचा बहुत. त्यामध्ये परिणाम, स्नेहसंपादिल्याखेरीज, निर्वाह त्यांनीं न द्यावला. मग कांहीं वाट केला. त्यामुळें त्यांचा दील खुलासा जाला. आणि पुढें आणखी कामावरी दृष्टि देऊन, त्या प्रांताच्या आग्रहास न गुंतोन, दिलीकडे येणें जालें. त्याचा वृत्तांत, पूर्वीं श्रीमंत उभयतांनीं सेवेसी विनंति लेखन केली आहे. त्यावरून विदित जालेंच असेल.

साहेबी पत्री आज्ञा केली कीं “ लाहूर प्रांताकडील ऐवज आणून जरूर हुजूर पाठाविणें. ” त्यास त्या ऐवजाचा कांहीं वसूल आला. रबीचा ऐवज येणेंच आहे. जो येईल तो वरचेवर आपणाकडे येत जाईल. वरकड तोफा तरीक जिनस या प्रांतीं सांप्रत पठाण्यांच्या दंग्यामुळें प्रांत हैराण बहुत जाहला. याचकरितां गोचर पदार्थ पाहतां घोडे तुर्की आहेत. श्रीमंत उभयतांनीं कांहीं मिळविले आहेत ते या खजानासमागमें पाठवितल.

“ अंताजी माणकेश्वर यांस हुजूर बोलाविलें असतां नानाप्रकारचे बहाणे करून राहिला, येत नाहीं हवाल्याबद्दल बाकी राहिली असली तरी सख्त तगादा करून उगवावी. वजीर व ते मिळोन घालमेल करीत असतील

यांत संशय नाही. तरी त्याची भीड न धरतां चौकशी करणें तन्ही खावं-
दगिरीनें सरळीनें करणें. नाहींतर मोघमच चौकशी करू नयं. येथें आलि-
यावर जैसे बनेल तैसें केलें जाईल.” म्हणोन आज्ञा केली. याजकारितां पंत
मशारनिव्हेस हुजूरच पाठवितात; यांत मुलाहिजा काडीइतका नाही.

“ प्रांत लाहोर व बंगाला व पटणें हे तिन्ही मनसबे तुम्हांस करणें
आहेत. त्यास लाहुरीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेबीं अदिनाबेखान मुभेदार
करून ठेविला, तो मृत्यु पावला. सरदार फौज देऊन तिकडे पाठवावा.
त्या प्रांताचा बंदोबस्त करावा. बंगाल, पटणें यास स्वारी करावी. मातबर
पैका मिळवून कर्जाबद्दल क्रोड दोन क्रोड मिळवून, कर्जाचा परिहार करून
फौज ताजी राखावी असा विचार जाला पाहिजे. खासा उभयतांनीं मातबर
मौजेनिशीं तिकडे जाऊन पटणें घ्यावें. तेथें छावणी करावी. तां श्रीमंत
राजश्री दादासाहेब बादज बरसात येतील. तदोत्तर बंगालयाची स्वारी करावी
बंगालयाखेरीज मातबर पैका मिळावयाची जागा नाही” म्हणोन आज्ञा
केली. त्यास लाहोर प्रांतीं आलियाउपर, सरहंद वगैरे, श्रीमंत दादासा-
हेबीं सादिकबेग यास अदिनाबेगाचीं जामिनी घेऊन स्थापिलें आहे.
त्याप्रमाणेंच करार ठेऊन सांप्रत स्वारीमुळें पांच लक्ष रुपये जास्ती नजराणा
नरीख ठराऊन त्याचें काम त्याजवरील बहाल ठेवलें आहे. अदिनाबे-
गाचा तालुका लाहोर व जालंधर वगैरे आहेत तो मृत्यु पावला. त्याची
स्त्री व दत्तपुत्र घेतला आहे, तो भेटीस यजमानांच्या आलियावरी मागील
द्रव्याचा भ्रम लोकांनीं विशेष सांगितला. परंतु तहकीक करितां कांहीं
द्वेषामुळें अधिक न्यून सांगू लागले. सद्यकाळ हातास येणें दुर्लभ. मुख्य
न्याच्या माथा चौदा लाख रुपये ठहराविले. लाहोर प्रांताचा मुलूख बहुत.
पलीकडे अटक व मुलतान, कंदाहारपर्यंत मोकळा पडला. दुसरें, पठा-
णाचा मार्ग. आपला सर्व बंदोबस्त जालियावरी मग त्यांजला तोषीस देणें
ते द्यावी. तांवरी त्याच्या रजावंदीप्रमाणें द्यावें. दहावीस हजार माणूस
आज्ञेंत राहतील येणें करून तो बंदोबस्त होईल. आवादी जालिया हा
प्रांत क्रोडीचा आहे. दुरदस्त आहे. यास फौजेचें बल पाहिजे. सांप्रत

राजश्री सावाजी पाटील त्या प्रांती आहेत परंतु, खातरजमा करून एकाजणास ठेवलें पाहिजे.

हल्लीं श्रीगंगापार होऊन बंगाला, पटणें या प्रांती जावें हाच उद्योग धरून मजल दरमजल गडमुक्तेश्वरास जातात.

‘नजीबखान भेटसि येणार तो येतो किंवा नाही ?’ तूर्त प्रथमतः कटक याजशीं करावी तरी पुढील काम मातबर होणें त्यास दिमगत लागेल. याजकरितां तूर्त यास हार्ती घेऊन गंगापार जालिया नंतर तिकडील बंगाला, पटणें इकडील कामे करावी. मातबर पैका आशेप्रमाणें कर्जाच्या उपयोगी बडे ऐसे कार्य योजोन जातच आहेत. याजकरितां वजिरासहि समागमें ध्यावें म्हणजे बंगाल्याचा फितूर तुटेल. एक्या विचारें पैकाहि पुष्कळ मिळेल. पटण्याचाहि अंमल बसेल. काशी प्रयाग हीं क्षेत्रें हस्तगत करावी, हा विचार जाणोन त्यांजकडे राजश्री अंताजी माणकेश्वर गेले आहेत. वजिराचें येणें होतें कीं नाही हा निश्चय जाला नाही. ते आले तरी बरेच जाले; नाही तरी तेच हतभाग्य होतील. सुजायत दौल्याची मामलत करून पुढें बंगाल्याची व पटणाची स्वारी करणें ते त्याच्या विद्यमानेंच करावी लागेल; आणि हाच आला तरी मग सुजायतदौला सुद्धां बंगाला पटणें सर्व कामे होतील; आणि आपणाकडेही कांहीं वजिराकडील शब्द राहणार नाही. तुम्हांस बोलाविले तुम्हीं न आलां, येणें करून अनाहित त्यांचेंच आहे. त्याचें उत्तर, ते काय येतात कीं नाही, हें कळेल.

[ऐतिहासिक टिपणें भाग २ पृष्ठ ६९-७२.]

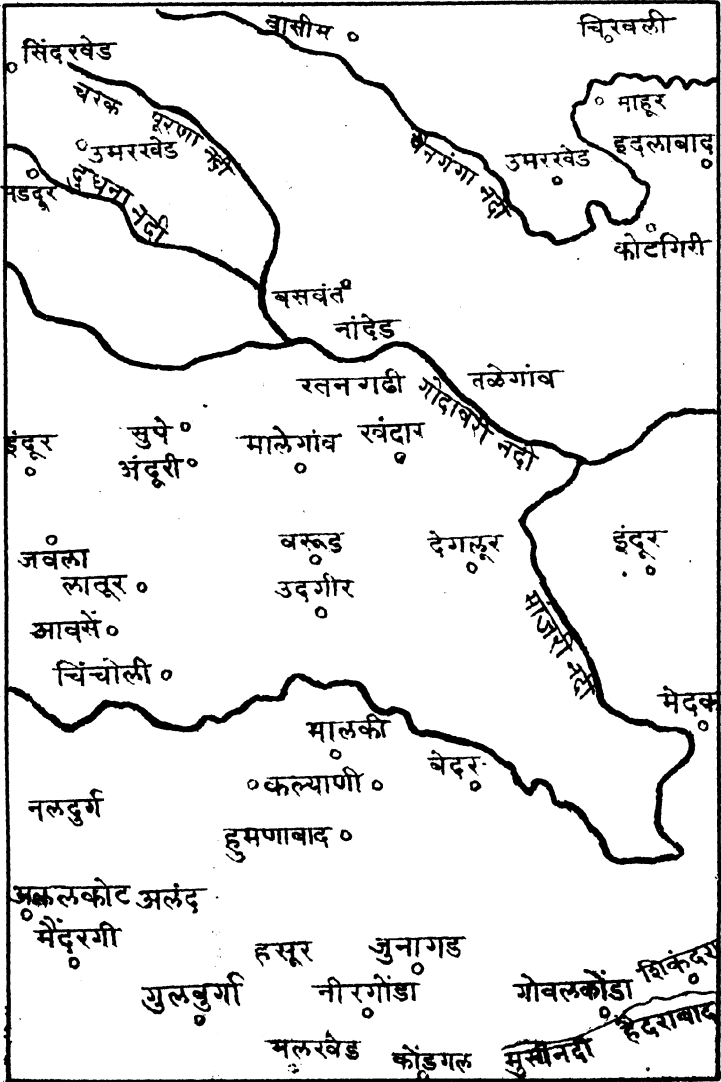
उदगीरची लढाई

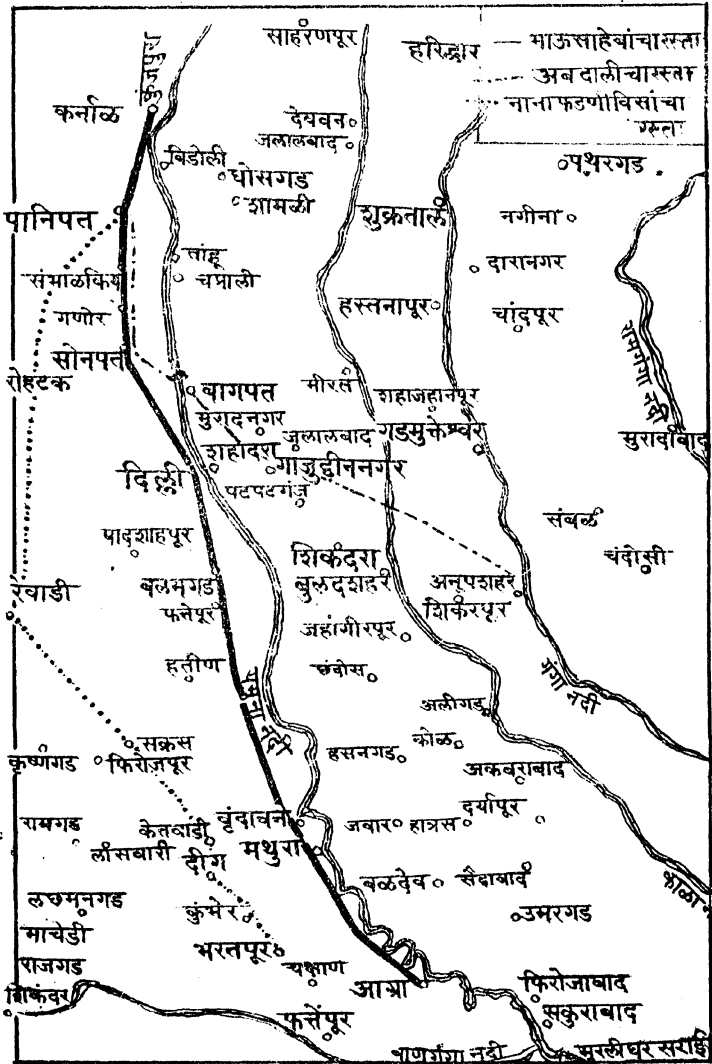
श्री १६८१ फाल्गुन शु. ३

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गोविंद बलाळ स्वामी गोसावी यासि:—पोध्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल

निजामाचे राज्य. [पश्चिमोत्तर भाग]

पानिपतचा नकाशा.

जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणे. विशेष. तुम्हाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. तरी सविस्तर वरचेवर लिहीत जाणें. इकडील वर्तमान तरी निजाम आलीखानानीं जागीर व दौन किले देऊं केले असतां मागे पुढे पाहूं लागले. याजकरितां आम्ही बाहेर निघालों. फौज पाठवून नगरचा किला घेतला. मागाहून आम्ही नगराम येऊन तेथील बंदोबस्त करून दर मजल येऊन उदागिरीस मोंगलाम गांठलें. पांच सात मजली पुढें चालिला. चंद्र १५ जमादिलाखरी चंडोलावर हल्ल करून मारून लुटून फस्त केला. तेव्हां मोंगल जेर होऊन व जागीर अशर, बन्हाणपूर, दौलताबाद, विजापूर, मुल्हेर किला याप्रमाणें तह केला. हें वर्तमान तुम्हांम कळावें यास्तब लिहिलें असे. मारांश, मोगल फार तरतुदीनें झुजला. बहुता प्रकारें त्यास झुजावयाची गांठ घालितां छातीचा कोट करून चंडोलावर फौजा उडवल्या. चार सा घटका तीर, तरवार, गोळागोळी, बाण, हात, धोंडा याप्रमाणें मारीत मारीत खागियाचे अंबारीपर्यंत मोकळा केला. कादरखान मातबर गाड्याचा सरदार ठार झाला. शौकतजग हत्तीसुद्धां धरून आणला. त्यास जखम होती. तो मेलला. व सुरेराव निरमळकर जखमी आहे. तोफा पंधरा व हत्ती आठ, आंबारी हौदे निशाणाचे आले. सरकारचे मातबर बराणजी मोहिते व भगवंतराव शिंदे व महादजी सालेंखे व केशवराव पानशी व सखोजी घाटगे आणखी ठार झाले व जखमीही झाले. तीर्थरूपांच्या पुण्येकरून मोठी फत्ते झाली. या झुजानें मोंगलांत बाकी न रहातां साठ लक्षांची जागीर व सदरहुप्रमाणें स्थळें घेतलीं. याउपरि इकडील गुंता उरकला. चिरंजीव राजेश्री दादा फौजेसुद्धां दरमजल त्या प्रांती येतिले. इकडे मुद्दूख स्थळें चांगली मिळाली. परंतु खर्च जाहला. कर्नाटकची स्वारी न जाली. तिकडेही अबदालीचा पेच. पैका मिळायाने जालें नाहीं. तिकडील पंचामुळें इकडे आटोपावें लागले. नाहींतरी सारी दक्षिण मोकळी होती. असो. तिकडील वर्तमान वरचेवर आठा रोजा आड तुम्हीं लिहीत जाणें मामलियाचा ऐवज फार आहे. दाहा वीस लाख जरूर पाठाविणें. चंद्र १ रजब बहुत काय लिहिणें हे विनंति. [म इ. खं. १ ले १६६ पृष्ठ. २५८]

नानासाहेबांचें ऐश्वर्य.

बल्लाल राघव सदाशिव नामधेयास्ते भ्रातरोऽग्रय इवाप्रतिमप्रभावाः ।
 राजाज्ञया भरतखंडमखंडमेतदावुः सुरेश्वरपदांबुजदत्तचित्ताः ॥
 नाना नामा पुण्यमेवाधितिष्टन् चक्रे राज्यं राजराजीव भानुः ।
 सेनापत्यं राघवः स्वाचकार धीरो वीरो दानशूराग्रगण्यः ॥
 भावुःशाहोराज्ञया यौवराज्यं चक्रे चक्रिप्रीतिभागू भाग्यशाली ।
 एवं युक्तास्ते त्रयो लोककार्यं कारुण्येनापूर्णाचित्ता अकुर्वन् ॥
 पुण्याख्या पूर्वर्धते स्मातिमात्रं पुण्यैर्लोकैरावृतानावृतापि ।
 अब्धिश्रद्धे पर्वणिवोदिते सा तस्मिन्नाथे लोकरक्षातिदक्षे ॥
 दादा सेनासार्धमागत्य वीरो जित्वासर्वामुत्तरांशां द्विजानां ।
 अप्यातन्वन् भूतले कीर्तिवासो दाता यातः पुण्यमेव प्रपुण्यः ॥
 यो यो विप्रो यं यमर्थं ययाच तं तं दत्त्वा ते त्रयः स्वर्द्धमर्त्वम् ।
 आपाद्येदं भूतलं संरक्षुः रक्षतः स्वं क्षात्रकर्मावलंब्य ॥
 इतरवृक्षफलं फलमेव तन्नृपरसालफलं त्वमृतं मतम् ।
 यदि तदीयरसः सितया युतः सघृतपोलिकर्यास्य न चोपमा ॥
 सकलचंद्रसुव्रत्तसुपोलिका-सहितमान्नफलोद्धृतसद्रसम् ।
 नवघृतेन विमिश्रितमन्ति यो द्विजपुरःसरमेष नरोत्तमः ॥

[पुरुषोत्तम कवि विरचित-श्रीशिवकाव्य, उत्तरार्ध १२चमत्कारः]

१ आवुः = रक्षण करते झाले. २ पुण्यांत राहून. ३ विष्णुभक्त. ४ सभोवार कोटाची भिंत नव्हती. ५ आशा = दिशा. ६ कल्पवृक्ष. ७ आपला ब्राह्मणी धर्म राखून. ८ साखर, तूप, पोळी यांची गोडी फळास केव्हा ही येणार नाही. ९ नानासाहेब ब्राह्मणादिकांना संपूर्णचंद्राप्रमाणें गरगरीत वाटोळी पोळी, उत्तम आंबरस व लोणकड तूप लावयास घाली.

पेशवाईतील शिक्षण

१

[खं. १ पृ. ९६]

श्री

[१६६४ आषाढ व. ३]

चिरंजीव राजश्री रघुनाथ यासी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद. उपरि येथील कुशल ता १७ जमादिलावल जाणून स्वकीये कुशल लिहीत जाणें. विशेष. तेथून जाते समयी जें सुचलें तें तुम्हांस सांगितलें आहे. त्याचें स्मरण निरंतर मनांत असूं देत जाणें. रघुवंश व विदुरनीत, चाणाख्य व जें तुम्हांस येत असेल त्याची नेमपूर्वक चितणिका करून थोडेंबहुत शास्त्री यांजवळ नित्य म्हणत जाणें. विराटपूर्वापासून पुढें भारत रिकामपर्णी वाचीत जाणें. नेमेंकरून शंभर दोन शे दंड निरंतर काढीत जाणें. केवळ घोडी फेरावयाचे छंदास न लागणें. वजनी, कैली, बेरीज, वरावर्द करावयाचा सराव बहुत करणें. चिरंजीव भाऊची मर्जी बहुत प्रकारें रक्षण करीत जाणें. जे आज्ञा करतील तेंच काम करावें. बहुतकरून भाऊबरोबरच जेवीत जाणें. घोडी वेगळी बांधीत न जाणें. क्षुद्र मनुष्यांशी सहवास कोणें प्रकारें हि न करणें. मातुश्री बाई, ताई, अनुबाई यांसी एका दोहों दिवशीं अर्ध घटकाभर जाऊन बसत जाणें. शरीरप्रकृत नीट नाही यास्तव औषध कांहीं नेमेंकरून घेत जाणें. भाऊसमागमें घोडी फेरावयास जात जाणें. कालानुरूप, वयास उचित, योग्य वेष करीत असावें. देवपूजा थोडी, परंतु एकांती, न बोलतां करीत जाणें. इतकें हि नेमें करून करावें आणि गर्व न करावा. निरंतर साधन-वृत्तीनें वाडिलांची आज्ञा प्रसन्नतेनें मानावी. सावध वर्तावें. सर्व जें मनेंकरून समजेल तें समजावें. वाडिलांची मर्जी उत्तम असलिया पुसावें. शिष्यधर्में असलिया फार उपयोग आहे. चिरंजीव जनार्दन बहुत कामहि करून पढतात. हे हरएक गोष्टींत अधिक जाहल्यास तुम्ही मान्य पुरुष यांस असें

व्हाल. विशेष काय लिहिणें ? येथील वर्तमान तर उदेपुराजवळ पंचवीसा दिवसांत पावलों. श्रीकृपेनें मेहनत करून दिल्लीचे सुमारे जात आहों. जसें पुढील वर्तमान येत जाईल तैसी योजना होईल हे आशीर्वाद.*

२

[का. सं. ले. १७१].

श्री

१६८० वैशाख शु. ४

चिरंजीव राजमान्य राजश्री वजाबा यांसि. प्रति सदाशिव चिमणाजी आशीर्वाद. आम्ही मजल दरमजल नर्मदापार जालों. पुढेंहि दरकुच जात असों. घोड्यावर वसणें व लिहिणें, पढणें चांगलें करणें. तीर्थरूप बोलावतील तेव्हां पुण्यास जात जाणें. फार खेळत न जाणें. घरीं अवई मायेनें रागें भरणार नाहीं, लाडके व्हाल. तें कामाचें नाहीं. चांगलें, लिहिणें पढणें घोड्यावर वसणें करणें. छ २ रमजान हे आशीर्वाद.*

पौ छ २२ रमजान.

लाहोरचा अंमल उठला

[चंद्रचूड दफतर ले. १३७] श्रीगजानन [१६८१ कार्तिक वद्य १३.

राजश्री गंगाधरपंत तात्या तथा राजश्री आनंदराव अन्या गोमावी

* यावरून पेशव्यांच्या घराण्यांतील पुरुषांना लहानपणीं कशा प्रकारचें शिक्षण मिळत असे याची कल्पना करतां येते.

✽ हें पत्र सदाशिवराव भाऊनीं वजाबा पुरंदरे यांस लिहिलें आहे. १ गंगाधर यशवंत चंद्रचूड मल्हारराव होळकराबरोबर जयपूराकडे होता.

यांसि. अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य श्रो जानराव वाबले दंडवत विनंति. उपरि येथील क्षेम तां कार्तिक वद्य १३ मुगा सुकरतलाव* श्री भागीरथीतीर जाणून स्वकीय लेखन कीजे. यानंतर पेशजी पत्र महतपूरच्या मुकामचे आलें. त्याज अलीकडे कांहींच वर्तमान कलत नाही. तर सविस्तर वर्तमान लेहून पाठवावें. येथील वर्तमान श्रीमंतांनीं नजीबखानास येढा घातला आहे. त्यानें खळ्या व श्रीगंगा पाठीशी देऊन बैसला आहे. मार्गे येक दोन वेळां तो बाहीर निघाला होता. त्यास सिकस्त करून बरे वजेन गोटांत घातला. त्याजवर दबा बराच आहे. त्यास श्रीमंतांनीं फौज श्रीगंगा-पार कली होती ते फौज पलीकडे जाऊन रोहिलीयाची ठाणीं येक दोन घेतलीं व तमाम गांव जाळलें. ते फौज पलीकडे गेलियानें नजीबखानाचा धरच सुटला होता. तो इतक्यामध्ये अयोध्येहून सुज्यातदौला आला व धुंदेखान व अफतरहामि रोहिले जैसे अवघेच जमा जाले. फौज भार जमा जाली. मग फौजा उतरून अलीकडे आल्या. अवघी फौज रोहिले व सुज्यातदौला पलीकडे आहे. अलीकडे उतरून येत नाहीत; व साबाजी पाटील व तुकोजी होळकर लाहूर प्रांते गिल्ल्या आला म्हणून हे मजल-दरमजल कुच करून येथें लस्करांत दाखल जाले. लाहूर प्रांतीचा अवघाच अंमल उठला. यमुने पलीकडे आपला अंमल अवघाच उठला. त्याचें जें

२ वाबळे हा होळकराकडील पथक्या शिंघावरोवर अंतर्वेदीत होता.
३ पराभूत ४ हटविला ५ शिंघांनीं ६ अबदालीचे सरदार ७ दहशत

* शुक्रताल येथें भागीरथी उत्तरवाहिनी येऊन पालखीच्या दांडी सारखी वळण पडून दक्षिणेकडे गेली आहे. तेथें परिक्षिति राजास शुकांनीं भागवत सांगितलें. ती जागा मोठी विकट, खळ्या भारी; कांहीं ठिकाणीं वाट होती तेथें तोफा व खंदक खणून फौज ठेऊन असाध्य असें नजीबखान यानें केऴे. आणि (पूल बांधून देतो अशी थाप मारून गुंगत ठेवलेल्या शिंघास असा निरोप पाठविला कीं) “ बरसात खलास झाल्याशिवाय पूल होत नाही; तुम्हीं येऊ नये. पुढें पाहूं. (भेटीस) येण्यास आम्हांस हत नाही.” तेव्हां दत्ताजीस त्याचें कपट उमजलें. [खं.२५.१५३.]

वर्तमान तुकोजी होळकरांनी लिहिल असल त्याजवरून विदित होईल. तर श्रमिंतांस सांगुन जयनगर प्रांतीचा निर्गम करून ये प्रांतास यावें म्हणजे सर्व बंदोबस्त होईल. तुम्ही व हे जैसे येक जागा असलिया सर्वांचें पारपत्य हाईल; व नक्ष सर्वावर बैसोन अवघ्या हिंदुस्थानाचा बंदोबस्त होऊन येईल. तर सत्वर ये प्रांतास यावें. जयपूरचें पारपत्य यथास्थित मनोदयाप्रमाणें उभयता सर्रदार येकत्र असलिया होऊन येईल. कललें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें कृपा असो दीजे हे विनांति.

मोहिमेवर कोणी जावें ?

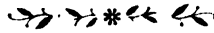
न्यानंतर हिंदुस्थानांतून राजश्री जनकोजी शिंदे यांची पत्रें आली कीं “ आवदल्ली गिलचा दुराणी एक लक्ष फौजेनिशीं बळ धरून दिल्लीस आला. दिल्ली नजीक दोन कोसावर चाळीस हजार फौजेनिशीं दत्ताजी शिंदे होते. ‘ गिलच्यानें दिल्ली घेऊन आपल्या तर्फेनें बादशाहा बसविला; म्हणजे आपला अंमल बुडेल, अशा मध्यें जाऊन तोंड टाकावें ’ म्हणोन दोन शे स्वारानिशीं जाऊन गिलच्याचे फौजेंत मिसळलें; तों गिलच्याची फौज भारी चहुंकडून वेढा घालून दत्ताजी शिंदे यांजला निघावयास जागा नाहीं असें जालें. जातीनिशीं बहुत तरवार केली. इतकियांत छातीवर गोळी लागली. दत्ताजी शिंदे ठार जाले. तेथोन चढाई करून गिलच्याची फौज शिंदे यांचे फौजेवर आली. तेथें शिंदे यांची फौज व गिलचांची लढाई जाली. जनकोजी शिंदे यांचे दंडावर गोळीची जखम लागली. फौज कचरली. मोड जाहाला. फौजेस पळ सुटला. कत्तल करूं लागले. चार हजार फौज लुटून पस्त केली. बाकी राहिले ते व जनकोजी शिंदे खासा ऐसे पळत जाटाचे मुलकांत राहिले. ” ऐसे वर्तमानाचीं पत्रें बसून एके

८ शिंदे होळकर.

जागा वाचली. विस्मय जाला. पुढें हिंदुस्थानांत खांसे स्वारीनिशीं जावें अथवा फौज खाना करावी हा मजकूर पडला. दुसरें वर्तमान आलें कीं “ गिलचा यमुना नदीपार होऊन दिल्लीपारशीं आला. दिल्लीस दाखल होऊन हिंदुस्थानांतिल सर्व संस्थानिक त्यास सामील जाले. दिल्लीचा किल्ला घेऊन, पूर्वील पातशाहात काढून आपले तर्फें पातशाहा स्थापिला; आणि दक्षिणेस चाल करावयाची उमेद आहे. या प्रांतीचे संस्थानिक कुर्दू त्यांस सामील जहाले आहेत. नजीनखान रोहिला बारा हजार फौज व सुजादौला पंधरा हजार आणिक कित्येक संस्थानिक ऐसे त्यास सामील जहाले. आपणांकडील ठाणीं अंतरवेदीतील व जयनगर वगैरे देखील माळवा गडबडली आहेत. या समयीं फौजा पाठवून यास तंबी पोचली तरी उत्तम. नाहींतरी परिच्छिन्न ठाणीं या प्रांतीचीं उठतात अशीं पत्रें मल्हारजी होळकर व शिंदे यांचीं आलीं. तीं वाचून बहुत दिलगीर होऊन राजश्री दादासाहेबांची खानगी हिंदुस्थानांत करावी हा सिद्धांत करून श्रीमंत व राजश्री भाऊसाहेब एकत्र होऊन दादासाहेबांस बोलावून सांगितलें कीं “ हिंदुस्थानांत जावें. तुम्ही गेलें पाहिजे. ” तेव्हां दादासाहेब बोलिले कीं “ पूर्वीं आपण तह केलेत ते साठ लक्ष रुपये कर्ज जहालें. तें वारल्या-शिवाय आम्हांस जावयास अनकूल पडत नाहीं. ” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले कीं “ मुखगिरास जावें तें कर्ज घेऊन घरास जावें कीं काय ? किंवा द्रव्य मेळवून घरास यावें ? तथापि तिकडील तिकडे लोकांची सम-जाविशीं करावी. ” तेव्हां श्रीमंत बोलले कीं “ दादासाहेबांचें कर्ज वारून जाऊं तेव्हां त्यास मुखगिरी सांगूं. सांप्रत आम्ही जाऊं अथवा तुम्ही जावें. ” तेव्हां भाऊसाहेबांनीं सांगितलें कीं “ सौहेबी हिंदुस्थानांत मुखगिरीस जावें ! [मग] आम्ही जवळ असोन काय करावें ? आम्हांस आज्ञा द्यावी. आजच कुच करून जातो. ” ऐसें बोलोन आज्ञा घेऊन, तेच दिवशीं कुच करून आंवे पडदुराहून स्वार होऊन बऱ्हाणपूरचे रोखे चालिले. तीन कोशावर डेरे दिले. मुकाम जाला. राजश्री विश्वासराव हि

समागमें चालिले. चार दिवस मुक्काम होता. सौभाग्यवती गोपिकाबाई भाऊसाहेवापार्शी जाऊन बहुत प्रकारे सांगितले की “ तुम्हीं जावें ऐसें नाहीं. दादासाहेब म्हणतील तें कबूल करून त्यांची रवानगी करावी. आपण येथेन त्यास सरंजाम पोहोचता करावा. येणेंकरून बहुत उपयोग आहे ” असें सांगितलें, परंतु विचारास आलें नाहीं. गोपिकाबाई फिरोन आंबेपडदुरास आली. [भाऊसाहेवांची कैफियत. पृ. ७]

रूमशाम येथें स्वराज्य करण्याची उमेद

नानासाहेब व भाऊसाहेब याणी आपल्या पराक्रमानें अटकेपर्यंत मुद्दूख काबीज केला. वारा वर्षेसकलपृथ्वीचें राज्य केलें. राज्याचा उदय दिवसेंदिवस होत चालला. सर्व प्रांतांतील किल्लेकोट व महादुर्गे सोडविली. एक सत्तेनें मांडलिक राजे सेवक होऊन दास्यत्व करू लागले. असा पराक्रम थोर सर्वांविशेष जाहला असतां, पुढें होणार भविष्य बलवंत. याजकरितां राजश्री नानासाहेवास बुद्धि जाहली जे राजश्री भाऊसाहेवास हिंदुस्थानांत फौज देऊन रवाना करावे. ते समयीं राजश्री महादाजीपंत पुरंदरे याहीं श्रीमंत महाराज यांम विनंति केली की “ भाऊसाहेवास एकंदर हिंदुस्थानचे मोहिमेस पाठवूं नये. भाऊसाहेवांचे कारभाराचा हावभाव दुसरे कोणास येणार नाहीं. सर्व भार त्यांजवर आहे. ” असें कित्येक प्रकारे सांगितलें. ते समयीं श्रीमंत राजश्री नानासाहेब याणी उत्तर केलें की “ भाऊसाहेवांचे चित्तांत स्वारीस जाण्याचें आहे. याजकरितां त्यास पाठवितों. त्यांचा हि मानस फार दिवस आहे. याजकरितां ये विशीं स्वारी

करून आले म्हणजे सर्वांची खातरजमा होईल. ” तेव्हां महादाजीपंत पुरंधरे याणी उत्तर केलें कीं “ कैलासवासी चिमाजी आपा याणी पूर्वीं बहुत पराक्रम केला. त्यांचे चिरंजीव भाऊसाहेब हे लढाईस मागें हटणार नाहींत. शत्रूस पराभवितील किंवा आपण कैलासवासी होतील. त्यांत सहसा अन्यथा नाहीं. याजकरितां त्यास सहसा पाठवूं नये. ” ते समर्थी सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब याणी अनुमोदन दिलें कीं ‘ त्यांस रवाना केलें पाहिजे. ’ सव्व दृढ निश्चय करून, मागील पराक्रम मनांत आणून ‘ पुढें हि रूमशाम येथें स्वराज्य करणें हीच उमेद भाऊसाहेबांचे हि मनांत आहे, दुसरा निजध्यास नाहीं; इराणी हि अटकेपार होता तो अटकनदी उतरून अलीकडे आला त्यास अटकेपार घालवावा याकारणास्तव सदाशिवपंत भाऊ व चिरंजीव विश्वामराव साहेब यांची रवानगी केली पाहिजे ’ अशी मसलत करून समागमें प्रमुख सरदार नामांकित देऊन हिंदुस्थान प्रांतीं रवानगी केली. [रघुनाथ यादवकृत पाणिपतची बखर पृ. ८]

विश्वासरावास बरोबर घेण्याबद्दलचा आग्रह

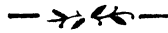

भाऊसाहेबांचा स्वभाव सडेतोड. देशी मोहीमशीर होण्याचे समर्थी दादासाहेब याणी स्वारीच्या देण्याचा तगादा केला. हें भाऊसाहेबास बर-दास्त न होतां जाव दिव्हा कीं “ स्वान्या शिकान्या करून देणें घरास आणावें ही चाल कोठील ? ” तेव्हां दादासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं “ आम्ही चाकर हरामखोर. श्रीमंतांचे पायांशीं प्रतारणा करून कुणगे वेगळे ठेवून देणें दाखवितों. इतक्यावर स्वारी आपणच करावी. ” “ उत्तम आहे. आम्हीच करूं. परंतु आम्ही कारकून, आम्हांस धनी

३ पौक्तपणा, तोलदारी. ४ तुर्कांची राजधानी कान्स्टंटिनोपल, इस्तुंबुल वगैरे. इटालीतील रोमचा येथें संबंध नाहीं.

पाहिजे; विश्वासराव यांस बरोबर द्यावें. ” तेव्हां नानासाहेबांनी उत्तर केलें की “ मुलांनै पाहिलें काय ? त्यांनै येऊन तें काय करावयाचें आहे ? तुमचे तुम्ही असल्यावर पोर कशास नेतां ? ” भाऊसाहेबांचा आग्रहच पडला. तेव्हां नानासाहेबांस रुकार देणें प्राप्त झालें. हें वर्तमान गोपिकाबाईस समजतांच तिनें आग्रह धरिला की “ माझें पोर मी जाऊं देणार नाहीं. ” तेव्हां नाना, भाऊ उभयतांचाहि इलाज खुंटला. मग भाऊसाहेब जातीनें गोपिकाबाईकडे जाऊन पदर पसरून, साष्टांग नमस्कार घालून प्रार्थना केली की “ विदेशास लेकरास कशास न्यावे हें खरेंच. परंतु बाळ सिंहाचें ! कोल्ह्याकुऱ्याचें नाहीं. तथापि विश्वासरयाच्या बालांप्रास धक्का लागावयाचा नाहीं. मीच जातो. परंतु आमचे पदरी इतकें पुण्य नाहीं. नाना पुरुष भाग्यशाली. त्यांच्या भाग्याचा प्रसेर आहे. यास्तव विनंति मान्य होऊन विश्वासरयास बराबर द्यावें. ” तेव्हां गोपिकाबाईस संकोच पडून रुकार दिल्हा. [होळकरांची कैफियत. पृ. २७.]

पाणिपतच्या मोहिमेवर भाऊसाहेब निघतात.

[खं. १ ले. १६८] श्री [१६८१ फाल्गुन वद्य १४]

तीर्थ स्वरूप राजश्री गोविंदपंत दादा वडिलांचे सेवेसीः—अपत्ये बाबूराव साष्टांग नमस्कार विनंति ता। फाल्गुन वद्य ३० अमवाशा मुा शिंदखेड वर्तमान यथास्थित असे. इकडील वर्तमान तरी श्रीमंत राजश्री नानासाहेब आमदानगराहून कुच करून दरमजल पडदुरास आले. व श्रीमंत भाऊसाहेब मोंगलाचा उपमर्द करून तह करून आले. पडदूरचे मुकामी उभयतां श्रीमंतांच्या भेटी फाल्गुन वद्य पंचमीस जाहल्या. तदोत्तर

हिंदुस्थानचे रवानगीचा प्रकार जाहला. आठ रोजपर्यंत खलबत जाहलें. शेवटीं श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेबीं जावें ऐसा सिद्धांत होऊन पडदुराहून वद्य एकादशीस कुच करून मु॥ मजकुरास आले. तेथून फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस श्रीमंत राजश्री भाऊसाहेब डेरादाखल जाहले. या लष्कराहून पुढें दोन कोसावर मुकाम केला आहे. दोन चार रोज मुकाम करून लोकांचे हिशेबकितेब आजमास मनास आणून दरमजलीनीं येऊन पोंहचतात. पावणालाखपर्यंत फौज जमा जाहली आहे. पन्नास हजार फौजे-निशी हिंदुस्थानांत येत आहेत. पंचवीस हजार फौज देशीं राहिली. निजामअल्ली व बसालतजंग व सलाबतजंग ऐसे त्रिवर्ग एकत्र जाहले. कलबुर्गे-यास जाणार होते. फौज दाहा पंधरा हजार पर्यंत आहे. लबाडी कराबयास चुकणार नाही. याजकरितां श्रीमंत दादासाहेब यांजपार्शीं पंचवीस हजार ठेवून गंगातीरीं ज्येष्ठमासपर्यंत दादासाहेब राहणार, श्रीमंत राजश्री नानासाहेब दरमजल पुणियास जाणार. कर्नाटकांत राा विसाजी कृष्ण विनीवाले यांजबरोबर दाहा हजार फौज व दाहा तोफा देऊन रवानगी जाहली. बंदोबस्त यथास्थित केलाच आहे. पुढें अबदालींचें पारिपत्याबद्दल श्रीमंत येत आहेत. यांची सलाबत पुण्यप्रताप भारी आहे. त्याचें पारिपत्य होतें कांहीं चिंता नाही. मित्ती फाल्गुन वद्य १४. बहुत काय लिहिणें. कृपा लोभ असो दीजे हे विज्ञापना.

मराठी सैन्याचा उत्साह

[खं. १ ले. २६५]

श्री १६८२ अश्वीन वद्य १३

चिंरंजीव राजश्री दिवाकर जोसी यासी. प्रति कृष्ण जोसी आशीर्वाद. उपरि. येथील कुशल तागाईत अश्वीन वद्य १३ बुधवारपर्यंत मुा फणिपथ

(पाणिपत) येथे मुखरूप असों. विशेष वर्तमान तरि श्रीमंतांहि महाष्टमीस समदखान व कुतुबशाहा मारून दहा हजार सेना लुटून कुंजपुरा घेऊन लुटला. गढी खणून जमीनीबरोबर केली. लोक आभर जाले. श्रीमंतांस भूमिगत सात लक्ष रुपये सांपडले. तेथोन कुच करून कुरुक्षेत्रास चालिले होते. इतकियांत ' अबदाली बागपतापार्शी यमुना पायाब उतरोन सोनपथास आला, ' हें वर्तमान श्रीमंती ऐकतांच माघारे फिरोन यवनांचे सन्मुख दरमजल फणिपथास आले. यवन तेथोन दोन कोसांवर राहिला आहे. नित्य थोडें थोडें युद्ध होत आहे. श्रीमंतांनी चोहोकडे तोफखाना पसरला आहे. यवनास थोर भय जाहलें आहे. पुढें येवत नाही. आमचे सैनिक यवनांचे समक्ष उभे राहून नित्य शें पन्नास यवन मारून उंट, घोडा आणितात. दोन हत्ती पेंढारी यांनी काळ आणिले. यवनांच्या सैन्यांत रसद बंद जाहली, त्यामुळें पीठ ४४३ व चणे ४४४, तूप ४४॥ या-प्रमाणें महाग जालें आहे. आमचे सैन्यांत गहू ४१६ व चणे ४१२ व तूप ४४२॥ याप्रमाणें सवंगाई आहे. आगखी दोन चार दिवसांत यवन चालोन तोफावरी येईल तरी क्षणमात्रें बुडेल. न ये तर आमचे लोक जाऊन युद्ध करणार. वरकड सर्व प्रकारें करून शुभ चिन्हें होतात; व स्वप्न उत्तम श्रीमंतांस होतात. त्यांजवरून सैन्यास उत्साह आहे की " अबदाली व नजीबखा व मुजाउद्दौला क्षयास जातील अमें दिसतें. " अबदाली शहानशहा म्हणवीत होता. त्यानें युद्धें बहुत केली आहेत. परंतु दो कोसावरी येऊन आठ दिवस बसोन कांहीं पराक्रम होत नाही; यामुळें आमची फौज बहुत शेर आहे. अबदालीनें स्वदेशाम जावें तरी मार्ग नाही. युद्ध करावें तरी परिणाम नाही. उगेंच वसावें तरी भक्षावयास नाही. याप्रमाणें विचारांत पडला आहे. मागाहून युद्ध जाल्यावर सविस्तर होईल तें लिहूं. बहुत काय लिहिणें हे आशावादि.

गिलच्यास मारून लुटून पराभव करावा.

बळवंतराव पाडिल्यावर लहान लहान जुंजे वरचेवर होतच होती. परंतु दिवसें दिवस गिलचा बळावत चालिला. त्याचे लष्करांत सवंगाई, आपले लष्करांत महागाई, दिवमोदिवस होत चालली. यास्तव “ हरएक प्रकारें मख्यत्व करून मांप्रत निघावें ” हीच मसलत. याजकरितां श्रीमंतांकडे पुण्याम पत्रें पाठविलीं कीं “ आपले लष्करांत धारण फार महाग जहाली आहे. सरंजाम कोणीकडून पोंहचत नाही. यास्तव आब राहून सख्ख करून निघावें कीं काय ? ” त्याचीं उत्तरें श्रीमंतांनीं पाठविलीं कीं “ तह कोणत्या प्रकारें ? मुख्य कोठपर्यंत ? आपणाकडे काय देतो ? व नक्त ऐवज किती देतो ? हें लेहून पाठवणें. मनाम आणून आज्ञा करणें ती केली जाईल. ”

[गोविंदपंताचे मृत्यूनंतर] लष्करांत महागाई बहुत जहाली. दर रुपयाम ८८१ शेर अन्न जालें. सर्व जिन्नम तीन दिवस याप्रमाणें जालें. अन्नाविणें माणसें मरों लागलीं. तेव्हां श्रीमंताकडेम पुण्याम पत्रें पाठविलीं कीं “ लष्करांत महर्गता बहुत जाली आहे. सरंजाम येऊन पोंहचत नाही. अद्यापि मुख्य करून निघावें कीं काय ? तह ‘ चमेलीपर्यंत मुख्य आम्हीं ध्यावा व पुढे अटकेपर्यंत चवथाई ध्यावी. गिलचानें निघोन आपले मुलकांत जावें ’ यणें प्रमाणें करार केला आहे. आज्ञा होईल त्याप्रमाणें निश्चयांत आणूं. याचें उत्तर पाठवावे. ” श्रीमंतांनीं उत्तर पाठविलें कीं “ दहशत खाऊन सख्ख करावा ! त्याम दादासाहेबी लाहुरापर्यंत कांहीं मुख्य काबीज करून आपलीं टाणीं बसविलीं होती तो मुख्य त्यास द्यावा आणि फक्त चवथाई ध्यावी ! येणेंकरून दादासाहेब तुम्हांस हंसतील ! ! असें न करावें. गिलचास मारून लुटून पराभव करावा. अटकेपर्यंत मुख्य आपला करावा. मख्यत्व एकंदर करूं नये. त्यास, नीट दिसेल तैसें करणें. खासा स्वारी तयार होऊन कुच दरकुच तुमचे कुमकेस

दाखल होत आहेत. चिंता न करावी. ” ऐसें लिहिल्यावर सत्याचा मन-सुवा करण्याची गोष्ट तों राहिली. त्या नंतर भाऊसाहेबास न कळतां राव-साहेबांनीं विनंतिपत्र लिहिलें कीं “ गिलचांचा पेंच भारी पडला आहे. उलगडत नाही. आम्हांसारखे पुत्र आहेत व पुढें हि होतील; परंतु भाऊ-सारखा बंधु मिळणार नाही. अशा प्रसंगीं खाशानशीं येऊन कुमक करावी ” म्हणोन. त्याचें उत्तर “ आम्हीं जलद् येऊन पोहोंचतो. ” असें पाठविलें. आणि पुण्याहून कुच करून पैठणावर गेले. लोक वरचेवर जमा करून दादासाहेब व आपण खासे देखील हिंदुस्थानचे कुमकेस जाव-याचा निश्चय करून पैठणास जाऊन दाखल जहाले. पुढें मजल दर मजल जाणार. [भाऊसाहेबांची कैफियत पृ. २०]

लष्कर गलबललें आहे

(भारत वर्ष ऐतिहासिक पत्रे, यादी, वगैरे पृष्ठ ४१ ले. १९.)

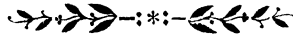
श्री. १६८२ मार्गशीर्ष व. ७

चिरंजीव राजमान्य राजश्री मोरोबादादा याप्रती. बाळाजी जनार्दन आशी-वाँद उपरि येथील कुशल तागाइत छ १९ जमादिलावल पावेतों मुक्काम पाणिपत येथें सुखरूप असो. विशेष-बहुत दिवस जाहले आपणाकडून पत्र येऊन फांहींच वर्तमान कळत नाही. तरी निरंतर पत्रीं संतोषवति जावें. इकडील मजकूरः—पूर्वी कुंजपुण्यास लढाई जाहली; अबदुल समदखान वगैरे मारले. त्याजवर अबदालीची गांठ पडली; कृष्णजोशी संगमेश्वरकर यास गोळा लागून देवआशा जाहली; इतकें वर्तमान तपशऱिवार लेहून पाठविलें होतें. व्यावरून साकल्य कळलेंच असेल. त्या अलीकडील मजकूर

तरी यानी तोफखान्याचा आराबा पसरून खंदक खणून पाणिपत गांव आपल्या पाठीशी घालून सड्या फौजा तोफाचे मागे उभ्या याप्रमाणे बंदोबस्ताने राहिले आहेत. बुणगे गांवाचे पुढे, फौजेचे मागे ठेविले आहेत. नित्य गोळागोळी होती. सभोवत्या त्यांच्या फौजा आहेत. त्यापार्शीहि चाळीस पन्नास तोफ चांगली आहे. साठ हजार पर्यंत फौज आहे. एके दिवशी सरदाराकडील बाजूकडे त्यांची फौज वाढून आली. त्यांची यांची लढाई चांगली जाली. शिद्याकडील लोकांनी त्यांना गोटांत नेऊन घातले. सहाशे पावेतो माणूस जखमी व ठार त्याजकडील जाहाले. याजकडीलहि दोन अडीचशेपर्यंत ठार व जखमी जाले. अस्तमान जाले यास्तव लढाई राहिली. त्यानंतर पंधरा दिवशी छ.२८ रविलाखरी श्रमिंताकडील मोर्चावर चालून चार पांच हजार आले. वरकड फौज त्यांची पाठीमागेच उभी होती. त्यांची यांची लढाई होऊं लागली. लढाईस प्रारंभ होतांच अस्तमान जाले. ते दिवशी बळवंतराव गणपत यास छातीस गोळी लागली तसेच घोड्याखाली पडले. तां त्याजकडील माणसें धावलीं त्यांतील एकानें तोंडावर तरवारीचा वार केला दुसऱ्यानें गळा कापून ते शीर नेऊ लागले. तां पाच सात राऊत धाऊन सोडविले. गळा अर्धा कापला होता तसेच भाणून दहन केले. समागमें स्त्री अग्नीप्रवेश केली. त्या दिवशी त्याजकडील दीड हजार माणूस ठार (होऊन) आपल्या आराब्यापुढे पडले होते. त्यांचे पुढे किती होते हे कळलेंच नाही. आवशीची तीन घटका रात्र पावेतो लढाई जाली. आपल्याकडील दीडशे पावेतो ठार व पांचशे पावेतो जखमी जाले. ही लढाई फार चांगली जाली होती. परंतु बळवंतराव यांचा प्रकार असा जाला यामुळें ते सर जाले. त्यावर गोविंद बह्लाळ यास पूर्वीपासून पत्रें जात होती कीं अंतर्वेदीत उतरून अबदालीचा रस्ता बंद करणें. यावरून ते दरमजल दिल्लीच्या सुमारें आले. तेथील नारोशंकर यांचीहि कांहीं फौज मदतस घेतली व पुढें रस्त मारावी तां अबदालीनें दाहा हजार फौज निवडक पाठऊन दगा केला. कोणी लढले व कोणी पळाले. गोविंद

बह्नाळ यांचें शीर* कापून आणून श्रीमंतांकडे पाठवून दिलें. मग दहन जालें. गोविंदपंताकडील वगैरे तीन चारशें फौज ठार जाली. गोविंदपंताचे चिरंजीव बाळाजी गोविंद समागमें होते, ते पळून नारो शंकर यांजवळ दिल्लीस आले. कोणी कोणी पळालें लोक येत याप्रमाणें जाले. मोठे दगेबाज याजकरितांच आराबा पसरून खंदक खणून मोगलाई रीतीनें राहिले आहेत. दोन महिने यांची त्यांची लढाई होते. अद्यापि लढावे हाच निश्चय उभयतां पक्षां जाला आहे. ईश्वर काय परिणाम लावील तो खरा. मनसबा भारी पडला आहे. पैसा नाही. महागाई फार. यामुळें लष्कर गलबललें आहे. याप्रमाणें वर्तमान आहे. आपले बुणग्यांत गोळे जातात. त्यांचीं बहुत पत्रें मी पाठविलीं. परंतु आपणास एक हि लिहावयास अनुकूल न पडलें ! बरें. असो. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे आशीर्वाद. हें वर्तमान तीर्थस्वरूप राा यावांस लिहून पाठवावें. हे आशीर्वाद. पेटा फुलवरी येथील फडणविशी महादजीपंत कुंटे यास दिल्ली आहे. त्यास त्याचे वेतन उत्तम प्रकारें होय अशी विनंति श्रीमंतांम करून व्यावें. मी आपणांम लिहावें असें नाही. अमामी आपले घरचा परंतु महादजीपंत यांची पत्रें येतात त्यावरून लिहिले आहे हे आशीर्वाद.

मारावें किंवा मरावें

दुसरे दिवशीं सर्वत्र सरदारोंंम व पतक्यास बोलावून मसलत केली कीं “ गिलचाचें बळ दिवसेंदिवस बहुत जालें. आपलें लष्कर सडत चाललें. बहुत घोडीं मेलीं. मातबर खामा घोड्यामुळें पायउतारा जाला. एक वेळां हा मुक्काम सोडून बाहेर मोकळें रहावें; दिल्लीचा राबता सोडून दुमरीकडे जावें. पण झाडी मोठी मातबर, मार्ग नाही. तांफवाना निभावणार नाहीं.

यास्तव दिल्लीच्याच रस्त्याने जावयास मार्ग उत्तम. परंतु गिलचा वाटेवर राहिला आहे. जाऊ देणार नाही. यास्तव बंदोबस्तीने निघावे. यमुनातीरी येऊन पांच कोशावर जाऊन नदी पाठीशी घ्यावी. पुढे गिलच्याचे तोंडावर तोफखाना द्यावा. दिल्ली उजवे वाजूम राखोन दिल्लीहून संरजाम आणोन सारे लष्कर आवादान करावे. हा मुक्काम सोडून यमुनातीरी मुक्काम करावा. ” तेव्हां मल्हारजी होळकर बोलले जे “ गिलचा मार्गावर असतां फाट करून जावयास निभाव कसा होईल ? ” तेव्हां निश्चय केला की “ कुट्ट बुणगे सुद्धा, जुंज देत, उडवीत, मार देत, मारीत मारीत जावे. आणि मुक्काम केल्यावर चहूकडून संरजामहि येऊन पांचेल. लोक आवादान जाल्यावर पुढे गिलचाचें पारपत्य करूं. ” हा सिद्धांत केला. तेव्हां शिंदे होळकर याणीं सांगितलें कीं “ निभाव जाला तर हा विचार उत्तम आहे. परंतु उद्याच निघावे ऐसें नाही. रविवारी कुच करून जाऊं. ” तेव्हां भाऊसाहेब बोलले कीं “ आज मंगळवार आहे. रविवार सहा दिवस आहे. लष्करचे लोक अन्नावीण कित्तीक मरतील. गिलचाचें लष्करांत जातील. मग जाऊन सार्थक काय ? इतके दिवस लष्करचे लष्करांत धीर पुरत नाही. तथापि उदईक कुच करावे. मारावे कीं मरावे. ” हा सिद्धांत करून, समस्त सैन्यास ताकीद करून, “ कुट्ट सर्वत्रांनीं स्वार होऊन लढाईस निघावे; आपले आपले बुणगे पाठीशी घालून संभाळून आणावे. तळावर कांहीं एक ठेवूं नये. जुंज करून पुढे दिल्लीच्या रोखें जाणें आहे. परंतु युद्धाचे सामानांशीं निघावे. ”

ऐशी समस्त सैन्यास बळकट ताकीद करून प्रातःकाळीं पौष शुभा ८ बुधवारी स्वारी तयार केली. भालदार चोपदार सरकारांतून जागजागा सरदारांस बोलावूं पाठविलें कीं “ स्वार होऊन लौकर निशाणापाशीं यावे. पुढें तोफखाना इभ्रामखान गारदी. डवे वाजूम शिंदे होळकर उजवे वाजूम वरकड कितेक पिछाडीस, बुणगे मध्यें याप्रमाणें रचना करून गोलचा गोल चालत सहा घटका दिवमानंतर निशाणें हत्तीवर देऊन नौबत चौघडा सुरु केला; आणि भाराचे भार चालिले. त्या समयीं दिढा कोसावर जाऊन उभे राहिले; आणि तोफखाना मातबर तोफा निवड करून

दिल्या. बाकी तोफा सभोंवत्या चालिल्या. तोफांचे मार्गे गारदी, त्या मार्गे सड्या फौजा, त्याचे मार्गे बुणगें, असा तळ सोडून दिदा कोसावर आले. छकडे व गाडे कितेक सरंजाम न चाले तो टाकला. मोंगल आपले तळावर आवळून तयार होऊन उभे राहिले. भाऊसाहेबांनी मसलत केली की “ आपण नीट चालून मार्गाने जावे. गिलघ्या वाट देऊन एकीकडे जाला तरी लढाईचें प्रयोजन नाही. मार्ग मोकळा करीत नाही तरी मध्ये घोडी घालावी. मारामार करून उफळून मार देत जावे. ” ऐसें मातबर सर-दारांस सांगोन निशाणें सोडून चालिले. तोंड लागलें. प्रथम विठ्ठल शिवदेव, यशवंतराव व माणिकराव कापरे कांहींसे वाढून पुढें गेले. त्याज-वर जुंज मांडिलें. तेव्हां ते कचरून माघारे तोफखान्यांत येऊन राहिले. तों दमाजी गायकवाड यांजवर गिलचानें येऊन कांहींशी मारामार केली. तेही माघारे फिरले. डावे बाजूकडे मुक्कामी गोटाचे गोट राहिले होते. त्याप्रमाणें पतकें होती. त्याजवर खासा अवदाली त्या जुंजावर डावेकडे होता त्याणें जुंज भारी केलें. कुल् आपणांकडील पतकें माघारी फिरलीं हलके बहुत जाले. [भाऊसाहेबांची कौफियत पृ.२१२२]

मोंगल भयाभीत आहे

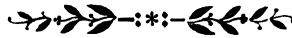

[खं. ६ ले. ५०७] श्री [१६८२ मार्गशीर्ष वद्य १४]

श्रियासह चिंरंजीव राजमान्य राजश्री गोविंद दीक्षित पाटणकर आशी-वांद. उपरि. येथील क्षेम तागायत मार्गेश्वर कृष्ण चतुर्दशी जाणून स्वकीय लेखन करणें. विशेष. इकडील वर्तमान तरी दिल्लीस श्रीमंत राजश्री भाऊ व तथा राा विश्वासराव फौजे सहवर्तमान चार महिने प्रजन्यकाळ दिल्लीस होते. दमरा जालियावर तेथून कुच करून पश्चमेस कुंजपुरा टाणें होतें

तेथें अबदालीचे लोक तिघे सरदार व स्वार चार हजार प्यादे पांच सा हजार होते ते सर्व मारून फौज तेथील बुडविली. सरदार दोघे मारिले. व (एक) धरिला. कांहीं खर्चास हि थोडें बहुत मिळालें. सांप्रत अबदाली यमुनेच्या उत्तरतीरी होता तो तेथून दक्षिण तीरास आपण व रोहिला व सुजायतदौला ऐसे फौजेसहवर्तमान आले. हें वर्तमान श्रीमंतांस कळतांच तेच क्षणीं कुंजपुरीहून स्वार होऊन अबदालीसमीप दो कोशांच अंतरें येऊन राहिले. रोज व्याशीं याशीं झटापटी होती. शत्रू दमला आहे. मोंगलाच्या लष्करांत रुपयास शेर दीडशेर अन्न जाहलें आहे. हरिभक्तांच्या लष्करांत चवदा पंधरा शेर अन्न आहे. उभयता फौजा आपलाल्या जागा कायम आहेत. परंतु मोंगल अंतरी भयाभीत आहे. अवघी फौज गोळा होऊन बैसली आहे. दाणा पाणी रसद बंद आहे. पुढें जें होऊन येईल तें लेहून पाठवूं. हे आशीर्वाद. पौ पौप वद्य. ३ शुक्रवार शके १६८२.

सैन्याची मांडणी

पेशजी इराण्यानें शुभ्र कुंजर भाऊसाहेबांस दिला होता. तो ऐरावततुल्य भयंकर, दुसरा शामसुंदर गज कज्जलप्राय, शूरत्वांत आगळा, रणरंगधीर. तिसरा गजानन वक्ष. हे तीन हत्ती शृंगारून आणून उभे केले. पंचरंगेकरून चित्रविचित्र शृंङादंड मस्तकावर रेखिले; व बांदेली पाखरा गजपृष्ठीवर घालून सुवर्ण मंडित पिंपळवनें मुक्तलंडाच्या झालरी व गळ्यांत रुप्याच्या घंटा व रुप्याच्या वांकी, तोडर पार्या, रुप्यासोन्याच्या अंबाच्या हत्तीवर ठेवून चौफेर मोत्यांचे घोस लाविले. रणरंगधीर गजावर सदाशिवपंत भाऊ आरूढ जाहाले; व गजाननवक्षावर खांसे विश्वासराव साहेब स्वार जहाले. व शुभ्रवर्ण गजवक्षावर जरी पटका ठेविला. तिसरी नौबत करवून भीमा

ऐसी गर्जना करून खंदक पार जहाले. पुढें बाणाच्या खोचेंचे तफावतीने उभे राहिले. संपूर्ण सरदार लहान थोर भाऊसाहेबाजवळ येऊन फिरून मुजरे केले. सर्वांचे मुजरे घेऊन सेनासभेत उभे राहिले. भाऊसाहेबांनी सारी सेना गोचर केली. तों फौज असंख्यात, नजर पुरेनाशी झाली. तेव्हां भाऊसाहेबांनी मल्हारजी होळकर यांस विचारलें कीं “ कोणते तऱ्हेनें सैन्याचा विभू रचावा ? एकदांच चालून ध्यावें किंवा तीन टोळ्या कराव्या ? कोणते टोळीस कोण नेमावा ? याचा विचार मांगावा. ” त्याजवर मल्हारजी होळकर यांनीं विनंति केली कीं “ फौजेच्या तीन टोळ्या कराव्या. ” डावे बाजूस विश्वासरामाहेव यांजकडे लोकांच्या नेमणुका जहाल्या. यशवंतराव पंवार पंचवीस हजार फौजेनिर्शा; नामी नामी सरदार व धारकरी मिळोन एकंदर राऊत चाळीस हजार; शिवाय पायदळ इभ्रामखा गाडदी यांजकडील लोक पंचवीस हजार; व फुटपतकें पांच हजार; एकूण विश्वासराव साहेबांचे टोळीस फौज सत्तर हजार. दुसरी टोळी सदाशिवपंत भाऊ खासे अंबारींत बसून, सभोवतीं फौज पन्नास हजारांचा गोल घेऊन मध्यभागीं इराणीममूर परम आवेशें उभे राहिले. तिसरी टोळी जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व ममशेर बहादर वगैरे किरकोळ पतके मिळोन साठ सत्तर हजार घोडेस्वार याप्रमाणें जमाव करून उभे राहिले. श्रीमंत भाऊसाहेबांची स्त्री सौभाग्यवती पार्वती बाई-साहेब व इतर सरदारांचे कविले याचे संरक्षणास मल्हारराव होळकर दाहा हजार फौजेनिर्शा मागे ठेविले.

हें पाहून इराणी दुराणी व दिल्लीपद बाद्दशहाकडील व मुजातदौले व मनसूरअल्ली याणीं आपले गोठ सोडून फौजेचा पुस्तपन्ही राखून त्यांनीं हि तीन टोळ्या करून—इराणी मध्यभागीं सत्तर हजार फौजेनिर्शा व डावेकडे मनसूर अल्ली चाळीस हजार फौजेनिर्शा व उजवेकडे मुजातदौले येणेंप्रमाणें दीड लक्ष फौजेनिर्शा उभे राहिले. खासा अबदल्ली पन्नास हजार फौजेनिर्शा मागे गोटांत राहिला. दोघे पुत्र मात्र पुढें आले होते. त्यांचीं नांवां:—

एकाचें नांव तेजूरशहा व दुसऱ्याचें नांव नजीमखां. प्रांजवळ रोहिले यांची खासी खासी जमेत एक दिलाची होती. त्यांतून तेजूरशहा यांनी पन्नास हजार फौजेनिशी “ दिन् ! दिन् ! ” म्हणून नीट चालून घेतलें.

तेव्हां युद्धास तोंड लागलें; दारुण संग्राम झाला. हवद्यास हवदे, राऊतास राऊत एक मेळ जहाला. व सुतरनाला व बाणांच्या कैऱ्या व करोलाऱ्या गोळ्या व गरनाळा व तोफांचा मार एकदांच जहाला. एकच रणधुमाळी दोन्ही सैन्यांत माजली. धुरें करून दिनमणीचा अस्त जालासा भासला. ‘ घे घे ’ हीच गर्जना उठली. उमास घ्यावयास अवकाश पडेना. पुढचा पाय पुढें. कोणी कोणास हरेना. एकापरीस एक आगळे. इराणीची जात अरबुंज, आपपर म्हणावयाची नाही. महाबली, महापराक्रमी, मोगल, पठाण व रोहिले रांगडे व रजपूत व पंजाबी, काठेवाडी वगैरे नाना जातीचे त्यांनी संग्रामाची सीमा केली. बहुत मराठे दळ खपलें. रक्तोदकाचे पाट रणभूमीस वाहूं लागले. बीभत्स शरीरें दिसो लागलीं देहाभिमान कोणांत उरला नाही. चौफेर लढाईची बेदद होऊन गेली. थोर थोर अमारांचे हौदे खाली जहाले. इराणी हावभर्री होऊन फिरून नीट फौजेंत चालून घेतलें. तेव्हां मराठी फौज कच खाऊन माघारी सरली.

[रघुनाथ यादव कृत पाणिपतची बखर पृ. ३७-४०]

होळकराची थैली

पठाण यांणीं दुसरे दिवशीं सावर धरून, कुंजपुरा घेऊन आमचे फौजे-

७ प्रारंभ झाला. ८ उंटावरील लहान तोफा. ९ बाणांच्या जुडग्या. १० बंदुकाच्या. ११ रानटी १२ रिकामे पडले. १३ आशेनें, उमेद येऊन

भोंवती घेरा दिव्हा; लढाईचा प्रसंग सोडिला. आमचे फौजेंत पाहिले दिवशीं साफी करून, पांच सात कोस जाऊन, तमाम कही वगैरे सामान पंधरा रोजाचें भरून आणिलें होतें, तेव्हां रुपयास अन्न तीन शेर जहालें. त्यांजकडील पठाण लोक सभोंवतें काम करीत. इकडील लष्करची कही पाहून करीत. हत्ती व घोडे व उंट व बैल यांचे मृत्यु शेंकडो; माणसांची गणती काय ? तोफखान्याचे गोळे भारी केले. परंतु त्यांनीं (शत्रूच्या लोकांनीं) गोळ्यांचा जिकडे हल्ला, (तो जागा) सोडून दिव्हा. आणि हजार दोन हजार पठाण दाव घाव पाहून, अचानक येऊन पडोन, गाडदी वगैरे यांस जखमी करून व कांहीं ठार मारोन, माघारे जाईत. यामुळें इब्रामखान गाडदी याणें तमाम फौजेस ताकीस केली कीं “ लष्करा भोंवता खंदक खणावा. ” गाडदी याणीं आपले सरहद्दीपुढें एक भाला खोल खायी खंटली. तेव्हां पठाणाचा लाग कमी येण्याचा पाहिला. तेव्हां ते हि चोहोंकडून संकटांत पडले. पन्नास हजार खासे लोक त्याचे होते त्यापैकी पंचवीस हजार राहिले. आणि पुढें लढाईनें गलीम जेरदस्त होतां दिसत नाहीं. लढाई टाकून जावें तर मुलकांत काय सांगावें ? मलकाजमानी व मुजायतदौला यांस पैसा मागावा तर ते म्हणतात कीं “ आमचें काम फत्ते करून द्यावें आणि जो पैसा आम्ही कवूल केला तो घ्यावा. ” असा अघटित विचार जाहला. त्यास “ दाय करावें ? ” म्हणोन मुजायतदौला व मलकाजमानी व अबदल अह्मी वगैरे सरदार एकत्र होऊन तह केला कीं “ कोणेहि प्रकारें गलीमाशीं सल्लू करावा. ” म्हणून अवधियांचें चित्तांत येऊन विचार केला आणि सांडणीस्वार याजबरोबर पत्र पाठविलें कीं “ परस्परें भांडोन मुल्लू बुडवावा यांत विशेष काय आहे ? जें जाहलें तें उत्तम. सांप्रत तुमचा सल्लू हाच कीं सुदामतप्रमाणें जे ठिकाणीं तुम्ही अंमल करतां ते ठिकाणीं करावा. दिल्लीपतीची मर्यादा तुम्ही व आम्ही रक्षावी. ” तीं पत्रें श्रीमंत राा भाऊसाहेबांजवळ दाखल जाहलीं. भाऊसाहेबीं तमाम सरदार लोक इब्रामखान गाडदी यांस बोलावून आज्ञा केली कीं ‘ लढाई तहकूब ठेवावी. ’ व पत्रें आलीं होतीं तीं अवघ्यास वाऱूून दाखविलीं. आणि विचारिलें कीं “ याचें उत्तर काय लिहावें ? आपल्या

ठिकाणी लढाईची स्थीत येत नाही. ” असे बोलोन पत्राचें उत्तर त्यास लिहिलें कीं “ तुम्हीं म्हणतां तें आम्हांस कवूल. परंतु सातशे कोस आम्हीं चालोन आलों. फौज किती अपार जाहाली आहे ! सात कोट रुपये खर्च जाला तो तुम्हीं आम्हांस द्यावा आणि आपले मुलखास जावें. नाहीतर जें होणारें तें होईल. ” अशी बोलण्याची त्यांची व यांची रदवदली लागली. कांहीं रुपये द्यावयास त्यांनीं कवूल करावें असा प्रसंग जाहला. शंभर माणूस रदवदली करावयास लागलें.

[इतक्यांत] पठाण यांनीं (गोविंदपंत बुंदेले यांचा) शिरच्छेद केला हें अशुभ, खेदकारक वर्तमान श्रीमंत भाऊसाहेबांनीं ऐकिलें. सव्ग्याचा तह जाहला होता तो बिघाड होऊन दोनी फौजा प्रज्वलित जाहाल्या. श्रीमंत भाऊसाहेब आपण तोफखान्याजवळ येऊन तीन शें जरबा थोर थोर व इभ्रामखान गाडदी यास घेऊन लष्करा बाहेर निघाले. पठाण यांची फौज तयार जाली नव्हती. अचानक साफी करोन जाऊन पोहोंचले. या जंगेत पांच मोहरे व्याजकडील मृत्यु पावले. ऐसा भयभंग जाहाला. सुजायतदौला व अवदलअल्ली परस्परें धुंदीस आले. उभयतां बोलूं लागले कीं “ तुम्हीं आम्हांस बुडविलें. ” अशा कजियांत चारशे माणूस उभयतांचे कामास आलें. ते समर्थी मलकाजमानीनें दरभ्यान येऊन उभयतांची स्थिरता केली. फौजेत कांहीं जीव राहिला नाही. सारांश मोठमोठ अमीर, अवदल-अल्ली व सुजायतदौला यांनीं “ रात्रीचें ठायीं विषप्रयोग करून अखंडदंडायमान व्हावें ” अशी शरम गालीव जाली. ही खबर मलकाजमानी बादशाहाजादीस आली. तों स्त्रीधैर्य पूर्वीपासून महत्, असें शास्त्री पुराणीं प्रमाण, तें दृष्टोत्पत्तीस आलें. आपण पडदा लाऊन जातीनें सुजायतदौला याचे डेन्यास गेली. सुजायतदौला याणीं खुरनिशात बजावून, हात बांधून, उभे राहिले. “ काय आज्ञा ? ” म्हणोन अर्ज केला. पातशाहाजादीनें प्रत्योत्तर तेजःपुंज दिलें कीं “ तुमचे पिते मनसूर अल्लीखान वगैरे अमीर होते त्यांचा पराक्रम या दक्षण, या हिंदुस्थान दोन मुलकांत जाणतात. त्याची अमर्यादा तुम्ही करून त्याचे यशचंद्री कालिमा कां लाविलां ? आणि वैरियासि विन्मुख होऊन विषप्रयोग करितां हें अनुचित. मरण

क्यूँ केलेंच आहे, तेव्हां असें कां मरावें ? शत्रुसन्मुख घेऊन मेल्यास काय चिंता आहे ? जहर खाऊन मरावें यांत वैकुंठप्राप्ती व तरवारेचे धारेनें मरावें यांत नर्क असें कांहीं आज तहकीक तुम्हांस कळलें असेल कीं काय ! तुमचे विचारास जसें येईल तसें करावें. ” म्हणोन तरवार वोडून त्याचे स्वाधीन केली कीं “ तुम्हीं आपले हातें माझा गर्दनच्छेद करावा. नंतर तुम्हांस विहित कर्तव्य असेल तें असो. ” अशी मलकाजमानीची उत्तेजन-वचनें ऐकोन जसें पंकार्त म्हणजे चिखलानें भरून आर्त जाले ते गंगा-प्रवाहीं निर्मल होतात तसे सुजायतदौला कुबुद्धिमलें व्यापिले होते ते मलकाजमानीचे वचनगंगोदकजलें प्रक्षाळून पूर्वापेक्षां सुशोभित जाले. चित्तांत धैर्य धरून अबदलअल्ली यास बोलावूं पाठविले. सुजायतदौला याजकडील बोलावणारा गेला त्याणें सांगितलें कीं “ आपली चिंता सर्व ईश्वरास पडली आहे. गलीमास नसती सलाबत जाली. गलीम तळ व तोफखाना व बुणगें सोडून पळतात. तमाम सरदार पळाले. याजवर नौबतखाने सुरु करून सुजायतदौला सिद्ध जाले. साहेबीं चाललें पाहिजे. सांप्रत मरत्यास मारणें कठीण नाहीं ” ऐसें ऐकोन जयश्री वखें भूषणें, सुशोभितशीं, अनृत वार्तिकवचनें सत्य मानून नौबत करविली आणि आपण मलकाजमानी जवळ येऊन खुरनिशात केली. पुनरावृत्ति बुद्धीस धैर्यसंचार जाहाला. प्रातःकालसमयीं हुंकार देऊन तमाम गलित फौज त्या मुक्कामीं टाकून निवडक सत्तर हजार स्वार पठाण शाबुदीत निघाले. तों आम्हांस इकडे बातमी आली. श्रिमंत भाऊसाहेब व इब्राह्मखान गाडदी याणीं बरा पराक्रम करून तळ उठवून माघारे लष्करांत आले. नौबती सुरु करून पांच लक्ष रुपये धर्म केला. दुसरे रोजीं चार घटका दिवसास बातमी आली कीं ‘ पठाण सावर धरून येतात. ’ असें ऐकतांच पूर्ववत् प्रमाणें मिसला तमाम शिबंदी पाठवून फौज सिद्ध करून उभे राहिले. इब्राह्मखान गाडदी याणीं अर्ज केला कीं “ आज निकड फार होईल. पठाण फार पोळले आहेत, कसूर होणार नाहीं. साहेबीं एक ठिकाणीं चाल होतांच धैर्य धरून असावें. ” अशा विचारांत आहे तों तोफांचा मार चुकवून पठाण येऊन उभे राहिले. त्यास, फौज जैसी तैशीच तयार आहे हें पाहून

अबदलभल्ली बेहिमत जाला. आघाडीस होते ते पिछाडीस जाले. पठाण-फौजेची अर्धैयता पाहून पादशाहाजादी मलकाजमानी हातिणीवर अंबारति स्वारी होती ती खाली उतरली. डेरा उभा केला. औरंगजेब महाबली याचें स्मरण निश्चयपूर्वक करून मान्यता केली. त्याचें पातशाही निशाण जामदारखान्यांतून काढून त्रिनियावर चढवून सेवकास आज्ञा केली कीं ' दरोबस्त फौजेचे आघाडीस घेऊन जाणें. ' सुजायतदौला व अबदलभल्ली वगैरे मुख्य सरदार यांस प्रासादिक अंगारा पाठविला. प्रसादस्पर्शांनीं अर्धैय, अर्धीरपणा होता तो सर्वांचा जाऊन, पुन्हा शत्रुमर्दानाविशीं निष्ठा दृढतर जाली. तमाम सरदार एकत्र होऊन स्वतां इमानें केलीं. सत्तर हजार फौज एक दिल करून, फरा बांधोन आम्हांकडील फौजेवर बांधूं लागले.

आम्हीं आपले मिसलीत तयार होऊन उभे होतांच ते दिवशींचा समय सर्वास विचित्र भासला. उपप्लव नानाप्रकारचे होऊं लागले. दिशा, आकाश रक्तवर्ण पाहून आम्हीं श्रीमंताजवळ गेलों. तेथें हि सर्वांचीं क्षीण-चित्तें देखिलीं. भाऊसाहेब धैर्याचे मेरु. आम्हांस आज्ञा करिते जाले कीं " या प्रसंगीं सर्व प्रकारें तुम्ही वडील आहां. आजचा प्रसंग आमचें समाप्तीचा आहे. त्यास दोन प्रकारें संकट. हें आपणावेगळें मुक्त करून मनोरथ पूर्णकर्ता कोणी दिसत नाही. संकटें कोणतीं म्हणाल तर चिरंजीव विश्वासराव यांउ मातापिताविरहित हा प्रसंग; व दुसरें आमचे कुटुंब समागमें. त्यास स्त्रीचा वध करावा तर आमचा क्षात्र धर्म नव्हे. ब्राह्मणास स्त्रीहत्या वर्ज. त्याणीं सहगमन करावें तर आल्हीं धारातीर्थीं देह ठेवणार. पुढें प्रसंग दुष्टांशीं. याजकरितां उभयतास तुम्ही आपले जवळ घेऊन एका बाजूवर जावें. " अशीं शास्त्रवत् उत्तरें केलीं. तो प्रसंग वैरियासहि पाहवणार नाही. आम्ही श्रीमंत भाऊसाहेब यांजवळ जाऊन समजाविलें कीं " हें कर्म किंनिमित्त करतां ? बाहेर आणीक लोकांस कळतां फौज चकित नाकर्ती होईल. " असें आम्हीं खंबीरता बोलतां आपण बोलले कीं " तूर्त तुम्हीं कांहीं न विचारतां उभयतांस घेऊन जाणें. जन्माचें सार्थक व्हावें म्हणून हा प्रसंग जगदीशें परमपुण्येंकरून योजिला. मृत्यु कोठेंहि

चुकत नाही. ” अशा प्रत्ययपूर्वक गोष्टी ऐकोन, लाचार होऊन उगेच राहिलों. मातोश्रीस गजारूढ करून, श्रीमंत विश्वासराव यांजला घेऊन आम्ही चाललों. इतकियांत इभ्रामखान गाडदी यांस वर्तमान कळलें. त्याजवरून बोलिला कीं “ हें कर्म अनुचित करतां. रायाची नेमणूक पहिलीं दरोगीं तोफखान्याचे केली होती. आणि हा उपाय करतां ! परंतु उपयोगास येणार नाही. जसे पूर्वीं आम्हांजवळ होते तसेच असावे. ” असें उपाधियुक्त वाक्य करता जाहाला. श्रीमंत विश्वासराव याणीं व्याचें बोलणें ऐकून चित्तांत विचार करून धैर्य धरिलें कीं “ भाऊसाहेबीं आपला वियोग करून आम्ही वाचावें असें निर्मिलें. हें आम्हांस विहित नाही. सारांश, जो मार्ग त्यांचा तोच आमचा. ” असें मनांत धरून कोणास न पुसतां इभ्रामखान गाडदी याजकडे हत्ती डुलवून आणला. श्रीमंत भाऊसाहेब हत्तीवरून उतरोन जिमा घातला. एक तलवार फिरंग घेऊन घोड्यावर स्वार जाहाले. ‘ जयजय हरहर ’ शब्द संपूर्ण फौजेंत जाहला. शिपाई, वीर याणीं दरोबस्त तरवार मेणांतून बाहेर केली. आम्ही आपले मिसलेस मातोश्री पार्वतीबाईस घेऊन गेलों. तीं अबदलअल्ली फत्ते निशाण पुढें देऊन आला. सर्वांनीं तरवार वोढली. तेव्हां भाऊसाहेबीं आम्हांकडे निरोप पाठविला कीं “ तुम्ही हत्यार न लावणें. आमची व त्यांची तरवार लागली म्हणजे तुम्ही सहस्रयोगें न विचारतां निघोन जावें. यांत अंतर कराल तर गोब्राह्मणवधाचें पातक कराल. ” असें शपतपूर्वक सांगोन पाठविलें.

[खं. ६ ले. १७२]

विश्वासरावाचा मृत्यु.

धान्याची अडचण पडोन तीन रुपये शेर धान्य भाव मात्र; जिन्नस दमर्डाभार नाही ! तेव्हां लाचारी पडली. मनसुब्यास सोहलत राहिली नाही. “ आतां अन्नावांचून मरावें ते पेक्षा धारातीर्थी अनुसर व्हावें ” हे

नेकसह्या भावी भवितव्यानुसार मनांत ठसून शिंदे, हाळकर आदिकरून कोणासही न पुसतां “ जय आपजय परमेश्वर देईल त्यास; परंतु दाण्या चाऱ्याचे कौचणीने हवक खाऊन न पुसतां उठून जातील. मग समेटणें कठीण. ” असा आपले मनांत विचाराचा आगम बांधून दुसरे दिवशीं श्रीमंत भाऊसाहेब याणीं तमाम फौजेम ताकीद करून समरांगणास जागा उभेतीची पाहून लढाईस आरंभ केला. लढाई निकराची. भाऊसाहेबांचा हत्ती पुढें. तेथून गोळीच्या टप्यावर विश्वासरावांचा हत्ती. ईश्वरकृत्यानुसार विश्वासरावास अचानक गोळी लागली. भंवते स्वार होते ते कालवेल. वृत्त भाऊसाहेबांस समजतांच भाऊसाहेबांनीं हत्ती वसविला आणि धांवत आले. विश्वासराव गोळीचे जखमेनें कार्य होऊन गंतुकर्म. तथापि हिंमत धरून भाऊसाहेबांशीं बोलले कीं “ येथें जें ईश्वरास कर्तव्य तें केलेंच. परंतु आपले आल्यानें लढाई बिघडेल. ही गोष्ट चांगली केली नाही. आपण तों प्रसंग संपादावा ” इतकीं अक्षरें हिंमत बांधून बोलले. तथापि “ [आपण विश्वासरावास] आग्रहानें [पुण्याहून] आणिलें आणि तेंथें ईश्वरानें काय केलें ? आतां तोंड कसें दाखवावें ? ” इतकें मनांत आणून घोड्यावर स्वार होऊन घोडे घातले. या उभयतांचें वृत्त, वकीलांच्या चिठ्या शिंदे होळकर यांजकडे जातांच ह्या पाहून उभयता सरदारांनीं घोडे घातले. जनकोजी शिंदे गारूद जाले. मल्हारजी होळकर यांनीं ऐंशी स्वारांनिशीं दक्षिणचा रस्ता धरिला.

[होळकराची कैफियत पृ. २७]

१ योग्य मसलत. २ तसदीनें, कमीपणानें ३ धास्ती ४ उंचवट्याची? ५ गोंधळले. ६ मुमूर्ख, मरण्याच्या बेतांत ७ नष्ट, ठार

अखेरचा प्रसंग

उजवे वाजूस शिंदे होळकर होते. यांजवरि मुजाउद्दौला वगैरे याणी येऊन झुंज दिलें. झुंज मातबर होऊं लागलें. मध्यें भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब अंबारीत होते ते उतरून घोडियांवर स्वार जाले. भाऊसाहेब वारं घोड्यांवर व रावसाहेब पीलवाँला घोडा याजवरि स्वार जाले. चहू-कडून संभाळून होते. झुंजाचे तांड भारी लागलें. मारामारी होतच होती. मातबरच खामे हुजरातीतील पडो लागले. ते समर्थी विश्वासराव हुजरातीच्या लोकांत येऊन त्यांनीं घोडे घातले आणि घाव केला. तां ईश्वरी श्रोभ जाला. एकाएकीच छातीमध्ये गोळी लागून विश्वासराव ठार जाले. नानामाहेबांचें निधान हरपलें. लोकांनीं कडनिकड करून मुर्दा अंबारीत घातला. आणि वरती शालजोडी घातली, हें वर्तमान भाऊसाहेबांनीं पाहून आवमन सोडिलें. बहुतमा विलाप करूं लागले. मग त्या त्वेशाने भाऊसाहेबांनीं निश्चय केला की, ' या उपरि गिलचा खाशानिशी मारीन. ' म्हणोन लोकांस ताकीद केली. आणि झुंज केलें. ' हाणा ! हाणा ! ' असें मुखें बोलोन बरोबर समशेर बहादूर घेऊन पुढें जाले. आणि तीन वेळ हत्यार केले. त्या इरेनें लोकांनीं हिंमत धरून भाऊसाहेबाबरोबर पुढें सरसाऊन शिपायगिरी बहुत केली. दुराणी व रोहिला माघारा फिरविला. अबदुलअल्ली पळोन नदीतीरास गेला. शर्थ जाली.

विठ्ठलराव शिवदेव याणी पेशजी गिलचे चाकर ठेविले होते. ते दोन हजार होते. त्यासमर्थी त्यांस इशारतीस भगवा पटका दिला होता. तो डोईस बांधून फिरत होते. ते समर्थी ' विश्वासराव पडले ' ही खबर बुणगियांत आली. त्याजमुळें बुणगे व लंकर गडबडलेंच होतें. गिलचे चाकर याणी भगवा पटका टाकून दिला आणि बुणगियांत आवई घातली आणि लडू लागले. बुणग्याने पळ काढिला. बुणगे पळतें हें पाहून विठ्ठल शिवदेव

याणींहि पळ काढिला. आधींच विश्वासराव यांचें वर्तमान ऐकून दहशत खादली होती. कोणी दम धरून बुणग्यांत राहीनासैं जालें. [गिलचे चाकर याणी] लुटीची आवई घातली आणि धुमाळी मांडिली.

इकडे भाऊसाहेबांकडे युद्ध होतच होतें. भाऊसाहेब यांची स्त्री पार्वतीबाई तेथें अंबारीत होती. अंबारीस अंबारी तटली होती. युद्धाचे धुंदीत घाबरी होऊन अवघें लक्ष पुढेंच होतें. तों एकाएकीच मुर्दा अंबारीत पाहिला. आणि बाईनें माहातास पुसलें कीं “ मुर्दा कोणाचा आहे ? ” त्याणें उत्तर केलें कीं “ विश्वासरावसाहेब ठार जाले ! ” खवासखान्यांत खिजमतगार होता त्यास सांगोन तोंड उघडून पाहिले, तों रावसाहेब मृत्यु पावले हें देखिलें. पार्वतीबाईनीं पाहून ऊरकपाळ बडविलें. शंखध्वनी केला; आणि बोलती जाली कीं, “ ईश्वरा ! आम्हांस एवढें निर्वाण कां दाखविलें ? रावसाहेबासारखें रत्न हरपोन गेलें ! ” म्हणोन बहुतच शोक करिती जाली. तों जवळ नाना फडणीस यांची मातुश्री होती तिणें शांत केली कीं “ बाई ! रडें ईश्वरें ओढूनच आणिलें आहे. एवढ्यावरच मुक्त जाला असा अर्थ नाही. अजूनहि सर्वत्र महा अनर्थपात आहे. यांत ईश्वर पार पाडील तर बरें. नाहीतर रडें लागलेंच आहे. तों पावेंतों दम खावा ” म्हणोन शांत केली.

उपरांतिक चार घटकापर्यंत भाऊसाहेबांनीं हुजरातीनिशीं मारामार केली. परंतु डावे बाजूनें हातच सोडिले. आभाळ फाटलें. तेथें ठिगळ कोठवर लावावें ? मग भाऊसाहेब घोडियावरून पाय उतारा जाले. भाऊसाहेब यांचे तोंडास ‘ हाणा, हाणा ! ’ हेंच करीत असतां खरस आली. जातीनिशीं मोठा हिया करून बहुत झुंजले तें कोठवर लिहावें ? सरकारचे मुत्सद्दी मातबर तमाम एकीकडे कुल पळून गेले. ते समयीं सोनजी भापकर यांस भाऊसाहेब बोलले कीं, “ सोनजीबाबा, या समयीं निघावयाचें नव्हतें. तुमचा भरंवसा बहुत धरला होता. ” तेव्हां (सोनजी) बोलले कीं, “ लोक पळतात त्यांस माघारें फिरवितां. साहेबांस टाकून आम्ही कोठ

जावें ? ” असें बोलून लोक फिरवावयास म्हणोन गेले ते तिकडेच गेले ! तेव्हां तुकोजी शिंदे म्हणो लागले कीं, “महाराज, क्षात्रधर्माची शर्थ जाली. चोहीकडून आभाळ फाटलें. या उपरि निघावें यांत उत्तम आहे. ” तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर दिलें कीं, “ तुकोजीबाबा, आतां कोणीकडे जावें ? काय तोंड नानासाहेब यांस दाखवावें ? रावसाहेबांची गत काय जाली ती पहावी. आणि इभ्रामखान गाडदी यास इनाम दिलें तें काय ? ” असें ऐकून मागती तुकोजी शिंदे यांनीं उत्तर दिलें कीं, “भाऊसाहेब, तुम्हीं वांचला तरी अबदली याचा सूड घ्याल. नाहीतर तुमच्या मागें अवध्याच गोष्टी आटोपल्या. ” असें ऐकून मागती भाऊसाहेब बोलिले कीं “ पुण्यांत नानासाहेबांस तोंड काय म्हणोन दाखवावें ? ‘निघावें,’ अशी गोष्ट घडणार नाही. रणाचे ठायीं ईश्वरसत्तेकरून जें घडणार असेल तें घडेल. परंतु कदापि नामोहरम व्हावयाचें नाही. ” असें म्हणतांच तुकोजी शिंदे याणीं घोडियावरून उडी टाकिली, आणि जातीनिशीं हत्यार केलें. तेथें मोठी मातबर मरदोमी करून मराठी धर्माची शर्थ करून खस्त केली. तेव्हां अकस्मात गोळी लागोन ठार जाले. जरीपटकियाचे निशाणावर आर्धीच दाटी जाली होती. तेव्हां हत्तविरून उतरून घोडियावर घेतलें. निशाण गुंडाळून झाडून पळों लागले. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं शहाजणें वाजविण्यास आज्ञा दिली. “ फत्ते जाली, शहाजणें वाजतात याजमुळें तरी लोक माघारें फिरतील, ” या अर्थें शहाजणें वाजतात असें करूं लागले. परंतु ज्यांनीं पळ काढिला त्यांपैकीं कोणी माघारे फिरले नाहीत. भाऊसाहेब यांचे तोंडास खरस आली. ‘ हाणा ! मारा ! ’ म्हणावयाचें राहिलें. तोंडापुढें कोणी ओळख्या आला तरी तोंडानें मात्र हुंकार देऊन मानेचे संज्ञेनें दाखवूं लागले. अंगावरि ब्रह्मांड येऊन कोसळलें. परंतु हिंमत हरली नाही. भाऊसाहेब यांजप्रमाणे पराक्रमी दुसरा होणें हे असाध्य गोष्ट. जाग्यावरि हजार बाराशे मात्र उभे राहिले. चोहोंकडे एकदांच अभाळ पांढरें जालें. जिकडील तिकडे पळोन गेले. भाऊसाहेब यांजपाशीं जनकोजी शिंदे व रावसाहेब

यांचे मुर्द्यांचे हत्तीपारशी शे पन्नास लोक उभे होते तेवढे मात्र बाकी राहिले. सभोवतां वेढा पुरा पडला. युद्ध बहुत केले. पूर्वी युद्धांत भतिरथी, महारथी झुजले; त्याप्रमाणे भाऊसाहेवी विरथापणे शर्थ केली. पुढे कांहीं इलाज चालेनासा जाला. दुराणी व नजीबखान रोहिला असें चाळीस हजार फौजेतून दाहा बारा हजार फौजेनिशी भाऊसाहेव यांजवर येऊन वर्षले. ते समयी मारामार अशी जाली कीं, ' न भूतो न भविष्यति. ' एकदांच भोंवताले वेष्टून उभे राहिले. आंत रंवदळारंवदळ क्षणभर व्रहुतच केली. त्यांत भाऊसाहेव व जनकोजी शिंदे यांची गत कैशी जाली हें न कळे. उभयतां ग्वास कोणी दृष्टीनें पाहिले नाहींत. गर्गफ जाले, किंवा अस्मानांत गेलें कीं, पृथ्वींत गेलें हें ईश्वरीकौतुक ब्रम्हादिकास न कळे. तेथें मानवीयांस काय कळेल ?

[भाऊसाहेवांची वखर पृष्ठ १४७-१५३].

युद्धाची विश्वसनीय हकीकत

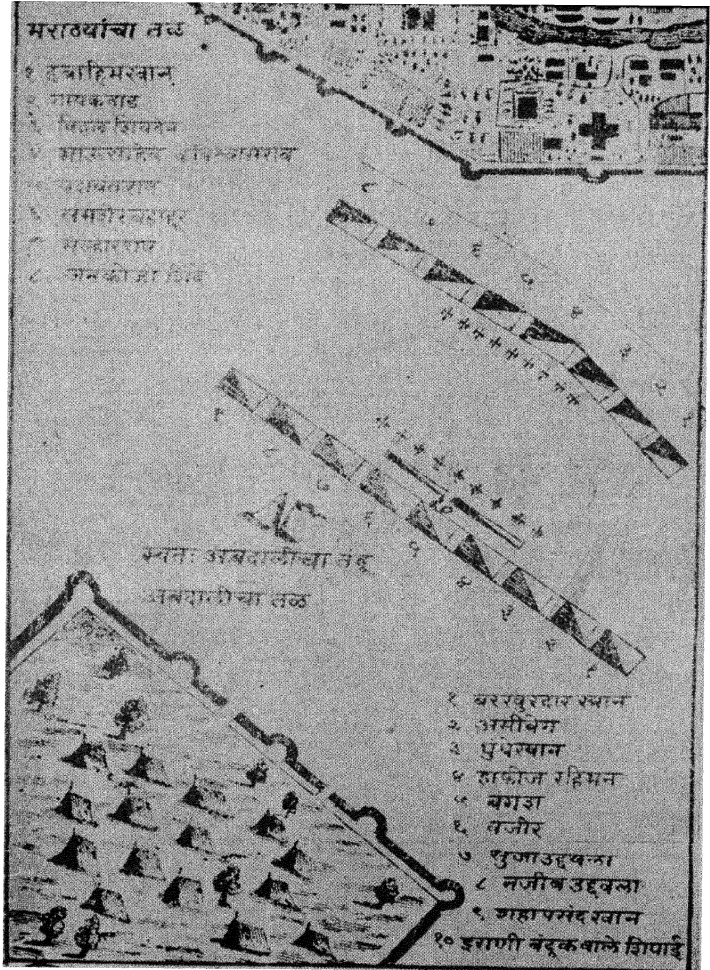
१६८२ माघ शु. १] श्री

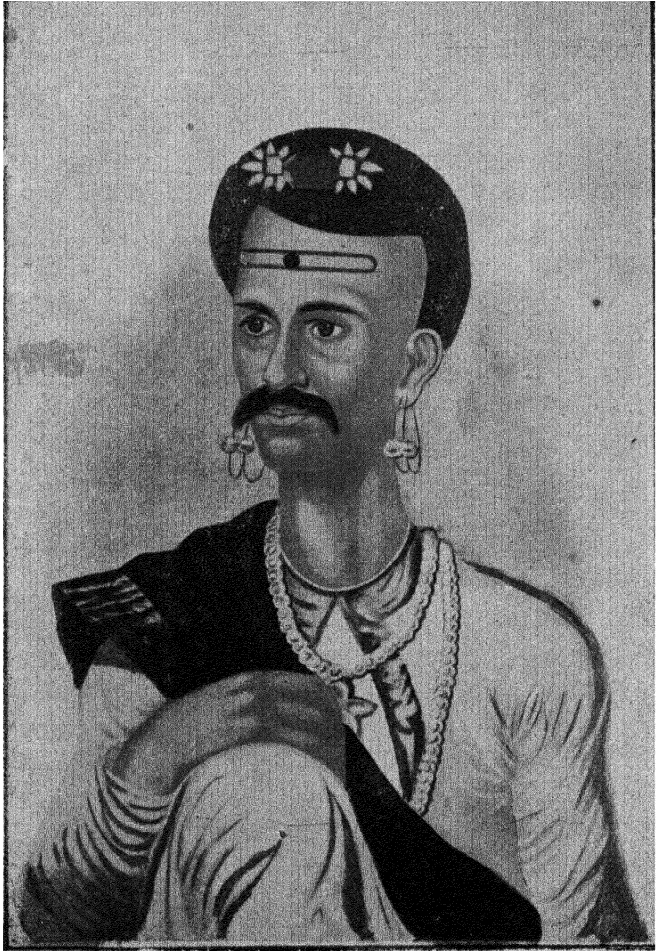
श्रियासह चिंरंजीव राजश्री सुभानबा यासी:—सटवोजीराव जाधवराव आशीर्वाद उपरि येथील वर्तमान ताा माघ शुा १ मुक्काम कुंभेर यथास्थित असे. विशेष. पाणिपतावरी अडीच महिने मोचेंबंदी करून राहिलों होतों. गिलजाचा आमचा दो कोसाचा तफावत होता. सड्या फौजा पुढें, मार्गे बुणगे, याप्रमाणें मोचें बांधून, तोफा पसरून राहिलों होतों. एक लढाई कार्तिक शुा १५ मेस जाली. व दुसरी लढाई आमावाशेस जाली. दोन्ही

५ तुडवातुडव, मारामार, चेंगराचेंगर. ६ गुप्त.

पानिपतच्या युद्धाची सैन्य रचना.

(कडीवाल यांच्या मते)

नानाफडणीस

[पृ. ३०१ अ.

लढायांत दोहीकडील फौजा कायमच होत्या. गिलजा आमच्या लष्करा-
 भोंवता फिरोन रस्त बंद केली. वैरण जाळली. यामुळें लष्करांत काळ
 पडला. दोन अडीच शेर दाणे जाले. लोकांस अन्न न मिळे ऐसा प्रसंग
 जाला. घोडी तों बहुत लोकांची मेली च होती. राहिली ती हि पोटामुळें
 तुटली होती. निदान प्रसंग जाणोन पौष शुभा अष्टमी बुधवारी हल्ला केला.
 पुढें फौजा, त्यापुढें तोफखाना, बुनगे पाठीवर समागमें घेऊन, निघोन
 मोंगलावर चालोन जाऊन, जुज उत्तम प्रकारे केलें. अडीच तीन प्रहर-
 पर्यंत जुंज चांगलें च जालें. राजश्री विश्वासराव यास गोळी लागोन ठार
 जाले. इब्रामखान गारदी यास गोळ्या लागोन ठार जाले. वरकड हि
 कितेक मातबर लांक कामास आले. आपलें फौजेने शिकस्त खादली. ज्यास
 जिकडे सोय पडली तिकडे निघाले. कोणी कोणास मिळालें नाहीं. राजश्री
 मल्हारजी बाबा हजार दोन हजार फौजेनिशी निघाले. राा नारो शंकर
 दिह्डीत होते. त्याजपार्शी फौज पांच सात हजार होती. तितक्यानिशी
 निघोन, सौभाग्यवती पार्वतीबाई दोन ब्यार शे स्वारानिशी निघाली होती
 त्याची राजश्री मलारजी बाबाची गांठ वाटेस पडली, त्यांजला ते संभाळून
 घेऊन चमेलीपार भदावरच्या मुलकांत गेले. वरकड फौज बाळोष्याच्या
 मुलकांतून ज्यास जिकडे वाट फुटली तिकडून निघाली. वाटेनें गांव मातबर.
 गांवोगांव रावतांचा भरणा. जावीगार फार. दोन रोज रात्रंदिवस गवारांचें
 जुंज पुरवलें. घोडी थकोन राहिली. कोणाचें घोडें निभावलें नाहीं. तमाम
 फौज पायउतारा जाली. आमचीं हि घोडीं तमाम थकलीं. आम्ही मागा-
 हून डोल्यांत व गाड्यांत बसून हळू हळू कुंभेरीस आलों. तेथून भरतपुरास
 जात होतो तों ठाकूर सुरजमल्ल यांनीं सामोरे येऊन भेटले. फिरोन ते
 व आम्ही समागमें कुंभेरीस आलों. तेथून राा मलारजी बाबाकडे पत्रें
 लिहून पाठविली आहेत. त्यांचे प्रतिउत्तराचीं मार्गप्रतीक्षा करीत असों.
 दो चौ रोजांनीं त्यांचें उत्तर आलें म्हणजे येथून स्वार होऊन आपल्या
 परगण्यांत सिपरी व कुलारसास जाऊं. तेथून सविस्तर वर्तमान तुम्हांस
 लिहून पाठवूं. सिपरी येथून चौ रोजाची वाट आहे. लौकरीच जाऊं. सौ
 पार्वतीबाई व राा मल्हारजी होळकर जिवानिशी मात्र गेलीं. राा भाऊ-

साहेब कोणीकडे गेले त्याचे अद्यापि ठिकाण नाही. राा जनकोजी शिंदे यांचें हि ठिकाण नाही. वरकड सरदार कोणी पुढें गेले. कोणी अद्याप मागें च आहेत. सारांश आपले फौजेचा विध्वंस जाला तो लिहितां पुरवत नाही. ईश्वर गतेनें होणार तें जालें. सिपरीस गेलियावर सर्व सरंजाम नवा केला पाहिजे. ईश्वरी कृपेनें होऊन येईल. तुम्हीं कोणेविशीं जालकी न करणें. तुम्ही आपले ठाई सावध राहणें. आपलें वर्तमान लिहून पाठाविणें. बहुत काय लिहिणें ? हें आशीर्वाद. [खं. ६ पृ. ४७०]

नानाफडणिसाचें आत्मचरित्र.

मी दिल्लीस गेलों. तेथें पृथ्विपतीचें दर्शन श्रीमंतांचे आज्ञेवरून घेतलें. त्याणीं बहुत कृपायुक्त भाषण करून आशीर्वाद देऊन आपले जवळील वस्त्रें दिलीं तीं घेतलीं. किंचित् संतोष जाहला कीं, भगवंताचे कृपेचे अंतर्वर्ती ही कृपा आहे. तदनंतर श्रीमंतांचे लष्करांत श्रीमंतांजवळ आलों. बसलों असतां भूमीकंप जाहला. परंतु भगवंताचें ध्यान चित्तांत आणिता जालों. दिल्लीतील चित्रें वगैरे विषय ज्यांत पाप नाही असेही घेतले, पाहिले. पुढें उत्तरेकडील यवन शत्रुत्वें करून यमुना पैलतीरीं पाऊण लक्ष सेनेसह-वर्तमान येऊन उतरला. परंतु यमुना भरपूर चालली तेणेंकरून उभयपक्षां स्तब्धताच राहिली. पुढें कुंजपुरा श्रीमंतांनीं शौर्येंकरून घेतला. मीही युद्धांत होतो. ईश्वरें रक्षिलें. तौ इत्कियांत यवन आलीकडे आला. श्रीमंत सैन्यासहवर्तमान त्याचे समोर गेले. गांठ पडली. तेव्हां मी तर लहान. श्रीमंतांचे बुद्धीस-महानबुद्धी [?] परंतु भावी अर्थ तेणेंकरून—विपर्यास पडला. आस होते व बळवंतराव मातुल व नाना पुरंधरे वगैरे ते अनास जाले. जे अनास शाहनवाजखान, भवानी शंकर वगैरे ते आस जाहले. त्यांचे वाक्याचे ठायीं विश्वास, तेणेंकरून आपली रीत युद्धाची सोडून यवनाची

रीत धरिली. परस्परें युद्ध होत असे. शत्रूचे गोळे प्रत्यहीं राहुटांवरून जात मातोश्री व स्त्री भयभीत होत कीं कसें होईल ? ते ते समयीं मातोश्रीस विनंति करीत गेलों कीं एक ईश्वरी लक्ष असावें. त्यांत मातुळ युद्धांत होते ते पडले. ते दिवशांच्च सर्व सैन्य नाशास पावावें. परंतु रात्र जाहली यामुळें राहिलें. त्या दोन महिन्यांत मनुष्यें पशु बहूत मेले. अन्नाची महर्गता. दुर्गंधी एकेच ठिकाणीं. असे श्रम पाहिले. पुढें मातुळाची स्त्री समागमें गेली, मातोश्रीस श्रम फार जाहले. होणार अवश्यक होतें. यदर्थी संदेह धरूंच नये. हा माझा निश्चय. पुढें थोरलें युद्ध उदयीक होणार. तों पूर्व दिवशीं संकेत कीं, पराजय आपला जाहला तरी शत्रूचें हार्ती श्रीमंतांचे व आपलें कुटुंब लागूं नये. आपणच नाश करवावा. आपण तर वांचत नाहीं असा सिद्धांत करून श्रीमंतांनीं याची ही योजना केली. दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ जाहला. श्रीमंत अति बुद्धिवान, वैरवान. शूर, कृतकर्म; गर्व मात्र विशिष्ट, परंतु तर्तुद फारच सैन्याची वगैरे केली. शेवटीं निशाणाजवळील तर्तुद एकीकडे जाऊन शत्रूची मुख्य स्थानींच गांठ पडली. मी श्रीमंता संनिध ईश्वरस्मरण किंचित करून असे. तों विश्वासराव यास गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं घालून उभेच राहिले. तों पठाण पायउतारा आंत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर सरदार चौघड्यांचे धनी देखील, पूर्वी च पळाले. उजवे बाजूचे ही होळकर शिंदे निघोन निशाण निघालें. दोन तीन शत पायदळ होतें. श्रीमंत दिसेनातसे जहाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धि दिली माघारे फिरलों. पूर्वी युद्धांत बापूजी पंती बोध केला “माघारे फिरावें.” त्यांस उत्तर केलें कीं, “अशा समयीं श्रीमंतांस सोडणें ठीक नाहीं.” परंतु पुढें याप्रमाणें जहालें. लक्ष सैन्य त्यांत मोठे मोठे सरदार असतां एक ही त्या समयीं श्रीमंतास आप्त न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिलें. कृपा पुत्रवत् केली. तितके चांगला काळ होता तेव्हां केशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशा प्रतिज्ञा परंतु ईश्वरघटित विपरीत काळ त्यांत सोबती कोण होतो ? सर्व सुखाचे सोबती. भोजन आदरें करून करावें. वस्त्रें, जवाहीर, जागिरा,

ध्याव्या. निदानीं इतकें असून त्यांचे देहाचें ठिकाण ठाऊक नाहीं. सर्व वाताहात जहाले. मी सायंकालचे दोन घटका दिवसास घोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या देशाचा मार्ग अगदीं ठाऊक नाहीं. तेथें परमेश्वरें वाट दाखवावया पुरते रामाजीपंत उभे होते. सांगू लागले “घोडें वस्त्रें टाकून घ्यावीं.” त्यावरून सर्व शुद्ध लंगोटी लावून बसलों. रात्र जहाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळ शरीरास हात लावून टोपीवाल्यांनीं झाडा घेतला. दर खेपेम समागमेचे दाहा वीम तोडून टाकित. त्यांत मी राहिलों. हे सत्ता ईश्वराची. परंतु बापूजीपंत, रामाजीपंत, राहातच गेले. असें जातां दाहा बारा कोश पश्चिमेकडे गेलों. तों तेच शत्रू येऊन रामाजीपंत बापूजीपंत वगैरे यांस जखमी भारी केलें. पडले. मी एकटा राहिलों. तो गवतांत गेलों. ईश्वरें तृणें करून माझें रक्षण केलें. त्यांस मोहनी घातली. सर्वास मारिलें असतां मी जवळ असतां न मारिलें. व गवत लांब असतां जाऊ दिलें. पुढें ते गेल्यावर जाऊ लागलों. तों पुढें दोन कोशावर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन बसलों. तों जवळ येऊन काढूं लागले. ते समयी ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचे मनांत संचार करितां जाहला कीं ‘कशास मारितां?’ मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर वृद्धत शीण, आमविकारादिक विकारयुक्त. अन्न चालना, असा मी त्याजवर दयासमुद्र सांबसदाशिव जो याणें कृपा करून शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेंच नाहीं, व पादचारी अभ्यास नसतां सोळा सत्रा कोश अन्न उदका व्यतिरिक्त आलों. क्षुधा तिसरे प्रहरें लागली. तेव्हां बोरीचा पाला सांपडला तो खाऊन पाहिला. तो तोंडांत जाईना. तसाच सायंकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों तों एका बैराग्यानें पंथ आणून दिलें. त्याची भाकर खादली. ती अमृत—प्रमाण लागली. नंतर निद्रा केली. प्रातःकाळीं गंगा—सहस्रनाम म्हणत ईश्वर स्मरण करीत चाललों. तों एका गांवामध्यें गेलों. तेथें एक साहुकार होता त्यानें घरीं नेलें. एक ब्राह्मण होता, व यशवंतराव चाबुकस्वाराकडील भेटला, त्याजकडून स्वयंपाक करवून भोजन केलें. तों शत्रूचे स्वार गांवांत जाले हें वर्तमान कळलें. तेव्हां साहुकार म्हणाला कीं, “आम्ही गाडी करून जनयगराकडे पावते करितों.” गाडीत असून चाललों तों पाहिलें कीं हा

फसवितो. असें बुद्धीस येऊन गाडी टाकून पाय उतारा च होऊन चाललों. बरोबर दोन तीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसें, याप्रमाणें दाहा बारा कोश गेलों. असे सात दिवस पायीं चाललों. नित्य भोजनाचें साहित्य ईश्वर देववी. तेणे करून समागमाचे मंडळी सुद्धां भक्षुन रेवाडी पावतों आलों. तों लष्करचे पळे त्या वाटेनें गेले. त्यांस गांवांत बालोराव म्हणून चौघे माऊ असत. तें माझें नांव ऐकून पुसत कसै आहेत? चेहरा कसा! खुणा खाणा सर्व त्यांणीं पुसून घेतलें. मागाहून हे येतात हें जाणून मार्गावर नेहेमी पाहात बसत. आम्हीं आलों तों त्यांणीं रेवाडी बाहेर ओळखिलें. पुसूं लागले. नांव न सांगावें हा निश्चय, परंतु तो आंणींच नांव लावूं लागला. त्याचे बोलण्यांत वांकडी गोष्ट नाहीं. आम्हांस साहित्य करून द्यावें, उपकार करावा हें पाहिलें. तेव्हां नांव सांगितल्यावर आपले घरास मंडळी सुद्धां नेऊन उत्तम प्रकारें भोजनाचें साहित्य करून दिलें. भोजन केल्यावर वस्त्रें दिलीं. तदनंतर रामजी दास जोशी मातबर रेवडेंत असे त्यास वर्तमान कळल्यावर त्याणें आपले घरीं नेऊन ठेविलें. सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रें दिलीं. पुढें आमचे मनास दीग भरतपुरास जावयाचें. परंतु तो म्हणे सोबत चांगली लावून गाडी करून पावतें करीन. त्यावर एक लग्न निघालें. त्याबराबर पेढे साहित्य करून दिलें. आम्हीं निघालों तों वाटेंत कृष्णभट वैद्य आले. त्यांणीं सांगितलें कीं, स्त्री विरोजी बारावकर यांणीं संभालून आणिली. ती जि ग नी स नारोपंत गोखले यांचे घरीं आहे. तेथे त्या गृहस्थानें साहित्य वस्त्र पात्रांचें केलें. आम्ही तेथें गेल्यावर भोजन क्षिरीचें घातलें. तेव्हां आनंद जाला. मग स्त्रीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालों. तों दिगेस आलों. तेथें पुरुषोत्तम माहादेव पाणिपताहून आले होते. ते वानवळे यांचे गुमास्त्याचे बिन्हाडास राहिले होते. त्यांस कळतांच त्यांणीं आपले बिन्हाडास नेलें. तेथें कुटुंब सुद्धां कमकसर महिनाभर होतों. क्षुधा फार लागत असे. त्यांणीं वस्त्रें वगैरे साहित्य भोजनाचें चांगलें केलें. तेथून मातोश्रीचा शोध फार केला. परंतु घरचा खिजमतगार बराबर होता त्याणें सांगितलें, घोड्यावरून पडून जखम लागून मेली, हेंच ठिकाण लागलें. पुढें पालखी व घोडी घेऊन ढबळपुरावरून ग्वालरीस सारें लष्कर पळून पार्वतीबाई,

नाना पुरंधरे, मल्हारजी होळकर सारे होते तेथे आलों. अंतःकरणापासून होते की, श्रीकाशीस जाऊन नेहमी वास करावा. प्रपंचातील विषय—मार्त्री दुःख हें पुरतें समजलें. परंतु देहप्रारब्ध बळवंत. तेथे आलियावर सर्वांनी निषेध केला, “एकदां देशी जावें. मातोश्रींचा विधी करावा, वगैरे कित्येक प्रकार काशीत गेल्यावर कसें होईल? पाणिपत जालें तेव्हां काशी ही कशी होते.” असें चित्तांत येऊन लष्कराबरोबर येऊं लागलों. पाणिपताचे वर्तमान श्रीमंत नानासाहेबांनी ऐकून माझे स्मरण फार गुरुजीजवळ केलें की, त्याचें शरीर अशक्त कसा निभाव होईल? परंतु ईश्वर कृपेनें व त्यांचे आशीर्वादे महत्संकटांतून पार पडलों. पुढें श्रीमंत नानासाहेब यांचें दर्शन बराणपुरावर जालें. पाहतां तों शरीर फार क्षीण जाहलें आहे. मर्जी बेतन्हा जाली आहे बहुतांच्या अन्न क्षणक्षणां जातात. परंतु मजवर सदयतेनें लेभें भाषण करून वर्तमान पुशिलें. सांगितले. [काव्येतिहास संग्रह. पृ. ३६]

युद्धाचा उपसंहार

त्यानंतर सौ पार्वतीबाईंच्या बंदोबस्तास विसाजी कृष्ण जोगदंड या समागमें पांचशें धनगर देऊन ठेविले होते. त्यास आशा केली होती की, “आम्ही जुंज करून पार होऊन निघालों तरी यांस घेऊन दिल्लीचे रोंखे निघोन यावें. आणि आम्ही पडलों असे वर्तमान ऐकिल्यावर यांस जिवें मारून तुम्ही निघोन जावें.” असा निश्चय खास सांगून त्यांजला रखवालीस ठेविलें होते. मोड जाला, लोक पळो लागले, तें समयी विसाजी कृष्ण व लोक यांणी आपले जीव वांचविले. कोणीकडे गेले हें कळना. जानू भिताडा खिसमतगार एकटा राहिला. त्याणें हिंमत धरून आपले पाठीशी बांधून तेथून बाहेर काढिलें.

त्यानंतर दुसरें वर्तमान जुंजांतून मातबर सरदार व लहान थोर कितेक पळोन आले. ते पश्चिमेकडे जुन्या तळावर खंदकांत येऊन दाखल

जाले की, भाऊसाहेबीं माघारें पळोन येऊन पूर्ववत् प्रमाणें तळ काढून रहातील. या मागें नित्य जुंजांत जात असत तेव्हां संध्याकाळीं माघारां फिरोन येत, त्याप्रमाणें येतील. म्हणून माघारें बुणग्यांसुद्धां येऊन खंदकांत दाखल जाहाले. तों तेथील फौज व बुणगे पळतात. तेव्हां तेथेहि धीर पुरेनासा जाला, मग तेथूनहि वाट सांपडेल तिकडून पळत गेले ज्याचे घोड्यांत जीव होता तो खंदक पार होऊन पाणिपत शहरांत गेला. तिकडून ज्यास मार्ग दृष्टीस पडला तसे निघाले. कितेक गाडे व छकडे व बायका खंदकांतून निघावयाचें जालें नाहीं ते तेथच्या तेथेंच राहिले. ते गिलच्या-कडील लोकांनीं पाणिपत शहरचा बंदोबस्त करून खंदकांतील मालत लुट्टे लागले. कितेक बायकां धरून नेल्या. कितेकांनीं जिवें मारिल्या. तीच गत पुरुषांस. कत्तल करून जिवें मारिले व धरूनही बहुत दस्त केले.

प्रातःकाळचे प्रहर दिवसानंतर जुंज लागलें तों तीन प्रहर हाणा मारा हेंच जालें. पृथ्वीनें रक्त प्राशन केलें. हिंदूमध्यें या प्रॉं जुंज मागें जालें नाहीं व मोडही या प्रॉं होऊन कत्तल जाली नाहीं. पुढेंहि होणार नाहींसें दिसतें. तथापि ईश्वराची करणी की, पृथ्वीतील लोक नेऊन त्यांस मारावयाचें केलें. मराठे लोक निर्माण केले. फाजा हटानें कधीं केल्या होत्या ? आपल्या लष्करांत भोंवतां खंदक खाणून कोण राहिलें होतें कीं काय ? उत्तम प्रकारें गांठ पडली तरी जुंज द्यावें नाहीं तरी पळोन जावें. हा मराठभर्म पुरातन चालत आला आहे. तेंणेंकरूनच पृथ्वी जिंकिली होती. ते सोडून अविधी धर्माचा स्वीकार केला. आणि लोक दरोबस्त व घोडीं मारविलीं. ईश्वरसत्ता ! उपाय काय ? नानासाहेब व भाऊसाहेब ईश्वरी अवतार धरून या युगीं चरित्र केलें.

त्या नंतर जुंज होतां होतां रात्र जाली, जुंज बंद जालें. हत्यारें राहिलीं. विश्वासराव यांचे मुडद्याचा हत्ती सुजातडवला याजकडे गेला होता तेथें दौला यांजकडील गोसावी शिपाई होता त्याणें लष्करचे पळापैकीं तैलंग ब्राह्मण आणून रायाचें दहन करविलें. उत्तम प्रकारें गत करून अस्थी वाराणशीस रवाना केल्या. पाणिपतांतील लोक शहरांतून दुसरें दिवशीं गांवचे दरवाजे बंद करून कुळ पळाचा बंद करून दहा पंधरा हजार पळ

धरिला. खंदकांतील धरिले. तेव्हां ताकीद जाली की, “ माणसांस न मारावें. मालत घेऊन सोडून द्यावें. ” त्याजवरून दुसरे दिवशीं याणीं मारलें नाहीं. बंद धरिला होता तो कुळ वीस हजारपर्यंत लष्करांत आणिला. दोन दिवसपर्यंत लष्करांत होता. त्यास सुजायतदौला याणीं गिलघ्याशीं तीन लक्ष रुपये खंडणी देऊन धर्मार्थ बंद सोडून दिला. रणांतीलहि शोध सुजायतदौला याणें करून मातबर सरदारांची वगैरे ओळख निघाली त्यांस नेऊन गत उत्तम प्रकारें केली.

त्यानंतर इकडील पळाचें वर्तमान तरी कितेक घोडियाचे सामर्थ्य करून दिल्लीचा रस्ता ज्यांस सांपडला ते पांच सात हजार निघोन गेले. त्यांस त्या मार्गें दांडगे गांवचे भेटले त्यांनीं मारामार करून कितेकांचीं घोडी घेऊन सोडिलें, व कितेक जिवें मारिलें. त्यामध्ये ज्यांचे घोड्यास जीव बराच होता ते पांच सात शें वांचून संध्याकाळीं चाळीस कोस दिल्लीस जाऊन दाखल जाले. कितेकांस दुसरे मार्ग सांपडले, ते भकोन घोळांत पडले. भगवंतें वाट दिल्ली तिकडे गेले. आयुष्य होते ते जगले आणि आले.

यानंतर सौ पार्वतीबाई यांस जानू भिंताडा खिसमतगार याणें पाठीशीं बांधोन आणिलें. पिराजी राऊत पळत होता त्याणीं पहातांच पाठीची सोडून आपल्या घोडियावर पाठीमागें बांधून साहा कोशपर्यंत आणिली. पुढें त्याचा घोडा थकला. त्यानें उतरून ठेविली. पुन्हा जानू भिंताडा खिसमतगार कोश अर्ध कोश चालवितो तों बळकट घोड्याचा मातबर सरदार कोणी [भेटला तर] त्याचे घोड्यावर बसवी. ऐसें करीत करीत तस्या संकटानें दिल्ली आलीकडे तीन मजलावर मल्हारजी होळकर व कितेक सरदार व पागेचे बारगीर व स्वार शिलेदार पन्नास भेटले. त्यांमध्ये येऊन भेटली आणि मिळाली.

त्यानंतर दिल्ली कडील मजकूर तरी बुधवारी अष्टमीचे दिवशीं तिसरा प्रहरपर्यंत जुंज होऊन मोड जाला तों गुरुवारी प्रातःकाळीं कितेक पळत आले. तेथें कोशावर पीरखान ठोका, बाळोजी पगडे ऐसे सहा सातशें किल्यांत होते बाकी हुजरातीचे पतके लक्ष्मणराव गाडवे व हिरोजी शिरके व लखोजी बोधे व बापू बाजीराव यांची पतकें पर्वतराव कदम व गोविंदपंत

बुंदेले यांच्या सूत्रं [?] पांचशें स्वारांनिशीं अशीं तीन सहस्र होती. हजार वाळवंटीत होते. त्यास सर्वत्रास पळाचे वर्तमान समजलें. परंतु तहकीक कीं ' कदाचित् भाऊसाहेब पळोन दिल्लींत आले आणि अगोदर पळाले, असें जालें [तर] येथें तोंड दाखवावयास जागा नाही.' यास्तव धीर धरून रहाते झाले. पेशजी लष्करचे उदमी कितेक बाहेर जाऊन राहिले होते त्यांत त्या शहरांतील भिकारी यांणीं शोध करून लुटू लागले व मारू लागले. वाळवंटीत पतकें हातीं; गुरुवारीं तिसरा प्रहरपर्यंत धीर धरून होती. कांहीं खजीनाही सरकारचा होता तो अगोदर काढून बाहेरील पथकें व आपण एकत्र होऊन निघाले असते तरी निभाऊन येते. तें न जालें. संध्याकाळीं गंगोबा तात्या होळकराचे दिवाण पळतच दिल्लीस आले. नारो शंकराकडे भोजन केलें. सविस्तर मजकूर सांगितला. याजउपर " जसा मार्ग भगवंत देईल त्याप्रों निघोन पार व्हावें. नीट दिमत नाही. तुम्ही डोळे झांकून कां बसलां ? " असें नारो शंकर यांस सांगितलें. आणि ते स्वार होऊन गेले. तेव्हां अवसानें गेलीं. खजीना काढावयास अनकूल पडलें नाही. दिल्लीतील लोक व बायका देखील लष्करच्या लोकांस मारून लुटू लागल्या. शहरांत धूम झाली. जिवानिशीं मारामार करीत नारो शंकर वगैरे कुद् झडून निघाले. अगोदर वाळवंटीतील पतके तीन निघालीं तीं फराडीयांस जाऊन जीव न उतरतां दमसांड केला तों हीं रातोरात येऊन मिळालीं. न्यानंतर नाना पुरंदरे व बाळोबा तात्या व आणीक शें पन्नास तेही आले. तेही एकत्र होऊन तीन मजल आले. तों होळकर यांची व बायकांची गांठ पडली. तेथून मजल दरमजल अकरावें दिवशीं भिंडस दाखल जाले. इकडील वर्तमान. कितीकांस दिल्लीचा मार्ग सांपडून दिल्लीस येऊन यांचे मागोमाग भिंडवर आले. वाटेनें कितेक जिवें मारिले, कितेक गेले, कितेक लुटून सोडून दिले. दिल्लीचा मार्ग सांपडला आणि तिकडे गेले. फिरत फिरत तीस चाळीस हजारांस पांच पन्नास दांडगे मिळोन उडून घोडी हिराऊन घेत. मातबर माणूस अनाथ होऊन पायऊतारा जाले. बहुतांस अन्न कोठें मिळेनासें जालें. ऐसे जातां जातां जाटाच मुलकांत आलें. एक मातबर गांव होता. तेथें एका सावकारानें भिक्षेस खंडीभर उडीद वाटलें.

दर माणसास दहा दहा दाण आले. आणीक मण दोग मणाच्या भाकरी करून तुकड वाटल. एक एकास पैशा एवढा तुकडा आला. अशी भिक्षा घातली. आंगावर वस्त्रे नाहीत. चुन्याचे भट्टी जवळ बसलें राहावें. ब्राह्मणास तो अकरा दिवस अन्न नाही. पौष मास, थंडीचे दिवस, बहुत आपत्. मातवर सरदार मनुष्ये दीनाप्रमाणे होऊन पंधरावे दिवशी भरतपुरावर यंऊन दाखल जाले. तेथे जाटाची बायको होती. तिनें बहुत धर्म केला. जागां जागां स्वार पाठवून मुलकांत ताकीद केली की, “ पळाचे लोक येतील त्यांस कोणी लळू नये. ” भरतपुराम पावलियावर तीस चाळीस हजार माणसास सर्वत्रांम आठा आठा रोजांचें अन्न दिल्लें. ब्राह्मणास निवडून दूध, पेढे, मिठाई, दिव्ही. असे एक दिवस परालाम घालून दर ब्राह्मणास पांच रुपये नक्त व एक तिघट व एक रजई व एक एक घोतर व आटां दिवसांचें अन्न व शिधा बहुत उत्तम प्रकारें देऊन शहरांत आराम व्हावयाम (राहून) घेतलें. शहरांत ताकीद केली की, “ ज्यास जमें अनकूल पडेल तमें अन्न द्यावे. जेथें रहातलि तेथे जागा द्यावी. कोणी लळू नये. ” अशी बहुतांस ताकीद करून मातवर कोणी भेटला त्यास घोडी बसावयाम दिव्ही, कोणाम पालखी दिली. याप्रमाणे सर्वत्रांचा सांभाळ केला. बहुत लोक जगले. तेथून पुढें येतां फिरोज दांडगे यांनीं वस्त्रेप्रावणें घेतलीं. उघडे बोडके झडत पडत भिडेस दाखल जाले. मातोश्री-बाई व होळकर, नाना पुरंदरे एमे होते ते सर्वत्र जमा जाले. तेथे पंधरा मुक्काम जाले. पळाचे लोक आले त्यांस सर्वत्रांस पांच रुपये खर्चास बाईनें दिले. नाना पुरंदरे याणीं घातमी भाऊमाहेव यांचे शोधाम पाठविले. आणि कूच करून ग्वालेरीस आले.

८ विविध विषयसंग्रह

राजकारण निरूपण [दासबोध, दशक ११ समास पांचवा]

अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव । ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥ ३ ॥ मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण । तिसरें ते सावधपण । सर्व विषई ॥ ४ ॥ चौथा अत्यंत साक्षेप । फेडावे नाना आक्षेप । अन्यायें थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ५ ॥ जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर । नीतिन्यायास अंतर । पडोच नेदावें ॥ ६ ॥ दोष देखोन झांकावें । अवगुण अखंड न बोलावे । दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥ १० ॥ फड नासोचि नेदावा । पडिला प्रसंग सावरावा । अतिवाद न करावा । कोणियेकासी ॥ १२ ॥ करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये । परस्परेंचि प्रत्ययं । प्रचितीस आणावा ॥ १७ ॥ जो बहुतांचे सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना । बहुत सोसिता उरेना । महत्त्व आपुलें ॥ १८ ॥ राजकारण बहुत करावें । परंतु कळोच नेदावें । परपीडेवरि नसावे । अंतःकर्ण ॥ १९ ॥

शाहाजहान व शहाजी यांची तुलना [राधामाधवविलासचंपु, पृ २५०]

जगदीश विरंचिकु पुछत है कहो शिष्टि रची रखे कोन कहां ।
कर जेरि कही जयराम विरंच्ये तिरिलोक जहां के तहां ।
सासि वो रवि पूरव पश्चिम लों तुम सोय रहो सिरसिंधु महा ।
अरु उत्तर दछन रछन को इत साहजु है उत साहिजहां ॥

जिजाई

जसी चंपकेशी खुले फुलजाई । भली शोभली ज्यास जाया जिजाई ।
जिचे कीर्तिचा चंबु जंबुद्विपाला । करी साउली माउलीसी मुलाला ॥

औरंगजेबाची निराशा* [जयरामकृत पर्णालपर्वतप्रहणाख्यानं]

पर्वताश्चाति विख्याता राजपुत्रैः सुरक्षिताः ।

क्षणेन तेन ते सर्वे राजपुत्रा महाबलाः ॥

बंधुभिः पुत्रदारैश्च सहितास्तत्र पातिताः ।

तेषां तत् कदनं श्रुत्वा मया किं जीव्यतेऽधुना ॥

अंक लेखन पद्धति

संख्या सांगतांना अंकांऐवजी विपिष्ट अर्थांचे शब्द घालण्याचा प्रघात संस्कृत वाङ्मयांत रूढ आहे. त्यांत पुढें दिलेले संकेत योजलेले आढळनात.

शून्य=पूर्ण, गगन

वारा=सूर्य

एक=रूप, चंद्र, पृथ्वी

तेरा=विश्व

दोन=दोः, पक्ष, यम, अश्विनी, कर, चौदा=इंद्र

पाद, नेत्र

तीन=राम, गुण, ग्राम, अग्नि

पंधरा=तिथि

चार=युग, कृत, समुद्र, वेद

सोळा=भूप, अष्टि

पांच=प्राण, भूत, अक्ष, बाण, वायु

अठरा=धृति

साहा=रस, रंग, ऋतु

वीस=अंगुलि, नख

सात=ऋषि, अश्व, पर्वत

चोवीस=जिन, सिद्ध

आठ=वसु, गज, सर्प

पंचवीस=तत्व

नऊ=गो, नंद, अंक, ग्रह

सत्तावीस=नक्षत्र

दाहा=दिशा

बत्तीस=दांत

अकरा=शंकर

तेत्तीस=देव

अंकांचा क्रम उजवीकडून डावीकडे समजावा.

* शिवाजीने मोठमोठे किल्ले घेऊन सर्व आसपासच्या राजांवर दारारा बसविलेला पाहून औरंगजेब ' आपल्या जगण्यांत अर्थ नाही ' असें मनाशीं म्हणतो.

तालिकोटचें युद्ध व रामराजाचा मृत्यु [१४८६ माघ शु. ५]

पराभवोऽब्दे माघे च शुक्लपक्षे च पंचमी ।
शुक्रवारे च माध्यान्हे रामराजो रणे हतः

शिवार्जिमहाराजांचा मृत्यु [शिवदिग्विजय १६०२ चैत्र शु. १५]

रविसुतशनि ऐसें नाम तें वासराला ।
गणित तिथि सुपूर्णा चैत्रमासीं दिनाला ॥
अवतरण शिवानें पूर्ण केलें नृपानें ।
शकमिति शतसोळा युग्म रौद्राभिधाने ॥

अवरंगजेबाचा मृत्युकाल [१६२८ माघ व. ३० शुक्रवार]

शाके रंध्रकरांगभूपरिमिते संवत्सरे च ध्यये
दर्शे भार्गववासरे प्रथमगे यामे गुरौ सिंहगे ।
कुंभे सीतकरे अमंदनगरे भानुश्च कुंभस्थिते
माघे मास्यवरंगशाहनृपतिभूलोकतोऽगात् दिवं ॥

शाहू छत्रपतींचा मृत्युकाल [१६७१ मार्गशीर्ष वद्य ३]

क्षितिगननृपशाके मार्गकृष्ण तृतीया ।
भृगुगुरुभययुतेऽन्हि प्राग्दले शुक्लवर्षे ॥
अखिलनृपतिनाथो भार्यया शाहुवर्मा ।
दिनमाणिरिव चास्तं देवलोकं जगाम ॥

भाऊसाहेब व नानासाहेब यांचा मृत्युकाल [श्रीशिवकान्यम्]

*काले पाणिगजर्तुभूमितशके संवत्सरे विक्रमे ।
पौषे मासि सिताष्टमी तिथिदिने यानेन दैवेन सः ॥
विश्वासः सुरलोकमेव गतवान् भानुश्च पचात्ततो ।
मासैः पंचाभिरेकपक्षसहितैर्नाऽपि यातो दिवम् ॥

*शके १६८२ च्या पौष शुद्ध अष्टमीस विश्वासरव व भाऊसाहेब दिवंगत झाले आणि पुढें साडेपांच महिन्यांनीं नानासाहेब वारले.

बर्नाळा किल्ला बांधल्याचा शक [१६५९ ज्येष्ठ शु. ५]

बाजीराव अमात्य मुख्य सुमती आज्ञापिलें शंकरा ।
 पाश्चात्यांस वधुनि सिंधु उदरीं बांधा त्वरें जंजिरा ॥
 अर्नाळा जळदुर्ग चिंतुनि मनीं बाजी तुळार्जा सुता ।
 शिल्पज्ञें दृढ शौर्य जाणुनि तया दुर्गासि संस्थापिला ॥
 अंकबाण रसचंद्र शकातें ज्येष्ठ पिंगल सितेंदु दिनातें ।
 पंचमी ध्रुव सुपुष्य हि जेव्हां येशवंत बुरुजाकृति तेव्हां ॥
भोसले वंशांतील पुरुष

खेलः कर्णश्च शंभुश्च एको बाबाजि मालजी ।
 तथा शाहु शिवः शंभुः शाहुर्वैश्याश्च भोसले ॥

मराठी भाषेचा साजरेपणा [स्टेफेन्सचें ख्रिस्तपुराण शके १५३७

जैशी पुस्पामाजि पुस्प मोगरी । कि परिमळामाजि कस्तुरि ।
 तैशी भाशांमाजि साजिरी । मराठिया ॥

पेशवे वंशांतील पुरुष

विसाजीसुत बाळार्जा तत्सुतौ बाजिर्चामणौ ।
 सदाशिवस्तु चिमणस्य त्रयो बाजीनृपस्यच ॥
 बल्लाळो रघुनाथश्च जनार्दन इति ध्रुताः ।
 बल्लाळस्य त्रयः पुत्राः विश्वासो माधवः परः ॥
 नारायणः कर्नायांश्च माधवस्तत्सुतः स्मृतः ॥

जुन्या पत्रांतील मुद्रा

१ शिवछत्रपति

प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्षिष्णुर्विश्ववंदिता ।
 शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

२ राजाराम छत्रपति

श्रीधर्म प्रद्योतिताशेषवर्णा दाशरथेरिव ।
 राजारामस्य मुद्रेयं विश्ववंद्या विराजते ॥

३ बाजीराव बल्लाळ
राजा शाहुनरपति हर्ष निधान । बाजीराव बल्लाळ प्रधान*
किल्ल्यांची तुलना

जरूरकू धारूर, बखतकू परांडा, निदानकू गोवळकोंडा
छत्रसालाचा बाजीरावास निरोप

जा गत गजेंद्रकी सो गत भाई हे आज ।
बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजी लाज ॥
अष्टप्रधान

प्रधान आमात्य सचीव मंत्री । सुमंत न्यायाधिश न्यायशास्त्री ॥
सेनापती त्यांतिल मुख्य जाणा । अष्टप्रधानीं मग मुख्य राणा ॥

योद्ध्याची विचारसरणी* [राष्ट्रौढ महाकाव्य, सर्ग २०]

दैवं चेदनुकूलमेवहि तदा पाणौ जयश्रीरियम् ।
नो चेत् केलिनिकेतनेऽपि सहसा भंगो भवेन्निश्चितं ॥
केऽमी नाम विपक्षवीरनिकराः सारं विचार्यादरात् ।
इत्थं योद्धुमगात् प्रतापधरणीपालः करालः स्वयम् ॥

शिवराजाची थोरवी [भूषणकविकृत शिवाबावनी श्लोक ४९]

राखी हिन्दुवानी हिन्दुवान को तिलक राख्यो, अस्मृति पुरान
राखे बेद बिधि सुनी मै । राखी रजपुती रजधानी राखी राजन की,

* २ जुन्या मनदा व राजकारणीं पत्रें यावर शिक्षा, मोचित, संमति वगैरे
अनेक चिन्हें त्यांच्या अस्मलपणाची कमेटी लावण्यास उपयोगी अशीं अस-
तात. त्यांची सविस्तर माहिती 'इतिहास व ऐतिहासिक' मासिकाच्या २८।३१
अंकांत रा. भा. वा. भट यांनी दिलेली आहे. ती वाचकांनी पहावी.

*अकबराचा मुलगा मुराद यानें अहमदनगरास वेढा दिला; तेव्हां
बागुल वंशातील प्रतापशहा त्याच्या मदतीस आला होता. तो युद्ध ऐन
रंगांत आल्यावेळीं रणांगणांत उडी घेतांना हे उद्गार काढतो.

धरा में धरम राख्यो राख्यो गुन गुनी में ॥ भूषन सुकवि जीति
हइ मरहट्टनकी देस देस कीरति बरवानी तब मुनी मैं । साहि के
सपूत सिवराज समसर तेरी दिल्लीदल दाबि कै दिवाल राखी दुनी मैं
सुभाषितें

- १ जलकी शोभा कमल है, दलकी शोभा पील ।
धनकी शोभा धरम है, कुलकी शोभा शील ॥
- २ जात्यातले रडती, सुपांतले हासती !
- ३ जेव्हां आपणांत दुही पडते तेव्हां शत्रूस फावते.—रघुनाथराव
- ४ रोजगारासाठीं महाराची खिचडी उतरावी, आपली चढवावी
असें म्हणोन, ज्या समयीं ज्यास जशी बुद्धी होईल तशी
मनस्वी वर्तणूक करतात हेंच नाशाचें कारण आहे. हा लोभ.
- ५ घरफूट चांगली गोष्ट दिसत नाहीं. आपलें राजकारण दुलग
असावें.—चतुर साबाजी
- ६ नवें साधावें हें या कुलांत जन्मल्याचें सार्थक—बालशिवाजी
- ७ को भेदं न प्रशंसति—सोनाजी पंडित
- ८ एकानें सिद्ध संरक्षण करावें; एकानें साध्य करावें—शिवछत्रपति
- ९ तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहों—श्रीसमर्थ
- १० महांसह्यं कथमपि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा—वेंकटाध्वरि

शब्दसंग्रह.

अ
अकरम—कृपावन्त
अकस—द्वेष
अखत्यार—अधिकार
अखबार—बातमी
अग्रहार—धर्मार्थ देणगी
अंगारक—ताम्र, म्लेच्छ
अंगेजणी—पराक्रम, एकी
अजू—पासून
अजबाब—चीजवस्त
अजम—प्रेष्ठ
अजरामरहामत—वंशपरंपरेने
अजहत—स्वतंत्र
अजीज—दीन
अजुर्दा—खिल
अडशेरी—पोटगी
अंतराय—कसूर
अदब—नम्रता
अंदू—साखळइंड
अंदेशा—संशय
अनीन—लगाम, कंठरज्जु
अफरा—अव्यवस्थित
अफलाद—दुहितृसंतती
अबादी—वस्ती
अंबरखाना—धान्यकोश
अमानत—जप्त, ठेव
अमीन—विश्वासू अधिकारी
अमील—अंमलदार

अंमा—परंतु
अराबा—तोफेची गाढी,
तोफखाना, बातेरी
अरेतुरेची—हातघाईची
अर्कान्(अनेक व०)—खांब
अर्ज—विनंतिपत्र
अर्जानी—दिलेला
अलबता—अवश्यक
अलम—जग
अला हिदा—निराळा
अवसफ—ख्याती
असामी—थोर व्यक्ती
असुदे—ताजे
अहद—पासून
आ
आजार—तास
आतश—अग्नी
आदब—पद्धत, सन्मान
आदा—उत्पन्न
आफत—संकट
आफताब—सूर्य
आबाद—समृद्ध
आमदरफती—ये, जा
आयंदा—पुढील साली
आवई—भूमिका, बातमी
आवंदा—यंदा
इ
इकरम—कृपा, देणगी

इजत—प्रतिष्ठा
इजानेब—खावंद
इजाफा—वाढ
इजारा—मक्ता
इटे—बरचीचा प्रकार
इटेकरी—प्रासिक
इतबारी—विश्वासू
इतराजी—राग
इतलाख—निराळा,
इतल्ला—सूचना
इतिफाक—एकमत्य
इनायत—बक्षीस
इब्बन—बिन
इभ्रत—अन्न, भरंवसा
इरसाल—वसूल भरणा
इलतमास—जाहीर खबर
इलाही—ईश्वर
इशारत—सूचना
इसाफत—इनाम
इस्तकबाल—भावी
इस्तावा—चढलावणी
ईस्तिहार—जाहीर खबर
ईस्तंबोल—कॉन्स्टांटिनोपल
ईर—ईर्षा
ई—हं
उखर—उथळ जमीन
उगवणी—वसूल जमा
उजूतवाजू—प्राबंन

उजूर—आक्षेप, सबब
 उपराळा—मदत
 उंबरपट्टी—घरपट्टी
 उभा मार्ग—राजरस्ता
 उमराव—सर्दार
 उर्जा—संरक्षण
 उलफा—शिधा
 उछर—उंट
 उस्तवारी—व्यवस्था
 एकजरा—यत्किंचित्
 एकदिल—एकचित्त
 एकबाल—दैव
 एकांगी—एकठ्याची
 एकांड्या—सडा शिपाई
 एखलास—निष्ठा
 ऐन—मुख्य
 ऐवज—संपत्ति
 औलाद—संतति
 क
 कजलबास—मोंगल सैनिक
 कजाख—लडाऊ, साहसी
 कट्टा—कत्तल
 कतबा—करारी लेख
 कथळा—भांडण
 कदीम—जुने, प्राचीन
 कबज—पावती, देयपत्र
 कबिला—बायकामुलें
 कमकसर—अंदाजे
 कमची—वेतानी छडी
 कमान—शिगाचे धनुष्य
 कमाल—भरपूर
 कमावीस—मामलत

कमावीसदार—ग्रामसंघकरग्राही
 कयास—मत
 कर्यात—प्रांतविभाग
 करीना—जबानी
 करोल—बंदुकस्वार
 कलम—लेखणी
 कलमबंदी—कराराची यादी
 कलमी—लिहिलेले
 कल्हई—मान्यता
 कवाईत—युक्ती
 कर्हा—दाणवैरण आणणारी
 तुकडी
 काईल—घाबरा
 कापडो—गोसावी, यात्रेकरू
 काबाड—ओझे
 काबीज—हस्तगत
 काबील—कर्ता
 कामास येणें—लडाईत मरणें
 कारखाननीस—संभारलेखक
 कारेगार—लागू
 काहवा—कार्फी, विश्रांति
 कषाय
 किताबत—पत्र, पदवी
 किता—सदरहूप्रमाणें
 किफायत—फायदा
 किलाफ—वैर, किंतु
 किसान—कुणबट
 किस्तबंदी—हसेबंदी
 कीर्दमहामुरी—पुरी लागण
 कुदणें—उडी मारणें
 कुदरत—शक्ति
 कुफर—लबाडी

कुफराळा—आंगळिक
 कुबल—बळकट
 कुमेत—पिवळ्या रंगाचा
 कुर्निसात—लऊन सलाम
 कुल्—सर्व
 कुलबाब—सर्व बाबी
 कोरबंदी—सलामीसाठीची
 सैन्यरचना
 कसुर—चूक
 कोशीस—खटपट
 कैफियत—हकीकत
 कौल घेणें—स्वार्थीन होणे
 कौल, कौलनामा—अभयपत्र
 क्षेपनिक्षेप—टाकोटाक
 ख
 खतरा—संशय, भीति
 खता—खोट, नष्ट
 खरस—कोरड, फेस
 खलेल—तंटा
 खस्त—खर्च, ठार, पराकाष्टा
 खातर—मन
 खातरजमा—खातरी
 खानदान—कुलीन
 खामखा—खात्रीनें
 खामोश—स्तब्ध
 खालाटी—उतरता प्रदेश
 खाली—रिकामा
 खावंद—धनी
 खासदार—अश्वघर, पादरक्षाघर
 खस्त—टप्पा
 खिजमत—नोकरी
 खिदमत—नोकरी

खिलात-मानाची वळे
खिस्त-हस्ता
खुजस्नेबुनीयाद — औरंगा-
वाद

खेतास येणे-मरणे

खुरनीस-मुजरा
खुषवस्त-संतुष्ट
खुषर जावंदी-संतोष
खैर-कल्याण
खैरसल्ला-कुशल
खैरात-दानधर्म
खोजा-कंचुकी
ख्याल-ढंग, फंद

ग

गदम-पाणथळ जमीन
गानीम-शत्रु
गरगशा-गोंधळ, तंटा
गरनाळ-हंद ताडाची ताफ
गदी-नाश
गहजब-राग, संकट
गंजीफ-दारुगोळा
गारदी-कवाईती पायदळ
गाबांद-मच्छीमार
गारद-नष्ट
गावं-योजन, अंतर
गाहा-तयारी
गिराशा-डोंगरी, लुटारु
गिळा-तक्रार
गीर्द-तटाची भित, घेरा
गीर्दनवाई-चौफेर
गुजारत-मार्फत

गुदरणे-घडणे
गुबर-अंतस्थ
गुरदा-पट्टा
गुराब-जहाज
गुमुलखाना-स्नानस्थान
गैफ-अहदय
गोषमाल-शिक्षा
गोही-साक्ष, च

चकते-मोंगल
चकनामा-सीमापत्रक
चंढोल-पिछाडी
चंद-कांहीं
चाटी-शिपी
चादर-वस्त्र
चारण-तांडेवाले
चांदणी-श्वेतमंडप, राहुटी
चिटणीस-संदेशलेखक
चिधीचोळा-विध्वंस
चिरा-पागोटें, मंदोल
चिराख-दिवा
चोटी-वेणी
चौगला-ग्रामणी
छाबिना-पहारा, रात्रिरक्षण

ज

जकिरा-सामान
जघन्यता-दुर्लौकिक
जंजिरा-द्वीप, समुद्रातलि
किल्ला
जथ-टोळी
जदाद-नवीन
जमदाड-तरवार

जमेत-सैन्य
जरब-दरारा
जरीबादली-जरीचे वस्त्र
जरीदा-एकाकी
जलूस-उत्सव
जंगी-लढाऊ
जंबूर-लहान तोफ
जंबुरा-तोफ
जागल-पाहारा
जानकुरान-ओलीस
जाफरखानी-केदारी रंगाचे
जाब-उत्तर
जाबता-टिप्पण
जाबसाल-प्रश्नोत्तर
जाया-जखमी
जारी-चालं
जीन-खोगीर
जिमा-जबाबदारी
जिरेटोप-लोखंडी शिरछाण
जिलब-स्वारी, मिरवणूक
जितहा-ताब्यातला मुख
जुदाई-दुसरेपणा
जेब-ठार,
जेरदस्त-कमजोर
झडती-ताळेबंद, यादी
झाडा-हिशोब
झांबडाझांबड-लुटालूट
झील-दलदलीची जागा

ट

टोकरा-नाव
टोपीकर-युरोपियन
ढंग-किरं झाडी

डांग-डोंगराळ चढाव
डावाडोल-भयाभीत

ढ

ढाल-निशाण

ढ

तकिया-गादी, संस्थान

तकसीर-कमी, चूक

तजावजा-अंतर

तदबीर-उपाय

तबीब-वैद्य

तब्लख-कागदसूत्र

तमा-त्रिमत्, महत्व

तमाम-सर्व

तर्कश-तूणीर

तरकी-अभिवृद्धि

तरांडे-तारु

तलब-आकर्षपत्र

तलब कर-बोलाव

तलासा-टेहळणी

त्वष्ट-तगादा

तवकल-ईश्वरावर भंरवसा

तश्रीफ-पोषाख

तसनस-नाश

तसलीम-सलाम

तह-ठराव

तहद-अवधी

तहमूल-सहन

तळपट-जाळपोळ

तक्षीम-वाटणी

ग करणे-ताणणे

बा-शिक्षा

तागायत-पर्यंत

ताजीम-बहुमान

तापता-रेशमी कापड

ताबीन-आज्ञाधारक

ताम्र-मोंगल, पठाण

ताराज-उध्वस्त

तालामाला-सुमार

तालीक-नकल

तालुका-प्रांत

तालेवार-दैववान

ताहा-कडे, थांसी

तिलक-गंधाचा टिळा

तिवट-पागोटें

तुमार-जमाखर्च, समाहार

तुरुक-मुसलमान

तुरप-बोडदळ, टूप

तेजी-घोडा

थडी-गाई, म्हशी, गोशाळा

थळ-ठिकाण

दंडक-प्रधान

दफन-पुरणे

दफे होणे-हाकलणे

दर-आंत

दरक-अधिकार

दरकार-जरूरी

दरसदे-दरशेंकडा

दराज-लांब

दराजकरणे-वाढविणे

दरोबस्त-सर्व

दस्त-हस्तगत

दस्तखत-हस्तपत्र

दस्तूर-चाल, रूढी

दस्तपंजा-अमयस्त

दरुणी-अंतःपुर

दाइम-अखंडित

दाईज-भाऊबंद

दाखल-नमूद श्रत

दाना-शाहाणा

दारुलजफर-विजापूर

दाली-कमरपट्टा

दालीबांधणे-लढाईस तयार

होणे

दिक्क-विमूढ

दिक्कत-हरकत, त्रास

दिगर-तथापी

दिमत-ताबा

दिल्-अंतःकरण

दिलगार-दुःखी

दिलदिलासा-आश्वासन

दिलेरी-धारिष्ट

दिवाण-सरकार, प्रधान

दिवाळ-भित, मर्यादा

दुमाला-स्वाधीन

दुमदारी-पिछाडी

दुनिया-इहलोक

दूरदेशी-दूरदर्शी

दुलग-दुष्टपी

दुवा-आशीर्वाद

दुस्त-वस्त्रपंचक

देकार-धर्मादाय

देशक-अधिकारी

देहाय-गावगत्रा

द्यानती-शुद्ध वासना

धमधमा-मोर्चा, बातेरी

धांडोरा-डांगोरा

धारकरी—तरवारबहादर
 नकल—निर्वेश
 नकीब—चोपदार
 नजुमी—ज्योतिषी
 नताजा—शिक्षा, परिणाम
 नफर—सख्या, किंकर
 नवगोजी—राजमंडप
 नवादिगर—बदल
 नवाजासि—परामर्ष
 नसीन—बसलेला
 नसीयत—शिक्षा
 नाईकवाडी—हशामांचा मुख्य
 नाटकशाळा—वेद्या
 नातवान—दुर्बळ, गरीब
 नामजाद—नियोजित
 नामोश—प्रसिद्धी
 नामोहरम—पराभूत
 नालबंदी—शिंपायास आ
 गाऊ दिलेला पैसा
 निखालस—शुद्ध, अगर्दी
 निगादारत—राखण
 निगा—संरक्षण
 निमकहराम—कृतघ्न
 निमचा—तरवार
 निरख—भाव
 निशाण—चिन्ह
 निवास
 गिविसिंश } -लिहिणारा
 निसबत—संबंधी
 नेकजात—सद्गुर्णा
 नौबत—नगरा
 पढदळे—कटिचर्म

पन्हा—सरक्षक
 परगणा—प्राभगण
 परवीदिगर—पोशिदा
 पशामो—लोकरा
 पंचहजारी—चमूपाल
 पाईक—प्यादा, शिपाई
 पाखर—अश्वकवच
 पाटील—प्राभरक्षक
 पाडाव—हस्तगत
 पांढरी—गांवठाणाची जागा
 पील—हत्ती
 पीलखाना—हत्तीखाना
 पुले—पेंढ्या
 पुस्तदरपुस्त—वंशपरंपरा
 पेश करणे—अर्पण करणे
 पेशजी—मागे, पूर्वी
 पेसकस—नजर
 पेस्तर—पुढे, पुढील
 पैगाए—संधान
 पैजार—पादत्राण
 पैरवी—पाठलाग
 पैवस्ती—गोचल्याची तारांख
 पोतदार—द्रव्यपरीक्षक
 पोतनास—खजीनदार
 पोते—खजीना
 फड—ऋचेरी
 फडफर्मास—नजराणा
 फराशीस—फ्रेच
 फरास—आस्तरण
 फरोक्त—विकलेला
 फर्जद—मुलगा
 फर्मान—राजपत्र, सनद

फसकी—जकात
 फारीक—रिकामे
 फिरंग—तरवार
 फिरंगी—पोर्तुगीज
 फिलहाल—तत्काळ
 फुरशीस—चौकशी, प्रश्न
 फेरिस्त—अनुक्रमणिका
 फौत—मृत्यु
 बकाल—धंदेवाला
 बक्षीगिरी—सेनाधिपत्य
 बखतर—चिलखत
 बखर—हकीकत
 बखतवार—भाग्यवान
 बगल—बाजू
 बजानेब—यांसि, प्रति
 बजिन्नस—प्रत्यक्ष
 बटाई—जमीन मोजणी
 बद्द—वाईट
 बदनामा—अपकीर्ति
 बमय—सह, सुद्धां
 बमोजीब—प्रमाणे
 बयान—तपशील
 बराय—प्रमाणे
 बरकंदाज—बंदुकवाला
 बरेवजेनें—उत्तम रीतीनें
 बखुर्दार—उपभोगणारा, चि-
 रंजीव
 बलादुरी—ओवाळणे
 बंदगी—सेवा
 बांका—बळकट
 बाज—पूर्वी
 बाजे—इतर

बाढ-तंबूचें आवरण
 बाद्दज-नेंतर
 बादजबरसात-पावसाळ्या
 नंतर
 बादली-भरजरी
 बांद धरणें-कैद करणें
 चारगीर-धन्याच्या घोड्या-
 वरचा स्वार
 बारामहाल-पृ. ८८ टीप
 पहा.
 बालेकिल्ला-आधित्यका
 बासन-भांडें
 बिबोबा-लहान तंबू
 बिदानंद-त्यांस कळावें कां
 बिनी-आघाडी
 बिसाद-जिनगी
 बिसादी-सर्वस्व
 बुणगा-पिछाडी, बिन-ल-
 डाऊ लोक
 बुलंगा-सेनासभार
 बेगमी-निश्चितपणा
 बेचिराख-उध्वस्त
 बेदिल-असंतुष्ट
 बेवकुफ-मूर्ख
 बेहबुदी-व्यवस्था
 बेहोष-गाफिल
 बोर-तांबूस
 बोहरी-व्यवसायी
 भांडे-तोफ
 भिस्त-सामर्थ्य
 भीड-गर्दी
 भेटी-नजराणा

मकरबी-पाश्चात्य
 मखलाशी-शेरा, सही
 मखमुद-अभिप्राय
 मजकुर-पूर्वनिर्दिष्ट
 मजरा-कमी
 मजालस-सभा
 मदार-स्तंभ
 मदारुलमहाम-मुख्यप्रधान
 मनसबा-युक्ति
 मना-निषेध
 मनेवार-बंडखोर
 मरातब-पदवी
 मन्हामत-देणगी
 मलई-दांडगाई
 मवसर-ताकद, सवड
 मशाकत-मेहनत
 महकूफ-बंद
 महजर-निवाडा पत्र
 महताब-चंद्रज्योत
 मशारनिलहे-पूर्वनिर्दिष्ट
 मश्रीफ-पूर्व, व्ययलेख
 मसाला-खर्च
 महमुदी-तलम कापड
 माकुल-उचित
 माची-उपत्यका
 मादवान-घोडा
 माफजत सांभाळा
 मामुरी-कायम
 मारुज-विनंति
 मालमवेशी-मालमत्ता
 मालुमात-हर्काकत
 माहसरा-बेढा

माहोना-माहेन्याचा पगार
 भिनहू-चालू
 मिरासी-वंशपरंपरा
 मिसल-योग्यस्थान
 मुकाबला-गांठ, भेट
 मुखता-तांडी
 मुखफा-रहस्य
 मुजरद-मुद्दाम, जासूद
 मुजाहीम-गैरसोईवें
 मुजुमदार-देशलेखक
 मुदबख-स्वयंपाक
 मुनासब-रास्त
 मुफसद-बंडखोर
 मुबलघ-पुष्कळ
 मुराई-बंडखोर
 मुगीद-शिष्य
 मुलाजमत-भेट
 मुलुखागरी-स्वारी
 मुशाहिग-पगार
 मुशफक-कृपालु
 मुस्तेद-तयार
 मेण-तरवारीचे म्यान
 मेह मानी-आतिथ्य
 मोईन-नेमणूक
 मोख्तसर-श्रेष्ठ
 मोझ्या-योग्यता
 मोर्चा-धमधमा, चौकी,
 तोफखाना
 मोतैब-शिक्का
 मोहतर्फा-एक कर
 मोहबत-कृपा
 मोहरा-मुख्य मनुष्य

शिख्तयार-निवाहक
 धाजित-शरण
 यजितखत-राजीनामा
 यारेदी-हस्तक
 येबिन-पौत्र
 येल्गार-हल्ला
 रक्माला-राजलेख
 रजा-परवानगी
 रजातलब-हुकूम
 रदबदली-मनवळवणी
 रफअत-भरयुच्च
 रफीक-दोस्त
 रबी-वैशाखफल
 रयान-रयत लोक
 रव-रांग
 रवदळ-तुडवण
 रवा-चाल, धातूचा तुकडा
 रवासुदगी-देवविणें
 रवसीनें-नात्याने
 रसद-धान्य व वैरण
 रंगरज-रंगारी
 राऊत-स्वार
 राजीक-दंगा
 रास-(घोड्याचे) नग
 रासकर्दन-दुबेरजी
 राह-रस्ता
 रिसाला-स्वारांचें पथक
 रई-शिस्त
 रुजू-संमत, यथार्थ
 रुबरु-समक्ष
 रुसकत-निरोप
 रसूम-(षेकडा) हक्क

रस्तुमी-पराक्रम
 रेजगिरी-बंदुकीचा बार,
 छरे
 रोख-तात्कालिक
 रोखा-हुकूम, पत्र
 रोजकीर्द-दिनचर्या
 रोजमुरा-वेतन
 रोशन-ध्रुत
 लबे-जामूद
 लंगर-शिधा
 लाजीम } - संबंध,
 लवाजीम } योग्य
 लायनी-लवाडीने
 वजारनमाह-प्रधानस्थान
 वगत-हुंडी
 वलंदेज-डच
 वलीअहद-युवराज
 वसवसा-भीति
 वस्ता-अलंकार
 वस्तु-हस्ते, मार्फत
 वाकनीस-वृत्तांत लेखक
 वाका-हकीकत
 वाकीफ-अनुरूप
 वाहून जा-चालून जा
 वाम-ऋण
 बारापाणी-निकाल
 विजरे-व्हाइसराय
 विलायत-जनपद, मूळ देश
 विल्हे-निकाल
 विशदर्थे-स्पष्टपणें
 विस्वा-स्थलादाय
 वटि-भाला

वैराण-ओसाढ
 व्यासगंगा-बियास नदी
 शकदिक-साशंक
 शकटभेद-फितूर
 शरीक-सामील
 शह-वेढा, दाब
 शादमानी-आनंद
 शाईशिरस्ता-नियम
 शार्गिद-शिष्य, सेवक
 शामळ-हवशी
 शाहजणे-मोठे नगारे
 शाहजादा-राजपुत्र
 शाहनूर-मावनूर
 शिकस्त-पराभूत
 शिबंदी-स्थानिक फौज
 शिलक-सरबत्ती
 शिलाशिला-वहिवाट
 शिलेखाना-हत्यारगृह
 शिलेदार-स्व-तुरगी
 शिंगोटी-पशूवरील कर
 शेर-वाद्य, समर्थ
 शेरणी-नजराणा
 शेव-एंग जिनसी कर
 स
 सक्त-अतिशय
 सचंतर-स्वतंत्र
 सत्गा-बळी, औवाळणी
 सदर-सभा
 सदहुं-पूर्वाप्रमाणें
 सद्दी-सद्भाग्य
 सपूत-सुपुत्र
 सफेजंग-मोठी लढाई

सफेल-तटाची गन्धी
 सम पत्र-संमतिपत्र
 सर-नग, संख्या
 सर करणे-जिकणे
 सरखेल-आंग्रे
 सरद-सरहद्द
 सरनोबत-सेनापती
 सरबरा-मदन
 सरजाम-सामुग्री
 सराई-धर्मशाळा
 सर्फाराज-बक्षीस, ऊर्जित
 सलाबत-धाक, मजबूत
 सवाद-गावे, खेडे
 संगिनात-हत्यारवंद लोक
 संवणी-जमाव
 साजकरोटी-शपथ
 सादिलवार-ग्रामव्यय
 साकिन-राहणार
 सानी-दुसरा
 सालोत्रा-अश्वशास्त्र
 साहि-शाहाजी

साहब-प्रभु, धनी
 सिताब-जलद
 सीम-तिसरा
 सुतरनाल-उंटावरची तोफ
 सुदामत-बिनहरकत
 सुभेदार-देशाधिकारी
 सुरत-चेहरा, प्रकार
 सुर्नास-साचिव
 सौंगद-शपथ
 हद्दमहद्द-सीमा
 हनोज-नथापी
 हमीण-पैशाचा कसा
 हरकारा, हलकारा-जासूद
 हरकी-दंड
 हरदम-नेहमी
 हरवजेनें-कोणत्यार्हा
 हरीफ-धूर्त
 हरोल-सहाय्य, जलदी
 हरोळी-आघाडी
 हर्षामर्ष-चुरस
 हवालदार-पतिपाल

हवालदाल-घाबरे
 हवेली-शाखानगर
 हशम-निवडक पायदळ
 हंगामा-दंगा, गवगवा
 हातरोखा-हातचें पत्र
 हाट-बाजार
 हाल-सध्याचे
 हालखुद-यथावश्य
 हिंदुवानी-हिंदुपण
 हावभरी-उतावळा
 हिलाहरकत-अढथळा
 हुजत-हिशेच
 हुजरात-खास फौज
 हु-थ्री
 हुडा-बुरुज
 हुर्मती-मान
 हेजीब-वकील
 हैरानपेरोशान-लुटालूट
 हैवान-प्राणी
 होड-प्रतिज्ञा
 हौदा-हत्तीवरचें आसन